ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№2 (102) 2026
СӘУІР, МАМЫР, МАУСЫМ 2026
АПРЕЛЬ, МАЙ, ИЮНЬ 2026
APRIL, MAY, JUNE 2026

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2026. №2 (102).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2026. №2 (102).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Свидетельство №KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2026. No.2 (102).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: https://www.tiltanym.kz

Certificate No. KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2026. №2 (102).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Иманғазина М.А. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Ауесхан Р. философия докторы (PhD), Ка' Фоскари университеті (Италия, Венеция қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Каракоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдеринова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Кючуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Рахилина Е.В. «Жоғары экономика мектебі» ұлттық зерттеу университеті; Ресей ғылым академиясының В.В. Виноградов атындағы Орыс тілі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2026. №2 (102).

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Имангазина М.А. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Ауесхан Р. доктор философии (PhD), Университет Ка' Фоскари (Италия, г. Венеция)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Кючуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Рахилина Е.В. Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»; Институт русского языка имени В. Виноградова РАН (Россия, г. Москва)

Сейитова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

The Journal "Tiltanym" of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2026. No.2 (102).

Chief Editor:

Fazylzhanova, A. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible Editors:

Khabiyeva, A. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bissengali, A. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical Editor:

Imangazina, M. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the Editorial Board:

Auyeskhan, R. Doctor of Philosophy (PhD), Ca' Foscari University (Italy, Venice)

Bazarbayeva, Z. Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

de Villiers, J. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Smith College (USA, Northampton)

Demir, N. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)

Dzhusupov, M. Doctor of Philological Sciences, Professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)

Dybo, A. Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)

Eker, S. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Başkent University (Turkey, Ankara)

Yessenova, K. Doctor of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

Karakoç, B. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Kuderinova, K. Doctor of Philological Sciences, Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Kyuchukov, H. Doctor of Philosophy (PhD), Professor, University of Silesia (Poland, Katowice)

Lamazhaa, Ch. Doctor of Philosophy, Scientific Journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)

Li, W. Doctor of Philological Sciences, Professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)

Mazhitayeva, Sh. Doctor of Philological Sciences, Professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)

Musaev, S. Doctor of Philological Sciences, Professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)

Petrova, T. Candidate of Philological Sciences, Docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)

Rakhilina, E. National Research University "Higher School of Economics"; V. V. Vinogradov Institute of the Russian Language, Russian Academy of Sciences (Russia, Moscow)

Seiitova, Sh. Doctor of Philological Sciences, Professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)

Suleimenova, E. Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

Uali, N. Doctor of Philological Sciences, Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Shaimerdinova, N. Doctor of Philological Sciences, Professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Құрманбайұлы Ш. (Қазақстан, Алматы қ.)
ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМ ТӘЖІРИБЕСІ: АҢ-ҚҰС, ЖАНУАР АТАУЛАРЫ (А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ, Т. ШОНАНҰЛЫНЫҢ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ» (1927) НЕГІЗІНДЕ)..... 12

Темірғазина З.Қ. (Қазақстан, Павлодар қ.), Құрманова З.К. (Қазақстан, Астана қ.), Шахажанова Г.К. (Қазақстан, Алматы қ.)
ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ *-ХАНА* КОМПОНЕНТТІ СӨЗЖАСАМДЫҚ МОДЕЛЬДІҢ ДИНАМИКАСЫ..... 28

Шүленбаев Н.Қ., Әшімбаева Н.М. (Қазақстан, Алматы қ.)
ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ КӨПМАҒЫНАЛЫЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢМАҒЫНАЛЫЛЫҚ (СПОРТ ТЕРМИНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)..... 39

Джакыпбекова М.Т., Кыяхметова Ш.А. (Қазақстан, Талдықорған қ.), Әуелбек А.Ө. (Қазақстан, Астана қ.)
ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ СИПАТЫ..... 54

Баделгажы Е. (Моңғолия, Улаанбаатар қ.)
«ҚАРҚАРА/ҚАРҚАРАЛЫ» АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІН ЛИНГВОГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ..... 66

Батырбекова К., Боранбаев С., Байменова С. (Қазақстан, Шымкент қ.)
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ «БАЙТАРАТУ'Л-ВАЗИХ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК..... 79

Солтанбекова А.Ә., Смағұлова Қ.Х. (Қазақстан, Алматы қ.)
АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ МЕНТАЛДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ..... 93

Ауесхан Р. (Италия, Венеция қ.), Сейтбатқал Ә.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)
ЖЕТІСУ ТОПОНИМДЕРІНІҢ МОҢҒОЛ ҚАБАТЫНА ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ..... 106

Даулет М. (Қазақстан, Шымкент қ.), Йылдырым С. (Түркия, Анкара қ.)
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ КОСМОНИМДІК КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КУМУЛЯТИВТІК ҚЫЗМЕТІ..... 122

Ақбердіқызы У., Жиренов С.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
КӨРКЕМ МӘТІНДЕРДЕГІ «ҚАРТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК КОННОТАЦИЯСЫ.. 132

Мырзатаева А.Р, Бибеков Қ.Т. (Қазақстан, Астана қ.), Алган Е. (Ұлыбритания, Оксфорд қ.)
ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «АҚЫЛДЫ» ЖӘНЕ «АҚЫМАҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІ: МӘДЕНИ КОД ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК БАҒАЛАУ..... 146

Садық А.С. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ӘН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ..... 160

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Мұсабекова Ұ.Е. (Қазақстан, Алматы қ.), Шаклеин В.М. (Ресей, Мәскеу қ.), Уразбаева Ж.А. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МЕГАПОЛИСТІҢ УРБОЛИНГВАСЫ..... 173

Аманбаева А.Ж., Нұржақыпов О.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)
БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ИНТОНЕМАЛАРДЫҢ ПРОСОДИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ..... 187

Килевая Л.Т. (Польша, Псашныш қ.), Сафронова Л.В., Құрманаева А.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)
«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ШАРШЫСӨЗ ДИСКУРСЫНДА ҚАБЫЛДАНУЫ..... 198

Өмірзақова А.К., Өскенбаева Р.М., Дәркенбаева Ж.Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)
ТІЛДІК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ…….. 211

Hou J. (Қытай, Сиань қ.), Саурбаев Р.Ж. (Қазақстан, Павлодар қ.), Ереханова Ф.Т. (Қазақстан, Шымкент қ.)
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ БРИТАНДЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР…… 223

Аухадиева З.Ж., Кекилбаева Ж.Е., Асқар Ж.Д. (Қазақстан, Алматы қ.)
МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ӨЛШЕМ БІРЛІКТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 238

Курмантай К.М., Момынова Б.Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗІРГІ МЕДИАМӘТІННІҢ МУЛЬТИМОДАЛЬДЫ ТАБИҒАТЫ (ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТЕР НЕГІЗІНДЕ КОНТЕНТ-ТАЛДАУ)…… 247

Бауыржан Н.Б., Буранкулова Э.Т. (Қазақстан, Ақтөбе қ.)
ТІЛДІҢ СЕЗІМТАЛ ТҰСТАРЫ: АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІНЕ ҚАТЫСТЫ ТЫЙЫМДАР МЕН ЭВФЕМИЗМДЕР..... 265

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

Курманбайулы Ш. (Казахстан, г. Алматы)
ОПЫТ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА: НАИМЕНОВАНИЯ ЖИВОТНЫХ И ПТИЦ (НА МАТЕРИАЛЕ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ» (1927) А. БАЙТУРСЫНУЛЫ И Т. ШОНАНУЛЫ)..... 12

Темиргазина З.К. (Казахстан, г. Павлодар), Курманова З.К. (Казахстан, г. Астана), Шахажанова Г.К. (Казахстан, г. Алматы)
ДИНАМИКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МОДЕЛИ С КОМПОНЕНТОМ *-ХАНА* В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ ЭПОХИ НЕЗАВИСИМОСТИ..... 28

Шуленбаев Н.К., Ашимбаева Н.М. (Казахстан, г. Алматы)
МНОГОЗНАЧНОСТЬ И ШИРОКОЗНАЧНОСТЬ В ТЕРМИНОЛОГИИ (НА ПРИМЕРЕ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ)..... 39

Джакыпбекова М.Т., Кыяхметова Ш.А. (Казахстан, г. Талдыкорган), Ауелбек А.О. (Казахстан, г. Астана)
ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСЕМ В СТИХАХ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА..... 54

Баделгажы Е. (Монголия, г. Улаанбаатар)
ЛИНГВОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ТОПОНИМА «КАРКАРА/КАРКАРАЛЫ»..... 66

Батырбекова К., Боранбаев С., Байменова С. (Казахстан, г. Шымкент)
ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В СРЕДНЕВЕКОВОМ МАМЛЮКСКО-КИПЧАКСКОМ ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ «БАЙТАРАТУ'Л-ВАЗИХ»..... 79

Солтанбекова А.А., Смагулова К.Х. (Казахстан, г. Алматы)
КОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕНТАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ..... 93

Ауесхан Р. (Италия, г. Венеция), Сейтбаткал А.Б. (Казахстан, г. Алматы)
ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОНГОЛЬСКОГО СЛОЯ ТОПОНИМОВ ЖЕТЫСУ..... 106

Даулет М. (Казахстан, г. Шымкент), Йылдырым С. (Турция, г. Анкара)
КУМУЛЯТИВНАЯ ФУНКЦИЯ КОСМОНИМИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ..... 122

Акбердикызы У., Жиренов С.А. (Казахстан, г. Алматы)
ГЕНДЕРНАЯ КОННОТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ПОЖИЛОЙ» В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ..... 132

Мырзатаева А.Р., Бибеков К.Т. (Казахстан, г. Астана), Алган Е. (Великобритания, г. Оксфорд)
КОНЦЕПТЫ «УМНЫЙ» И «ГЛУПЫЙ» В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ: КУЛЬТУРНЫЙ КОД И СОЦИАЛЬНАЯ ОЦЕНКА..... 146

Садык А.С. (Казахстан, г. Алматы)
ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРНИТОНИМОВ В КАЗАХСКИХ ПЕСНЯХ…….. 160

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Мусабекова У.Е. (Казахстан, г. Алматы), Шаклеин В.М. (Россия, г. Москва), Уразбаева Ж.А. (Казахстан, г. Алматы)
УРБОЛИНГВА КАЗАХСТАНСКОГО МЕГАПОЛИСА В СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ..... 173

Аманбаева А.Ж., Нуржакыпов О.Ж. (Казахстан, г. Алматы)
ПРОСОДИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИНТОНЕМ В ТЕКСТАХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ..... 187

Килевая Л.Т. (Польша, г. Псашныш), Сафронова Л.В., Курманаева А.Ж. (Казахстан, г. Алматы)
ВОСПРИЯТИЕ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» В ПУБЛИЧНОМ ДИСКУРСЕ..... 198

Омирзакова А.К., Оскенбаева Р.М., Даркенбаева Ж.К. (Казахстан, г. Алматы)
КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ..... 211

Hou J. (Китай, г. Сиань), Саурбаев Р.Ж. (Казахстан, г. Павлодар), Ереханова Ф.Т. (Казахстан, г. Шымкент)
ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ И БРИТАНСКОМ ДИСКУРСЕ…… 223

Аухадиева З.Ж., Кекилбаева Ж.Е., Аскар Ж.Д. (Казахстан, г. Алматы)
ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ МУХТАРА АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ»..... 238

Курмантай К.М., Момынова Б.К. (Казахстан, г. Алматы)
МУЛЬТИМОДАЛЬНАЯ ПРИРОДА СОВРЕМЕННОГО МЕДИАТЕКСТА (КОНТЕНТ-АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)..... 247

Бауыржан Н.Б., Буранкулова Э.Т. (Казахстан, г. Актобе)
ДЕЛИКАТНЫЕ ОТТЕНКИ ЯЗЫКА: ТАБУИРОВАНИЕ И ЭВФЕМИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В АНГЛИЙСКОЙ, РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ…….. 265

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

Kurmanbaiuly, Sh. (Kazakhstan, Almaty)
WORD-FORMATION PRACTICES OF THE EARLY 20TH CENTURY: ANIMAL AND BIRD NAMES (BASED ON "OQU QURALY" (1927) BY A. BAITURSYNULY AND T. SHONANULY)…….. 12

Temirgazina, Z. (Kazakhstan, Pavlodar), Kurmanova, Z. (Kazakhstan, Astana), Shakhazhanova, G. (Kazakhstan, Almaty)
DYNAMICS OF THE WORD-FORMATION MODEL WITH THE COMPONENT -*KHANA* IN THE KAZAKH LANGUAGE OF THE INDEPENDENCE ERA……. 28

Shulenbayev, N., Ashimbayeva, N. (Kazakhstan, Almaty)
POLYSEMANTICITY AND WIDE MEANING IN TERMINOLOGY (BASED ON SPORTS TERMINOLOGY)…….. 39

Dzhakypbekova, M., Kyyakhmetova, Sh. (Kazakhstan, Taldykorgan), Auelbek, A. (Kazakhstan, Astana)
THE LINGUOPOETIC CHARACTERISTICS OF LEXEMES IN THE POEMS OF ILYAS ZHANSUGUROV……..….. 54

Badyelgajy, Ye. (Mongolia, Ulaanbaatar)
A LINGUOGEOGRAPHICAL STUDY OF THE ORIGIN OF THE TOPONYM "QARQARA/QARQARALY"……. 66

Batyrbekova, K., Boranbayev, S., Baimenova, S. (Kazakhstan, Shymkent)
THE ONOMASTIC SPACE IN THE MEDIEVAL MAMLUK-KIPCHAK WRITTEN MONUMENT "BAYTARATU'L-WAZIH"……... 79

Soltanbekova, A., Smagulova, K. (Kazakhstan, Almaty)
COGNITIVE CHARACTERISTICS OF MENTAL VERBS IN ABAI'S "THE BOOK OF WORDS"……..... 93

Auyeskhan, R. (Italy, Venice), Seitbatkal, A. (Kazakhstan, Almaty)
THE MONGOLIAN TOPONYMIC LAYER IN ZHETYSU: A HISTORICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS…….... 106

Daulet, M. (Kazakhstan, Shymkent), Yıldırım, S. (Türkiye, Ankara)
THE CUMULATIVE FUNCTION OF COSMONYMIC CONCEPTS IN KAZAKH AND ENGLISH…….… 122

Akberdikyzy, U., Zhirenov, S. (Kazakhstan, Almaty)
GENDER CONNOTATION OF THE CONCEPT "ELDERLY" IN LITERARY TEXTS…….... 132

Myrzatayeva, A., Bibekov, K. (Kazakhstan, Astana), Algan, E. (Great Britain, Oxford)
THE CONCEPTS OF "WISE" AND "FOOLISH" IN KAZAKH PROVERBS: CULTURAL CODE AND SOCIAL EVALUATION……... 146

Sadyk, A. (Kazakhstan, Almaty)
LINGUOCULTURAL FEATURES OF ORNITHONYMS IN KAZAKH SONGS…….. 160

APPLIED LINGUISTICS

Mussabekova, U. (Kazakhstan, Almaty), Shaklein, V. (Russia, Moscow), Urazbayeva, Zh. (Kazakhstan, Almaty)
THE URBOLINGUA OF A KAZAKHSTANI METROPOLIS IN THE CONTEMPORARY LINGUISTIC SITUATION..... 173

Amanbayeva, A., Nurzhakupov, O. (Kazakhstan, Almaty)
PROSODIC CHARACTERISTICS OF INTONEMES IN EDUCATIONAL PLATFORM TEXTS……..…. 187

Kilevaya, L. (Poland, Psashnysh), Safronova, L., Kurmanayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)
COMPREHENSION OF THE “RUKHANI ZHANGYRU” PROGRAM AS A PUBLIC DISCOURSE……..….. 198

Omirzakova, A., Uskenbayeva, R., Darkenbayeva, Zh. (Kazakhstan, Almaty)
COGNITIVE MECHANISMS OF LANGUAGE INTERFERENCE..... 211

Hou, J. (China, Xi'an), Saurbayev, R. (Kazakhstan, Pavlodar), Yerekhanova, F. (Kazakhstan, Shymkent)
DISTINCTIVE ONOMASTIC FEATURES IN KAZAKHSTANI AND BRITISH DISCOURSE…… 223

Aukhadiyeva, Z., Kekilbayeva, Zh., Askar, Zh. (Kazakhstan, Almaty)
PECULIARITIES OF TRANSLATING UNITS OF MEASUREMENT INTO ENGLISH IN MUKHTAR AUEZOV'S EPIC NOVEL “THE PATH OF ABAI”……. 238

Kurmantay, K., Momynova, B. (Kazakhstan, Almaty)
MULTIMODAL NATURE OF CONTEMPORARY MEDIA TEXTS (A CONTENT ANALYSIS OF SCHOLARLY LITERATURE)…… 247

Bauyrzhan, N., Burankulova, E. (Kazakhstan, Aktobe)
SENSITIVE AREAS OF LANGUAGE: TABOOS AND EUPHEMIZATION OF THE CONCEPT OF “WOMAN” IN ENGLISH, RUSSIAN AND KAZAKH LINGUISTIC CULTURES……. 265

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.45 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-12-27

Шерубай Құрманбайұлы
филология ғылымдарының докторы, профессор, академик,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4587-4452 E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ СӨЗЖАСАМ ТӘЖІРИБЕСІ: АҢ-ҚҰС, ЖАНУАР АТАУЛАРЫ (А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ, Т. ШОНАНҰЛЫНЫҢ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ» (1927) НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлы бірлесіп жазған «Оқу құралы» атты еңбегіндегі аң-құс, жануарлар атауларының жасалу жолдары мен қолданысы қарастырылады. XX ғасыр басында еңбек еткен қазақ оқығандарының түрлі ғылым салалары терминдерін жасаумен бірге, қазақ жерінде мекендемейтін түрлі жан-жануар мен аң-құс атауларын да жасағаны оқу құралынан алынған нақты тілдік деректер негізінде дәлелденеді. Оқу құралындағы сол кезеңде жасалған аң-құс, жануарлар атаулары іріктеліп алынып, олардың қалай жасалғаны, қай атаудың қазақша баламасы екені анықталады. Оқу құралындағы атаулардың авторлық қолданыс деңгейінде қалып қойғандары мен жалпылексикалық қорға енгендері айқындалады. Өткен ғасыр басындағы алғашқы жасалған атаулар мен олардың өзгеріске ұшырай отырып қолданысқа енген кейінгі нұсқалары салыстырылып көрсетіледі. XX ғасыр басында Америка, Еуропа, Африка, Азия мен Аустралия құрлықтарын мекен ететін жануарлар атауларының қазақшасын жасауда қазақ оқығандарының калька тәсіліне жиі жүгінгеніне назар аударылады. Қазақ тіл білімінде калькалау сөзжасам тәсілі ретінде осы кезеңде белсенді түрде пайдаланыла бастаған деген тұжырым жасалады. Аң-құс, жабайы жануарлардың қазақша атауларын жасау қазақ оқығандары сөз шығармашылығының бір ерекше қыры екені көрнекті ғалымдар еңбектерінен алынған нақты тілдік деректер негізінде жан-жақты талданып, бұл құбылыстың басты себептері аталады. Лингвист ғалымдар А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы оқу құралындағы жаңа сөздер мен терминдерді жасауда, кірме сөздер мен терминдерді аудару, жазу кезінде 1924 жылғы білімпаздар съезінде бекітілген ғылыми қағидаттарды басшылыққа алғаны атап айтылады.

Тірек сөздер: XX ғасыр басы; Алаш қайраткерлері; зоонимдер; аң-құс; сөзжасам.

Сілтеме жасау үшін: Құрманбайұлы Ш. XX ғасыр басындағы сөзжасам тәжірибесі: аң-құс, жануар атаулары (А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлының «Оқу құралы» (1927) негізінде). *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 12-27-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-12-27

Шерубай Курманбайулы
доктор филологических наук, профессор, академик,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-4587-4452 E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

ОПЫТ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА: НАИМЕНОВАНИЯ ЖИВОТНЫХ И ПТИЦ (НА МАТЕРИАЛЕ «ОҚУ ҚҰРАЛЫ» (1927) А. БАЙТУРСЫНУЛЫ И Т. ШОНАНУЛЫ)

Аннотация. В статье рассматриваются способы образования и особенности употребления наименований животных и птиц, представленных в учебном пособии «Оқу құралы» (1927), составленном А. Байтурсынулы и Т. Шонанулы. На основе конкретного языкового материала доказывается, что казахские просветители начала XX века не только разрабатывали терминологию различных отраслей науки, но и создавали казахские наименования животных и птиц, не обитающих на территории Казахстана. В статье проводится отбор и анализ указанных единиц, выявляются их словообразовательные модели, определяется, какие из них являются казахскими эквивалентами заимствованных понятий. Устанавливается соотношение между авторскими номинациями, оставшимися на уровне индивидуального употребления, и единицами, вошедшими в общеязыковой лексический фонд. Также осуществляется сопоставление ранних номинаций начала XX века с их позднейшими вариантами, закрепившимися в современном употреблении. Особое внимание уделяется активному использованию калькирования как одного из ведущих способов номинации животных, обитающих в Америке, Европе, Африке, Азии и Австралии. Анализ языковых данных показывает, что создание казахских наименований животных и птиц являлось важным

направлением словообразовательной деятельности казахской интеллигенции начала XX века. Анализ материала позволяет заключить, что в казахском языкознании данного периода калькирование начинает активно использоваться как способ словообразования. На основе конкретных языковых данных, представленных в трудах видных учёных, исследуется создание казахских названий птиц, животных и диких зверей как одно из важных направлений словотворческой деятельности казахской интеллигенции, а также раскрываются основные причины данного явления. Установлено, что учёные-лингвисты Ахмет Байтурсынулы и Телжан Шонанулы при создании новых слов и терминов в учебных пособиях, а также при переводе и написании заимствованных слов и терминов руководствовались научными принципами, утверждёнными на съезде казахских ученых 1924 года.

Ключевые слова: начало XX века; деятели движения «Алаш»; зоонимы; птицы и животные; словообразование.

Для цитирования: Курманбайулы Ш. Опыт словообразования начала XX века: наименования животных и птиц (на материале «Оқу құралы» (1927) А. Байтурсынулы и Т. Шонанулы). *Tiltanym,* 2026. №2 (102). С. 12-27. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-12-27

Sherubai Kurmanbaiuly
Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4587-4452 E-mail: sherubaykurmanbaiuly@gmail.com

WORD-FORMATION PRACTICES OF THE EARLY 20TH CENTURY: ANIMAL AND BIRD NAMES (BASED ON “OQU QURALY” (1927) BY A. BAITURSYNULY AND T. SHONANULY)

Abstract. The article examines the word-formation mechanisms and usage patterns of animal and bird names presented in the textbook *Oqu quraly* (1927), authored by A. Baitursynuly and T. Shonanuly. Based on empirical linguistic data, the study demonstrates that Kazakh intellectuals of the early twentieth century not only developed terminology for various scientific domains but also created Kazakh equivalents for animal species not native to the Kazakh steppe. The study identifies and analyzes selected lexical units, determines their word-formation models, and establishes which of them function as Kazakh equivalents of borrowed concepts. It further distinguishes between author-specific nominations and those that have entered the general lexical system of the Kazakh language. A comparative analysis is conducted between the early 20th-century coinages and their later standardized forms currently in use. Particular attention is paid to calquing as a dominant strategy in naming animal species inhabiting different continents, including America, Europe, Africa, Asia, and Australia. The findings demonstrate that the creation of animal and bird names constitutes a significant dimension of early Kazakh intellectuals’ lexical innovation and contributes to the development of national scientific terminology. It was concluded that, during this period, calquing began to be actively used in Kazakh linguistics as a method of word formation. Based on specific linguistic data drawn from the works of prominent scholars, the creation of Kazakh names for birds, wild animals, and other fauna is comprehensively analyzed as a distinctive aspect of the lexical creativity of the Kazakh intelligentsia, and the main reasons for this phenomenon are identified. It is noted that the linguists Akhmet Baitursynuly and Telzhan Shonanuly, when creating new words and terms in educational materials, as well as when translating and writing borrowed words and terms, were guided by the scientific principles approved at the 1924 Congress of Kazakh Educators.

Keywords: early 20th century; figures of the Alash movement; zoonyms; birds and animals; word-formation.

For citation: Kurmanbaiuly, Sh. Word-Formation Practices of the Early 20th Century: Animal and Bird Names (Based on “Oqu Quraly” (1927) by A. Baitursynuly and T. Shonanuly). *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 12-27. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-12-27

Кіріспе

Ахмет Байтұрсынұлы мен Телжан Шонанұлының орта мектептің 3-4 жылдық оқу бағдарламасына арналып жазылған «Оқу құралы» еңбегінің екінші басылымы 1927 жылы Қызылордада жарық көрді. Бұл еңбек А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлының кейінгі жылдары кирилл әліпбиіне көшіріліп шығарылған жинақтарына да енді. Жинақтағы мәтіндердің бірқатарының авторлары көрсетілсе, енді бірқатарының авторлары көрсетілмеген. Біз мысалға алып отырған Азия, Европа, Африка, Америка табиғаты, аң-құстары туралы жазылған мәтіндердің авторлары көрсетілмеген. А. Байтұрсынұлының 2023 жылы жарық көрген 5 томдық шығармалар жинағына енген осы оқу құралы туралы жазған Ә. Ахмет те, 2015-2017 жылдары баспа бетін көрген Т. Шонанұлының бес томдық шығармалар жинағын құрастырып, түсініктерін жазған О. Жұбаева да оқу құралындағы Азия, Европа, Африка, Америка деп аталған шағын мәтіндердің кімге тиесілі екенін атап көрсетпейді. Яғни бұл мәтіндерді оқу құралы

авторларының өздері жазды немесе аударды деген болжам жасауға болады. Ал нақты қай автордың жазғанын немесе аударғанын дәлелдейтін дерек-дәйек әзірге табылмады.

Алаш қайраткерлерінің тілдік мұрасын тек грамматикалық немесе стильдік қырынан ғана емес, сөзжасам тәжірибесі тұрғысынан қарастыру да ерекше маңызды. Себебі XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары – тек дайын сөздік қорды пайдаланушы ғана емес, жаңа ұғымдарға атау беруші, ұлттық ғылыми тілдің негізін қалаушы тұлғалар.

Ахмет Байтұрсынұлының ондаған тіл, әдебиет және әдістеме терминдерін жасағанын филолог мамандар, алаштанушы, ахметтанушы ғалымдар жақсы біледі. Оған қоса ғалымның тек өзі оқулықтар жазған пәндердің терминдерін жасаумен қатар, білім беру, қоғамдық-саяси лексика мен педагогика салаларының да қазақша атауларын жасағаны белгілі. А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы сияқты қазақ оқымыстыларының мұрасын зерделеу барысында бұл еңбектерде терминдерден бөлек авторлар қаламынан туындаған аң-құс атаулары да бар екендігі анықталып отыр. Мұны XX ғасыр басында еңбек еткен ұлт білімпаздары шығармашылығының тағы бір ерекше қыры десек болады. Алайда осы уақытқа дейін зерттеушілер тарапынан ондай атауларға назар аударыла қоймапты. Сол себепті осы мақалада А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлының «Оқу құралы» атты еңбегіндегі аң-құс, жануарлар атаулары туралы арнайы сөз болады.

Тіл білімінде лексиканың бір бөлігі ретінде ономастика, лексикология, этнолингвистика, терминтану салалары тұрғысынан қарастырылатын зоонимдер, орнитонимдер мен офионимдер негізінен сол аң-құс, жануарлар мекен ететін жерде тұратын халықтардың дүниетанымымен байланысты туындайды. Сөз болып отырған оқу құралындағы *ехидна, лемминг, гну, колибри, зебу, дюгонь* сияқты аң-құс, жануарлардың басым бөлігі қазақ жерінде кездеспейді. Соған қарамастан авторлар олардың қазақша атауларын қолданады. Қазір көптеген лингвистер мен биологтар мұндай атауларды ұлт тіліне аударудың қажеті жоқ деп санайды. Ал XX ғасыр басында қазақ оқығандары олардың қазақша баламаларын жасаған немесе тілге бейімдеп алған. Олардың бұл ұстанымы айрықша назар аудартады. Бұл ұстаным иесі, аталған сөздердің авторы, қазақ тіл білімінің негізін қалаған аса көрнекті ғалым А. Байтұрсынұлы мен ірі оқымысты Т. Шонанұлы сияқты таңдаулы тілдік тұлғалар болуы мәселенің мәнін одан да арттыра түседі. Сонымен қатар бұл атаулар – XX ғасыр басындағы әдеби тіл ерекшелігін, сөзжасам тәжірибесін де көрсететін құнды тілдік деректер. Қарастырылып отырған мәселе әдеби тіл дамуының кезеңдік ерекшелігін, оның лексикалық қорында болған өзгерістерді, көрнекті ғалымдардың сөзжасам тәжірибесін зерттеу тұрғысынан да өзекті.

Мәтіндегі аң-құс атауларының елеулі бөлігі қазіргі тілде қолданылмайды. Олардың қай аң мен құсқа берілгендігі белгісіз болғандықтан, алдымен, мәтіннен алынған мысалдардағы атаулардың қандай аң-құсқа берілгендігі анықталады. Одан соң олардың қалай жасалғандығы және орыс тіліндегі қай сөздің баламасы ретінде алынғандығы айқындалады. Оқу құралындағы мәтіндердің дені орыс тіліндегі ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиеттерге сүйеніп жазылып немесе аударылғандықтан, анықталған орысша атаулар жақша ішінде берілді. Аң-құс атауларының көбі орыс тіліндегі үлгісіне сәйкес калькалау тәсілімен жасалған. Бұл алаш оқығандарының XX ғасыр басында кальканы сөзжасам тәсілі ретінде іске қосып, жиі пайдаланғанын айғақтайды. Мақалада оқу құралындағы атаулардың сөздік құрамға енген-енбегендігі, қазіргі тілде қай нұсқасының қолданылатыны да көрсетілді.

Бұл зерттеу Алаш қайраткерлерінің мұрасын тереңірек тануға, сондай-ақ қазақ әдеби тілінің даму тарихын нақты деректер негізінде айқындауға мүмкіндік береді. Өткен ғасыр басында жасалған атаулар – қазақ тілі сөзжасамының, терминжасамының тарихы мен теориясын, практикасын толықтыратын тұжырымдар жасауға негіз болатын құнды тілдік-тарихи деректер.

Материал және әдістер

XX ғасыр басындағы қазақ тіліндегі сөзжасам тәжірибесін көрсететін дереккөз, зерттеудің негізгі материалдық базасы ретінде А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлының 1927 жылы жарық көрген «Оқу құралы» атты еңбегі алынды. Осы оқу құралында кездесетін аң-құс пен жануарлар атаулары іріктеліп алынып, олардың ішіндегі сол кезеңде жасалғандары анықталды. Бұл негізгі дереккөзден бөлек XX ғасыр басында жарық көрген Халел Досмұхамедұлының «Жануарлар»

атты еңбегі мен «Қазақша-орысша тілмаш», «Пән сөздері» сияқты сөздіктер де қосымша дереккөз ретінде пайдаланылып, бұл еңбектердегі сөз болып отырған тақырыпқа қатысты тіл бірліктері салыстырыла талданды.

Зерттеу кезінде XX ғасыр басында жасалған аң-құс, жануар атаулары қазіргі әдеби тіл сөздіктері мен салалық сөздіктерде, зоология оқулықтарында бүгінгі уақытта қолданылып жүрген атауларымен салыстырылды. Соның нәтижесінде олардың қолданыстан шығып қалған *сасықша, шұбарша, салдырлауық жылан* іспетті нұсқалары мен қазіргі әдеби тілде тұрақты қолданылатын *мүйізтұмсық, үйректұмсық, керік* сияқты атаулар атап көрсетілді.

Мақала жазу барысында бірқатар белгілі зерттеу әдістері пайдаланылды. Ең алдымен, зерттеу тақырыбына қатысты тіл деректері жинақталып алынып, сипаттамалы әдіс арқылы олардың жасалу жолдары, қолданыс ерекшеліктері сипатталды. Одан соң салыстырмалы-тарихи әдіс жолымен аң-құс атауларының XX ғасыр басы мен қазіргі қолданыстағы нұсқалары салыстырылып, олардың өзгеріске ұшырауы мен әдеби тілде орнығуының негізгі себептері айқындалды. Сондай-ақ зерттеу барысында сөзжасамдық талдау әдісі арқылы жаңа сөз туғызуда алаш оқымыстыларының калькалау, семантикалық уәждеу мен кірме сөздерді бейімдеу сияқты тәсілдерін, сөзжасам үлгілерін пайдаланғаны анықталды. Бұлардан бөлек өткен ғасыр басында жасалған атаулардың уәжділігін, мағыналық дәлдігін анықтау кезінде семантикалық талдау және сөз болып отырған атаулардың әзербайжан, қырғыз, өзбек, түрік және т.б туыстас түркі тілдердегі қолданысын да қарастыру үшін салыстырмалы типологиялық әдістер де қажетіне қарай пайдаланылды. Бұл әдістерді қолдану арқылы атаулардың негізгі айырмашылықтары мен ортақ белгілері, туысқан халықтардың сөз жасау үдерісіндегі ұқсастықтары мен өзгешеліктері, терминқор қалыптастырудың сыртқы көздерін пайдаланудағы ұстанымдары айқындалды.

Арада жүз жыл уақыт өткендіктен XX ғасыр басында жазылған әдебиеттерде қолданылған атаулардың арасында бірқатарының қай аң мен құсты, жануарды білдіретіні айқын болмады. Соларды анықтау үшін контекстік талдау әдісі де ішінара пайдаланылды. Осылайша тарихи мәтіндердегі қазіргі тіл тұтынушыларына белгісіз, мағыналары көмескі тартқан сөздердің мағынасын ашып, білдіретін ұғымын айқындауға мүмкіндік туғызды. Осындай зерттеу әдістерін ретіне қарай қолдану XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының сөзжасам тәжірибесіне тереңірек үңіліп, олардың еңбектерінде қолданылған атаулардың мәнін ашуға септігін тигізді.

Әдебиетке шолу

XX ғасыр басындағы жазба тіл жан-жақты сипатталып, Алаш білімпаздарының мұрасы тілдік тұрғыдан барлық қырынан зерттеліп болды дей алмаймыз. Алаш мұрасы 80-жылдардың соңында қайта жарық көріп, 90-жылдардың басынан бастап ғылыми айналымға еніп, зерттеле бастады. Сол уақыттан бері Алаш мұрасын зерттеуге арналған көптеген ғылыми мақалалар, монографиялар жарық көріп, диссертациялар жазылды. Солай бола тұрса да Алаш қайраткерлерінің тілін, XX ғасыр басындағы ұлт тілінің жай-күйін, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Т. Шонанұлы мен басқа да білімпаздардың әдеби тілді қалыптастырудағы тарихи қызметі мен ғылыми ізденістерін әр қырынан зерделеу әлі де өзекті.

Қазақ тілінің XV – XIX ғасырлардағы дамуы, тілдік құрылымы мен жүйесі едәуір жақсы зерттелген. Әдеби тіл тарихын зерделеуде бұл бағытта жүргізілген І. Кеңесбаев, С. Аманжолов, М. Балақаев, Р. Сыздық, Т. Қордабаев, Ә. Құрышжанұлы, Қ. Өмірәлиев, С. Исаев, Ш. Сарыбаев, Е. Жанпейісов, Б. Әбілқасымов сияқты белгілі тілші-ғалымдар зерттеулерінің маңызы айрықша. 1960 жылдары жарық көрген «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері» атты жинақта да тіл тарихына қатысты құнды ғылыми деректер бар. Кейінгі кезеңде әдеби тіл тарихына арналған Е. Жұбанов, Б. Момынова, Ғ. Қалиев пен Г. Боранбаева, Г. Хамзина еңбектері бұл бағыттағы зерттеулерді толықтыра түсті.

XX ғасырдың басынан 1930-ыншы жылдарға дейінгі кезеңдегі қазақ тілінің даму ерекшеліктері мен стильдік тармақтарының қалыптасуы Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, С. Исаев, Б. Әбілқасымов, Е. Жанпейісов, Н. Қарашева т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылып, бұл дәуірдің тілдік сипаты жөнінде маңызды ғылыми тұжырымдар жасалды.

Қазіргі уақытта да Алаш қайраткерлерінің тілін әр қырынан зерттеу жалғасып, олардың шығармалары терминдік, грамматикалық, поэтикалық, фонологиялық және синтаксистік

тұрғыдан қарастырылуда. Бұл бағытта Ж. Жақыпов, О. Жұбаева, М. Жүсіпов, Ш. Мәжітаева және басқа да зерттеушілердің еңбектері маңызды орын алады. Сонымен бірге Б. Момынова, Б. Шалабай, С. Сапина, Ж. Рапишева зерттеулері жекелеген жанрлардың тілдік ерекшеліктерін айқындауға бағытталды. Алаш басылымдарының тілін зерттеу ісі Қ. Сақ пен О. Жұбаева еңбектерінде жалғасып, осы кезеңге қатысты бірқатар кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды.

Осындай зерттеулер жүргізілгеніне қарамастан, XX ғасыр басындағы ұлт тілі толық зерттеліп болды деуге болмайды. Бұл, ең алдымен, XX ғасыр басындағы Алашорда өкілдері мен саяси тұлғалардың тілін, мұраларын зерттеуге ұзақ уақыт бойы қойылған шектеулермен байланысты болғаны белгілі. XX ғасырдың бас кезінде шығармашықпен айналысқан жекелеген қаламгерлердің тілі зерттелгенімен, бұл кезеңдегі барлық тұлғалардың тілдік мұрасы әлі тұтастай қамтыла қойған жоқ. Сондықтан бұл бағыттағы зерттеулер әлі жалғаса бермек.

Нәтижелер және талқылау

Аң атаулары. Жолақ құлан (зебра). «Хайуандардың арасында көзге әсіресе түсерлігі: керік, *жолақ құлан,* бегемот, түйеқұс» (Байтұрсынұлы, 2023: 451), – деген сөйлемдегі «жолақ құлан» – зебраның қазақша атауы. Оған ат берушілер, ең алдымен, Африка құрлығын мекен ететін жабайы жануардың жылқы тұқымдасына жататынын, оның ішінде қазақ даласын жайлайтын құланға, аңыз-жырларға арқау болған керқұланға ұқсайтынын анықтап алған. Одан соң оны өзге жануарлардан ажырататын ерекшелігі ескерілген. Ондай сипат – аңның түсі деп танылған. Хайуан атауы оның түсіне, денесіндегі көзге бірден түсетін ақ-қара жолақтарына қарай берілген. Ат қоюда түз тағысын өзге жылқы тұқымдастардан, керқұланнан айрықшалайтын басты белгі оның түсі деп ұйғарылған. Затқа, ұғымға ат беру (номинация) үдерісіндегі оның негізгі белгілерін тап басып тану тұрғысынан қарағанда ондай белгілер өте дәл анықталған. Ендеше атау сәтті жасалған деуге негіз бар. Дәл сол кезеңде жазылған еңбегінде Х. Досмұхамедұлы бұл жануарды *онағыр, зійбір, гуагі (дау гуагі)* деп атайды (Досмұхамедұлы, 2017: 168). «Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылғы №79 санындағы «Осы пән атаулары дұрыс па?» атты жазбада *зебраға* «ала құлан» баламасы берілген (Терминология мәселелері, 2005: 200). Қазір бұл хайуанның *зебра* атауы жиі қолданылады. Сонымен қатар *ала құлан* деген XX ғасыр басында жасалған қазақша баламасы да жарыса жұмсалады. Алайда бүгінгі түркі тілдерінің барлығында бұл атаудың төл баламасы орнықпай, «зебра» атауы қолданылып отыр.

*Керік (жираф). «*Хайуандардың арасында көзге әсіресе түсерлігі: *керік,* жолақ *құлан,* бегемот, түйеқұс» (Байтұрсынұлы, 2023: 451). Бұл атау 20-жылдардан кейін қолданылмады. Кеңестік кезеңдегі әдебиеттерде негізінен «жираф» сөзі қолданылады. Мәселен, 1954 жылы академик Н. Сауранбаевтың редакторлығымен жарық көрген сөздікте «жираф» деп беріледі (Сауранбаев, 1954: 185). Сондай-ақ бірқатар әдебиетте «керік» деп ертеде қазіргі мүйізтұмсықты (носорог) атағаны айтылады. Х. Досмұхамедұлы да XX ғасыр басында шығарған еңбегінде *носорогті – керік (жалқы мүйіз),* ал *жирафты – зійрәпе* деп береді (Досмұхамедұлы, 2017: 170, 186). XX ғасыр басында шыққан «Атаулар сөздігінде» *жирап* атауы тіркелген (Атаулар сөздігі, 2004: 59). Ал бұл атаудың түрік тілдеріндегі қолданысына келсек, қырғыз, татар, башқұрт тілдерінде орыс тіліндегі нұсқаға жақын «жираф», ал түрік, әзербайжан тілдерінде араб тіліндегі бастапқы тұлғасына жақын «zürafa» және өзбек, түрікмен тілдерінде «jirafa/ziraf» тұлғалары қолданылады.

Қырғыз тілі сөздігін түзуші К. Юдахин *керик* сөзін парсы тілінен енгенін көрсетіп, қырғызша эпостарда «мүйізтұмсық» мағынасында кездесетінін жазған: *керик*: ир. (в эпосе) «носорог»: *керигим бар, пилим бар* (у меня есть носороги, есть слоны;), *келатабыз жол тартып, керик турмак, кулан жок* (едем мы путём-дорогою, не только носорога, но даже кулана нет) (Юдахин, 1985: 378).

Кейінгі қалыптасқан «керік» (кер+ік) атауы жирафтың ұзын мойнының керіліп, созылып тұруына байланысты қойылған болуы да, немесе носорогтің қазақшасы ретінде қолданылған сөздің мағынасы жирафқа көбірек келеді деген пайыммен тілде бұған дейін де болған «керік» сөзі дайын күйінде пайдаланылуы да мүмкін. 90-жылдардан бастап «жирафтың» қазақша атауы ретінде «керік» сөзі жиі қолданыла бастады. Қазір көптеген сөздіктер мен оқулықтарда осылай

беріліп жүр. Қалай болғанда да бұл атау XX ғасыр басында жазылған әдебиеттердің қайта басылып, ғылыми айналымға түсуіне байланысты қолданысқа еніп отыр.

Қар айыуы (белый медведь). «Төрт аяқтылардан көзге түсетіні: шұбар өгіз, бизон, янот, ягуар, лама, пума, тапыр, *қара аю*» (Байтұрсынұлы, 2023: 453). 1927 жылғы түпнұсқада бұл сөйлем: «Төрт айақтылардан көзге тұсетүні: шұбар өгіз, бійзон, ианот, иагұуар, лама, пұма, тапыир, *қар айыуы*», – деп тұр. Түпнұсқа емлесі сақталмаудан бөлек, аң атауы – «қара аю» деп беріледі. Бұл аң атауы А. Байтұрсынұлының 2013 жылғы алты томдығында да, 2023 жылы шыққан соңғы бес томдық жинақта да, Т. Шонанұлының бес томдығында да «қара аю» (Шонанов, 2015) деп беріледі. Иә, Америкада «қара аю» мекендейтіні рас. Бірақ түпнұсқада «қар айыуы» деп берілген. Бұл – біздіңше, қазір «ақ аю» деп аталатын аю түріне өткен ғасыр басында берілген атау. Американың Аляска штатында ақ аю мекендейді. Солтүстіктегі қарлы, мұзды жерді мекендейтіндіктен оны «қар аюы» атаған. Аңға ат қою кезінде мекендейтін ортасы, жүретін жері есепке алынған. Бізде мұндай дәстүр бұрыннан бар. Мысалы: *тауешкі, сужылан, құрбақа, көлбақа* және т.б. соған дәлел. Сондай-ақ кейініректе жасалып, түрлі әдебиеттерде қолданылып жүрген *дала бүркіті, тау бүркіті, дала тышқаны, орман тышқаны* сияқты түр атаулары мен *қар барысы, сусиыр* жануар аттары да осы үлгімен жасалған. Ал «ақ аю» – орыс тіліндегі «белый медведь» атауын сөзбе-сөз аудару арқылы калькалау жолымен жасалып, қалыптасқан атау. «Қар аюы» атауының уәжі, табиғи үлгіден алшақ кетпейді. Бұл атау жануардың сыртқы түсіне ғана емес, оның тіршілік ететін ортасына тікелей байланысты қойылғандықтан семантикалық тұрғыдан да, атау беру дәстүрі тұрғысынан да қазақ тілінің қалыпты дәстүріне көбірек сәйкес келеді.

Түрік тілдерінің көпшілігіндегі *ақ аю* түске негізделіп аударылған калька болса, тек түрік тілі *kutup ayısı* («поляр аюы») мен әзербайжан тілінде *qütb ayısı* деп аталады. XX ғасыр басында жасалған «қар аюы» атауына хайуанның тіршілік ететін экологиялық кеңістігі (мекені) уәж етіп алынады. Түрік тілінде де осы екінші үлгі айқын көрінеді: «kutup ayısı» атауы жануардың түсіне емес, оның мекендейтін ортасына – полярлық (мұзды, қарлы) аймаққа қатысты қойылған, сондықтан бұл атау құрылымы жағынан қазақ тіліндегі «қар аюы» үлгісіне жақын.

Мүйізтұмсық (носорог). «Хайуандардың артықша көзге түсерліктері: піл, *мүйізтұмсық,* өркешті сиыр, түйе, жылқы, құлан, құтас (қодас), марал, бұғы, жүні қымбат ешкілер, терісі қымбат аңдар, маймылдар, арыстан, жолбарыстар, қорқау қасқыр, шақал» (Байтұрсынұлы, 2023: 448).

«Мүйізтұмсық» атауы Н. Қаратышқанұлы құрастырған «Пән сөздері» (1927) сөздігінде «носорог» атауының қазақшасы ретінде беріледі (Қаратышқанұлы, 2004). Бұл атау да ғасыр басында орыс тілі үлгісімен (мүйіз+тұмсық = нос (о) + рог) жасалған. Тек екі тілдегі сәйкес сөздердің орны ғана алмастырылып тұр. Жануардың орыс тіліндегі атауы да о бастағы грек сөзінің үлгісімен жасалған: *rhino* (мұрын, тұмсық) + *ceros* (мүйіз). Сонымен бірге бұл сөйлемде *гиенна – қорқау қасқыр,* ал *шакал – шақал* түрінде дыбыстық өзгеріске ұшыратылып *(к-қ)* қолданылады. Түрік тілдерінің басым көпшілігінде парсы тілінен *šagāl* тұлғасында енген кірме атау орныққан; қазақ тілінде оның уәжді, байырғы атауы ретінде *шибөрі* де қолданылады.

Мүйізтұмсық атауына келсек, түрік тілдерінде бұл атау бірізді емес: бірқатар тілдерде жануардың айқын белгілеріне негізделген калька үлгісі (қаз. *мүйізтұмсық*, тат. *мөгезборын*, қырғ. *мүйүзтумшук,* түрікмен т. *şahly tomzak*) қалыптасса, енді бірілерінде (түрік тілі: gergedan, әзербайжан тілі: kərgədan, өзбек тілі: karkidon) арабтан (كركدن каркадáн) келген «керкедан» деген кірме атау тараған. 1930 жылғы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Осы пән атаулары дұрыс па?» атты мақалада *керкедең* атауының «носорог» орнына балама атау ретінде ұсынылғаны айтылады (Терминология мәселелері, 205). Қырғызда *керик*, түрікменде *керк* нұсқаларының да «мүйізтұмсық» мағынасында жұмсалуы – *керік* пен *керкидан* атауларының төркіндес болуы мүмкін екенін жоққа шығармайтын деректердің бірі.

Өркешті сиыр (зебу, горбатая корова). «Хайуандардың артықша көзге түсерліктері: піл, мүйізтұмсық, *өркешті сиыр,* түйе, жылқы, құлан, құтас (қодас), марал, бұғы, жүні қымбат ешкілер, терісі қымбат аңдар, маймылдар, арыстан, жолбарыстар, қорқау қасқыр, шақал» (Байтұрсынұлы, 2023: 448). Азия, Африканы мекендейтін бұл жануарға арқасындағы өркешіне

қарап ат қойған. Қазіргі әдебиеттерде *зебу, өркешті сиыр* атаулары жарыса қолданылады. Түрік тілінде де қазақ тіліндегідей *hörgüçlü sığır* деген атау қолданылады. Ал өзге түрік тілдерінің барлығында бұл жануар «zebu» деп аталып жүр.

Су сиыр (дюгонь, морская корова). «*Су сиыр,* қара қу, тармақ құйрық, күлеген деген құстың дауысы сақылдап күлген адам дауысы сияқты» (Байтұрсынұлы, 2023: 454). Аустралияда мекендейтін сусиыр тұқымдастардың бірі дюгонды «су сиыр» деп атаған. Теңіз шөбімен қоректенетін бұл су хайуан қазір «теңіз сиыры» *(морская корова)* деп аталып жүр. Ал бірігіп жазылған «сусиыр» атауы кейінгі 15-20 жыл көлемінде гиппопотам (бегемот) баламасы ретінде қолданыла бастады. Қазіргі түрік тілінде де *deniz ineği* (теңіз сиыры) атауы айтылады. Өзге түрік халықтары тілдерінде негізінен *dugong* деп аталады. ХХ ғасыр басында Х. Досмұхамедұлы «дүгүн» (Досмұхамедұлы, 2017: 164) деген қазақ айтылымына бейімделіп алынған атауды қолданған.

Шұбар өгіз (полосатый гну, голубой гну). «Төрт аяқтылардан көзге түсетіні: *шұбар өгіз*, бизон, янот, ягуар, лама, пума, тапыр, қара аю» (Байтұрсынұлы, 2023: 453). Африка антилопасының түсі көк-сұр, екі жанында тіке түскен қара жолақтары болады. Бұқаға, өгізге ұқсайтын ірі дене тұрқына және екі қапталындағы жолақтарына қарап, оны «шұбар өгіз» деп атаған. Қазір бұл атау қолданылмайды, қазақ тілінде негізінен *гну* және *антилопа гну* атаулары қолданылады. Түрік тілдерінің де көпшілігінде бұл жануар *gnu* атауымен беріледі. Мәселен, түрік тілінде *gnu*, сондай-ақ *mavi antilop* деп аталады, өзбек және қырғыз тілдерінде де *gnu* тұлғасы орныққан.

Тапыир (тапир, tapir). «Төрт аяқтылардан көзге түсетіні: шұбар өгіз, бизон, янот, ягуар, лама, пума, *тапыир*, қара аю» (Байтұрсынұлы, 2023: 453). Оңтүстік Америка мен Оңтүстік Шығыс Азияны мекен ететін шөпқоректі хайуанды авторлар қазақтың өз сөзіне жақындатып, тілге біршама бейімдеп «тапыир» деп алған. Ал Х. Досмұхамедұлы «тапыр» (Досмұхамедұлы, 2017: 170) деп береді. Қазіргі әдебиеттерде дәл орыс тіліндегідей «тапир» делініп жүр. Негізі осы хайуанды Алаш білімпазы Халел Досмұхамедұлы ұсынғандай «тапыр» деп таңбаласақ, қазақтың өз сөзіндей естіліп, айтуға жеңіл болар еді.

Түрік тілдерінде бұл жануар атауы негізінен Еуропа тілдеріндегідей беріледі. Мәселен, түрік тілінде *tapir*, өзбек және қырғыз тілдерінде де *tapir/manup* тұлғасы қолданылады. Түркі тілдерінде қазақ тіліндегідей ішкі заңдылыққа бейімдеп, фонетикалық тұрғыдан өзгертіп қолдану үрдісі байқалмайды, негізінен атаудың түпнұсқаға жақын тұлғасы сақталған.

Сөз болып отырған еңбекте *тапыир* ғана емес, *бийзон, зүубір (зубр), бұйбұл (буйвол), ианот, иагұуар, шақал (шакал)* (парсыдан түрік тілдеріне, түріктерден орысқа, орыстан бізге қайта айналып келді), *пұма* сияқты жабайы жануарлар атауы да қазақшаға бейімделіп беріледі. Ал «Пән сөздерінде» *шакал – шағал* деп беріледі, өйткені парсы тілінде оның бастапқы нұсқасы *šagāl* екенін жоғарыда айттық. Бұл деректер ХХ ғасыр басындағы әдебиеттерде жыртқыш атауының *шақал//шағал* нұсқалары жарыса қолданылғанын көрсетеді.

Мысқыл кірпі (ехидна). «*Мысқыл кіреп*сы (құсша жұмыртқа салады, баласын сүтімен асырайды); *су сиыр, қара қу, тармақ құйрық, күлеген* деген құстың дауысы сақылдап күлген адам дауысы сияқты» (Байтұрсынұлы, 2023: 454). А. Байтұрсынұлының 2013 жылғы 6 томдық жинағында да, 2023 жылы жарық көрген 5 томдығында да, Т. Шонанұлының 2015-2017 жылдары жарыққа шыққан 5 томдық жинағында да Аустралия мен Жаңа Гвинеяны мекендейтін, сыртқы пішіні кірпіге ұқсайтын бұл сүтқоректі атауы «мысқыл кіреп*сы*» деп беріледі. Зерделеп қарасақ, «кіреп*сы*» түпнұсқада қате басылған «кірпі» (кірпі+сі) сөзі екенін бағамдауға болады. Еш мағына бермейтін «кіреп*сы*» сөзі кейінгі басылымдардың бәрінде сол қалпында қайталана беріпті. Бұл атауды жасаушылар хайуанның дене пішіні, үстіндегі тікендері кірпіге ұқсайтындықтан оны «мысқыл кірпі» атағаны байқалады. Сөйлемде «мысқыл кірпі+сі» деп тәуелдік жалғауымен беріледі. Ал Х. Досмұхамедұлы «Жануарлар» (1928) атты еңбегінде бұл мақұлық атауын «екідене» деп, дыбыстық тұрғыдан біршама өзгертіп береді. Ғалымның: «Екідене сыртынан кірпішешенге ұқсайды. Сырты, бүйірлері кірпінікіндей инелермен қаптаулы болады» (Досмұхамедұлы, 2017: 153), – деген сипаттауы да оның кірпіге ұқсайтынына және «мысқыл кірпі» атануының негізсіз емес екеніне дәлел бола алады.

«Ехидна» (гр. «сұр жылан») көне грек мифологиясында денесінің жартысы әйел, жартысы жылан кейпіндегі құдай болғанымен, қазақша атау беруші ол мағынаны негізге алмаған. Оны хайуанның қазақша атауындағы «мысқыл» сөзінің орыс тіліндегі «ехидный» (мысқылдап, кекетіп күлуге бейім, түйреп, шағып сөйлетін адам) сөзінен аударылып алынғаны көрсетіп тұр. Бейнелі сипаты басым бұл атау қолданысқа енбей, жеке авторлық қолданыс ретінде қалып қойды. Қазіргі тілде көне грек заманынан келе жатқан «ехидна» сөзі қолданылады. Өзге түрік тілдерінде де біздегідей *echidna* атауы кең тараған.

Жоғарыдағы мысалға алынып отырған сөйлем А. Байтұрсынұлының 2013, 2023 жылдары жарық көрген жинақтарында бірдей беріледі, еш айырмасы жоқ. Т. Шонанұлының (2017) жинағында тек сөйлемдегі құс атауы ғана «күлегеш» (күлеген емес) деп басқаша жазылған. Ал 1927 жылғы түпнұсқада сөйлемдегі аң-құс атаулары «сұу сыйыр, қара құу, тармақ құйрық, күлегеш» деп беріледі. Т. Шонанұлының жинағына енген оқу құралы түпнұсқаға біршама жақындатылған. Ондағы құс атауы түпнұсқадағыдай жазылған. Дегенмен онда да түпнұсқа толық сақталмайды.

Сасықша (скунс). «Сол әдеміше аңның атын жұрт «сасықша» қойған. *Сасықшаның* құйрығының түбінде айырықша қалталары болады, сол қалталарынан өте сасық суын шашып келіп жібереді. Түнде қораға *сасықша* келді. Қорада сойылған қой жатыр еді. Ит көріп, *сасықшаны* қуып жібереді» (Байтұрсынұлы, 2023: 132). Х. Досмұхамедұлы *қарақұлақ, мупет (фр. moufette)* атауларын қолданған (Досмұхамедұлы, 2017: 206).

Скунс – Канаданың оңтүстігі мен Орталық Америкаға дейін мекен ететін сүтқоректі жыртқыш. Скунстар тұқымдасына жатады. Оны Азия мен Африканы мекендейтін сусар тұқымдастарына жататын сасық күзенмен бір аң деп шатастыруға болмайды. Осыны білген авторлар оған «сасықша» деп ат қойған. Алайда бұл атау қолданысқа енбеді. Жалпы тілде, әдебиеттерде *скунс* атауы қолданылып жүр. Өзге түрік тілдерінің көбінде бұл жануар *skunk* делінеді. Тек түрік тілінде ғана XX ғасыр басындағы қазақ зиялылары атағандай оның жағымсыз иіс шығару ерекшелігіне байланысты қалыптасқан *kokarca* (сасықша) атауы қолданылады.

Шұбарша (лемминг, пеструшка). «Көбінесе қоныс аударатын тышқанның түрлі тұқымдары Арқангел гүбірнесінде (губерния), суық, елсіз, батпақ далада «шұбарша» деген суыр сияқты үлкендігі саршұнақтай, әр жерінде шұбар меңі бар тышқан болады. *Шұбаршалар* арасына зор қорқыныш, уайым кіреді. *Шұбаршалардың* құрттай аяқтары, мүкті тапап, терең жол қазып кетеді» (Байтұрсынұлы, 2023: 160).

Мұнда Тундрада, Еуразия мен Солтүстік Американың ормандарында мекендейтін кемірушілер туралы сөз болып отыр. Бұлардың *дала шұбаршасы* деген түрінің арқасында жолақтары болады. Соған қарап және орыс тіліндегі «пеструшка» (пёстрый) атауын негізге ала отырып, оны қазақша «шұбарша» деп атағаны байқалады. Қазір бұл атау қолданылмайды. Өзбек және қырғыз тілдерінде де бұл тышқан *лемминг* деп аталады. Ал түрік тілінде *lemming* атауымен қатар *yaban sıçanı* (жабайы тышқан) тәрізді сипаттамалы қолданыс та кездеседі.

Қаншыр (ласка). «Сусардың собол (бұлғын – ред.) деген тұқымы бар, *қаншырдың* горностай деген тұқымы бар, кәмшеттің теңіз кәмшеті деген тұқымы бар. Біздің қазақ жерінде күзен табындағы аңдардың көбі жоқ. Сасық күзен, *қаншыр*, ақ тиін, борсық қана бар» (Байтұрсынұлы, 2023: 86).

Оқу құралында «қаншыр» сөзі сусар тұқымдастарға жататын «ласканың» атауы ретінде қолданылған. «Ласка» қазір бірқатар әдебиеттерде *аққұлақ (ақ тышқан)* деп аталып жүр. Ал «қаншыр» атауы қазір негізінен «арыстанның ұрғашысы» деген мағынада қолданылады. Түрік тілінде бұл аң атауы *gelincik* деп аталады.

«Собол, горностай теңіз кәмшеттерінің терісінен істелген киімдер қымбаттығынан адамдардың қолына түсе бермейді» (Байтұрсынұлы, 2023: 86). Авторлар орыс тіліндегі «соболь», «горностай» атауларын сол қалпында қолданады. Қазіргі тілде бұл жыртқыштардың «бұлғын», «ақкіс» атаулары қолданылады.

Үйректұмсық (утконос). «Тұмсығы үйрек тұмсығындай, үстінде қанат емес жүн» (Байтұрсынұлы, 2023: 454). Аустралияны мекендейтін сүтқоректінің қазақшасы орыс тіліндегі атауының үлгісімен жасалған. Дәл орыс тіліндегі үлгіге сәйкес *үйрек (утка) + тұмсық (нос)*

сөздерін біріктіріп, калькалау тәсілімен жасалған атау. Х. Досмұхамедұлының 1928 жылғы «Жануарлар» еңбегінде осы атауды қолданып: «Үйректұмсықтың Абыстралыйадағы өзендердің жағасында жүреді» (Досмұхамедұлы, 2017: 153), – деп жазады. Өткен ғасыр басында жасалған бұл атау қолданысқа енді. Қазір де осы қалпында жаппай қолданылады. Түрік тілдерінің барлығында дерлік жұмыртқалаушы жануарлар тобына кіретін бұл сүтқоректінің орысшадан калькалап алған атауы қолданылады: қырғ.: *өрдөк тумшук*, өзб.: *o‘rdakburun*, әзерб.: *ördəkburun*, татар.: *үрдәкборын*. Ал түрік тілінде латынша *ornithorynchus* «тұмсықты жануардың бір түрі» терминінен келген *ornitorenk* деген атауы бар.

Сарық (қой түрі). «Бірақ түпкі тұқымы қой мен *сарық* болып екі айрылады. Қысқа құйрықтысы қой деп, ұзын құйрықтысы *сарық* деп аталады. ...Әсіресе, Аустралия жерінде *сарық* асыраушылар көп» (Байтұрсынұлы, 2023: 44).

Қазақта ұзын құйрықты қойды «сарық», «сарық қой» деп атайды. «Сарық қойдың жүні жақсы, жақсы айғырдың үні жақсы» дейді. Аустралияда өсетін меринос тұқымды қой түрін қазақ тілінде бұрыннан бар атаумен атаған.

Салдырлауық жылан (гремучая змея). «Құстан: Америка күшігені, гондер-тоты; көбелек құсы (калибр), жыланнан көзге түсетіні *салдырлауық жылан,* тасбақалар» (Байтұрсынұлы, 2023: 453).

Бұл жылан түрі ағылшынша *rattlesnake* орысша *гремучая змея* деп аталады. Мағынасы бірдей ағылшынның *rattle,* орыстың *греметь* етістіктері қазақ тілінде контекске қарай *күркіреу, дүрілдеу, даңғырлау, салдырлау* мағыналарына сәйкес келеді. Сөз жасаушы орыс (ағылшын) сөзінің үлгісін пайдалана отырып, аталған етістіктер ішінен мағына жақындығына қарай «салдырлау» (салдырлауық) сөзін таңдаған. Алайда бұл атау орнықпай, оның орнына кейін жасалған «сылдырмақты жылан» атауы енді. «Сылдырмақ» зат есім. 1. Сілкімелі аспаптар тобына жататын қазақтың көне музыкалық аспабы. 2. Бала ойыншығы (погремушка). Кейінгі атау бауырмен жорғалаушыны «құйрығында сылдырмағы бар жылан» ретінде танудан туған. Бұл жылан атауын Х. Досмұхамедұлы өз еңбегінде «қыротал» деп береді де, сонымен қатар құйрығының ұшында («оймаш сықылды шолпысы бар») болғандықтан «Бұл жыланды *шолпылы жылан* йа *сылдырауық жылан* десе болады» (Досмұхамедұлы, 2017: 85), – деп жазады. Бұл бауырмен жорғалаушының қырғыз тілінде *шылдырак жылан*, өзбек тілінде *shaqildoq ilonlar*, *chinqiroq ilonlar*, ал түрік тілінде *çıngıraklı yılan* атаулары қолданылады.

Оқу құралында бұдан өзге *сарыбас жылан, оқ жылан, су жылан* (Байтұрсынұлы, 2023: 70) сияқты улы, усыз жылан түрлері туралы да айтылады. Х. Досмұхамедұлының аталған еңбегінде де *сарыбас жылан, айдағар//пійтұн (питон), құм жылан//дала айдағары, қара жылан//шұбар жылан, бозша жылан, оқ жылан, қобыр (кобра)* деген жылан атаулары мен *теңіз жыландары, зәрлі жылан, зәрсіз жылан* сияқты түр атаулары қолданылады. Соңғылары қазір *улы жылан, усыз жылан* деп аталады.

Ал *бегемот, бизон, енот (янот), кенгура, лама, пума, ягуар* сияқты бірқатар хайуандар аттары негізінен орыс тіліндегідей аударылмай қолданылады. 1925 жылғы «Қазақша-орысша тілмашқа» енген *керкеден* – 1. *бегомот;* 2. *носорог* (Кемеңгерұлы, 2005: 287) атауын оқу құралы авторлары пайдаланбаған. ХХ ғасыр басында жарық көрген бұл сөздіктегі *керкеден* атауы – түрік тілінде *gergedan*, әзербайжан тілінде *kərgədan*, өзбек тілінде *karkidon* тұлғасында қолданылған араб сөзінің қазақша нұсқасы.

Құс аттары. Көбелек құс (колибри). «Құстан: Америка күшігені, гондер-тоты; *көбелек құсы* (калибр), жыланнан көзге түсетіні салдырлауық жылан, тасбақалар» (Байтұрсынұлы, 2023: 453).

Колибри – Америкада мекендейтін, гүл шырынымен қоректенетін әлемдегі ең кішкентай құс. Құсты шағын көлеміне, алуан түрлі түсіне және гүлден шырын жинайтынына қарап «көбелек құс» деп атаған. Яғни атау құстың дене тұрқына, түсіне және тіршілік ету, қоректену ерекшелігіне (көбелек сияқты гүлден шырын жинайтын) қарай берілген. Бірақ бұл атау ХХ ғасыр басынан кейін қолданылмады. Х. Досмұхамедұлы «кәлійбір» деп береді (Досмұхамедұлы, 2017: 128). Қазір орыс тіліндегі атауымен бірдей «колибри» атауы қолданылады.

Түркі тілдерінің көпшілігінде бұл құс атауы халықаралық «колибри» атауына жақын

нұсқада қолданылса, түрік тілінде сонымен қатар құстың сыртқы бейнесі мен қозғалысына негізделген *sinek kuşu* («шыбын құс») атауы да қатар жұмсалады.

Қара қу. «Су сиыр, *қара қу*, тармақ құйрық, күлеген деген құстың дауысы сақылдап күлген адам дауысы сияқты» (Байтұрсынұлы, 2023: 454).

«Қу» сөзіне түсіндірме сөздікте: «Иілген ұзын мойынды, суда жүзіп жүретін үлкен құс, аққу» (Қазақ сөздігі, 2013: 827) деген түсіндірме беріледі.

Осы атаудың тарихи негізін көне жазба деректер де растайды. Көне түркі жазба мұраларында *қугу* түрінде кездесетін бұл атау қазіргі түркі тілдерінің бірқатарында *қу* тұлғасында сақталған. Ал қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерінде сөз басына «ақ» сын есімі қосылып, *аққу* нұсқасы қалыптасқан. Қазіргі тілдік қолданыста көбіне *аққу* түрі орныққанымен, көне жырларда, Абай Құнанбайұлы тілінде бұл сөз тек бастапқы *қу* түрінде жұмсалады:

Қыз сипатын қараса,
Ақ бетінде кіршік жоқ –
Айдын көлдің *қуындай* (Қыз Жібек, 63).
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Киқу салар көлдегі *қаз бен қулар* (Абай, 1961: 172).

Тіл деректері көрсетіп отырғанындай, иілген ұзын мойынды, суда жүзіп жүретін құстың бастапқы, негізгі аты – қу. Осы құстың ақ және қара түсті түрлері болады. Оларды түсіне қарай ажыратып *ақ қу* және *қара қу* деп атаған. Келе-келе құдың қарасы да, ағы да «аққу» деп аталып кеткен. Оған табиғатта құдың ақ түстілері әлдеқайда басым болғандығы немесе құдың түсі тек ақ болады деп түсіну себеп болса керек. Мәселен, бұл құстың *сұңқылдақ аққу, тілсіз аққу, трубач аққу, Тундра аққуы* сияқты бірнеше түрінің түсі ақ болады. Ал қауырсыны тұтастай қап-қара түсті түрі *қара қу* негізінен Аустралияда мекендейді. Бізде өте сирек ұшырасады. А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлы өз еңбектерінде «қара қу» деп құс атауын дұрыс берген. Қазір құдың бұл түрі «қара аққу» деп аталып жүр. Негізі бұлай атау қисынға келмейді. Бір-біріне кереғар екі түсті қосақтап, түсі айқын көрініп тұрған қара құсқа ода жоқ ақ түсті таңу логикалық, мағыналық қайшылық туғызып тұр. Сондықтан тілде орныққан «аққу» (белый лебедь) атауын бұрынғысынша қолданып, ал *қара аққу* (черный лебедь) деген қисынсыз атау орнына «қарақу» деп, ал жалпы бұл құсты «қу» (лебедь) бастапқы мағынасында қолданған орынды деп білеміз.

Тілде мұндай қайшылықты атаулардың туындайтын жағдайлар кездесіп тұрады. Мәселен, «қызыл қарақат» (красная смородина), «ақ қарақат» (белая смородина) атаулары. Тасжарған тұқымдас бұл жидектің түрлеріне қызыл, қара, ақ түстеріне қарай *қарақат, қызыл қарақат, ақ қарақат* деген ат берілген. Қазір жаппай осылай қолданылады. Бұталы өсімдік атының екінші сыңарындағы «қат» сөзі түрік тілдерінде ертеден «QAT. жидек, жеміс» (Ercilasun, 2015: 147), – деген мағынаны білдіреді. Сонда қарақат = қара жидек (жеміс), қызыл қарақат = қызыл жидек (жеміс), ақ қарақат = ақ жидек (жеміс) болып шығады. Ендеше «қарақат»-тан (черная смородина) басқаларының атаулары «қызылқат» (қызыл жидек), «аққат» (ақ жидек) болуы керек еді. О баста кеткен жаңсақтықтан «қарақат» орыс тіліндегі «смородина» атауының қазақша баламасы ретінде қалыптасып кетті. Бұл ретте *қаражидек (черника), көкжидек (голубика), мүкжидек (клюква)* атаулары дұрыс жасалған.

Бейіс құсы (райские птицы). «Құстардан артықша көзге түсетіндері: *бейіс құсы,* сұлу тоты, сөзуар тоты, қырғауыл» (Байтұрсынұлы, 2023: 448).

Жаңа Гвинея, Индонезия мен Аустралияның шығыс жағалауларындағы қалың тропикалық ормандарды мекендейтін қарға тәрізділер тұқымдасына жататын құстар. Олардың қырықтан астам түрі бар. Осы құстардың бәрін қосып, «райские птицы» (лат. Paradisaeidae) деген бір жинақтаушы атаумен атайды. Авторлар қазақша жекеше түрде «бейіс құсы» деп алған. Кейінгі әдебиеттерде бұл атау кездесе бермейді. Оның орнына қазір «жұмақ құстары» деген атау қолданылады. Түрік текті халықтар тілдерінде бұл құс атауы калькалау тәсілі арқылы бірізді жасалған. Мәселен, жұмақ құстары атауы түрік тілінде *cennet kuşu*, әзербайжан тілінде *cənnət quşları*, өзбек тілінде *jannat qushi*, қырғыз тілінде *бейиш куштары* түрінде қолданылады. Бұл атау латынша Paradisaeidae (paradisus – «жұмақ») негізіндегі ғылыми атаудың мағыналық үлгісін сақтай отырып, түркі тілдеріне «жұмақ/жәннат/бейіш + құс» құрылымы арқылы аударылған. XX

ғасыр басындағы «бейіс құсы» атауы да осы үлгімен жасалған. Алайда кейінгі кезеңде «бейіс» сөзінің қолданыс аясы тарылып, пассив қабатқа ығысуына байланысты оның орнына қазіргі тілде белсенді жұмсалатын «жұмақ» компоненті негізінде жасалған «жұмақ құстары» атауы орныққан.

Оқпақ (выпь). «Мәселен, ұшуға олақ *оқпақ* деген құс қайтқанда жорғалап жүреді я түнде ұшады» (Байтұрсынұлы, 2023: 162). Бұл құсты кей өңірде *әупілдек, көлбұқа, оқпан* деп те айтады. Бұл атау қазір де қолданыста бар. Түрік тілінде бұл құс түрі *balaban kuşu* деп аталады.

Тоқылдақ//Тоңқылдақ (дятел). «*Тоқылдақтың* 8 түрлі тұқымы бар. *Тоқылдақ* ағаш басында ұялайды, ағаш басында тамақ тауып күнелітеді» (Байтұрсынұлы, 2023: 80). *Тоқылдақ* деп ат қойылғаны ағашты тоқ-тоқ еткізіп, тұмсығымен шұқығанынан (Байтұрсынұлы, 2023: 81).

Бұл атау оқу құралындағы «Орман құстары» деген мәтінде 5 рет қолданылады. Ал оқу құралындағы Н. Рубакиннен аударылған «Құстардың маса, шыбын, қоңыздарды құртуы» деп аталатын мәтінде 4 рет «тоңқылдақ» атауы қолданылған. Яғни оқу құралында бір құс екі түрлі аталады.

Мысалы: *«Тоңқылдақтар* ағаш қабығының астынан аулайды, әуелі қабық астындағы ағаш жейтін құртты тауып алады. Ағаш жейтін құрт *тоңқылдақтан* өмірде құтыла алмайды, қабықты тесе сала, *тоңқылдақ* тесік астына тілін тығып жібереді. *Тоңқылдақтың* кейбір тұқымдары, істікке шанышқан сықылды, құрттарға тілін түйреп алады» (Байтұрсынұлы, 2023: 228).

Оқу құралының авторлары бұл мәтінде «дятел»-дің қазақшасын «тоңқылдақ» деп береді. «Тоңқылдақ» деген құс атының «тоңқ-тоңқ еткен дыбыс» деген мағынаны білдіретін «тоңқыл» зат есімінен туғанын бағамдауға болады. Біздің анықтауымыз бойынша, XX ғасыр басында бұл құс әртүрлі аталған. Оған төмендегі дереккөздер дәлел бола алады. Мысалы, 1906 жылы Орынборда жарық көрген «Орысша-қырғызша (қазақша) қысқаша сөздікте»: Дятел – *тақ-тақ, тоңқылдақ, тоқылдақ* (Краткий русско-киргизский словарь, 2005: 30, 82) деп, үш нұсқада беріледі. Ал біз сөз етіп отырған оқу құралынан бір жыл бұрын ғана Мәскеуде Қошке Кемеңгерұлының редакторлығымен жарық көрген «Қазақша-орысша тілмаш» (Казакско-русский словарь) атты сөздікте бұл құс атауы «тоқылдауық» (дятел) деп беріледі (Кемеңгерұлы, 2005: 97).

Өткен ғасыр басындағы сөздіктерде «дятел»-дің қазақшасы – *тақ-тақ, тоңқылдақ, тоқылдақ, тоқылдауық* деген 4 түрлі нұсқада тіркелуі, бұл құстың жалпыға ортақ бір атауының тілде әлі орныға қоймағанынан хабардар етеді. Хронологиялық тұрғыдан ең соңғы жарық көрген А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлының «Оқу құралында» (1927) «Қазақша-орысша тілмаш» сөздігіндегі «тоқылдауық» атауының алынбай, екі нұсқасының қолданылуы да соны айғақтай түседі. Оқу құралы авторларының қолына жиырма жылдан астам бұрын Орынборда жарық көрген шағын сөздік түспеуі мүмкін. Алайда олардың 1926 жылы бір жыл бұрын ғана Мәскеуде шыққан көлемді еңбек «Қазақша-орысша тілмашпен» таныс болмауы мүмкін емес деп ойлаймыз. Соған қарамастан авторлар ондағы «тоқылдауықты» алмай, «тоқылдақ» және «тоңқылдақ» атауларын қолданған. Бұл оқу құралына енген мәтіндерді бір автордың жазбауымен (аудармауымен) де байланысты. Оқу құралына дайын аударма мәтін алынуы да мүмкін. Ақырында «тоңқылдақ» қолданысқа енбеді. 30-жылдардан кейін құс атауының басқа нұсқалары ұмытыла бастады да, «тоқылдақ» жаппай қолданылатын атауға айналды.

Түрік тілдерінде де бұл құстың атауы негізінен оның ағашты тұмсығымен тоқылдатып шұқитын әрекетіне байланысты қойылған. Мәселен, *тоқылдақ* атауына сәйкес келетін құс Анадолы түріктерінің тілінде *ağaçkakan* («ағаш қаққыш»), әзербайжан тілінде *ağacdələn* («ағаш тескіш») түрінде сипаттамалық тәсілмен аталады. Ал қырғыз тіліндегі *тонкулдак* XX ғасыр басындағы қазақ тіліндегі «тоңқылдақ» нұсқасына жақын келеді. Қарақалпақ (тоқулдан) және ноғай (тоқылдақ) тілдеріндегі атаулар қазақ тіліндегі «тоқылдақ» формасымен бірдей. Өзбек тіліндегі qizilishton атауы құстың сыртқы белгісіне (түсі мен морфологиялық ерекшелігіне) байланысты қойылған. Сонымен қатар өзбек тілінде o‘rmonchi («орманшы құс») деген сипаттамалық атау да ұшырасады.

Сауық тоты (развлекающий попугай). «Тотының екінші түрі – *сауық тоты* деп аталады. *Сауық тотының* балапаны тауық сияқты тез аяқтанады. *Сауық тотының* балапаны жүнсіз

шығып, көпке дейін бағым-қағым керек қылады» (Байтұрсынұлы, 2023: 75). Жекеше түрде қолданылып тұрғанмен «сауық тоты» – нақты бір құстың емес, тотықұстардың бір түрінің жалпы атауы. Қазір көп қолданылмайды.

Сөзуар тоты (говорящий попугай). «Құстардан артықша көзге түсетіндері: бейіс құсы, сұлу тоты, *сөзуар тоты*, қырғауыл» (Байтұрсынұлы, 2023: 448).

Қазір тотының бұл түрі – «сөйлейтін тотықұс» деп аталып жүр. Сонымен қатар оқу құралында *сұлу тоты (красивый попугай),* гондер-тоты (гондэр-попугай), *тауық тоты (попугай-курица)* сияқты тотықұс атаулары да кездеседі. Бұлар қазіргі әдебиеттерде көп қолданыла бермейді.

Таған (грач). «Қарға табындағы құстар: құзғын, қара қарға, ала қарға, *таған,* сауысқан. *Таған* қалай келді, солай жаз бола бастайды, сондықтан тағанды қазақтар *ұзақ қарға* деп атайды» (Байтұрсынұлы, 2023: 81).

«Оқу құралында» орыс тіліндегі «грач» атауы «таған» деп беріледі. Қазір бұл құсты негізінен *ұзақ* (ұзақ қарға, ала қарға) деп атайды. Қазақта «ұзақ келсе, көктем келеді» деген сөз бар. Сондай-ақ *таған, ұзақ, ұзақ қарға, шауқарға, ала қарға* атауларының арасы ажыратылмай, көркем шығармаларда, сөздіктер мен оқулықтарда бірінің орнына бірі қолданылатын жағдайлар жиі ұшырасады. Сондықтан осыларды бір ретке келтіріп, орыс тіліндегі *грач* қазақшасын – *ұзақ,* ал оған ұқсас *галка* деген құс атауын – *таған* деп бекітіп, барлық әдебиеттерде біркелкі беру арқылы біріздендірген дұрыс болар еді.

Түрік тілдеріндегі деректерге қарағанда, орыс тіліндегі «грач» құсына сәйкес келетін атаулардың басым бөлігі «қарғамен» байланысты қалыптасқан. Мәселен, түрік тілінде *ekin kargası* («егін қарғасы») деп аталса, әзербайжан тілінде *zağca* (мұндағы zağ парсы тілінде «қарға» мағынасын білдіреді), қырғыз тілінде *чар карга,* өзбек тілінде *g‘o‘ng qarg‘a* түрінде қолданылады.

Тармақ құйрық (лирохвост). «Су сиыр, қара қу, *тармақ құйрық*, күлеген деген құстың дауысы сақылдап күлген адам дауысы сияқты; бұлардан басқа Еуропа жұрттарының басқа жерлерінен келтіріп, бағып отырған малдары да бар» (Байтұрсынұлы, 2023: 454).

Орыс тілінде «лирохвост» деп аталатын құсты, құйрығының тармақталып тұратынына қарай «тармақ құйрық» деп атаған. Қазіргі сөздіктер мен басқа әдебиеттерде бұл құстың *құйрығы лира тәрізді торғай; желпуіш құйрықты, лирақұйрық* деген атаулары жарыса жұмсалып жүр. Бұларға қарағанда «тармақ құйрық» атауы ұтымды жасалған. Құстың сырт бейнесі атауынан дәл көрініс тапқан. Сондықтан бұл атауды қайта жаңғыртып қолдануға әбден болады.

Тігінші құс (ткач). «Ындыйада (Индияда) бір кішкене сауыққой құс бар. Аты «тігінші құс», дұрысында, өзі де тігінші. *Тігінші құс* олақ қатын түгіл, анау-мынау шебер қатындармен де іс тігуге бәсекелесе алады. Әуелі *тігінші құс* бұтақтың жерге жақын бір үлкен жапырағын тауып алып, айнала теседі, иненің орнына біздей тұмсығын жұмсайды» (Байтұрсынұлы, 2023: 220).

Авторлар айтып отырған бұл құсты «үнді тігіншісі», «байя тігінші» немесе «тігінші байя деп атайды. Оқу құралындағы «тігінші құс» атауы қазір де қолданылады. Негізі бұл «тігінші құстар» *(ткачи, ткачиковые*. лат. Ploceidae) деген – қарғатәрізділер отрядына жататын құстардың жалпы атауы. Тігінші құстардың 100-ден аса түрі бар.

«Оқу құралында» құс атаулары ғана емес, оларды түрлеріне қарай да жіктеліп, оларға *аңшы құстар, сауық құстар, сұушыл құстар, кешпешіл құстар, орман құстары, үй құстары, түн құсы* сияқты жалпылаушы атаулар беріледі.

*Аңшы құстар//Аңшылық құстар (охотничьи птицы). «*Аңшы құстар: *бүркіт, қаршыға, сұңқар, лашын, тұйғын, тұрымтай, қырғи, ителгі*. Аңшылық құстарымен рулас құстар: *ақ иық, арлан, күшіген, қарақұс, бөктергі, құладын, күйкентай, үкі, жапалақ, байғыз*» (Байтұрсынұлы, 2023: 75). Бұлардың барлығы – жыртқыш құстар. Өздері түрлі аң-құспен қоректеніп, оларды адам қолға үйретіп аң-құс аулайтындықтан аңшы (аңшылық) құстар деп атаған. Соңғы үшеуін «түн құсы» деп атайды.

Кешпе құстар//Кешпешіл құстар (околоводные птицы). «*Кешпе құстарының* табына жататын: *тырна, көккұтан, аққұтан, оқпақ, қызғыш, тарғақ, тауқұдірет, жылқышы, балықшы,*

шіңкілдек, әупілдек, біздұмсық және басқалары. *Кешпе құстар* суы жақын жерге ұялайды. *Кешпешіл құстар* деп көлшік, шалшық суларды сағалап, өмірінің көбін кешпеде өткізетін құстарды айтамыз. *Кешпешіл құстарды* аяқтары ұзын болғандықтан «сирақты құстар» деп атайды» (Байтұрсынұлы, 2023: 77). Мәтінде «кешпе құстар» мен «кешпешіл құстар» деген екі атау жарыса жұмсалады. Қазір бұл атаулар қолданылмайды. Бұлардың орнына оқулық әдебиеттерде *жағалау құстары, шалшық құстары* деген атаулар қолданылып жүр.

Сауық құстар (развлекающие птицы). «Сауық құстар» (Байтұрсынұлы, 2023: 75). Адам әуестігі үшін ұстайтын құстарды *сауық құстар (әуестік құстар)* деп атаған. Бұл топқа жататын құстар: «Жүні сұлу болғаннан адам әуестікке ұстайтын құстар – тотылар. Дауысы әдемі болғаннан адам ұстайтын құстар: бұлбұл, сандуғаш деп екіге жіктеледі». Қазіргі әдебиеттерде бұл қолданыстар көп кездесе бермейді.

Сушыл құстар (водоплавающие птицы). «Сушыл құстардың аяқтары қысқа болған соң, маймаңдап жүре алмайды. Кешпе құстар сирақты, ұзын аяқтары аршынды келгендіктен жүргіш келеді. Сушыл құстар тіпті жүгіре алмайды» (Байтұрсынұлы, 2023: 77). Қаз-үйрек, шағалалар осы топқа жатады. Суда жүзуге бейімдігіне қарай оларды *сушыл құстар* деп атаған. Қазір оларды көбіне *суда жүзетін құстар* деп атайды. XX ғасыр басында оқулық жазған авторлар «сушыл құстар» (суды жақсы көретін) деп қазақ ұғымына жақын атау жасаса, қазіргі авторлар орысша атауды сөзбе-сөз аударуды мақсат еткені байқалады.

Үй құстары (домашние птицы). «*Үй құстары*» (Байтұрсынұлы, 2023: 72). Оқу құралында құсты қолға үйрету мен белгілі үй құстары туралы да мәліметтер беріледі. *Құс кесібі* сияқты тіркестер де қолданылады.

XX ғасыр басында белгілі алаш оқымыстылары жазған бұл оқу құралында біз арнайы тоқталмаған: *қу, құтан, құр, қара құс, қарға, көгершін, көкек, торғай, бүркіт, сұңқар, лашын, тұйғын, қаршыға, қырғи, ителгі, қаз, үйрек, аққу, ақ құр, қара құр, шіл, безгелдек, бөдене, тауық, күркетауық, дуадақ, құр, тұрымтай, ақ иық, арлан, күшіген, қарақұс, бөктергі, құладын, күйкентай, үкі, жапалақ, байғыз, бұлбұл, сандуғаш, өгіз шағала, қарабас шағала, қарабауыр, бірқазан, қызыл қаз, қара қаз, торы ала қаз, сары ала қаз, қараша қаз, қасқалдақ, қоңыр үйрек, шүрегей, кегір (кегер), сүңгуір, тырна, көкқұтан, аққұтан, қызғыш, тарғақ, тауқұдірет, жылқышы, балықшы, шіңкілдек, әупілдек, біздұмсық , құзғын, жәй көкек, атшы көкек* (Байтұрсынұлы, 2023: 71-81), *бозторғай, қарлығаш, түйеқұс, күлеген* сияқты көптеген құс атаулары қолданылады. Бұл атаулардың бәрі дерлік тілімізде бұрыннан бар әрі қазір де жаппай қолданылатын болғандықтан оларға жеке тоқталмадық. Алайда ондаған құс атауларының осыдан бір ғасыр бұрын хатқа түсіріліп, оқу құралына енуі, түріне қарай жіктелуі, олардың білім алушы шәкірттерге таныстырылуы – сөз байлығымызды сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу жолындағы игілікті іс.

Оқу құралында аң-құс атауларынан бөлек олардың түр, тек, тұқымдас, отрядтарға қатыстылығын білдіретін биология терминдері де бар. Оған мына төмендегі мысалдар дәлел бола алады: «Киік – *айыр тұяқ, шөп жеуші, күйісті хайуанның* бірі». «Солардың бәрі де *айыр тұяқ, шөп жеуші, күйісті хайуандар* табына жатады» (Байтұрсынұлы, 2023: 66). «Күзен табындағы аңдардың бәрі *ет қоректі аңдар*: тышқан аулайды, балық аулайды, құс аулайды» (Байтұрсынұлы, 2023: 85).

Осы мысалдардағы *айыр тұяқ, шөп жеуші, күйісті хайуан, ет қоректі* сол XX ғасырдың бас кезінде жасалған терминдер қатарына кіреді. Кейінгі кезеңдерде бұл атаулар біршама өзгерістерге ұшырады, жетілдірілді. Сол жетілген, биология тілінде қалыптасқан терминдердің жасалуына осы алғашқы атаулар негіз болды. Мәселен, *ет қоректі* үлгісімен – *етқоректілер, жыртқыштар (мясоядные, хищники), сүтқоректілер (млекопитающие), шөпқоректілер (травоядные)* қалыптасса, *күйісті хайуан – күйіс қайыратын жануарлар (жвачные животные), айыр тұяқ (парнокопытные) – ашатұяқтылар (жұптұяқтылар, айыртұяқтылар)* болып өзгерді. Бұлар – қазіргі биология терминологиясының қайдан бастау алып, қалай дамығанынан хабардар ететін тіл деректері. Өткен ғасыр басында қазіргі «аша тұяқ» – «айыр тұяқ», ал «шөп қоректілер» – «күйісті хайуандар» – «күйіс қайыратын хайуандар» – «шөп жеуші» деп аталған. Кейінгі терминдер олардан тым алшақ кетпеген, алғашқы тәжірибе кейінгі атауларды жасауда

ескерілген, сабақтастық көрініп тұр.

А. Байтұрсынұлының өзге еңбектерінде де *қой, ешкі, жылқы, түйе, сиыр* сияқты төрт түлік пен *ит, мысық* тәрізді баршаға белгілі үй жануарларынан бастап, *сары шымшық, сауысқан, құзғын, торғай, арыстан, маймыл, шошқа, аю, көртышқан, қаптесер, түлкі, қасқыр* және одан өзге де аң-құс, бақа-шаян, құрт-құмырсқа атаулары да молынан ұшырасады. Мұндай атаулар қазақ тілінде бұрын да болған, өткен ғасыр басында да қолданылған, қазір де сол қалпында қолданылады. Сондықтан ондай атауларға көп тоқталмадық.

Ал XX ғасыр басында жасалған аң-құс, жануар атауларының сол кезеңдегі және қазіргі қолданысын, олардың жаппай қолданысқа енген-енбегендігін мына кестеден көруге болады.

Кесте 1 – Аң-құс, жануарлар атауларының XX ғасыр басындағы және қазіргі қолданысы
Таблица 1 – Употребление названий птиц и животных в начале XX века и в современном казахском языке
Table 1 – The Use of Bird and Animal Names in the Early Twentieth Century and Contemporary Kazakh Language

Орысшасы	*А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы*	*Қазіргі қолданысы*	*Ескертпе*
гну, полосатый гну	шұбар өгіз	гну, антилопа гну	қолданылмайды
дятел	тоқылдақ, тоңқылдақ	тоқылдақ	XX ғасыр басында *тақ-тақ, тоқылдауық* деген атаулары да болған.
гремучая змея	салдырлауық жылан	сылдырмақты жылан	қолданылмайды
ехидна	мысқыл кірпі	ехидна	қолданылмайды
жираф	керік	жираф, керік	қолданылып жүр
зебра	жолақ құлан	зебра, ала құлан	қолданылмайды
зебу, горбатая корова	өркешті сиыр	зебу, өркешті сиыр	жарыса қолданылады
колибри	көбелек құс	колибри	қолданылмайды
лемминг, пеструшка	шұбарша	лемминг	қолданылмайды
морская корова	су сиыр	стеллер сиыры, теңіз сиыры	Қазір гиппопотам (бегомот) «сусиыр» деп аталып жүр.
носорог	мүйізтұмсық	мүйізтұмсық	қолданынсқа енді
райские птицы	бейіс құсы	жұмақ құстары	қолданылмайды
скунс	сасықша	скунс	қолданылмайды
ткач (ткачиковые)	тігінші құс	тігінші құс, тігінші құстар	«Тігінші құстар» түр атауы ретінде жиі қолданылады.
утконос	үйректұмсық	үйректұмсық	қолданысқа енді
чёрный лебедь	қара қу	қара аққу	«Аққу» үлгісімен «қарақу» деп қолданылса, қу түрлері мағыналық, құрылымдық тұрғыдан бір ізге түсер еді.
лирохвост	тармақ құйрық	құйрығы лира тәрізді торғай, желпуіш құйрықты, лирақұйрық	«Тармақ құйрық» – қайта жаңғыртып қолдануға болатын сәтті жасалған атау.

Қорытынды

XX ғасыр басында еңбек еткен қазақ оқығандары ғылымның түрлі салаларына тән арнаулы ұғымдардың атаулары – пән сөздерін де, жаңа пайда болған қарапайым ұғымдар мен тұрмыстық заттарды білдіретін жаңа сөздерді де жасады. Сөйтіп, олар қазақтың терминқорын да, жалпылексикалық қорын да ұлт тілі негізінде толықтырды, байытты. Алаш білімпаздарының терминжасам, сөзжасам тәжірибесі бұлармен де шектелмейді. Сол кезең оқығандарының ғылыми, әдеби, публицистикалық мұрасына үңіле түскен сайын білімпаздардың термин, сөз шығармашылығының жаңа қырлары ашылып жатыр. Солардың қатарына қазақтың көрнекті тұлғаларының қаламынан туындаған, өз еңбектерінде қолданылған өсімдік, аң-құс, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, жабайы жануарлар мен балық атаулары да жатады. Біз бұл мақалада осылардың арасынан тек А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлының бірлесіп жазған еңбегіндегі аң-құс, кейбір

жабайы жануарлар жөнінде ғана сөз еттік. Сонда анықталып отырғаны:

Біріншіден, қазақ оқығандары XX ғасыр басында Азия, Африка, Америка, Еуропа, Аустралия аумағында мекендейтін аң-құс, жабайы жануарлардың қазақша атауларын жасаған. Олардың қатарына *шұбар өгіз, жолақ құлан, өркешті сиыр, су сиыр, мүйізтұмсық, мысқыл кірпі, шұбарша, сасықша, үйректұмсық, керік, салдырлауық жылан, көбелек құс, бейіс құсы* сияқты атаулар жатады. Бұлардың арасындағы *үйректұмсық, мүйізтұмсық, керік, өркешті сиыр, су сиыр* сияқты бірқатар атаулар сөздік құрамға еніп сөз қорымызды байытқан. Ал *сасықша, шұбарша, көбелек құс* сияқты бірқатар атаулар кең тарамай авторлық қолданыс ретінде қалып қойды.

Екіншіден, жерімізде мекендемейтін бірқатар аң-құс, жануар атауларын қазақ айтылымына бейімдеп, түпнұсқа атауды дыбыстық тұрғыдан өзгертіп қолданған. Олар *бұйбұл, бійзон, зүубір, иагҳуар, ианот, пұма, тапыир, шақал//шағал* және т.б. Кірме сөздер мен терминдерді таңбалау мәселесі әлі де толық шешімін таппады. Сондықтан алаш оқығандарының бұл ұстанымдары кірме сөздерді игеру, олардың емлесін тұрақтандыру үшін қазір де маңызды.

Үшіншіден, XX ғасыр басында аң-құс атауларын жасауда сөз жасаудың синтетикалық, аналитикалық, семантикалық тәсілдерімен қатар *үйректұмсық, мүйізтұмсық, шұбар өгіз, өркешті сиыр, су сиыр, салдырлауық жылан* сияқты жаңа сөздер туғызуда калька тәсілінің өнімділік танытуы назар аудартады. Бұл өткен ғасыр басында қазақ оқығандарының калькалау тәсілін іске қосып, сөз шығармашылығында жиі пайдаланғанын көрсетеді.

А. Байтұрсынұлы, Т. Шонанұлы сияқты қазақ оқығандарының қазақтың сөз қорын байытуға қосқан үлесі орасан зор. Сол себепті тілдің ішкі мүмкіндіктерін, лексикалық қоры мен сөз тудырушы жұрнақтарын, сөзжасам тәсілдерін ұтымды пайдаланып, оны іске қосудың үлгісін, төл тәжірибесін іздегенде XX ғасыр басында жарық көрген еңбектерді зерделеудің маңызы зор.

А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлы терминдерді қазақша жасауға басымдық бергені сияқты аң-құс, жануарлар атауларына келгенде де, алдымен, оларды ұлт тілінде жасап, ондай мүмкіндік болмаған жағдайда шет тілі сөздерін қазақ тіліне бейімдеп алып отырған. Бұл істе олар 1924 жылы Орынбор қаласында өткен білімпаздар съезінде өздері ресми бекіткен ғылыми қағидаттарды басшылыққа алған.

Әдебиеттер

Атаулар сөздігі. Сөздікті қазіргі жазуға түсіріп, баспаға дайындағандар: Ш. Құрманбайұлы, О. Жұбаева. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 184 б.

Байтұрсынұлы А. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Бестомдық, 3-том (Ахмет Байтұрсынұлы, Тележан Шонанұлы. Оқу құралы. Орта мектептің 3-4 жылдық оқу бағдарламасына арналып жазылған, Екінші басылым, Қызылорда, 1927). – Астана: Түркі академиясы, 2023. – 784 б.

Досмұхамедұлы Х. Еңбектері: Үшінші том. Жануарлар. Алматы: Арыс, 2017. – 536 б.

Кеменгерұлы Қ. Қазақша-орысша тілмаш, Казахско-русский словарь (1925). – Астана: «Келешек-пресс», 2005. – 288 б.

Қазақ сөздігі. Құрастырған: Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., және т.б. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1487 б.

Құнанбайұлы А. Абай Құнанбаев шығармаларының бір томдық толық жинағы. − Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 696 б.

Қыз Жібек. Редакциясын басқарғандар: М.О. Әуезов және Н.С. Смирнова. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1963. – 338 б.

Орысша-қазақша (қырғызша) қысқаша сөздік. Краткий русско-киргизский словарь (1906). Екінші басылымы. Сөздікті қазіргі жазуға түсіріп, алғы сөзін жазған: Ш.Құрманбайұлы. – Астана, 2005. – 112 б.

Пән сөздері. Кирилл әлібиіндегі екінші басылымы. Құрастырған: Қаратышқанұлы Н. Кирилл әрпіне көшіріп, баспаға дайындағандар: Ш.Құрманбайұлы, О. Жұбаева. – Алматы: Ер-Дәулет, 2004. – 128 б.

Сауранбаев Н. Орысша-қазақша сөздік. – Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1954. – 935 с.

Терминология мәселелері. 1-кітап. Құрастырған: Ш. Құрманбайұлы, О. Жұбаева. – Астана: «IC-Сервис» ЖШС, 2005. – 288 б.

Шонанов Т. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы, 2015. – 248 б.

Юдахин К. Киргизко-русский словарь. 1 книга. А-К. – Фрунзе: Главная редакция, 1985. – 504 с.

Ercilasun, A., Akkoyunlu, Z. Dîvânu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK Yayınları, 2015. 995 s.

References

Ataular sozdigi (2004) Qurast.: Sh. Qurmanbajuly, O. Zhubaeva. Almaty: Sozdik-Slovar`, 184 b. [Dictionary of Names (2004) Compiled by: Sh. Qurmanbaiuly, O. Zhubayeva. Almaty: Sozdik-Slovar, 184 p.] (in Kazakh)

Bajtursynuly, A. (2023) Shygarmalarynyng akademijalyq tolyq zhinagy, 3-tom. Astana: Turki akademijasy, 784 b. [Baitursynuly, A. (2023) Academic complete collection of works, Vol. 3 Astana: Turkic Academy, 784 p.] (in Kazakh)

Dosmuhameduly, H. (2017) Engbekteri, 3-tom. Zhanuarlar. Almaty: Arys, 536 b. [Dosmukhameduly, H. (2017) Works. Vol. 3. Animals. Almaty: Arys, 536 p.] (in Kazakh)

Ercilasun, A., Akkoyunlu, Z. (2015) Divanu Lugati't-Turk. Ankara: TDK Yayınları, 995 s. [Ercilasun, A., Akkoyunlu, Z. (2015). Compendium of the Turkic Dialects. Ankara: TDK, 995 p.] (in Turkish)

Kemenggeruly, Q. (2005) Qazaqsha-oryssha tilmash. Astana: Keleshek-Press, 288 b. [Kemengeruly, K. (2005) Kazakh-Russian Dictionary. Astana: Keleshek-Press, 288 p.] (in Kazakh)

Oryssha-qazaqsha (qyrgyzsha) qysqasha sozdik. Kratkij russko-kirgizskij slovar` (1906) Ekinshi basylymy (2005) Sozdikti qazirgi zhazuga tusirip, algy sozin zhazgan: Sh, Qurmanbajuly. Astana, 112 b. [Short Russian-Kazakh (Kyrgyz) Dictionary. Second Edition. (1906). (2005) The Dictionary Rendered in the Modern Kazakh Script, with a Preface by Kurmanbaiuly, Sh. Astana, 112 p.] (in Kazakh)

Pan sozderi. Kirill alipbiindegi ekinshi basylymy (2004) Qurastyrgan: Qaratyshqanuly, N. Kirill arpine koshirip, baspaga daiyndagandar: Qurmanbajuly, Sh., Zhubaeva, O. Almaty: Er-Daulet. 128 b. [Terminological Dictionary. Second Edition in the Cyrillic Script (2004) Compiled by Karatyshkanuly, N. Transcribed into the Cyrillic Script and Prepared for Publication by Qurmanbaiuly, Sh. and Zhubayeva, O. Almaty: Er-Daulet. 128 p.] (in Kazakh)

Qazaq sozdigi (2013) Qurastyrgan: Uali, N., Qurmanbajuly, Sh., Malbaqov, M. zhane t.b. Almaty: Dauir. 1487 b. [Kazakh Dictionary (2013) Compiled by: Uali, N., Qurmanbaiuly, Sh., Malbakov, M. et al. Almaty: Dauir, 1487 p.] (in Kazakh)

Qunanbajuly, A. (1961) Shygarmalarynyng bir tomdyq tolyq zhinagy. Almaty: Qazaqtyng memlekettik korkem adebiet baspasy, 696 b. [Qunanbaiuly, A. (1961) Complete Works in One Volume. Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction, 696 p.] (in Kazakh)

Qyz Zhibek (1963) Qurast.: Auezov, M.O., Smirnova, N.S. Almaty: Qazaq SSR Gylym akademijasynyng baspasy, 338 b. [Qyz Zhibek (1963) Compiled by: Auezov, M.O., Smirnova, N.S. (1963) Almaty: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 338 p.] (in Kazakh)

Sauranbaev, N. (1954) Oryssha-qazaqsha sozdik. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel`stvo inostrannyh i nacional`nyh slovarei, 935 s. [Sauranbayev, N. (1954) Russian-Kazakh Dictionary. Moscow: State Publishing House of Foreign and National Dictionaries, 935 p.] (in Russian)

Shonanov, T. (2015) Shygarmalar zhinagy. 1-tom. Almaty, 248 b. [Shonanov, T. (2015) Collected Works. Vol. 1. Almaty, 248 p.] (in Kazakh)

Terminologija maseleleri. 1-kitap (2005) Qurastyrgan: Qurmanbajuly, Sh., Zhubaeva, O. Astana: IS-Service ZhShS, 288 b. [Issues of Terminology. Book 1. (2005) Compiled by: Kurmanbaiuly, Sh., Zhubayeva, O. Astana: IS-Service LLP, 288 p.] (in Kazakh)

Yudahin, K. (1985) Kirgizko-russkij slovar`. 1 kniga. A-K. Frunze: Glavnaja redakcija, 504 s. [Yudakhin, K. (1985) Kyrgyz-Russian Dictionary. Book 1. A-K. Frunze: Main Editorial Office, 504 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Құрманбайұлы Ш., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.45 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-28-38

Зифа Қақбаевна Темірғазина[1], Зәуреш Кеңесқызы Құрманова[2*], Гүлнәр Кәрімжанқызы Шахажанова[3]
[1]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Павлодар қ., ORCID: 0000-0003-3399-7364 E-mail: zifatemirgazina3@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ ұлттық спорт университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0000-0002-5253-3533 E-mail: zaurkurm2025@inbox.ru
[3]философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Қаныш Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8750-0769 E-mail: abitovad@inbox.ru

ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ *-ХАНА* КОМПОНЕНТТІ СӨЗЖАСАМДЫҚ МОДЕЛЬДІҢ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада *-хана* аффиксоидімен бірігу арқылы жасалған зат есімдер қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік кезеңінде қазақ тіліндегі құрамында *-хана* аффиксоиді бар сөзжасамдық модельдің динамикасын анықтау. Тәуелсіздік кезеңінде бұл модель жаңа саяси, әлеуметтік-мәдени, ұйымдастырушылық және тұрмыстық құбылыстар мен ұғымдардың атауларын жасау барысында белсенді қолданыла бастады. «Хана» сөзінің парсы тілінен шыққанына қарамастан, ол қазақ тілінің сөзжасам жүйесіне сіңісіп, ежелден зат есімдерді жасауда өнімді қызмет атқарған. Алайда отаршылдық кезеңде қазақ тілінің қоғамдық қолданыс аясының тарылуына байланысты сөзжасамдық модельдің өнімділігі төмендеп, қолданыстан шыға бастады. Дегенмен тәуелсіздікпен бірге келген жаңа әлеуметтік-мәдени жағдай тілдің ішкі тетіктерін жандандырып, соның ішінде күрделі сөздердің *-хана* аффиксоиді арқылы қалыптасу үдерісі қайта қарқын алды. Мақалада *-хана* компоненті арқылы жасалған зат есімдердің құрылымдық және семантикалық модельдері сипатталады. Олардың қатарында бірінші компоненті зат есімнен және етістіктен жасалған модельдер қарастырылады. Күрделі сөздердің семантикалық модельдері белгілі бір заттардың орналасатын, сатылатын және сақталатын орнын, сондай-ақ тамақ дайындау, емдеу, қолөнер сияқты кәсіби қызмет түрлері жүзеге асырылатын мекенді білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде бірінші компоненті зат есім болатын модель ең өнімді сөзжасамдық үлгі болып табылады. *-хана* компоненті лексикалық мағынасын ішінара жоғалтқан, қазіргі кезде оның негізгі қызметі – сөзжасам, яғни жаңа күрделі сөздердің заттылық мағынасын білдіру.

Тірек сөздер: -хана; сөзжасам; аффиксоид; қазіргі қазақ тілі; неологизм.
Сілтеме жасау үшін: Темірғазина З.Қ., Құрманова З.К., Шахажанова Г.К. Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ тіліндегі -хана компонентті сөзжасамдық модельдің динамикасы. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 28-38-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-28-38

Зифа Какбаевна Темиргазина[1], Зауреш Кенесовна Курманова[2*], Гульнар Каримжановна Шахажанова[3]
[1]доктор филологических наук, профессор,
Павлодарский педагогический университет имени Әлкея Марғұлана, Казахстан, г. Павлодар,
ORCID: 0000-0003-3399-7364 E-mail: zifatemirgazina3@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Казахский национальный университет спорта, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0000-0002-5253-3533 E-mail: zaurkurm2025@inbox.ru
[3]доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Казахский национальный исследовательский технический университет имени Каныша Сатпаева,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8750-0769 E-mail: abitovad@inbox.ru

ДИНАМИКА СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МОДЕЛИ С КОМПОНЕНТОМ *-ХАНА* В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ ЭПОХИ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. В статье анализируются существительные с аффиксоидом *-хана*, образованные путем сложения. Цель исследования – выявить динамику словообразовательной модели с названным аффиксоидом в казахском языке периода независимости, когда она была активизирована для номинации новых политических, социокультурных,

организационных, бытовых реалий, явлений и понятий. Несмотря на персидское происхождение слова *хана*, оно натурализовалось в казахском языке и активно использовалось в древнем казахском языке для образования существительных, затем в колониальный период, когда востребованность казахского языка постепенно снижалась, словообразовательная модель перестала быть активной и частотной. Однако новая социокультурная реальность, пришедшая с провозглашением независимости, включила внутренние механизмы языка, в том числе образование сложных слов с помощью аффиксоида *-хана*. В статье описаны наиболее употребительные структурные и семантические модели образования существительных с - *хана*: с первым компонентом именем существительным и с первым компонентом – глаголом. Семантические модели сложных слов обозначают либо место нахождения, продажи, хранения каких-либо предметов, либо место для осуществления профессиональной деятельности: приготовления пищи, лечения, ремесел и т.п. Наиболее частотной в современном казахском языке является модель с первым компонентом – существительным. Компонент *-хана* частично утерял свое лексическое значение и его основной функцией стала словообразовательная функция и передача грамматического значения предметности в новых сложных словах.

Ключевые слова: *-хана*; словообразование; аффиксоид; современный казахский язык; неологизм.

Для цитирования: Темиргазина З.К., Курманова З.К., Шахажанова Г.К. Динамика словообразовательной модели с компонентом *-хана* в казахском языке эпохи независимости. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 28-38. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-28-38

Zifa Temirgazina[1], Zauresh Kurmanova[2*], Gulnar Shakhazhanova[3]

[1]Doctor of Philological Sciences, Professor,
Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Kazakhstan, Pavlodar,
ORCID: 0000-0003-3399-7364 E-mail: zifatemirgazina3@gmail.com

[2*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Kazakh National University of Sports,
Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-5253-3533 E-mail: zaurkurm2025@inbox.ru

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
Kanysh Satpayev Kazakh National Research Technical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-8750-0769 E-mail: abitovad@inbox.ru

DYNAMICS OF THE WORD-FORMATION MODEL WITH THE COMPONENT *-KHANA* IN THE KAZAKH LANGUAGE OF THE INDEPENDENCE ERA

Abstract. The article analyzes nouns with the affixoid *-khana* formed through compounding. The aim of the study is to reveal the dynamics of the word-formation model with the named affixoid in the Kazakh language during the period of independence, when it was activated for the nomination of new political, sociocultural, organizational, and everyday realities, phenomena, and concepts. Despite the Persian origin of the word “khana” it became naturalized in the Kazakh language and was actively used in Old Kazakh for the formation of nouns. Then, during the colonial period, when the demand for the Kazakh language gradually declined, this word-formation model ceased to be active and frequent. However, the new sociocultural reality that came with the declaration of independence included internal mechanisms of language, in particular the formation of complex words using the affix *-khana*. The article describes the most commonly used structural and semantic models for forming nouns with *-khana*: with the first component being a noun and with the first component being a verb. The semantic models of complex words denote either the location, sale, or storage of certain items, or a place for professional activities: cooking, medical treatment, crafts, etc. The most common model in modern Kazakh is the one with the first component being a noun. The component *-khana* has partially lost its lexical meaning, and its main function has become word-formation and the transmission of grammatical meaning in new compound words.

Keywords: -khana; word-formation; affixoid; modern Kazakh language; neologism.

For citation: Temirgazina, Z., Kurmanova, Z., Shakhazhanova, G. Dynamics of the Word-Formation Model with the Component *-khana* in the Kazakh Language of the Independence Era. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 28-38. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-28-38

Кіріспе

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ тілінің дамуындағы маңызды бағыттардың бірі – тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы «жаңа социо-мәдени реалийлерді бейнелеу мүмкіндіктерін кеңейту» үдерісі (Момынкулов, 2011). Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы, оның қызметтік аясын кеңейтуі мен қоғамдық қолданыс салаларының ұлғаюы тілдің алдына жаңа әлеуметтік-мәдени міндеттер жүктеді. Агглютинативті табиғатына байланысты қазақ тілінде сөзжасам үдерісі айқын көрініс табады әрі бұл құбылыс әлемнің көптеген кең таралған тілдерінде де едәуір дәрежеде жандана түсті.

«Осы орайда күрделі сөздердің жасалуы қазақ тілінің дамуын ғана көрсетіп қоймай,

сонымен қатар оның мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесіне және тиісінше қызметтері мен қолданыс аясының кеңеюіне байланысты қалыптасқан әлеуметтік сұранысқа жауап береді. Соңғы он жылдағы саяси, әлеуметтік және мәдени өмірдегі өзгерістер қазақ тіліндегі композит сөзжасамының «бумын» ынталандырды» (Қасым, 2007). Бұл жағдай тілдің ішкі механизмдерінің белсенділігін арттырып, қазақ тілінің өміршеңдік деңгейінің жоғары екендігін айқын көрсетті. Ішкі мүмкіндіктерін тиімді пайдалана отырып, қазақ тілі түрлі салаларда коммуникацияның пәрменді құралына айналып, жаңа қоғамдық және ұлттық-мәдени атауларды, сондай-ақ тілдің жаңа мәртебесін толыққанды бейнелей бастады.

Қазақ тілінің қазіргі мәртебесін қамтамасыз ететін тиімді тілдік механизмдердің бірі – сөзжасам. Қазақ тіліндегі зат есім сөзжасамы құрылымы жағынан жүйелі, логикалық тұрғыдан үйлесімді әрі белгілі бір дәрежеде «математикалық дәлдікке» негізделген жүйе. Агглютинативті тілдерде жаңа сөздер үндіеуропа тілдеріндегі сияқты түбірді өзгерту арқылы емес, өзгермейтін түбірге белгілі бір мағынасы бар аффикстердің бірізді жалғануы арқылы жасалады. Бұл үдеріс әрбір бөлшегі нақты орын мен мағынаға ие күрделі конструкторға ұқсайды.

Жаңа саяси, идеологиялық, мәдени және қоғамдық реалийлерді атау мақсатында бірқатар сөзжасамдық модельдер белсенді қолданылып, жаңа ұғымдарды номинациялауға қызмет ететін жаңа сөздердің пайда болуына негіз болды. Аталған зерттеуде екінші компоненті *-хана* болып келетін екі сөздің бірігуі арқылы жасалған зат есімдердің сөзжасамдық моделінің динамикасы қарастырылады. Зат есімдердің сөзжасамы – «тілдің тарихи дамуындағы үздіксіз үдеріс: бұл жұмыс ешқашан тоқтамайды, ол үнемі жалғасып отырады. Әрине, ол кейде баяу, кейде белсенді сипат алуы мүмкін, алайда тоқтаусыз жүретін құбылыс. Себебі туынды зат есімдер өмірдегі жаңалықтармен тығыз байланысты. Қоғамдық өмірде пайда болған жаңа нысандарды, ұғымдар мен құбылыстарды атау қажеттілігі туынды зат есімдердің жасалуына негіз болады. Жаңалықтар, әдетте, өз уақытында жарияланып отырады. Сондықтан туынды зат есімдердің жасалуы үнемі жалғаса береді» (Ulagat.com).

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде қазақ тілінің мынадай лексикографиялық дереккөздері пайдаланылды: Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (2014), «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі» (2005) (бұдан әрі – ҚТАС), К. Бектаевтың «Қазақша-орысша сөздігі» (2007) және электрондық «Қазақша-орысша сөздігі» (бұдан әрі – ҚОС). Аталған сөздіктерден *-хана* аффиксоиді арқылы жасалған 64 сөз іріктеліп алынды. Сонымен қатар маңдайшалар мен жарнамалық мәтіндерге жүргізілген бақылаулар нәтижесінде қазақ тілінің сөздіктеріне әлі енбеген, құрамында *-хана* аффиксоиді бар тағы 7 сөз анықталды. Бұл деректер қазіргі қазақ тіліндегі сөзжасамда аталған модель бойынша жаңа атаулардың белсенді түрде жасалып жатқанын айғақтайды. Осылайша, мақалада *-хана* аффиксоиді бар 71 композит талдауға алынды.

Іріктелген материалды талдау үшін сөзжасамдық талдау әдісі қолданылды, өйткені зерттеуде қазақ тіліндегі сөзжасам мәселесі қарастырылды. Әдісті кезең-кезеңімен қолдану барысында, біріншіден, *-хана* компоненті арқылы жасалған күрделі сөздердің сөзжасамдық моделі анықталды; екіншіден, осы модель аясындағы сөздердің бірігу ерекшеліктері, атап айтқанда, композит құрамына енетін компоненттердің морфологиялық табиғаты сипатталды; үшіншіден, семантикалық және құрылымдық-сөзжасамдық ерекшеліктеріне сәйкес модельдің түрлері ретінде субмодельдер айқындалды; төртіншіден, модель мен оның субмодельдерінің сөзжасамдық мағыналары анықталды.

Зерттеуде *-хана* компоненті бар композиттердің қалыптасуы мен даму ерекшеліктері тарихи тұрғыдан талданды. Талдау нәтижесінде композиттердің жасалу динамикасына әлеуметтік-мәдени, социолингвистикалық және идеологиялық факторлардың елеулі әсер еткені анықталды. Аталған факторлар кейбір субмодельдердің белсенділенуіне, жаңа сөздердің пайда болуына, сондай-ақ бірқатар күрделі сөздер мен олардың жекелеген мағыналарының қолданыстан шығуына себеп болды.

Әдебиетке шолу

-хана аффиксі және осы компонент негізінде қалыптасқан сөзжасамдық модель қазақ тіл біліміндегі көрнекті ғалымдардың еңбектерінде арнайы қарастырылған. Мәселен, Н. Сауранбаев

морфология мәселелеріне арналған зерттеулерінде *-хана* аффиксін өнімді кірме аффикстердің бірі ретінде сипаттап, оның бөгде тілдік элемент ретінде қабылдану сипатын біртіндеп жоғалтып, қазақ тілінің морфологиялық жүйесіне сіңіскенін көрсетеді. Ғалым сондай-ақ кеңестік кезеңде жаңа әлеуметтік институттар мен қоғамдық құбылыстарды атауға арналған терминдердің қалыптасуында *-хана* аффиксінің маңызды қызмет атқарғанын атап көрсетеді (Сауранбаев, 1982).

Академик Ә. Қайдар парсы тілінен енген элементтердің бейімделу механизмдерін этимологиялық тұрғыдан жан-жақты талдай отырып, *-хана* аффиксін ерекше құбылыс ретінде сипаттайды. Оның пікірінше, *-хана* кірме зат есімнің аффикске айналуын көрсететін бірегей мысал болып табылады: ол бастапқы *«үй-жай», «орын», «мекен»* деген лексикалық мағынасын сақтай отырып, грамматикалық қызметке ие болған. Осылайша, академик Ә. Қайдар *-хана* элементінің толық мағыналы сөзден сөзжасамдық аффикске ауысу кезеңіндегі аралық сипатын көрсетеді (Қайдар, 2014). Сөзжасам теориясында мұндай аралық табиғаттағы тілдік бірліктер аффиксоидтер (префиксоидтер, суффиксоидтер) деп аталады (Волкова, Драчева, 2020).

А. Ысқақов *-хана* аффиксін мекендік мағынадағы зат есімдер тудыратын аффикстер қатарына жатқызады. Ол бұл аффиксті өнімділігі жоғары әрі әртүрлі семантикалық топтағы негіздермен (тұрмыстық, медициналық, оқу-ағартушылық т.б.) тіркесу қабілетімен ерекшеленетінін атап көрсетеді (Ысқақов, 1963; Ысқақов, 1991). Ғ. Мұсабаев дербес лексикалық бірліктердің (*хана, паз//ваз, нама, ман//мен, стан* және т.б.) сөзжасамдық суффиксоидтерге айналуы осындай элементтері бар күрделі сөздерді сөзжасамның аналитикалық моделіне жатқызуға мүмкіндік береді деп есептейді (Мұсабаев, 1955: 124). Ж. Тектіғұл агглютинативті тілдерге тән сөзжасамдық морфемалардың қалыптасу жолдарының бірі ретінде күрделі сөздер мен сөз тіркестерінің соңғы компонентінің сөзжасамдық жұрнаққа айналуын атайды (Тектіғұл, 2013). *-хана* элементінің даму жолы осы құбылыстың қазақ тіліндегі көрінісі ретінде бағалануы мүмкін.

Бүгінгі таңда ғалымдар сөзжасамдық аффикстерді Қазақ тілінің ұлттық корпусында іздеу үдерістерін алгоритмдеу тұрғысынан қарастыруда. Мәселен, В.Б. Барахнин, А.М. Бакиева және басқа зерттеушілер (Барахнин, 2017) қазақ сөзформаларын генерациялау мен стемматизациялау алгоритмдерін әзірлеумен айналысып, *-хана* аффиксін локативтік мәнді бірліктерді айқындауға арналған автоматты мәтін өңдеудегі маркер ретінде қарастырады. Қазақ тілінің ұлттық корпусының зерттеушілері де «толыққанды сөзжасамдық аффикстердің» (олардың қатарына *-хана* да жатады) құрылымдық берілу жолдарын талдап, дәл әрі сенімді лингвистикалық дерекқорлар құруды мақсат етеді (Akar, 2023).

Алайда *-хана* компонентінің қазақ тіліндегі күрделі зат есімдердің жасалуындағы қызметіне және осы компонентке негізделген сөзжасамдық модельге арнайы арналған еңбектердің жоқтығын атап өткен жөн. Осы тұрғыдан алғанда, аталған зерттеу жаңалығымен әрі өзектілігімен ерекшеленіп, қазақ тіліндегі күрделі зат есімдердің жасалуындағы белсенді модельдерді зерттеуге үлес қосады.

Нәтижелер және талқылау

-хана аффиксі – қазақ тілінің сөзжасам жүйесіндегі бірегей құбылыс. Парсы тілінен енген (*khana* – «үй», «жай», «тұрғын орын» мағыналарында) бұл элемент қазақ тілінің құрылымына соншалықты терең сіңісіп кеткендіктен, қазіргі таңда төл, табиғи құрамдас бөлшек ретінде қабылданады. Оның игерілу үдерісін лингвистер «натурализация» деп атайды: аффикс дербес сөз болу қасиетінен айырылып, ауқымды лексикалық қабатты жасауға қатысатын өнімді сөзжасамдық формантқа айналды.

Қазақ тілінің сөзжасамында туынды сөздер мен күрделі сөздер ажыратылады. Күрделі сөздерді белгілеу үшін лингвистикалық әдебиеттерде «композит» термині де қолданылады. L. Bauer «Compounds and Compounding» атты еңбегінде композиттердің сөз тіркестерінен айырмашылығын айқындайтын негізгі белгілерді көрсетеді. Оларға біртұтас екпіннің болуы, бірге жазылуы, құрамына өзге сөздің кірістіріле алмауы және басқа да ерекшеліктер жатады (Bauer, 2017). Қазақ тіліндегі *-хана* компоненті арқылы жасалған күрделі сөздер аталған белгілердің барлығына ие. А.Ә. Жаңабекова мен К.Қ. Пірманова *-хана* арқылы жасалған *емхана,*

дәрісхана, мейрамхана сияқты сөздерді *-гер, -лық, -ші* тәрізді қызметтік аффикстердің қатысуымен жасалатын *тәлімгер, базарлық, сәулетші* секілді туынды сөздерден ажыратып, күрделі сөздер қатарына жатқызады (Жаңабекова, Пірманова, 2020: 27).

Б. Қасым құрамында «аффиксоидтік деңгейге жеткен» морфемалары бар композиттерді күрделі зат есімдер қатарына енгізіп, *-бай, -бек, -зада, -нама, -тану, -құмар, -аралық* элементтерімен қатар *-хана* аффиксін де осы топқа қосады (Қасым, 2007). Басқаша айтқанда, *-хана* аффиксоидтерге жатады, яғни толыққанды лексема мен сөзжасамдық аффикс арасындағы өтпелі кезеңде тұрған синкретті морфема болып табылады. Белгілі болғандай, аффиксоидация үдерісінде сөз өзінің лексикалық мағынасының бір бөлігін жоғалтып, қызметтік, сөзжасамдық функциясын күшейтеді (Темірғазина, Андрющенко, 2023). Бұл тұжырымды қазіргі қазақ тілінде *-хана* компонентінің дербес сөз ретінде қолданылмай, тек күрделі зат есімдердің құрамында ғана жұмсалуы да дәлелдей түседі. *-хана* элементінің негізгі сөзжасамдық қызметі – күрделі сөзге заттылық категориясының мағынасын беру, яғни оны зат есім ретінде қалыптастыру болып табылады. Бұл модельде бірінші компоненттің сөз табына қатысты шектеу байқалмайды: оның қызметін етістік, зат есім, сын есім және өзге де сөз таптары атқара алады.

Түркі тілдерінде *-хана* сөзінің натурализациялануы сингармонизм заңына толықтай бағынуына әкелген жоқ. Осы тұрғыдан алғанда *-хана* аффиксоиді белгілі бір деңгейде «қыңырлық» танытады. Қазақ тілінде ол түбірдің жуан не жіңішке болуына қарамастан, тек бір ғана нұсқада, яғни жуан *а* дауыстысы арқылы қолданылады. Мысалы: [*дәрі* (жіңішке сөз) + *-хана* = *дәріхана*] – мұнда сингармонизм заңының бұзылуы байқалады. Бұл құбылыс кірме аффикстердің басым көпшілігіне тән сипат болып табылады.

Қазіргі қазақ тілінде *-хана* аффиксінің қоғамдық орындарды, мекемелерді, мамандандырылған нысандарды немесе қызмет көрсету кәсіпорындарын білдіретін зат есімдер жасауға қызмет ететінін ерекше атап өткен жөн. Ол белгілі бір нысанды, адамды немесе әрекетті нақты мекендік кеңістікпен байланыстыратын тілдік құрал ретінде көрініс табады.

Төменде *-хана* аффиксі арқылы жасалған сөздердің ең жиі кездесетін әрі өнімді құрылымдық модельдері егжей-тегжейлі қарастырылады. Олардың аясында күрделі сөз компоненттері арасындағы семантикалық қатынастарды нақтылайтын субмодельдер айқындалады. «Күрделі сөз ішіндегі компоненттердің байланысы кездейсоқ емес. Ол композит құрамына енетін бөліктердің мағынасына, олардың лексикалық тіркесімділігіне және грамматикалық құрылымына негізделеді» (Сәрсенбаева, 2011: 34).

Жиналған материал *-хана* компоненті бар зат есімдердің жасалуындағы негізгі құрылымдық модельдер ретінде [зат есім + -хана] (67 сөз) және [етістік + -хана] (4 сөз) үлгілерінің басым екенін көрсетті. Ең жиі әрі өнімді модель – бірінші компоненті зат есім болып келетін модель, ал екінші модельдің қолданылу аясы әлдеқайда шектеулі. Белгілі болғандай, екі компоненттен тұратын күрделі сөздерде олардың арасында салаластық немесе сабақтастық қатынастар қалыптасады (Жиренов, Оразова, 2025). Сабақтаса байланысқан күрделі сөздерде компоненттер арасындағы қатынас атрибутивтік және комплетивтік (толықтырушы) болып екіге бөлінеді.

-хана компоненті бар күрделі зат есімдердің семантикасын терең талдау нәтижесінде, олардың құрамында компоненттерді тең дәрежелі элементтер ретінде байланыстыратын салаластық қатынастардың жоқ екені анықталды. Мұнда басым түрде сабақтаса байланысқан комплетивтік қатынастар орын алады, яғни бір компоненттің семантикасы екінші компоненттің мағынасын толықтырып, нақтылай түседі. Бұл жайт «комплетивтік қатынастағы күрделену етістіктерде жоғары өнімді болып, зат есімдер мен үстеулерде төмен өнімді сипатқа ие» деген пікірді теріске шығарады (Сәрсенбаева, 2011: 34). Төменде көрсетілетіндей, комплетивтік қатынастар күрделі зат есімдердің жасалуында да өнімді болып табылады.

Әрбір құрылымдық модель аясында семантикалық қатынастар жекелеген субмодельдер арқылы нақтыланады. Алдағы бөлімде осы семантикалық субмодельдер егжей-тегжейлі талданады.

I. *Құрылымдық модель [зат есім + -хана]*

1.1 *Заттық-локативтік субмодель*

Белгілі бір затты немесе нысанды білдіретін зат есімге *-хана* аффиксоиді жалғанып, «зат сақталатын, өндірілетін немесе сатылатын орын» деген жалпы семантиканы қалыптастырады.

1.1.1 *[Зат атауы + оның сақталу / сатылу орны]*

КІТАПХАНА зат. (Бектаев, 2007: 261): *кітап* сөзінен жасалған. Бұл – ғимараттың ішіндегі негізгі нысан арқылы анықталатын классикалық үлгі;

ДӘРІХАНА *зат.* (Бектаев, 2007: 50);

БАЛХАНА *зат.* – бал сатылатын жер (орын) (Қалиев, 2014: 90);

ХАЛУАХАНА *зат.* – халуа сатылатын жер (орын) (Қалиев, 2014: 638).

1.1.2 *[Адам атауы + оның болуына арналған орын / мекеме]*

Бұл семантикалық субмодельде композиттің бірінші компоненті ретінде адам атауы қолданылады. Алайда мұнда адам әрекет иесі емес, объект немесе пассив субъект ретінде көрінеді:

ҚОНАҚХАНА *зат*. Қазақ тілінде *қонақ* сөзімен жасалған өзге де атаулар бар: *қонақүй, қонақжай*;

МЕЙМАНХАНА *зат.* – қонақүй (Бектаев, 2007: 324);

ЖОЛАУШЫХАНА *зат.* – жолаушыларға арналған үй; жолаушылар бөлмесі (Қалиев, 2014: 203);

ПЕРЗЕНТХАНА *зат.* (ҚОС);

СӘБИХАНА *зат.* – сәбилер үйі; балалар бақшасы (Бектаев, 2007: 403). Араб тілінен: *сәби* (бала, нәресте) (ҚОС);

НӘРЕСТЕХАНА *зат.* – нәрестелер үйі (Бектаев, 2007: 342).

1.2 *[Кәсіби қызмет + оның жүзеге асырылатын орны]*

Бұл семантикалық модельде *-хана* компонентінің мағынасы нақтыланып, ол жай ғана орын емес, кәсіби қызмет атқарылатын мекеме, ұйым немесе нысан ретінде танылады. Одан әрі жіктеу кәсіби қызмет түрлеріне қарай жүзеге асырылады: қоғамдық тамақтану, медицина, қолөнер, оқыту және т.б.

1.2.1 *[Тамақ әзірлеу және тұтынуға арналған қоғамдық орын / мекеме]*

АСХАНА *зат.* – ас ішетін орын; трактир (Бектаев, 2007: 59);

АСПАЗХАНА *зат.* – аспаздық өнімдер сатылатын орын, кулинария (ҚОС);

ДӘМХАНА *зат.* – жедел тамақтану орны (Бектаев, 2007: 141);

МЕЙРАМХАНА *зат.* (Бектаев, 2007: 324);

КӘУАПХАНА *зат.* – кәуап әзірлейтін, кәуап пісіріп сататын жер (Қалиев, 2014: 250);

ТАҒАМХАНА *зат., сөйл.* – асхана (Қалиев, 2014: 537);

НАУБАЙХАНА *зат.* – пекарня (Бектаев, 2007: 293).

Бұл топтың ішінде тағамдар мен сусын атаулары арқылы жалпы семантикасы нақтыланатын композиттердің жеке шағын тобы да айқындалады:

ШАЙХАНА *зат.* – шәй ішетін орын (Бектаев, 2007: 475);

ҚЫМЫЗХАНА *зат.* – қымыз ішетін орын (Қалиев, 2014: 254);

КОФЕХАНА *зат.* – кофе ішетін орын, кофейня (ҚОС);

СЫРАХАНА *зат.* – сыра ішетін орын;

ПАЛАУХАНА *зат.* – палау әзірленіп, ұсынылатын орын;

САМСАХАНА *зат.* – самса әзірленіп, сатылатын жедел тамақтану орны;

ШАШЛЫКХАНА *зат.* – шашлық ұсынылатын орын.

1.2.2 *[Емдеу жүргізілетін орын / мекеме]*

ЕМХАНА *зат.* – амбулатория; аурухана; диспансер (Бектаев, 2007: 158);

ШИПАХАНА *зат.* – шипажай, емдеу мекемесі (Қалиев, 2014: 666);

АУРУХАНА *зат.* – госпиталь; лазарет; емхана (Бектаев, 2007: 66);

КЕСЕЛХАНА *зат.* – аурухана (Қалиев, 2014: 264);

ЖЫНДЫХАНА *зат.* – психиатриялық аурухана; жындылар үйі (Бектаев, 2007: 215);

МӘЙІТХАНА *зат.* – морг (Қалиев, 2014: 414).

1.2.3 *[Кәсіби қызметтің өзге түрлеріне арналған орындар]*

ДӘРІСХАНА *зат., жаңа.* – дәріс оқылатын орын; аудитория (Қалиев, 2014: 154);

ҒАРЫШХАНА *зат., сөйл.* – ғарышайлақ (Қалиев, 2014: 146).

Кейбір композиттерде бірінші компонент ретінде *теле-*, *радио-* тәрізді халықаралық түбір-аффикстер қолданылады: ТЕЛЕХАНА, РАДИОХАНА. Бұл неологизмдер 1990-жылдары хабар тарату студияларын атау мақсатында қалыптасқан.

Жеке семантикалық шағын топты бірінші компоненті кәсіби қызмет субъектісін білдіретін сөздер құрайды:

ШЕБЕРХАНА *зат.* (Бектаев, 2007: 481): [*шебер* + -хана];

ЗЕРГЕРХАНА *зат.* – зергерлік шеберхана (Бектаев, 2007: 220): [*зергер* + -хана].

Осы қатарға АСПАЗХАНА композитін де [*аспаз* + -хана] үлгісі бойынша жатқызуға болады.

1.2.4 *[Белгілі бір функцияларды, соның ішінде діни қызметтерді орындауға арналған арнайы орын]*

НАМАЗХАНА *зат.* – мешіттегі намаз оқуға арналған арнайы орын (зал) (Қалиев, 2014: 439);

ТІЛЕУХАНА *зат., сөйл.* – мешіт; дұға оқылатын орын, зал (Қалиев, 2014: 613);

ҚҰТТЫХАНА *зат.* – өзі үшін құт дарыған мекен, құтхана (Қалиев, 2014: 380);

ЗЕКЕТХАНА *зат.* – жиналған зекет сақталатын орын (Қалиев, 2014: 235);

ҚҰДАЙХАНА *зат.* – құдайы ас берілетін орын, богадельня (ҚОС);

САУЫҚХАНА *зат.* – ойын-сауық, той-думан өткізілетін орын (Қалиев, 2014: 499);

ТОЙХАНА *зат.* – салтанатты шаралар өткізуге арналған зал, банкет залы немесе мейрамхана;

ЖАЙХАНА *зат., сөйл.* – демалыс үйі (Қалиев, 2014: 185);

ОЙЫНХАНА *зат., жаң.* – рулетка, карта сияқты құмар ойындар ойналатын орын, казино (Қалиев, 2014: 451);

ШАРУАХАНА *зат., сөйл.* – тұрмысхана, тұрмыстық бөлме (Қалиев, 2014: 656);

ТҰРМЫСХАНА *зат.* – тұрмыстық бөлме (Қалиев, 2014: 656);

ДӘРЕТХАНА *зат.* – әжетхана (Бектаев, 2007: 141);

ӘЖЕТХАНА *зат.* – дәретхана (Бектаев, 2007: 72);

ЖЫЛЫХАНА *зат.* – жылу сүйгіш өсімдіктерді өсіруге арналған әйнекпен жабылған құрылыс; оранжерея (Қалиев, 2014: 228);

КӨШЕТХАНА *зат.* – көшет өсіретін орын, парник (Бектаев, 2007: 254);

ҚҰСХАНА *зат.* (Қорда., Арал; Жамб., Жуалы) – мал соятын жер (ҚТАС); К. Бектаев сөздігінде бұл сөздің *ҚҰШХАНА* фонетикалық нұсқасы да тіркелген (Бектаев, 2007: 303);

ҚҰРМЕТХАНА *зат.* – құрметті адамдарды қабылдайтын арнайы орын (Қалиев, 2014: 377);

СЕЙІСХАНА *зат.* 1) (Қарақ.) – ат баптайтын, жарататын орын; 2) мал қамайтын қора (ҚТАС).

II. *Құрылымдық модель [етістік + -хана]*

2.1 *Процестік-локативтік субмодель [іс-әрекет + оның жүзеге асырылатын орны]*

Бұл модельде *-хана* аффиксоиді белгілі бір әрекетпен немесе үдеріспен семантикалық тұрғыдан байланысты етістік негіздерге жалғанады. Соның нәтижесінде күрделі сөз нақты бір әрекетті орындауға арнайы арналған орынды білдіреді:

ЖАТАҚХАНА *зат.* (Бектаев, 2007: 188). *Жату* етістігінен жасалған;

ТАНЫСХАНА *зат.* – адамдар танысатын орын.

Аталған сөздің сөзжасамдық уәжі екіұшты: ол [сын есім + -хана] құрылымдық моделіне де жатқызылуы мүмкін, себебі *таныс* сөзі субстантивтенген бірлік ретінде де түсіндіріледі. Алайда «адамдар танысатын орын» деген семантика бірінші компоненттің *танысу* етістігімен байланысын айқындайды. Бұл жағдайда етістік негізі соңғы *-у* дауысты дыбысының түсірілуі арқылы ықшамдалып, танысхана [етістік + -хана] моделіне жатады деп есептейміз.

2.2 *Кәсіби-локативтік субмодель [кәсіби қызмет + оның жүзеге асырылатын орны / мекемесі]*

Бұл модельде орын немесе ғимарат атауы сол жерде жүзеге асырылатын әрекет арқылы

анықталады:

БАСПАХАНА *зат.* – типография (ҚОС);

ЗЕРТХАНА *зат.* – лаборатория (Қалиев, 2014: 236).

Етістік негіздің *-хана* аффиксоидімен тіркесуі барысында морфонологиялық үдерістер байқалады: морфемалар жігінде қосымша дыбыстар мен буындардың пайда болуы немесе етістіктің ықшамдалуы жүзеге асады. Мысалы, *баспахана* сөзін жасауда *басу* етістігінің соңғы *-у* дыбысы түсіріліп, аралық *-па-* буыны қосылады: [бас(у) + -па- + -хана]. *Зертхана* сөзінде *зерттеу* етістігінің соңғы *-теу* буыны түсірілген: [зерт(теу) + -хана]. *Жатақхана* сөзінде *жату* етістігіне морфемалар түйісінде *-ақ-* буыны қосылған: [жат(у) + -ақ- + -хана].

III. *-хана компоненті бар күрделі сөздердегі архаизация және неологизация үдерістері*

-хана аффиксоиді бар сөзжасамдық модель қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуының ерте кезеңдерінде-ақ белсенді болған. Бұған қазіргі сөздіктерде «көне» белгісімен беріліп, пассив лексикалық қорға өткен көптеген сөздер дәлел:

ҚАРХАНА *зат., көне.* – қорған, бекініс (Қалиев, 2014: 344);

ҚАБАҚХАНА *зат., көне.* – тамақ, арақ-шарап ішетін орын (Қалиев, 2014: 310);

МАЙХАНА *зат., көне.* – хан ордасы (Қалиев, 2014: 405);

РАСЫТХАНА *зат., көне.* – обсерватория (Қалиев, 2014: 481);

БАЛАХАНА *зат., көне.* – көш кезінде түйе үстіне жасалып, ішіне жас бала мен қарт адамдар отыратын жай (Қалиев, 2014: 88);

БӨБЕКХАНА *зат., көне.* – бөбектер үйі (ҚОС);

БАЛДАХАНА *зат., көне.* – көлік үстіне немесе адамдар иығына салып көтеретін, ішіне ұлық отыратын, төбесі жабық, қабырғалары перделенген құрылыс (Қалиев, 2014: 89);

ГҮРТХАНА *зат., көне.* – шығыс қалаларындағы шарап пен ас ішетін орын (Қалиев, 2014: 145).

Көріп отырғанымыздай, *-хана* компоненті бар көне сөздер мемлекеттік басқару, ғылым, қоғамдық тұрмыс секілді тарихи құбылыстарды білдірген. Сонымен қатар тәуелсіздік кезеңінде кейбір архаизмдер семантикалық қайта жаңғыруға ұшырап, жаңа мағынаға ие болып, семантикалық неологизмдерге айналды. Мәселен, БАЛАХАНА *зат., жаңа* – бақ ішінде таза ауада демалуға арналған, төбесі жабық, айналасы ашық жеңіл құрылыс (беседка) (Қалиев, 2014: 88) – сөздікте «жаңа» белгісімен берілген.

Сол сияқты ТОЙХАНА сөзі ертеректе тойға берілетін дәстүрлі сыйлықты (мал, кілем, ақша) білдірсе, қазіргі қазақ тілінде бұл мағына жойылып, «салтанатты шаралар өткізілетін зал, банкет залы немесе мейрамхана» деген жаңа мағынада қолданылады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін *-хана* аффиксі айрықша икемділік танытып, жаңа ұғымдарды дәстүрлі морфологиялық құрылымға бейімдеуде. Бұл сөзжасамдық модельдің өміршеңдігін және даму динамикасын көрсетеді, ал «бұрын өнімсіз деп саналған аффикстің қазіргі таңда өнімділігі артып келеді» (Ulagat.com). Сөзжасамдағы өнімді аффикстер деп жүйелі түрде қолданылатын әрі қолданыс жиілігі жоғары морфемаларды айтады. Мұндай морфемалар тілде жаңа сөздер жасауда белсенді қызмет атқарып, негіздің құрылымын өзгертпестен әртүрлі түбірлерге еркін жалғана алады. Дегенмен морфемалардың өнімділігін айқындайтын нақты сандық өлшемдер тіл білімінде белгіленбеген.

-хана компоненті арқылы жаңа қоғамдық құбылыстарды, ұғымдарды, ұйымдар мен мекемелерді, сондай-ақ түрлі заттарды атайтын жаңа сөздер жасалады. Мұндай бірліктер қазақ тілінің лексикалық қорын толықтырып, сөздіктерге «жаңа» белгісімен еніп жатыр: ДӘРІСХАНА *зат., жаңа*; *ОЙЫНХАНА зат., жаңа*; КОФЕХАНА *зат., жаңа* (ҚОС).

Кейбір неологизмдер әлі сөздіктерде бекімегенімен, тілдік қолданыста белсенді жұмсалып, біртіндеп тілдік дерекке айналуда. Алдағы уақытта олардың да сөздіктерде «жаңа» белгісімен тіркелуі ықтимал: ТОЙХАНА, ТАНЫСХАНА, САМСАХАНА, ШАШЛЫКХАНА, СЫРАХАНА, ПАЛАУХАНА.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі *-хана* аффиксоидінің мұндай белсенділігі кейде қоғамдық орындар мен мекемелердің орысша атауларына үйренген, жаңа тілдік құбылыстар мен тілдің ішкі механизмдерінің әрекетін толық түсіне бермейтін тіл тұтынушылары тарапынан теріс

бағалауға да ұшырап отырды.

Сондай-ақ 1990-жылдардың басындағы тілдік жаңғыру кезеңінде жасалған ТЕЛЕХАНА, РАДИОХАНА сияқты кейбір композиттердің қазіргі қолданыстан шығып қалғанын атап өту қажет. Бұл құбылыс тілдің ішкі механизмдерінің динамикалы әрі икемді екенін, сондай-ақ оның жекелеген неологизмдерді қабылдап, енді бірін қолданыстан ығыстырып отыратын қабілетін айқын көрсетеді.

Қорытынды

-хана аффиксоиді «орын/бөлме» мағынасын білдіретін зат есімдердің айқын логикалық санатын құрайды. Бұл аффикс жиілігі оны қазақ лексикалық жүйесін толықтыру үрдісінің қозғаушы күштерінің біріне айналдырады. Бұл модельдердің мағынасын түсіну тілді зерттеуді айтарлықтай жеңілдетеді: түбірді біле тұра (мысалы, *кітап, аспаз, дәрет*), күрделі туынды сөздің мағынасын автоматты түрде түсіне аласыз. Бұл құбылыс белгілі тілдік элементтердің тіркесуі арқылы жаңа мағыналардың жасалуын қамтамасыз ететін қазақ грамматикасының жүйелілігі мен болжамдылық сипатын айқындайды. Сөзжасам механизмі қазақ сөйлеуінің тазалығы мен байлығын сақтауда маңызды рөл атқарады (Күдеринова, Маралбек, 2025). Аффикстер жүйесі түбірлердің шектеулі қорына негізделе отырып, адам әрекетінің әртүрлі қырларын, оның нысандармен байланысын және кәсіби қызмет ерекшеліктерін дәл бейнелеуге мүмкіндік береді. *-хана* аффиксоиді парсы тілінен енген кірме элемент болғанымен, қазақ тілінің сөзжасам жүйесіне толық бейімделген. Сондықтан ғалымдар оны сөздік қорды байыту, морфологиялық бейімделу және сөзжасам тәсілдерін жіктеу тұрғысынан қарастырады.

Әдебиеттер

Барахнин В.Б., Бакиева А.М., Бакиев М.Н., Тажибаева С.Ж., Батура Т.В., Лукпанова Л.Х. Стемматизация и генерация словоформ в казахском языке для систем автоматической обработки текстов // Вычислительные технологии. – 2017. – Вып. 22. – №4. – С. 11-21.

Бектаев К. Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. – Алматы: Алтын Қазына, 2007. – 709 б.

Волкова Н.А., Драчева С.И. Аффиксоиды как морфемы переходного типа в словообразовательной системе русского языка // Мир науки, культуры, образования. – 2020. – №4(83). – С. 307-309. https://doi.org/10.24411/1991-5497-2020-00769

Жаңабекова А.Ә., Пірманова К.Қ. Сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі (туынды сөздер және сөзжасам тәсілдері) // Тілтаным. – 2020. – №3. – 24-34-бб.

Жиренов С., Оразова Г. Қазақ тіліндегі гидронимдік номинацияның ұлттық-мәдени семантикасы // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Язык и литература: теория и практика. – 2025. – Т. 4. – №4. – 63-77-бб. https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-4-58-73

Күдеринова Қ., Маралбек Е. Қазіргі және дәстүрлі қазақ сөзсаптамы: салыстырмалы талдау // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі / Язык и литература: теория и практика. – 2025. – Т. 4. – №1. – 49-62-бб. https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-1-49-62

Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.

Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.

Касым Б. Проблемы и методологии исследования композитообразования современного казахского языка. 2007. URL: https://www.rusnauka.com/4._SVMN_2007/Philologia/18516.doc.htm (қол жеткізу күні: 20.09.2025).

ҚОС: Қазақша-орысша сөздік. Орысша-қазақша сөздік. – URL: https://sozdik.kz/ (қол жеткізу күні: 10.10.2025).

ҚТАС: Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 824 б. URL: https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=73 (қол жеткізу күні: 10.11.2025).

Момынкулов Ж.Б. Развитие казахского языка в период независимости Республики Казахстан // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки. – 2011. – Вып. 24(63). – №3–2. – С. 176-183.

Мұсабаев Ғ.Ғ. Қосымша -дай/дей, -тай/тей туралы // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения. – 1955. – Вып. 3–4.

Сарсенбаева М.К. О семантическом аспекте словообразования в казахском языкознании // Всероссийский журнал научных публикаций. Филологические науки. – 2011. – Вып. 2. – №3. – С. 34-35.

Сауранбаев Н.Т. Проблемы казахского языкознания. Избранные труды. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 352 с.

Тектигул Ж. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке. – Академия естествознания, 2013. URL: https://monographies.ru/ru/book/section?id=6658 (қол жеткізу күні: 20.09.2025).

Темиргазина З.К., Андрющенко О.К. Десемантизация древнетюркских элементов baj, bek, xan в современных казахских антропонимах // Turkic studies journal. – 2023. – Вып. 5. – №1. – С. 129-142. http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-129–142.

Ысқақов А. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер // Қазақстан мектебі. – 1963. – №3. – 72 б.

Ысқақов А. Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 310 б.

Akar, A., Pirmanova, K.K., Shaimerdenova, N.Zh., Shalabayeva, I.M. Methods of Transferring Full Word-Formation Affixes in the National Corpus of the Kazakh Language // Tiltanym. 2023. No. 3. Pp. 3-14. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-3-14.

Bauer, L. Compounds and Compounding. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 195 p.

Ulagat.com. Сөз таптарының сөзжасамы. Зат есім сөзжасамы. 2020. URL: https://ulagat.com/2020/12/17/ (қол жеткізу күні: 20.09.2025).

References

Akar, A., Pirmanova, K.K., Shaimerdenova, N.Zh., Shalabayeva, I.M. (2023) Methods of Transferring Full Word-Formation Affixes in the National Corpus of the Kazakh Language. Tiltanym. No. 3. Pp. 3-14. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-3-14. (in English)

Barahnin, V.B., Bakieva, A.M., Bakiev, M.N., Tazhibaeva, S.Zh., Batura, T.V., Lukpanova, L.H. (2017) Stemmatizacija i generacija slovoform v kazahskom jazyke dlja sistem avtomaticheskoj obrabotki tekstov. Vychislitel`nye tehnologii. Vyp. 22. No. 4. S. 11-21. [Barakhnin, V.B., Bakiyeva, A.M., Bakiyev, M.N., Tazhibayeva, S.Zh., Batura, T.V., Lukpanova, L.Kh. (2017) Stematization and generation of word forms in the Kazakh language for automatic text processing systems. Computational technologies. Issue 22. No. 4. Pp. 11-21.] (in Russian)

Bauer, L. (2017) Compounds and Compounding. Cambridge: Cambridge University Press, 195 p. (in English)

Bektaev, K. (2007) Qazaqsha-oryssha sozdik. Kazahsko-russkij slovar`. Almaty: Altyn Qazyna, 709 b. [Bektayev, K. (2007) Kazakh-Russian dictionary. Almaty: Altyn Qazyna, 709 p.] (in Kazakh and Russian)

Kasym, B. (2007) Problemy i metodologii issledovanija kompozitoobrazovanija sovremennogo kazahskogo jazyka. [Kassym, B. (2007) Problems and methodologies for studying composite formation of the modern Kazakh language.] https://www.rusnauka.com/4._SVMN_2007/Philologia/18516.doc.htm (date of Use: 09.20.2025) (in Russian)

Kuderinova, Q., Maralbek, E. (2025) Qazirgi zhane dasturli qazaq sozsaptamy: salystyrmaly taldau. Til zhane adebiet: teorijasy men tazhiribesi / Jazyk i literatura: teorija i praktika. T. 4. No. 1. 49-62-bb. [Kuderinova, K., Maralbek, Ye. (2025) Modern and traditional Kazakh speech production: comparative analysis. Language and Literature: Theory and Practice. Issue 4. No. 1. Pp. 49-62. https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-1-49-62] (in Kazakh)

Momynkulov, Zh.B. (2011) Razvitie kazahskogo jazyka v period nezavisimosti Respubliki Kazahstan. Uchenye zapiski Krymskogo federal`nogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Filologicheskie nauki. Vyp. 24(63), No. 3–2. S. 176-183. [Momynkulov, Zh.B. (2011) Development of the Kazakh language during the period of independence of the Republic of Kazakhstan. Scientific Notes of the Crimean Federal University named after V.I. Vernadsky. Philological sciences. Issue 24(63). No. 3–2. Pp. 176-183.] (in Russian)

Musabaev, G.G. (1955) Qosymsha -daj/dej, -taj/tej turaly. Izvestija Akademii nauk Kazahskoj SSR. Serija filologii i iskusstvovedenija. Vyp. 3–4. [Musabayev, G.G. (1955) The Kazakh language and its meaning. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series on Philology and Art Criticism. Issues 3–4.] (in Kazakh)

Qajdar, A. (2014) Gylymdagy gumyr. Qazaq tili jetimologijasynyng gylymi-teorijalyq negizderi. Almaty: “Sardar” baspa uji, 256 b. [Qaidar, A. (2014) Life in science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language. Almaty: “Sardar” publishing house, 256 p.] (in Kazakh)

Qaliev, B. (2014) Qazaq tilining tusindirme sozdigi. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 728 b. [Kaliyev, B. (2014) Explanatory dictionary of the Kazakh language. Almaty: Institute for the Development of the State Language, 728 p.] (in Kazakh)

QOS: Qazaqsha-oryssha sozdik. Oryssha-qazaqsha sozdik. [KRD: Kazakh-Russian dictionary. Russian-Kazakh dictionary.] https://sozdik.kz/ (date of Use: 10.10.2025) (in Kazakh and Russian)

QTAS: Qazaq tilining ajmaqtyq sozdigi (2005). Qurast. Qaliev, G., Naqysbekov, O., Sarybaev, Sh., Uderbaev, A. zhane t.b. Almaty: “Arys” baspasy, 824 b. [RDKL: Regional dictionary of the Kazakh language (2005). Compiled by Kaliyev, G., Nakysbekov, O., Sarybayev, Sh., Uderbayev, A. and others. Almaty: “Arys” publishing house, 824 p.] https://sozdikgor.kz/sozdik/?id=73 (date of Use: 10.11.2025) (in Kazakh)

Sarsenbaeva, M.K. (2011) O semanticheskom aspekte slovoobrazovanija v kazahskom jazykoznanii. Vserossijskij zhurnal nauchnyh publikacij. Filologicheskie nauki. Vyp. 2. No. 3. S. 34-35. [Sarsenbayeva, M.K. (2011) On the semantic aspect of word formation in Kazakh linguistics. All-Russian journal of scientific publications. Philological sciences. Issue 2. No. 3. Pp. 34-35.] (in Russian)

Sauranbaev, N.T. (1982) Problemy kazahskogo jazykoznanija. Izbrannye trudy. Alma-Ata: “Nauka”, 352 s. [Sauranbayev, N.T. (1982) Problems of Kazakh linguistics. Selected works. Alma-Ata: Nauka, 352 p.] (in Russian)

Tektigul, Zh. (2013) Jevoljucija obshetjurkskih affiksov v kazahskom jazyke. Akademija estestvoznanija. [Tektigul, J. (2013) Evolution of common Turkic affixes in the Kazakh language. Academy of Natural Sciences.] https://monographies.ru/ru/book/section?id=6658 (date of Use: 09.20.2025) (in Russian)

Temirgazina, Z.K., Andrjuchshenko, O.K. (2023) Desemantizacija drevnetjurkskih jelementov *baj*, *bek*, *han* v sovremennyh kazahskih antroponimah. Turkic studies journal. Vyp. 5. No. 1. S. 129-142. [Temirgazina, Z.K., Andryushchenko, O.K. (2023) Desemantization of the ancient Turkic elements *baj*, *bek*, *xan* in modern Kazakh anthroponyms. Turkic studies journal. Issue 5. No. 1. Pp. 129-142.] http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-1-129-142 (in Russian)

Ulagat.com. (2020) Soz taptarynyng sozzhasamy. Zat esim sozzhasamy. [Ulagat.com. (2020) Word formation of word classes. Noun word formation]. https://ulagat.com/2020/12/17/ (date of Use: 20.09.2025) (in Kazakh)

Volkova, N.A., Dracheva, S.I. (2020) Affiksoidy kak morfemy perehodnogo tipa v slovoobrazovatel`noj sisteme russkogo jazyka. Mir nauki, kul`tury, obrazovanija. No. 4 (83). S. 307-309. [Volkova, N.A., Dracheva, S.I. (2020) Affixoids as transitional morphemes in the word-formation system of the Russian language. World of Science, Culture, Education. No. 4 (83). Pp. 307-309.] https://doi.org/10.24411/1991-5497-2020-00769 (in Russian)

Ysqaqov, A. (1963) Qazaq tilindegi kurdeli sozder. Qazaqstan mektebi. No. 3. 72 b. [Iskakov, A. (1963) Complex words in the Kazakh language. School of Kazakhstan. No. 3. 72 p.] (in Kazakh)

Ysqaqov, A. (1991) Qazaq tilining morfologijasy. Almaty: Ana tili, 310 b. [Iskakov, A. (1991) Morphology of the Kazakh language. Almaty: Ana tili, 310 p.] (in Kazakh)

Zhangabekova, A.A., Pirmanova, K.K. (2020) Sozzhasamdyq belgilenimderding qurylymdyq aspektisi (tuyndy sozder zhane sozzhasam tasilderi). Tiltanym. No. 3. 24-34-bb. [Zhanabekova, A.A., Pirmanova, K.K. (2020) Structural aspect of word-formation designations (derivatives and word-formation methods). Tiltanym. No. 3. Pp. 24-34.] (in Kazakh)

Zhirenov, S., Orazova, G. (2025) Qazaq tilindegi gidronimdik nominacijanyng ulttyq-madeni semantikasy. Til zhane adebiet: teorijasy men tazhiribesi. Jazyk i literatura: teorija i praktika. T. 4. No. 4. B. 63-77. [Zhirenov, S., Orazova, G. (2025) National-cultural semantics of hydronymic nomination in the Kazakh language. Language and Literature: Theory and Practice. Issue 4. No. 4. Pp. 63–77.] https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-4-58-73 (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.01.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Темірғазина З.Қ., Құрманова З.К., Шахажанова Г.К., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-39-53

Нұрлан Құнпияұлы Шүленбаев[1*], Нағима Мәсімақынқызы Әшімбаева[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2203-9822 E-mail: shulenbaev.n@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-1928-2872 E-mail: nagima010@mail.ru

ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ КӨПМАҒЫНАЛЫЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢМАҒЫНАЛЫЛЫҚ (СПОРТ ТЕРМИНДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі терминдердің көпмағыналылық, кеңмағыналылық мәселелері талданып, олардың бірі-бірінен айырмашылықтары мен ұқсас тұстары айқындалып, бұл құбылыстар тілтанымдық және экстралингвистикалық тұрғыдан сипатталды. Қазақ әдеби тілінің сөздігінен терминдердің анықтамасы алынып, салалық терминологиялық түсіндірме, аударма сөздіктерден мысалдар келтірілді. Терминдердің белгілейтін ұғымдармен сәйкестігі ескерілді. Зерттеу барысында шетелдік және отандық зерттеуші ғалымдардың көпмағыналылық, кеңмағыналылық құбылысына байланысты пікірлері келтірілді. Сөздердің құрылымдары, техникалық, лингвистикалық және т.б. салыстырмалы түрде талданып, оларды жасауда ескерілетін талаптар, атқаратын міндеттері айқындалды. Зерттеуде терминологиядағы көпмағыналылық және кеңмағыналылық құбылыстарына байланысты мәселелерді қарастыруда жинақтау, сипаттау, салыстыру, салғастыру, талдау, модельдеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі терминдік жүйенің дамуында көпмағыналылық және кеңмағыналылық құбылыстарының маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Терминдердің мағыналық ерекшеліктерін айқындау арқылы олардың ғылыми және кәсіби қолданыстағы бірізділігі мен дәлдігі қамтамасыз етілді. Жүргізілген талдаулар мен салыстырулар негізінде терминдерді қалыптастыру мен жүйелеуде мағыналық нақтылық пен ғылыми үйлесімділікке баса назар аудару қажеттігі анықталды.

Тірек сөздер: терминология; кеңмағыналылық; көпмағыналылық; терминологиялық сөздік; аударма сөздік.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993133 «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Шүленбаев Н.Қ., Әшімбаева Н.М. Терминологиядағы көпмағыналылық және кеңмағыналылық (спорт терминдері негізінде). *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 39-53-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-39-53

Нурлан Кунпияевич Шуленбаев[1*], Нагима Масимакуновна Ашимбаева[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2203-9822 E-mail: shulenbaev.n@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-1928-2872 E-mail: nagima010@mail.ru

МНОГОЗНАЧНОСТЬ И ШИРОКОЗНАЧНОСТЬ В ТЕРМИНОЛОГИИ (НА ПРИМЕРЕ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ)

Аннотация. В статье анализируются вопросы многозначности и широкозначности терминов в казахском языке, выявляются их различия и сходства, дается характеристика этих слов с лингвистических и экстралингвистических позиций. Определения терминов взяты из словаря казахского литературного языка, примеры приведены из отраслевых терминологических толкований и переводных словарей. При этом учитывается соответствие терминов обозначаемым ими понятиям. В ходе исследования были представлены мнения зарубежных и отечественных исследователей о феномене многозначности и широкозначности. Проведен сопоставительный анализ структур слов (технических, лингвистических и др.), а также определены требования, учитываемые при их создании, и решаемые ими задачи. В исследовании использовались методы реферирования, описания, сравнения, сопоставления, анализа и моделирования для изучения вопросов, связанных с явлением многозначности и широкозначности терминов. Результаты исследования показали, что явления многозначности и широкозначности играют важную роль в развитии терминологической системы казахского языка. Выявление семантических особенностей терминов обеспечивает их системность и точность в научном и профессиональном употреблении. На основании проведенных анализов и сопоставлений установлено, что при формировании и систематизации терминов необходимо уделять особое внимание семантической точности и научной последовательности.

Ключевые слова: терминология; многозначность; широкозначность; терминологический словарь;

переводной словарь.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвоэкологическом, лингводидактическом аспектах и его функция в разработке лингвистических основ учебного текста».

Для цитирования: Шуленбаев Н.К., Ашимбаева Н.М. Многозначность и широкозначность в терминологии (на примере спортивной терминологии). *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 39-53. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-39-53

Nurlan Shulenbayev[1*], Nagima Ashimbayeva[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2203-9822 E-mail: shulenbaev.n@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1928-2872 E-mail: nagima010@mail.ru

POLYSEMANTICITY AND WIDE MEANING IN TERMINOLOGY (BASED ON SPORTS TERMINOLOGY)

Abstract. The article analyzes the issues of polysemy and broad meaning of terms in the Kazakh language, identifies their differences and similarities, and provides characteristics of these words from linguistic and extralinguistic positions. Definitions of terms are taken from the dictionary of the Kazakh literary language, with examples provided from industry-specific terminological definitions and translation dictionaries. The correspondence of the terms to the concepts they denote is taken into account. The study presented the views of international and domestic researchers on the phenomenon of polysemy and broad meaning. A comparative analysis of word structures (technical, linguistic, and others) was conducted, and the requirements taken into account in their creation and the problems they solve were identified. The study utilized methods of abstracting, describing, comparing, contrasting, analyzing, and modeling to examine issues related to the polysemy and broad meaning of terms. The results of the study demonstrated that polysemy and broad meaning play an important role in the development of the Kazakh language's terminological system. Identifying the semantic properties of terms ensures their systematicity and accuracy in scientific and professional use. Based on the analyses and comparisons conducted, it was established that when forming and systematizing terms, special attention must be paid to semantic precision and scientific consistency.

Keywords: terminology; polysemy; broad meaning; terminological dictionary; translation dictionary.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993133 “Studying the Kazakh language in linguosynergetic, linguoecological, linguodidactic aspects and its function in developing the linguistic foundations of educational text”.

For citation: Shulenbayev, N., Ashimbayeva, N. Polysemanticity and Wide Meaning in Terminology (Based On Sports Terminology). *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 39-53. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-39-53

Кіріспе

Көпмағыналылық сөздің қандай мағынада жұмсалуы оның басқа сөздермен тіркесуі арқылы, белгілі бір мәнмәтінде, нақты коммуникативтік жағдайда және мәтіннің жалпы тақырыбына байланысты айқындалады (Қазақ тілі. Энциклопедия, 1998). Сөздің бастапқы мағынасы мәнмәтінге тәуелсіз, сөйлеушінің санасында бірден туындайтын мағына болып табылады. Ал туынды мағыналар мәнмәтін арқылы нақтыланады. Сөз мағыналарының арасындағы семантикалық байланыс ортақ семалардың (мағыналық компоненттердің) болуы арқылы жүзеге асады (Орысша-қазақша түсіндірме сөздік, 2007).

Белгілі бір тіл байлығы икемділігімен де өлшенеді. Көпмағыналылық – тілдің дамуы мен функционалдық әлеуетін көрсететін маңызды көрсеткіштердің бірі. Әсіресе, сөздік қордағы негізгі лексикалық бірліктер уақыт өте келе жаңа мағыналарға ие болып, семантикалық өрісін кеңейтеді. Мысалы, «қанат» сөзі бастапқыда құстың ұшу мүшесін білдірсе, кейіннен балықтың жүзу мүшесі, киіз үй құрылымының элементі, көлік бөлшегі, сондай-ақ кеңістіктік бағдарды білдіретін ұғым (футболдағы оң қанат, сол қанат) ретінде қолданыла бастады. Осы тұрғыдан қарағанда, көпмағыналылық жалпы тілге ғана тән құбылыс емес, терминология үшін де маңызды. Дәстүрлі түсінік бойынша термин бірмағыналы, дәл әрі мәнмәтіннен тәуелсіз болуы керек делінеді. Бірақ бүгінгі тіл білімінде, әсіресе салалық терминологияда, соның ішінде спорт

терминдері жүйесінде көп мағыналылық жиі ұшырасады. Бұған, біріншіден, жалпы тіл мен арнайы тілдің өзара әсері, екіншіден, жаңа ұғымдар қалыптасқанда бұрыннан бар сөздердің терминге айналуы себеп болады.

Терминологияда көпмағыналылықпен қатар кеңмағыналылық, яғни эврисемия (грек. eurys – кең) да ерекше назар аударады. Эврисемия дегеніміз – белгілі бір сөз мағынасының жалпыланып, өзара ұқсас әртүрлі ұғымдарды қамти алу қабілеті. Полисемия сөзде бірнеше дербес мағына қатар өмір сүретінін білдірсе, эврисемия мағынаның кеңеюі мен жалпылануын көрсетеді. Бұл әсіресе спорт терминдерінде анық байқалады: бір термин әр спорт түрінде ұқсас, бірақ дәлме-дәл бірдей емес ұғымдарды бере алады. Мәселен, «алаң» (поле) футболда, баскетболда, волейболда әртүрлі ойын кеңістігін білдіреді; «қанат» футболда ойыншының позициясын атаса, басқа мәнмәтінде кеңістіктің бағытын сипаттауы мүмкін. Мұндайда мағына толық бөлшектенбейді, керісінше, ортақ семантикалық өзек сақталып, әр салада нақтылана түседі. Бұл – эврисемияның көрінісі. Жалпы алғанда, терминологиядағы полисемия мен эврисемия тілдің дамуымен, ұғымдардың өзгеруімен және салалық коммуникация талаптарымен тығыз байланысты. Спорт терминдері осыны талдауға қолайлы, өйткені онда жалпы тілдік және арнайы тілдік мағыналардың түйісуі айқын көрінеді.

Материал және әдістер

Терминологиядағы көпмағыналылық пен кеңмағыналылық мәселесін қарастырғанда, бұл екі құбылыстың айырмашылықтары, мағыналық сипаты, жасалу жолдары және қолданылу аясы сөз болған ресейлік және отандық ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Қазақ тілі терминологиясында кездесетін полисемия мен эврисемияны ажыратуға қажетті деректерді жинақтау үшін әртүрлі ғылым салаларына арналған терминологиялық түсіндірме және аударма сөздіктер пайдаланылды.

Мақаланы әзірлеу барысында бірнеше әдіс қолданылды. Жинақтау әдісі арқылы әр сала сөздіктерінен терминдер іріктеліп, жүйеленіп, талдауға түсті. Сипаттау әдісі полисемиялы және эврисемиялы терминдердің жасалу жолын, мағынасын, құрылымын, қызметін және айырмашылықтарын көрсетуге мүмкіндік берді. Салыстыру әдісі әртүрлі сала сөздіктеріндегі полисемиялы және эврисемиялы терминдерді қатар қарастыруға қолданылды. Талдау (анализ) әдісі терминдердің көпмағыналылық және кеңмағыналылық сипаттағы нұсқаларына қатысты мәселелерді нақты мысалдармен ашып, олардың қолданылу өрістерін айқындауға бағытталды. Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі әртүрлі ғылым салаларын қамтитын салалық терминологиялық сөздіктер алынды.

Әдебиетке шолу

«Кеңмағыналылық» ұғымына ғылыми анықтаманы алғаш Н.Н. Амосова берген. Оның түсіндіруінше, кеңмағыналылық – лексика-семантикалық деңгейде көрінетін құбылыс, мұнда сөздің семантикалық ауқымы кеңейіп, әртүрлі денотаттарға қатысты қолданылуымен сипатталады (Амосова, 1963: 114). Полисемант сөздерден айырмасы – эврисемант сөздер ішкі мағыналық жіктелуімен емес, мағыналық құрылымының тұтастығымен ерекшеленеді. Мұндайда белгіленетін ұғымдар сөздің фонетикалық тұлғасымен байланысқанымен, тұрақты мағыналық құрылымның құрамына толық кірмейді. Көбіне олар тек нақты сөйлеуде, яғни белгілі бір мәнмәтінде ғана айқындалып, жалпыланған кең ұғыммен қабаттаса көрінеді.

Көпмағыналылық пен кеңмағыналылықты бір-бірінен ажырата білу маңызды. Ғылыми әдебиетте «эврисемия» атауымен белгілі «кеңмағыналылық» ұғымының негізін салған – Н. Амосова. Кей зерттеушілер (мысалы, Д.Н. Шмелев) бұл құбылысты сөздің «неғұрлым жалпылама лексикалық мағынасы» ретінде сипаттайды. Көпмағыналы сөз тілдік жүйеде бірнеше мағынамен өмір сүреді, ал сөйлеуде солардың бірін таңдау көбіне мәнмәтін арқылы іске асады. Кең мағыналы сөз, керісінше, мәнмәтіннен тыс бір ғана мағынаны білдіреді, бірақ ол мағына бірнеше ой нысанымен байланыса алады. Сондықтан мұндай сөздердің семантикалық ауқымы кең болады: нақты мазмұны сөйлеу актісінде, белгілі бір мәнмәтін ішінде айқындалады, бірақ бастапқы мағына түбірлі өзгеріске түспейді.

Эврисемия мен полисемияның ұқсастығы олардың полиденотативтілік қасиетіне тіреледі: кең мағыналы да, көп мағыналы да сөз бірнеше денотатпен байланыс орната алады. Бірақ негізгі

айырмашылық – осы полиденотативтіліктің сипаты мен көріну.

Эврисемия мен полисемия айырмасын кеңірек ашпас бұрын, бұл құбылыстарға қатысты орыс тіл білімінде орныққан жалпы анықтамаларға қысқаша тоқтала кеткен жөн.

Сөздің көпмағыналылығы – тіл білімінде ертеден зерттеліп келе жатқан маңызды тақырып. Бұл жөніндегі еңбектер өте көп. Орыс тіл білімінде бұл бағыттағы зерттеулер А.А. Потебнядан бастау алып, кейін полисемияның бар-жоғы туралы пікірталастарға дейін жеткен түрлі тұжырымдарды қамтиды. Осы мақалада полисемияны түсіндіру үшін Т.И. Вендина ұсынған дәстүрлі анықтама басшылыққа алынады: ғалым полисемияны «бір сөздің құрамында өзара байланысты бірнеше мағынаның қатар өмір сүруі» деп түсіндіреді (Вендина, 2001). Бұл – көпмағыналылыққа берілген классикалық анықтамалардың бірі.

Көпмағыналылық тілдің тарихи дамуымен бірге қалыптасады. Сөз мағынасы ауысқан сайын, бастапқыда белгілі бір затты не құбылысты атаған сөз кейін ортақ белгісі бар басқа нысандарды да білдіретін болады. Семасиология бойынша еңбектерді салыстырғанда, зерттеушілердің көбі кең мағыналы сөздің мағынасы біртұтас, инвариантты әрі барынша жалпыланған болады деген көзқарасты ұстанатыны байқалады. Мысалы, Е.И. Малютина кең мағынаны «мағына соншалықты жалпыланады, біртіндеп грамматикалану үрдісіне ұшырайды» деп түсіндіреді (Малютина, 2008: 124). Е.А. Евдокимова мұны лексикалық бірліктің жалпылану көрсеткіші ретінде сипаттаса (Евдокимова, 2009: 176), О.Е. Федосова сигнификативті мағынасы жалпыланған лексемалар деп қарайды (Федосова, 2010: 219).

Тілдік қажеттілікке орай туындайтын мағыналық жаңарулар сөздердің көп мағыналылық сипатын күшейтеді, бұл туралы Т. Вендина (2001: 136) өз еңбегінде атап өткен. Мұндай мағыналық кеңею таңбаның мазмұны мен оның сыртқы формасы арасындағы бірмәнділік принципінің сақталмауын, яғни лингвистикалық ауытқуды білдіреді. Дегенмен табиғи тілде сөздердің көпмағыналы болуы кездейсоқ құбылыс емес. Егер тілде мән мен мазмұнның толық бір-біріне сәйкес келуі сақталса, ол тілдік жүйе үшін аса үнемді болмас еді. Өйткені мұндай жағдайда тілдік код бірліктерінің саны күрт көбейіп, нәтижесінде ана тілінде сөйлейтін адамдар үшін оны қолдану әлдеқайда күрделі болар еді (Литвин, 2005: 4).

Тіл білімінде полисемия құбылысы жан-жақты зерттелгендіктен, біз бұл еңбекте оған қарама-қарсы қарастырылатын басқа бір категорияға – эврисемияға көбірек назар аударамыз. «Кеңдік» ұғымын ғылыми айналымға алғаш енгізген – Н.Н. Амосова, ал дәстүрлі көпмағыналылықпен салыстырғанда табиғаты өзгеше лексика-семантикалық вариация ретінде танылған «эврисемия» термині В.Я. Плоткин мен Гросулдың еңбектерінде негізделген (Язык. Человек., 2005: 111-112).

Кеңмағыналылықты зерттеген ғалымдардың бірі – П.С. Федюк. Оның ойынша, кең мағыналы сөздің бір негізгі, жалпыланған мағынасы болады, ал сол мағынадан өрбитін көптеген нақты нұсқалар кездеседі. Яғни өзгермейтін семантикалық өзек сақталады да, нақты қолданыста ол мәнмәтін арқылы тарылып, белгілі бір нұсқа болып көрінеді. Мұны ғалым ағылшын тіліндегі «thing» сөзімен түсіндіреді: ол «зат», «бұйым», «бір нәрсе», «әлдене» сияқты мағыналарды беріп, жалпы ой нысанын атауға қызмет етеді. Күнделікті тұрмыста ол қасық, сабын сияқты нақты заттарды да білдіре алады. Яғни мұндай атаулардың барлығы бастапқы кең мағыналы ұғымның белгілеу аясына енеді, өйткені оның мазмұнындағы дифференциалдық белгілердің саны минимумға дейін қысқарып, мәнмәтін арқылы берілетін денотаттардың өте кең шеңберін қамтиды. Сонда кең семантикалы сөздің негізінде барынша жалпыланған әрі абстрактыланған белгі жатады. Дәл осы белгіге сүйене отырып, сөз сол қасиетке ие кез келген затпен немесе құбылыспен семантикалық тұрғыдан үйлесе алады (Федюк, 2009: 201).

Десигнатор мен десигнат арасындағы байланыстың өзіндік еркін табиғаты М.В. Никитин тарапынан «кеңмағыналылық» ұғымының басты түсіндірмесі ретінде ұсынылады. Ғалымның пікірінше, кең мағыналы қолданыста тұрған сөз тіркесінің жалпы мағынасына өзінің дербес мағынасын толық енгізбейді. Керісінше, ол сөз тіркесіндегі басқа компоненттердің мағыналары шегерілгеннен кейін қалған үлес ретінде сол тіркес арқылы қалыптасады (Язык. Человек., 2005: 122). Осы көзқарасты Е.И. Малютина да қолдайды. Оның пайымдауынша, кең мағыналы сөз өзінің бастапқы лексикалық мазмұнын әлсіретеді: мұндай сөз мәнмәтінге жеке мағынасын алып

келмейді, керісінше өзі сол мәнмәтіннен мағыналық жағынан «қоректенеді» (Малютина, 2008: 123).

Эврисемия жөніндегі көзқарастардың әркелкі болуы, тіпті бір-біріне қарсы пікірлердің кездесуі бұл мәселенің өзектілігін күшейтеді. Сонымен бірге кеңмағыналылық барлық сөз таптарында бірдей көрінбейтінін де ескеру керек: аналитикалық лексикада бұл құбылыс біркелкі таралмайды, көбіне етістік лексемалары басым. Сондықтан кең мағыналы етістіктер кең мағыналы зат есімдерге қарағанда жиірек ұшырасады.

Тіл білімінде полисемия мен кеңмағыналылық сырттай ұқсас көрінгенімен, мәні бөлек құбылыстар. Кейде кеңмағыналылық шегі анықталмаған көпмағыналылық ретінде түсіндіріліп жатады. Өйткені сөздіктерде мұндай сөздерге бірнеше мағына беріліп, семантикалық құрылымы тым кең болғандықтан, оның қалай тұрақталып сақталатынын түсіндіру қиынға соғады. Жалпы, кеңмағыналылық мәселесі ғылымда жеткілікті деңгейде зерттелді деу қиын: бұл тақырыпқа бет бұрған кейбір зерттеушілер мәселені толық шешімге жеткізбей тоқтаған (Малютина, 2008: 123).

Н.Н. Амосова кең мағыналы сөздерді бірдей фонетикалық тұлғаға ие көпмағыналы сөздермен шатастырмау керектігін айтады. Оның пікірінше, полисемияда сөз бірнеше мағынаның жиынтығын құрайды да, сөйлеуде олардың біреуі нақтыланып қолданылады. Ал кең мағынада мағыналық өзекте әртүрлі нақтылауға мүмкіндік беретін кең семантикалық өріс сақталады. Бұл нақтылау мәнмәтінге немесе коммуникативтік жағдаятқа қарай жүзеге асады. Кең мағына ішкі мағыналық тармақтардың негізі ретінде сақталып, тек контекст ішінде айқындала түседі, бастапқы сипатын жоғалтпайды (Амосова, 1963: 114).

Кейбір зерттеушілер кеңмағыналылықты мағыналардың шексіз пайда болуына байланысты қалыптасатын, кең қолданысқа түскен сайын толыққанды номинативтік бірлік ретіндегі қасиеті әлсірейтін полисемияның ерекше түрі деп есептейді (Малютина, 2008: 124). Бірақ М.В. Никитин бұл пікірмен келіспейді: кең мағынаны полисемияның шекті деңгейі деп қарау дұрыс емес дейді. Оның көзқарасында кеңмағыналылық – кей сөздерге тән ерекше, шектен тыс семантикалық күй; белгілі бір контексте сөз семантикалық вариация мүмкіндігін айтарлықтай кеңейтіп, сонымен бірге семантикалық құрылым тұтастығын сақтай алады, тіпті қалыпты мағыналық туынды модельдер шеңберінен асып кетуі де мүмкін (Язык. Человек, 2005: 113).

Кең мағыналы лексемалардың жиі қолданылуы П.С. Федюктің еңбегінде негізгі белгілердің бірі ретінде көрсетіледі. Оның пайымдауынша, бұл олардың полиденотативтілігімен байланысты: тілдік мазмұнның рефлексиялық қайта құрылуы нәтижесінде шындықтағы әртүрлі нысан мен құбылысты атау мүмкіндігі кеңейеді. Көпмағыналы сөздермен салыстырғанда, кең мағыналы сөздердің жиілігі жоғары болуы полиденотативтілік деңгейінің де жоғары екенін аңғартады. Дегенмен екі құбылыстың шекарасы әрдайым анық емес: денотаттар санының нақты белгіленбеуі айырманы дәл айыруды қиындатады. Сондықтан дамыған полисемиялық лексемалардың өзінде полиденотативтілік қасиеті мүлде жоқ деп кесіп айту да оңай емес (Федюк, 2009: 202).

Көптеген зерттеушілер (Е.И. Малютина, В.В. Елисеева, Н.Н. Амосова, А.М. Плотникова және т.б.) көпмағыналы сөз бірнеше мағынаны қамтитынын мойындайды. Ал кеңмағыналы сөздің ерекшелігі – бір ғана жалпыланған мағынаға сүйеніп, сол мағына мәнмәтінге қарай нақтылана алатынында. Мысалы, Е.И. Малютина кең мағыналы сөз адамның жадында бір жүйелік мағына түрінде сақталады деп есептейді, бұл оны полисемияны дәстүрлі тілдік құбылыс ретінде түсіндіруден ажыратады (Малютина, 2008: 127). Осы ойды В.В. Елисеева да жалғастырады: көпмағыналы сөздің әр мағынасы контекстке қарай таңдалады, ал кең мағыналы сөз контекстен тыс бір ғана мағынаға ие, бірақ сол жалғыз мағына бірнеше ой объектісімен байланыса алады. Соның нәтижесінде кең мағыналы сөз тұжырымдамалық тұрғыдан ауқымды болады, нақты мазмұны сөйлеу жағдаятында нақтыланса да, өзгеріп кетпейді (Елисеева, 2005: 47).

А.М. Плотникова көпмағыналылықтың сандық сипатын семантикалық жалпыланудан (кең мағыналылықтан) бөлек қарастырады. Ол кеңмағыналылықтың негізгі белгілері ретінде мағынаның ауқымдылығын, мәнмәтінге тәуелділігін және семантикалық бірліктер арасындағы тікелей емес байланыстарды атайды (Плотникова, 2005: 85).

Кең мағыналы лексемалардың негізгі мағынасы контексте нақтыланғанымен, мағыналар арасындағы байланыстың айқын болмауы аудармада қиындық тудыруы мүмкін. Полисемияда болса, мағынаның жүзеге асуы нақты коммуникативтік жағдаятқа тәуелді болып шешіледі.

Нәтижелер және талқылау

Полисемия мен эврисемия қатынасы туралы пікірлердің әркелкілігі бұл салада әлі де зерттеуді қажет ететін тұстар бар екенін көрсетеді. Эврисемияның күрделі табиғаты оны қазіргі тіл біліміндегі өзекті бағыттардың біріне шығарып отыр.

Дәстүрлі көзқараста термин бірмағыналы деп танылғанымен, қазіргі зерттеулер терминдердің көпмағыналылығы мен семантикалық өзгерісі табиғи құбылыс екенін көрсетеді. Бұл терминдердің дамуына тек ұғымдық жүйе ғана емес, когнитивтік және прагматикалық факторлар да әсер ететінін аңғартады (Temmerman, 2000: 62-65).

Көп мағыналы спорт терминдеріне: база, *трасса, салым, серия, дебют, заряд* сөздерін жатқызуға болады.

«База» сөзінің мағыналары: 1) тура мағынасы – тірек, негіз, іргетас (ғылымның теориялық базасы, мәліметтер базасы); 2) әскери салада – әскери бөлім орналасқан орын, әскери бекет (әуе базасы, әскери база); 3) спортта – спортшылар жаттығатын арнайы орын (жаттығу базасы); 4) экономика мен бизнесте – қор, ресурстар жиынтығы, бастапқы материалдар, негіз. Яғни бір сөздің мағыналары өзара сабақтас болғанымен, қолданылу өрісі сала ерекшелігіне қарай өзгеше болады. Мысалы, *клиенттік база, материалдық база.* 5) информатикада: Деректер қоры, мәліметтер сақталатын жүйе. Мысалы, *мәліметтер базасы*.

«Трасса» сөзінің мағыналары: 1. Жол, бағыт мағынасында: белгілі бір бағыт бойынша жүргізілген жол сызығы, қозғалыс өтетін жол. Мысалы: автомобиль трассасы, жылдамдық трассасы. 2. Спортта – арнайы белгіленген жол: жүгіру, шаңғы, велоспорт, ралли сияқты спорт түрлерінде спортшылар жүретін арнайы дайындалған жол. Мысалы, *шаңғы трассасы, ралли трассасы*. 3. Инженерлік коммуникациялар бағыты: Құбыр, кабель, электр желісі сияқты инженерлік жүйелердің өту бағыты. Мысалы: *газ құбырының трассасы, электр желісі трассасы*. 4. Авиация (әуе) саласында – бағыт. Ұшақтар жүретін әуе жолы, әуе дәлізі.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде (бұдан әрі – ҚӘТС) *база* сөзінің спорт мағынасына мынадай анықтама-мысал берілген: БАЗА 3. *Белгілі бір топтағы адамдардың саяхат, жұмыс уақытындағы тірек орны. Санаторийлер, пионер лагерьлері, туристік базалар жаңалап өсіп келеді* («Спорт) (ҚӘТС, 2011a: 568).

ҚӘТС-те *дебют* сөзіне мынадай анықтама-мысал берілген: ДЕБЮТ 2. *спорт. Шахматтың не дойбының алғашқы жүрістері.* (ҚӘТС, 2011a: 568). *Шахматта 40* шақты дебют бар (ҚӘТСБ, 2011b: 595).

ҚӘТС-те *заряд* сөзіне мынадай анықтама-мысал берілген: ЗАРЯД зат. 1. *Атылатын не жарылатын құралға от беретін зат; дәрі (ҚҰЭ).* 2. физ. *Белгілі бір денедегі, заттағы электр қуаты*. Қауырсын әрдайым шарға жабысқанда онан электрдің аз да болса бір үлесін – *зарядын* алып кетіп отырғаны түсінікті (К. Әбдіғапаров, Қызықты физ.). 3. ауыс. *Күш-қуат*. Айқұш-ұйқыш *зарядтар* дір еткенде, Тамыр бойлап, тоқ ойнап жүректерде (М. Мақатаев. Шығ.) (ҚӘТС, 2011c: 94).

ҚӘТС-те *серия* сөзіне мынадай анықтама-мысал берілген: серия [лат. series] з а т. 1. Бір заттың ретті жалғасы (басы, ортасы, аяғы). – Бұл киноның екінші с е р и я с ы енді қашан болар екен (Т. Бердияров, Мен өмір.). «Бостандық солдаты» атты төрт с е р и я кино қала экрандарында табыспен жүріп жатыр («Лен. жас.») (ҚӘТС, 2011d: 170).

ҚӘТС-те *трасса* сөзіне мынадай анықтама-мысалдар берілген: ТРАССА [нем. trasse] з а т. Үлкен қалалар аралығын қосатын не қалалар мен елді мекендерді жалғастыратын кең, түзу асфальтты жол. Мөп-мөлдір қара трасса сары мақпал егіс даласын әр тұстан таспадай бедерлеп, қиянға тартып барады («Қаз. әдеб.»). Трасса бойында тек қатарлы жұмысшылар, қарапайым қызметкерлер ғана емес, сонымен бірге үй шаруасындағы әйелдер мен жауапты қызметкерлер кездеседі (К. Әміров, Өшп. жұлдыз.) (ҚӘТС, 2011e: 378).

Спорт және басқа да салалардағы сөздердің көпмағыналылығын аударма сөздіктер мысалдары арқылы көрсетуге болады. Мысалы: заряд – спорт саласында (30-т., 296-б.), әскери

салада (11-т., 120-б.), физикада (1-т., 24-б.), кен ісінде (18-т., 89-б.); база, орынжай, негіз спорт саласында (30-т., 40-б., 245-б.), әскери салада (11-т., 55-б.), сәулетте (9-т., 35-б., 240-б.), экономикада (27-т., 44-б.); салым – спорт саласында (30-т., 166-б.); трасса – спорт саласында (30-т., 425-б.); дебют (ойынбасы) – спорт саласында (30-т., 283-б.), өнер саласында (25-т., 74-б.); серия – спорт саласында (30-т., 402-б.), өнер саласында (25-т., 212-б.). Сонымен қатар 30 томдық терминологиялық сөздік бойынша көпмағыналылыққа келесі мысалдар келтіріледі: капелла – музыкада (25-т., 112-б.), сәулетте (9-т., 93-б.), тар мағынада (23-т., 105-б.); амортизация – машина жасау саласында (7-т., 196-б.), көлікте (8-т., 28-б., 227-б.), энергетикада (5-т., 196-б.); түсім – экономикада (27-т., 245-б.), ауыл шаруашылығында (15-т., 240-б.); өнім – экономикада (27-т., 194-б.), ауыл шаруашылығында (15-т., 188-б.); байлам – экономикада (27-т., 45-б.), машина жасауда (7-т., 42-б.); науқан – экономикада (27-т., 178-б.), философияда (22-т., 159-б.), әскери салада (11-т., 127-б., 153-б.); қанат – машина жасауда (7-т., 91-б.), көлікте (8-т., 115-б.), биологияда (13-т., 123-б.).

Эврисемия көбіне ғылым мен техника терминдеріне тән. Мұндай терминдер жалпыға ортақ мағынаны сақтай отырып, нақты кәсіби салада басқа мазмұнға ие болуы мүмкін. Мысалы, «концепция» әлеуметтік деңгейде «идея» ретінде ұғынылса, медицинада ол «жұмыртқа жасушасының ұрықтануы» дегенді білдіреді. Сол сияқты «инкрустация» әлеуметтік салада «безендіру» мағынасында қолданылса, медицинада «некротикалық тіндердегі тұздың жиналуы» ұғымын береді.

Спорт саласында «аспирация» (лат. aspiratio – ұмтылу, талпыныс) спортшының жоғары нәтижеге жетуге деген ішкі ұмтылысы, мотивациясы, мақсатқа бағытталған күш-жігері ретінде түсіндіріледі; бұл термин спорт психологиясында жиі қолданылады. Нақты спорттық мәнмәтінде: 1) жоғары нәтижеге ұмтылу – чемпион болуға, рекорд жаңартуға немесе өз көрсеткішін жақсартуға деген ішкі ниет. Бұл сөз биологиядағы «тіршілікке сіңіру» мағынасынан алынғанымен, спортта жаттығу процесін меңгеруге қатысты қолданылады. Спорттағы негізгі мағынасы: 1) физикалық ассимиляция – ағзаның жаңа физикалық жүктемеге бейімделуі. Демек, спорт терминологиясында полисемия нақты мағыналардың көптігімен сипатталса, эврисемия жалпыланған әрі мәнмәтіннен тыс тұрақты мағына өзегіне сүйенуімен ерекшеленеді. Мысалы: *«Спортшының аспирация деңгейі өте жоғары – ол Олимпиадаға дейін тоқтамайды»;* 2) Мотивация мен мақсат қою. Спортшының жаттығу барысындағы мақсаты, оған жетуге арналған психологиялық белсенділігі. *Мысалы:* «Жас спортшылардың аспирациясын арттыру үшін мотивациялық әдістер қолданылды»; 3) Ішкі қозғаушы күш. Жаттығуда шаршаса да жалғастыруға итермелейтін ішкі ынта. Мысалы, *«Күшті аспирация спортшыны қиындықтарға қарамастан алға жетелейді».* Аспирация – спортшының ішкі мотивациясы мен жоғары нәтижеге деген талпынысы.

Мысалы, «базис» термині медицинада «бассүйек негізі» деген мағынада қолданылса, құрылыста ол «негіз, тірек, іргетас» ұғымын білдіреді. Спорт саласында «базис» (немесе *негіз, foundation*) – спорттық дайындықтың, шеберліктің немесе нәтиженің тірегі, іргетасы болатын басты элементтер жиынтығы дегенді білдіреді. Негізгі физикалық база (физикалық базис). 1. Спортшының барлық спорттық қабілеттерінің негізін құрайтын қасиеттер: күш, төзімділік, жылдамдық, икемділік, үйлесімділік. 2. Техникалық базис. Спорт түріне тән негізгі техника, яғни қозғалыс дағдыларының іргетасы. Мысалы: жүзуде – тыныс алу техникасы; бокста – дұрыс тұрыс пен қозғалыс. 3. Теориялық және тактикалық базис. Спортшының ойын тактикасын, стратегиясын, ережелерді негізгі деңгейде меңгеруі. 4. Психологиялық базис. Мотивация, зейін, өзіне сенімділік, өзін басқару қабілеті сияқты психологиялық негіздер. Базис – спорттық дамудың іргетасы. Яғни спортшының мықты болуы үшін оның техникалық, физикалық, психологиялық және теориялық базасы мықты болуы керек.

«Базис» сөзі терминологиялық сөздікте мына тұрғыда берілген: Базис – 1) негіз, негіздеме, тірек, іргетас; 2) тарихи материализмде – материалды өндірістік күштердің белгілі бір даму сатысына сәйкес өндірістік қатынастардың жиынтығы, қоғамның экономикалық құрылымы (Азаматтық құқықты пәндер бойынша терминологиялық сөздік, 2013: 193).

Спорт мәнмәтінінде «дислокация» термині: 1. Командалардың, спортшылардың орналасуы.

Жарыс, оқу-жаттығу жиыны (ОЖЖ) немесе турнир кезінде командалардың қай жерде тұрып жатқаны, қай базаға орналастырылғаны. Мысалы, «Спортшылардың дислокациясы жарыс аумағына сәйкес қайта бөлінді. 2. Жарыс объектілерінің орналасуы. Үйірмелер, алаңдар, корттар, шеберлік орталықтары және ұйымдастыру нүктелерінің қай жерде орналасқанын білдіреді. Мысалы: «Жарыс кезінде төрешілердің дислокациясы өзгерді». 3. Ұйымдастырудағы жоспарланған орналасу. Оқиға, турнир немесе лагерь барысында әр бөлімнің, қызметкердің немесе топтың функционалды орналастыру жоспары. Мысалы: *«Командалардың дислокация картасы жасалды».* Сонда дислокация – спортшылардың немесе спорт нысандарының орналасу жоспары.

Спорттағы «иммунитет»: 1. Организмнің ауруларға қарсы тұру қабілеті. Жоғары жүктеме, жиі жарыстар, климаттық өзгерістер спортшының иммунитетін әлсіретуі мүмкін. Мысалы, *«Күшті жаттығулардан кейін иммунитет төмендейді».* 2. Физикалық жүктемеге бейімделу қабілеті. Спортшылардың ағзасы жаттығу көлеміне біртіндеп бейімделеді. Осы бейімделу нәтижесінде иммундық жүйе де төзімді бола түседі. Мысалы, *«Төзімді спортшыларының иммунитеті белгілі деңгейде қалыптасады».* 3. Стресс пен психикалық қысымға қарсы тұру. Спорттағы иммунитет тек биологиялық емес: спортшы психологиялық жүктемелерге де төзімді бола алады. Мысалы, *«Психологиялық иммунитеті жоғары спортшылар жарыс алдында сабырлы болады».* 4. Жаңа ортаға немесе жаттығу режиміне бейімделу қабілеті. Спортшы лагерінде, басқа климатта немесе жаңа дайындық жүйесінде ағза жаңа жағдайға уақыт өте иммунитет арқылы қарсы тұрады. Иммунитет деген – спортшы ағзасының ауруға, шаршауға, стресс пен жүктемеге қарсы қорғаныс күші.

«Иммунитет» сөзі терминологиялық сөздікте былайша берілген: «Иммунитет – организмнің инфекцияға және бөгде заттар әсеріне қарсыласу, қарсы тұру қабілеті, оның өз тұтастығын және биологиялық өзгешелігін қорғау қабілеті. Иммунитетті тері мен кілегей қабықтың қорғаушы қасиеті, иммундық жүйе торшалары (макро- және микрофтар), гуморальды факторлар (антиденелер, комплименттер), интерферон қамтамасыз етеді (Физиология терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2004).

Спортта инкубация – белгілі бір әсердің, жаттығудың немесе фактордың спортшы ағзасында нәтижесін көрсетуі үшін қажет уақыт аралығы. Яғни әсер ету жасалады, бірақ оның нақты пайдасы немесе өзгерісі бірден емес, белгілі уақыт өткен соң байқалады – міне, сол уақыт «инкубациялық кезең» деп аталады.

Спорттық физиологияда жаңа жаттығу бағдарламасы енгізілгеннен кейін ағзада бейімделу басталады. Инкубация – бейімделудің алғашқы байқалмайтын кезеңі. Мысалы, *«Жоғары қарқынды жаттығудың әсері 5-7 күндік инкубация кезеңінен кейін байқалды».*

Спорттық психологияда психологиялық жаттығулардың, медитацияның немесе мотивациялық интервенцияның әсері бірден көрінбейді, уақыт керек. Бұл уақыт та *инкубация* деп аталады. Спорттық зерттеулерде, ғылыми жұмыстарда кез келген әдіс пен интервенцияның әсер етуге дейінгі күту кезеңі инкубациялық уақыт ретінде белгіленеді. Яғни инкубация – спортшыға жасалған әсердің нәтижесі байқалғанға дейінгі жасырын кезең.

«Инкубация» сөзі терминологиялық сөздікте мына тұрғыда берілген: Инкубация – 1) балапандарды инкубаторларда шығару; 2) инкубаторияда өндірілетін жібек құртының қуыршақтарын шығару; 3) (мед) организмдегі сырт көзге көрінбей дамитын ауру туғызатын микроорганизмдердің көбеюі мен дамуы; 4) Ежелгі Грекия мен Римде ауру адам сауығып кетсін деген үмітпен құдайға құрбандық шалған малдың терісінде сол адамды храмда түнеп шығуға қалдыру дәстүрі (Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі, 2019).

Терминдердің эврисемантикалануы тек антикалық тілдерге ғана тән емес. Француз тіліндегі «plomb» (қорғасын) сөзінен шыққан «пломба» термині де осы топқа жатады. Бұл сөздің семантикалық ауқымы техникалық саладағы «бекіткіш пластина» мағынасынан медицинадағы «тіс қуысын толтыратын емдік тығыз материал» мағынасына дейін созылып жатыр.

Спорт саласындағы «блокада» сөзі – спорттық дайындық немесе жарыс барысында белгілі бір қозғалысқа, әрекетке немесе қарсыластың әрекетіне кедергі жасау, шектеу қою дегенді білдіреді. Бұл термин көбіне командалық спорттарда, жауынгерлік спорттарда және жаттығу

әдістемесінде қолданылады. Бұл сөздің спорттағы негізгі мағыналары: 1. Жеке спортшыға қарсы қолдану. Қарсыластың әрекетін тоқтату немесе шектеу. Мысалы, *Боксшы қарсыластың соққысын блокада арқылы тоқтатты.* 2. Командалық спорттағы блокада. Волейбол, баскетбол сияқты спорт түрлерінде қарсыластың шабуылын тоқтату, блок жасау. Мысалы, *Волейболда шабуылшылардың соққысын блокадамен тосып қалу маңызды.* 3. Жаттығу және тактика. Белгілі бір бұлшық еттерді немесе қозғалыс жүйесін уақытша шектеу арқылы жаттықтыру, яғни «блокада әдісі» ретінде қолданылады. Мысалы, *Жаттығуда төменгі дене бұлшықеттерінің блокадасы арқылы техника жетілдіріледі.* 4. Психологиялық блокада. Спортшының психологиялық немесе эмоционалдық кедергіге қарсы тұру қабілеті кейде блокада деп аталады. Мысалы, *Жарыс алдындағы қобалжу блокадасы жаттығулар арқылы жеңіледі.* Спорттағы блокада – қарсыластың әрекетін тоқтату немесе шектеу, немесе жаттығуда белгілі бір қозғалысты уақытша шектеу әдісі.

Спорт саласындағы «интервенция» сөзі – белгілі бір жаттығу, әдіс, бағдарлама немесе әсер ету түрін спортшының дайындығына әдейі енгізу, яғни арнайы араласу деген мағынада қолданылады. Бұл термин ғылыми зерттеулерде, спорт физиологиясында және спорт психологиясында жиі кездеседі. Интервенция – спортшының нәтижесін, күшін, төзімділігін, техникасын немесе психологиялық жағдайын жақсарту үшін әдейі жасалатын тәжірибелік әрекет, жаттығу немесе әдіс. Мысалы, *«Жылдамдықты арттыру үшін жаңа жаттығу интервенциясы енгізілді», «Психологиялық интервенция спортшылардың жарыс алдындағы қобалжуын азайтты», «Бұл зерттеуде күшті арттыруға арналған 8 апталық интервенция қолданылды»* деп қарапайым түсіндірсек, спорттағы интервенция – спортшыға арнайы әсер ету, арнайы бағдарлама қосу, тәжірибе жүргізу.

Терминологиялық сөздікте интервенция сөзіне мынадай анықтама-мысал берілген: «Интервенция – басып кіру, бір мемелекеттің басқа бір мемлекеттің ішкі істеріне қол сұғуы. БҰҰ интервенцияға қарсы шыға отырып, оған халықаралық құқық бұзушылық тұрғысына қарайды. Әр мемлекеттің саяси тәуелсіздігі мен территориялық дербестігіне қарсы қарулы қауіп төндіру, т.б. араласу халықаралық құқықты және жарғысын бұзу болып табылады. 1965 ж. БҰҰ бір мемлекеттің басқа мемлекеттердің істеріне қол сұқпауы туралы Декларация қабылдады» (Қазақша әскери терминдерінің түсіндірме сөздігі, 1999).

Сөз мағынасының кеңеюі арқылы жасалған спорт терминдеріне *салым, бәйге* және т.б. сөздерін де жатқызуға болады. «Салым» сөзінің мағыналары мынадай: 1. Ұлттық спорт (көкпар) саласында: қарсыластың көмбесіне ұпай салу. Мысалы, *Ол бүгін бес салым салды.* 2. Қаржы, экономика саласында: бір нәрсеге қаржы құю, ақша аудару. Мысалы, *банктегі салым (депозит), зейнетақы салымы.* 3. Қоғамдық салада: Бір іске немесе жобаға қосқан үлес, енгізген нәрсе. Мысалы, *Оның бұл жобаға салымы зор.* 4. Ұтысқа, бәйгеге тігілетін ақша/зат. Жарысқа немесе бәске қосылатын ақша, зат. Мысалы, *Бәрі өз салымын қосты.*

«Бәйге» сөзінің мағыналары: 1. Ат жарысы. Қазақтың дәстүрлі ат жарысы, шапқан аттардың жарысуы. Мысалы, *Оның аты бәйгеден озып келді*. 2. Қоғамдық салада: Жарыс, сайыс (кең мағынада). Қай салада болсын бәсеке, жарыс, сайыс атауы. Мысалы: *өлең бәйгесі, жастар бәйгесі*. 3. Жеңімпазға берілетін сыйлық. Жарыста ұтып алған сыйлық, жүлде. Мысалы, *Бәйгеге жеңіл көлік мінді.*

ҚӘТС-те спорт саласындағы *салым* сөзіне мынадай анықтама-мысалдар берілген: САЛЫМ. 1. з а т. э т н. Екі мәре аралығында тартылатын көкпар тарту ойынының құрамдас бөлігі. Үш бөліктен құралады. Әр *с а л ы м ғ а* ұтыс ретінде мал немесе ақша тігіледі. Бірінші *салымға* 2-ден 10-ға дейін уақ мал (қой), екінші *салымға* қасына бірнеше уақ мал қосқан ірі қара тігіледі (ҚҰЭ). Қасқабұлақ түбінде болған *салымда* Қамарбекті өз көзімен екі рет көрді (С. Бақбергенов, Кентау). Талай ас, талай тойда көкпарды да, *салымды* да, бәйгені де жеңіп алдым (С. Бақбергенов, Қарға там.). *Салым салды.* Көкпар тартты, салымға қатысты. Кейбір жылдары қымызға тойып қыз қуып, атқа шауып, *салым салып* жүргенде бір кісідей-ақ батылдық, батырлығы, азуы бар сияқты еді (А. Сүлейменов, Бесін). – Нәшекең бүйірі қызғанда өлең айтады, жетпіс жасында *салым салады,* – деп қолпаштап өтті (Т. Әлімқұлов, Шежіре.). Мына тұрған Мақаштан көкпарды жұлып алып, Тұқымбайдың көмбесіне *салым салған* (Ш. Мұртазаев, Қызыл

жебе) (ҚӘТС, 2011f: 617).

ҚӘТС-те спорт саласындағы *бәйге* сөзіне мынадай анықтама-мысалдар, сөз тіркестері берілген: БӘЙГЕ зат. 1. э т н. *Қазақ халқының ерте заманнан келе жатқан ат жарыстыратын дәстүрлі ұлттық спорт ойындарының бір түрі, ат шабысы.* Қатардан қазақ сорды қалдырмасқа *Бәйгеде* ұлы дүбір жарысқаның (М. Дулатов. Шығ.). Иә, бұл *бәйге* аз емес, Ақансерінің Құлагері де бір жарыста бәйгесіне мың сом алған жоқ шығар! (С. Сейфуллин, Шығ.). 2. *Еңбекте, өнерде, спортта жеңімпаздарды іріктейтін жарыс, сайыс.* Бірақ аңшылық бәсекесі – өзі *бәйге* (М. Әуезов. Абай). Мәдениет *бәйгесінде* алда келе жатқан жұрттың қатесі кейінгіге сабақ (М. Әуезов. Шығ.). *Аламан бәйге.* э т н. *Қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық ойынының түрі, ат жүз шақырым қашықтыққа дейін шабатын бәйге.* Құнан бәйге, дөнен бәйге, *аламан бәйге* .. көкпар, қыз қуу сияқты ұлт ойындары өзінше бір төбе. («Қаз. әдеб.»). *Бәйге ат.* Бәйгеге қосатын, жаратқан жүйрік ат. *Бәйге аттың мүсінін сынауда Абай үлкен білімділік, байқағыштық танытады* (М. Әуезов. Әр жыл). Бәйге атындай. *Бәйгеге қосатын, жаратқан жүйрік аттай.* Бір сорды *бәйге атындай* алып келер Һәммәміз сертке мехкәм тұрайық деп (М. Дулатов. Шығ.). Бәйге атындай аңқылдады. *Ағыла, тоқтамай сөйледі, мүдірмеді, аққөңілденді.* Білімділер сөз айтса, *Бәйге атындай аңқылдап* Өзгелер басын изейді, Әрине деп мақұлдап (Абай, Тол. жин.). Бәйге бала. *Бәйге атына мініп шабатын бала.* Мінгізіп *бәйге бала жалтаңдатып, Аулына ас бергеннің тақау келді* (І. Жансүгіров. Өленд.). Бәйгеге қосты (салды). *Атты жарысқа жіберді. Бәйгеге* ат *қоссаң, атыңды тартыспайтұғын ағайын атың келсе, бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай* (Абай, Тол. жин.). *Бәйге жарияланды.* п у б л. *Белгілі бір іс-шара, бастамаға ерекше жобаларды, сондай-ақ көркем әдеби, публицистикалық туындылардың жоғары деңгейлісін іріктеу және марапаттау үшін жалпы көпшілікті құлақтандырып, басылым беттеріне байқау жарияладыы.* Астанаға қоныс аударып, жаңа қаланың нобай-нұсқасын кім жасайды деп *бәйге* жарияланған 98-жылдың қақаған қысында күншығыс елінен келген сәулетші Кисе Курокавасанның сөзі құлағында қалыпты («Егемен Қазақстан»). *Бәйгенің алдын бермеді.* а) *Қуса жетіп, қашса құтылатын жүйрік болды, жарыста озып шықты.* Ас пен тойда *бәйгенің алдын бермей жүрген* бір торы атты апақ-сапақта мінеді де тартып береді (Қаз. ертег.). ә) *Үнемі жүлдегер болды, алдына жан салмады.* Шоңбайдың қатар жатқан көп елге бәйгенің алдын бермей қойғанына екі-үш жыл (Т. Әлімқұлов. Ақбоз ат.). *Бәйге төбе. Ат жарысында бәйге қосатын дөңес жер, төбе.* Тек әрбір өмір, әрбір талаптың өзінің жететін бір *бәйге төбесі*, қарақшысы болады ғой. Жаяу бәйге. *Жаяу адамдардың жарысы.* Енді *жаяу бәйгеден* озып келгенге беремін дейді (Қаз. ертег.). *Жорға бәйге. Жорға аттардың жарысы.* Тоқ бәйге, *жорға бәйге,* құнан бәйге Біреу озып, біреулер қалып жатыр (Н.Ахметбеков). *Құнан бәйге. Үш жасар жылқы жарысы.* Медетбай қыз ұзатқан отау жауып, *Құнан бәйге* алады оза шауып (ХХ ғ. қаз.ақын.) (ҚӘТС, 2011g: 158-159).

Спорт терминдері мен басқа да салалардағы сөздердің кеңмағыналылығына салалық аударма сөздіктерден мынадай мысалдар келтіруге болады: блокада (қоршау). спорт. (30-т., 351-б.), блокада. мед. (14-т., 293-б.), блокада. әск. (11-т., 309-б.); корпус (тұрық). спорт. (30-т., 319-б.), корпус. сәулет. (9-т., 100-б., 321-б.); иммунитет. спорт. (30-т., 99-б.), иммунитет. саяси. (22-т., 105-б.), иммунитет. мед. (14-т., 367-б.); бәйге. спорт. (30-т., 45-б.). бәйге. ауыл.ш. (15-т., 46-б.).

Сонымен қатар 30 томдық терминологиялық сөздікке сүйенсек, кеңмағыналылыққа мынадай мысалдар келтіріледі: дислокация – әскери салада (11-т., 350-б.), медицинада (14-т., 350-б.); аппарат – әскери (11-т., 30-б.), медицинада (14-т., 383-б.); индекс – әскери (11-т., 123-б.), іс жүргізу саласында (28-т., 101-б., 324-б.); корпус – әскери (11-т., 137-б.), сәулет саласында (9-т., 100-б., 321-б.); базис – медицинада (негіз) (14-т., 289-б.), сәулетте (9-т., 35-б.), экономикада (27-т., 44-б.); цемент – сәулетте (9-т., 112-б.), медицинада (тіс цементі) (14-т., 237-б.); пломба – іс жүргізуде (28-т., 186-б., 408-б.), медицинада (14-т., 186-б.); фокус – өнерде (сиқыр) (25-т., 517-б.), медицинада (ауру ошағы, фокус) (14-т., 213-б.); формула – медицинада (12-т., 270-б.), математикада (2-т., 206-б.); құн – экономикада (27-т., 154-б.), тарихта (23-т., 134-б.); баға – экономикада (27-т., 41-б.), экономикада (24-т., 34-б.).

Моносемиялық құрылымдағы терминдердің мағынасы кеңейіп, абстрактілі сипатқа ие болуы эврисемантикалану процесін сипаттайды. Мұндай терминдердің семантикасындағы

жоғары деңгейдегі жалпылау олардың әмбебап қолданылуына жол ашады. Сонымен қатар олардың әлеуметтік-салалық ерекшеліктерін зерттеу үшін терең кәсіби тәжірибе мен арнайы білімнің болуы маңызды.

Эврисемант терминдер – бір ғана жалпыланған мағынадан туындайтын, мәнмәтінге тәуелді бірнеше денотативтік қолданысқа ие болатын тілдік бірліктер. Олар көп жағдайда абстрактілі, шекті жалпыланған семантикалық құрылымға ие болады және сөйлеу барысында әртүрлі сала мен жағдаятқа бейімделе алады. Бұл – оларды полисемиялық сөздерден негізгі түрде ерекшелендіретін басты белгісі.

Полисемиялық және эврисемиялық терминдер арасындағы айырмашылықты былайша түйіндеуге болады:

1. *Семантикалық құрылым тұрғысынан*

Полисемиялық (көп мағыналы) сөздер – бір-бірімен тарихи, семантикалық тұрғыдан байланысты бірнеше тұрақты мағынаға ие. Әр мағынасы лексикалық жүйеде бекітілген және дербес мағына ретінде танылып, сөздікке жеке-жеке тіркеледі. Мысалы: «қанат» – құстың мүшесі, ұшақ бөлігі, үйдің бөлігі, алаң қанаты *(оң қанаты),* т.б.

Кең мағыналы сөздер – бір ғана шекті жалпыланған мағынаға ие, бірақ осы жалпыламаның аясында көптеген түрлі денотаттармен қолданыла алады. Бұл мағына нақты мәнмәтінде ғана нақтыланып, мазмұнға толығады. Мысалы: «thing» (ағылш.) немесе «зат» – мағынасы мәнмәтінге толықтай тәуелді, зат атауы ретінде шексіз қолдану мүмкіндігі бар.

2. *Мәнмәтінмен байланысы*

Полисемия – мағыналардың нақты және тарихи қалыптасқан жүйесін көрсетеді. Мәнмәтін олардың қайсысын таңдайтынын анықтайды.

Эврисемия – бір ғана абстрактілі мағына мәнмәтінге нақты денотатпен байланыстырылады. Мәнмәтін мағынаны анықтап қана қоймай, мағынамен қамтамасыз етеді.

3. *Сөздікке ену сипаттары*

Полисемиялық сөздердің әр мағынасы сөздікке жеке-жеке мағына ретінде тіркеледі.

Эврисемиялық сөздерде мағына жиі бір ғана сөздік дефинициямен беріледі, ал түрлі қолданыстары мәтін үлгілері арқылы көрсетіледі.

4. *Тілдік қолданыс аясында*

Полисемиялық сөздер көркем әдебиетте, ауызекі сөйлеуде кеңінен қолданылады, бейнелі мағына тудырады.

Эврисемиялық сөздер көбіне ғылыми, техникалық, әкімшілік, заңдық т.б. терминологияда қолданылады және салалық спецификаға қарай нақты мағына алады.

Кесте 1 – Спорт терминдері
Таблица 1 – Спортивные термины
Table 1 – Sports Terms

Термин	*Эврисемиялық қолданыс*	*Полисемиялық балама*
Дебют	Шахматта – алғашқы жүрістер кезеңі; футболда – ойыншының алғашқы матчы.	Өнерде – актердің немесе спортшының алғашқы көрінісі.
Капитан	Футболда – команда басшысы; хоккейде – ойыншыларды ұйымдастырушы.	Өнерде – «капитан» – шығармашылық топтың рухани әрі ұйымдастырушылық көшбасшысы.
Арена	Спортта – жарыс өтетін орын; циркте – өнер көрсететін алаң	Әлеуметтік салада – күрес, тартыс алаңы (мысалы, «саяси арена»).
Серия	Бокс немесе футболда – бірнеше кездесу тізбегі; бейсболда – ойындар топтамасы.	Киноөнерде – бір-бірімен байланысқан фильмдер жиынтығы.

Рекорд	Спортта – ең жоғары нәтиже; жеңіл атлетикада – үздік көрсеткіш.	Музыкада – жазылған дыбыс таспасы (ағылш. *record*).

Эврисемия құбылысының негізгі ерекшелігі – семантикалық тұрғыдан бір мағынада жалпыланған, бірақ әртүрлі мәнмәтінде әртүрлі нақты денотаттарды белгілей алатын лексемалар. Олар кең мағынаға ие, біртұтас семантикалық құрылымды сақтайды және сөйлеу жағдаятында әртүрлі нақты мағыналармен нақтыланады.

1. Полисемия дегеніміз – бір сөздің өзара байланысты бірнеше мағынаға ие болуы. Бұл мағыналар:

- тарихи түрде бірінен бірі туындайды;
- тіл жүйесінде сақталады;
- мәнмәтінде қай мағына қолданылғаны нақтыланады;
- семантикалық тұрғыдан жіктеледі.

Мысалы: *алаң қанаты (оң қанат), «қанат» – құс қанаты, ұшақ қанаты, керегенің қанаты* және т.б.

2. Эврисемия – семантикалық тұрғыдан жалғыз, бірақ абстрактілі, жалпыланған мағынасы бар сөздің түрлі жағдаятта әртүрлі нақты денотаттармен байланысты нақтыланып қолданылуы:

- сөздің бір ғана мағынасы бар, бірақ ол мәнмәтінде нақтыланады;
- мәнмәтін бұл сөздің мазмұнын өзгерпейді, тек айқындайды;
- мұндай сөздердің семантикалық көлемі өте кең, сондықтан олар түрлі салаларда әртүрлі мағынада көрінуі мүмкін;
- бұл құбылыс жалпы ғылыми немесе жалпы техникалық терминдерде жиі кездеседі.

Мысалы: *«аспирация» – медицинада сұйықтықты сору, техникада шаңды сору жүйесі.*

Кесте 2 – Полисемия және эврисемия құбылыстарын салыстыру
Таблица 2 – Сравнение явлений полисемии и эврисемии
Table 2 – Comparison of the Phenomena of Polysemy and Eurysemy

Ерекшелік түрі	*Полисемия*	*Эврисемия*
Мағына саны	Бірнеше (2+) нақты мағына	Бір ғана жалпыланған мағына
Мағына сипаты	Өзара байланысты мағыналар	Абстрактілі, жалпылама мағына
Мағына нақтылануы	Мәнмәтінде қайсысы өзекті болатыны анықталады.	Мәнмәтінде мағына нақтыланады, бірақ өзгермейді.
Қолдану саласы	Жалпы лексикада кең тараған.	Ғылыми-техникалық, кәсіби терминологияда жиі кездеседі.
Мысал	«Серия» – спортта бірнеше ойын тізбегі, кино саласында фильмдер топтамасы.	«Арена» – спортта, циркте, саясатта т.б. әртүрлі салаларда «іс-қимыл орны» мағынасында жалпылама қолданылады.

Спорт терминологиясындағы көпмағыналылық пен кеңмағыналылық құбылыстары тілдің мағыналық дамуы мен қолдану аясының кеңеюін көрсетеді. Полисемия спорт лексикасында бір сөздің бірнеше нақты мағынада қолданылуынан байқалады. Мысалы, «серия» термині спортта бірнеше ойын тізбегін білдірсе, кино саласында фильмдер топтамасы мағынасында қолданылады. Бұл мағыналар өзара байланысты және мәнмәтін арқылы нақтыланады. Ал эврисемия құбылысы бір жалпыланған мағынаның түрлі салаларда сақталып қолданылуымен сипатталады. Мәселен, «арена» сөзі спортта да, циркте де, саясатта да «іс-қимыл өтетін орын» деген ортақ мағынасын жоғалтпайды.

Эврисемия – аз зерттелгенімен, күрделі әрі өзекті құбылыс. Оның полисемиямен шекарасы нақты сызылып бітпеген, сондықтан мәселе тереңірек қарастыруды қажет етеді. Эврисемиялық терминдер кәсіби не салалық лексикада мағыналық бұлыңғырлық тудыруы мүмкін, бұл аудармада да, лексикографияда да, тіл үйренуде де қиындық әкеледі.

Қорытынды

Көпмағыналылық пен кеңмағыналылық – тілдің дамуына, икемділігіне және үнемділігіне қызмет ететін семантикалық құбылыстар. Бірақ полисемия мағыналардың көптігіне, ал эврисемия мағынаның кеңдігіне сүйенеді. Айырмашылық, негізінен, сан мен сапаның айырмасынан көрінеді: полисемия – бірнеше нақты мағына, эврисемия – бір абстрактілі, бірақ қолданылу аясы кең мағына.

Полисемия екіге бөлінеді: грамматикалық және лексикалық. Сөздің полисемиялық сипаты көбіне оның нақты мәнмәтінде, белгілі бір жағдайда және әңгіменің жалпы тақырыбына сай басқа сөздермен бірге қолданылуына қарай анықталады. Мағыналар жүйесінде тура мағына мәнмәтінге мұқтаж емес, ол атаудың тікелей баламасы болып есептеледі. Ортақ мағыналық ұйытқы (сема) арқылы байланысқан мағыналар тілдің дамуымен қалыптасады. Тарихи тұрғыдан сөздер әуелі шектеулі мағынада қолданылып, кейін сол негізде ауыспалы және қосалқы мағыналарға ие болады.

Эврисемияны көпмағыналылыққа қарағанда, әртүрлі денотаттарды атау мақсатында сөз семантикасының ұлғаюы деп түсіндіруге болады. Полисеманттарға қарағанда, эврисеманттар құрылымдық жағынан тұтас: мағыналық бөлшектер сөздің ішкі құрылымына кірмейді, тек сөйлеу үстінде нақтыланып, ортақ жалпыланған ұғыммен байланысады. Бұл ретте аталатын ұғымдар сөздің фонетикалық формасымен ғана шендеседі.

Эврисемант және полисемант лексемалардың семантикалық «ашықтығы» олардың полиденотативті табиғатымен байланысты; осы қасиет сөйлеу барысында жаңа мағыналық нұсқалардың жасалуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1963. – 208 с.

Вендина Т.И. Введение в языкознание: Учеб. пособие для педагогических вузов. – Москва: Высш. шк., 2001. – 288 с.

Евдокимова Е.А. Местоимение it как широкозначное слово // Ярославский педагогический вестник. – №2(59), 2009. – С. 176-178.

Елисеева В.В. Лексикология английского языка. Учебное пособие. – Санкт-Петербург: Изд: Фил. фак. СПбГУ, 2005. – 80 с.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011a. – 744 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы, 2011b. – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйеркұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011c. – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст. А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011d. – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011e. – 800 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст. А.Үдербаев, О.Нақысбеков, Ж.Қоңыратбаева және т.б. – Алматы, 2011f. – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. / Құраст.: Б. Сүйеркұлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы, 2011g. – 744 б.

Қазақстан: Ұлттық энцклопедия. IV том. / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 719 б.

Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.

Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік / жалпы ред. басқ. М.Б. Қасымбеков, жобаның ғыл. жетекшісі А.Қ. Құсайынов. – Алматы: «ҚАЗақпарат» баспа корпорациясы, 2014. – 464 б.

Құлманов С.Қ., Рсалиева Н.М., Омарова А.Д., Ескендір Ж.Е. Қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер // Tiltanym. 2023;(3):85-94. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94

Литвин Ф.А. Многозначность слова в языке и речи: учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. №2103. «Иностранный язык». – 2-е изд. – Москва: КомКнига, 2005. – 118 с.

Малютина Е.И. Широкозначность против полисемии на уровне языка и речи (на материале глаголов современного английского языка) // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – №37, 2007. – С. 123-128.

Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Лингвистика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 1028 б.

Плотникова А.М. Когнитивное моделирование семантики глагола (на материале глаголов социальных действий и отношений): автореф. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2009. – 210 с.

Федосова О.В. Глаголы широкого значения в испанском обиходном дискурсе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – №1, 2010. – С. 218-221.

Федюк П.С. Специфика определения критериев широкозначности лексических единиц // Филология. 2009. – С. 200-204.

Язык. Человек. Общество: междунар. сб. науч. трудов (К 60-летию проф. В.Т. Малыгина) / М-во образования и науки РФ, Федер. агентство по образованию, Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена, Владим. гос. пед. ун-т. – СПб.: Владимир, 2005. – 514 с.

Temmerman, R. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2000. 258 p.

References

Amosova, N.N. (1963) Osnovy anglijskoj frazeologii: izdatel`stvo Leningradskogo universiteta, 208 s. [Amozova, N.N. (1963) Fundamentals of English Phraseology. Leningrad University Press, 208 p.] (in Russian)

Eliseeva, V.V. (2005) Leksikologija anglijskogo jazyka. Uchebnoe posobie, izd: Fil. fak. SPbGU, 80 s. [Yeliseyeva, V.V. (2005) Lexicology of the English Language: A Study Guide. St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University, 80 p.] (in Russian)

Evdokimova, E.A. (2009) Mestoimenie “it” kak shirokoznachnoe slovo. Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. №2(59), S. 176-178. [Evdokimova, E. A. (2009) The pronoun it as a broad-meaning word. Yaroslavl Pedagogical Bulletin. No. 2(59). Pp. 176–178.] (in Russian)

Fedjuk, P.S. (2009) Specifika opredelenija kriteriev shirokoznachnosti leksicheskih edinic. Filologija, S. 200-204. [Fedyuk, P.S. (2009) The specificity of defining criteria for the broad meaning of lexical units. Philology. Pp. 200–204.] (in Russian)

Fedosova, O.V. (2010) Glagoly shirokogo znachenija v ispanskom obihodnom diskurse. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, №1, S. 218-221. [Fedosova, O.V. (2010) Broad-meaning verbs in Spanish everyday discourse. Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. No.1. Pp. 218–221.] (in Russian)

Jazyk. Chelovek. Obshhestvo: mezhdunar. sb. nauch. trudov (K 60-letiju prof. V.T. Malygina) (2005) / M-vo obrazovanija i nauki RF, Feder. agentstvo po obrazovaniju, Ros. gos. ped. un-t im. A.I. Gercena, Vladim. gos. ped. un-t. SPb.: Vladimir, 514 s. [Language. Human. Society: International Collection of Scientific Papers (Dedicated to the 60th Anniversary of Prof. V. T. Malygin) (2005) Ministry of Education and Science of the Russian Federation; Federal Agency for Education; A. I. Herzen Russian State Pedagogical University; Vladimir State Pedagogical University. St. Petersburg; Vladimir, 514 p.] (in Russian)

Litvin, F.A. (2005) Mnogoznachnost` slova v jazyke i rechi: ucheb. posobie dlja stud. ped. in-tov po spec. №2103. «Inostrannyj jazyk». 2-e izd., ster. Moskva: KomKniga, 118 s. [Litvin, F.A. (2005) Polysemy of the Word in Language and Speech: A Textbook for Students of Pedagogical Institutes (Specialty No. 2103 “Foreign Language”). 2nd ed., stereotyped. Moscow: KomKniga, 118 p.] (in Russian)

Maljutina, E.I. (2007) Shirokoznachnost` protiv polisemii na urovne jazyka i rechi (na materiale glagolov sovremennogo anglijskogo jazyka). Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena. № 37. S. 123-128. [Malyutina, E.I. (2007) Broad meaning vs. polysemy at the level of language and speech (based on the verbs of modern English): Proceedings of the A. I. Herzen Russian State Pedagogical University. No.37. Pp. 123-128.] (in Russian)

Oryssha-qazaqsha tusindirme sozdik: Lingvistika (2007). Zhalpy redakcijasyn basqargan je.g.d., professor E. Aryn. Pavlodar: «JeKO» GOF. [Russian–Kazakh Explanatory Dictionary: Linguistics (2007) General ed. by E. Aryn. Pavlodar: “EKO” Scientific and Production Firm.] (in Kazakh)

Plotnikova, A.M. (2009) Kognitivnoe modelirovanie semantiki glagola (na materiale glagolov social'nyh dejstvij i otnoshenij): avtoref. ... kand. filol. nauk. Ekaterinburg, 210 s. [Plotnikova, A.M. (2009) Cognitive Modeling of Verb Semantics (Based on Verbs of Social Actions and Relations): Abstract of Candidate of Philological Sciences Dissertation. Yekaterinburg, 210 p.] (in Russian)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011a). On bes tomdyq. 2-tom. Qurast.: G.Qaliev, S.Bizaqov, O. Naqysbekov zhane t.b. Almaty, 744 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011a). Fifteen volumes. Volume 2. Comp.: G. Kaliyev, S. Bizakov, O. Nakysbekov and others. Almaty, 744 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011b). On bes tomdyq. 4-tom. Qurast.: Ashimbaeva, Q.Rysbergenova, Zh.Mankeeva zhane t.b. Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011b). Fifteen volumes. Volume 4. Comp.: N. Ashimbayeva, K. Rysbergenova, Zh. Mankeyeva and others. Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011c). On bes tomdyq. 7-tom. Qurast.: B.Momynova, B.Sujerqulova, A.Fazylzhanova zhane t.b. Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011c). Fifteen volumes. Volume 7. / Comp.: B. Momynova, B. Suyerkulova, A. Fazylzhanova and others. Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011d). On bes tomdyq. 13-tom. Qurast. A. Fazylzhanova, N. Ongarbaeva, Q.Gabithanuly zhane t.b. Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011d). Fifteen volumes. Volume 13. Comp. A. Fazylzhanova, N. Ongarbayeva, K. Gabitkhanuly and others. Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011e). On bes tomdyq. 14-tom. Qurast.: M.Malmaqov, Q.Esenova, B.Hinajat zhane t.b. Almaty, 800 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011e). Fifteen volumes. Volume 14. Comp.: M. Malmakov, K. Yessenova, B. Hinayat and others. Almaty, 800 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011f). On bes tomdyq. 12-tom. Qurast. A.Uderbaev, O.Naqysbekov, Zh.Qongyratbaeva zhane t.b. Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011f). Fifteen volumes. Volume 12. Comp. A. Uderbayev, O. Nakysbekov, Zh.Konyratbayeva, etc. – Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011g). On bes tomdyq. 3-tom. Qurast.: B. Sujerqulova, T.Zhanuzaq, O.Zhubaeva zhane t.b. Almaty, 744 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011g). Fifteen volumes. Volume 3. Almaty, 744 p.] (in Kazakh)

Qazaq tili. Jenciklopedija (1998). Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bilim, madeniet zhane densaulyq saqtau ministrligi, Qazaqstan damu instituty, 509 b. [Kazakh Language: Encyclopedia (1998). Almaty: Ministry of Education, Culture and Health of the Republic of Kazakhstan; Kazakhstan Development Institute, 509 p.] (in Kazakh)

Qazaqsha-oryssha, oryssha-qazaqsha terminologijalyq sozdik (2014). Zhalpy red. basq. M.B. Qasymbekov, zhobanyng gyl. zhetekshisi A.Q. Qusajynov. Almaty: “QAZaqparat” baspa korporacijasy, 464 b. [Kazakh–Russian, Russian–Kazakh Terminological Dictionary (2014). General ed. by M.B. Kassymbekov; scientific supervisor of the project A.K. Kussayinov. Almaty: “Kazinform” Publishing Corporation, 464 p.] (in Kazakh)

Qazaqstan: Ulttyq enciklopedija. IV tom. (1998). Bas redaktor A. Nysanbaev. Almaty: “Qazaq jenciklopedijasy” Bas redakcijasy [Kazakhstan: National Encyclopedia. Vol. IV. (1998). Edited by A. Nysanbayev. Almaty: Main Editorial Office of the “Kazakh Encyclopedia”.] (in Kazakh)

Qulmanov, S.Q., Rsalieva, N.M., Omarova, A.D., Eskendir, Zh.E. Qazirgi qazaq terminologijasyndagy semantikalyq uderister. Tiltanym. 2023;(3):85-94. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94 [Kulmanov, S.Q., Rsaliyeva, N.M., Omarova, A.D., Yeskendir, Zh.E. (2023) Semantic processes in modern Kazakh terminology. Tiltanym, (3), 85–94. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-85-94] (in Kazakh)

Temmerman, R. (2000) Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 258 p. (in English)

Vendina, T.I. (2001) Vvedenie v jazykoznanie: Ucheb. posobie dlja pedagogicheskih vuzov. Moskva: Vyssh. Shk, 288 s. [Vendina, T.I. (2001) Introduction to Linguistics: A Textbook for Pedagogical Universities. Moscow: Vysshaya Shkola, 288 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.05.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.06.2026.

© Шүленбаев Н.Қ., Әшімбаева Н.М., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.55 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-54-65

Мамиля Тургамбаевна Джакыпбекова[1], Шара Асетовна Кыяхметова[2*], Ақмаржан Өсемханқызы Әуелбек[3]
[1]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,
ORCID: 0000-0001-6375-5257 E-mail: Mamilya_72@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Қазақстан, Талдықорған қ.,
ORCID: 0000-0001-9886-471X E-mail: aset_shara@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Астана халықаралық университеті,
Қазақстан, Астана қ., E-mail: a_akmarzhan@mail.ru

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану кезеңінде Ілияс Жансүгіровтің лингвопоэтикалық дискурсы ұлттық бірегейлікті сақтау мен тарихи-мәдени тұтастықты жаңғырту парадигмасында қазақ халқының этномәдени танымы мен тілдік дүниетанымын бейнелейтін маңызды рухани-танымдық құндылық ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Ілияс Жансүгіровтің поэтикалық дискурсында қолданылатын лексикалық бірліктерді семантикалық және стилистикалық аспектіде жүйелеп, олардың көркемдік-эстетикалық қызметін анықтау, сондай-ақ поэтикалық тіл мен этномәдени таным арасындағы өзара байланысты ашып көрсету. Зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы – оның нәтижелерін қазақ тілінің лексикалық-тілдік бірліктерді жүйелеуде, көркем мәтіндегі этномәдени мәнді ашуда және поэтикалық дискурсты кешенді тілдік талдауда қолдануға болады. Зерттеудің әдіснамалық негізін лексемалардың семантикалық ерекшеліктерін анықтауға бағытталған лингвистикалық және когнитивтік талдау, сондай-ақ сөздік дереккөздерге сүйенетін лексикографиялық әдіс құрайды. Талдау Ілияс Жансүгіровтің идиолектісіндегі бірліктердің мәнмәтіндік және мәдени-танымдық сипаттарын ескере отырып жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде Ілияс Жансүгіровтің поэтикалық тілінің бейнелілікке және ұлттық-мәдени мазмұнның тереңдігіне қанық екені анықталды. Ақынның идиолектісі қазақ халқының дүниетанымдық көкжиегін, таным-түйсігін және эстетикалық құндылықтарын айшықтайтын күрделі семиотикалық құрылым ретінде танылады. Зерттеудің құндылығы поэтикалық тілдің көркемдік-эстетикалық әлеуетін ашуға және ұлттық танымды тілдік деңгейде сипаттауға қосатын үлесімен ерекшеленеді.

Тірек сөздер: Ілияс Жансүгіров поэзиясы; лингвопоэтика; этномәдени лексика; ұлттық дүниетаным; эстетикалық қызмет.

Сілтеме жасау үшін: Джакыпбекова М.Т., Кыяхметова Ш.А., Әуелбек А.Ө. Ілияс Жансүгіров өлеңдеріндегі лексемалардың лингвопоэтикалық сипаты. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 54-65-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-54-65

Мамиля Тургамбаевна Джакыпбекова[1], Шара Асетовна Кыяхметова[2*], Акмаржан Осемхановна Ауелбек[3]
[1]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган,
ORCID: 0000-0001-6375-5257 E-mail: Mamilya_72@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, Казахстан, г. Талдыкорган,
ORCID: 0000-0001-9886-471X E-mail: aset_shara@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, доцент, Международный университет Астана,
Казахстан, г. Астана, E-mail: a_akmarzhan@mail.ru

ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСЕМ В СТИХАХ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА

Аннотация. В условиях современной глобализации лингвопоэтический дискурс Ильяса Жансугурова рассматривается как важная духовно-познавательная ценность, отражающая этнокультурное сознание и языковую картину мира казахского народа в парадигме сохранения национальной идентичности и возрождения историко-культурной целостности. Цель исследования – систематизировать лексические единицы, используемые в

поэтическом дискурсе Ильяса Жансугурова, в семантическом и стилистическом аспектах, определить их художественно-эстетическую функцию, а также выявить взаимосвязь между поэтическим языком и этнокультурным знанием. Научно-практическая значимость исследования заключается в возможности применения его результатов при систематизации лексико-языковых единиц казахского языка, раскрытии этнокультурного содержания художественного текста и комплексном языковом анализе поэтического дискурса. Методологическую основу исследования составляют лингвистический и когнитивный анализ, направленные на выявление семантических особенностей лексем, а также лексикографический метод, основанный на работе со словарными источниками. Анализ проводился с учётом контекстуальных и культурно-познавательных характеристик единиц идиолекта Ильяса Жансугурова. В результате исследования установлено, что поэтический язык Ильяса Жансугурова насыщен образностью и глубинным национально-культурным содержанием. Идиолект поэта признаётся сложной семиотической структурой, отражающей мировоззренческий горизонт, когнитивное восприятие и эстетические ценности казахского народа. Ценность исследования заключается во вкладе в раскрытие художественно-эстетического потенциала поэтического языка и описании национального сознания на языковом уровне.

Ключевые слова: поэзия Ильяса Жансугурова; лингвопоэтика; этнокультурная лексика; национальное мировоззрение; эстетическая функция.

Для цитирования: Джакыпбекова М.Т., Кыяхметова Ш.А., Ауелбек А.О. Лингвопоэтическая характеристика лексем в стихах Ильяса Жансугурова. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 54-65. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-54-65

Mamilya Dzhakypbekova[1], Shara Kyyakhmetova[2*], Akmarzhan Auelbek[3]

[1]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan,
ORCID: 0000-0001-6375-5257 E-mail: Mamilya_72@mail.ru

[2*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Kazakhstan, Taldykorgan,
ORCID: 0000-0001-9886-471X E-mail: aset_shara@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Astana International University, Kazakhstan, Astana, E-mail: a_akmarzhan@mail.ru

THE LINGUOPOETIC CHARACTERISTICS OF LEXEMES IN THE POEMS OF ILYAS ZHANSUGUROV

Abstract. In the context of modern globalization, the linguopoetic discourse of Ilyas Zhansugurov is regarded as an important spiritual and cognitive value that reflects the ethnocultural consciousness and linguistic worldview of the Kazakh people within the paradigm of preserving national identity and reviving historical and cultural integrity. The aim of the research is to systematize the lexical units used in the poetic discourse of Ilyas Zhansugurov from semantic and stylistic perspectives, to determine their artistic and aesthetic functions, and to reveal the interrelation between poetic language and ethnocultural cognition. The scientific and practical significance of the study lies in the applicability of its findings to the systematization of lexical and linguistic units of the Kazakh language, in uncovering ethnocultural meaning in literary texts, and in the comprehensive linguistic analysis of poetic discourse. The methodological foundation of the research includes linguistic and cognitive analysis aimed at identifying the semantic features of lexemes, as well as a lexicographic method based on dictionary sources. The analysis was conducted considering the contextual and cultural-cognitive characteristics of the units within I. Zhansugurov's idiolect. As a result of the study, it was established that the poetic language of Ilyas Zhansugurov is rich in imagery and deeply embedded with national and cultural content. The poet's idiolect is recognized as a complex semiotic structure that reflects the worldview, cognition, and aesthetic values of the Kazakh people. The value of the research lies in its contribution to revealing the artistic and aesthetic potential of poetic language and in characterizing national consciousness at the linguistic level.

Keywords: poetry of Ilyas Zhansugurov; linguopoetics; ethnocultural vocabulary; national worldview; aesthetic function.

For citation: Dzhakypbekova, M.T., Kyyakhmetova, Sh., Auelbek, A. The Linguopoetic Characteristics of Lexemes in the Poems of Ilyas Zhansugurov. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 54-65. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-54-65

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ поэзиясында ұлттық рух пен дүниетанымдық болмысты көркем тілмен кестелеген көрнекті қаламгерлердің бірі – Ілияс Жансүгіров. Оның поэтикалық мұрасы тек әдеби тұрғыда ғана емес, лингвистикалық және этномәдени аспектіде де терең талдауды қажет етеді. Әсіресе ақын шығармаларындағы лексикалық бірліктердің бейнелілік пен этномәдени мазмұн жүктемесін зерттеу – қазіргі тіл ғылымының лингвопоэтика,

этнолингвистика және когнитивтік лингвистика тәрізді өзекті бағыттары аясында маңызды орын алады. Ілияс Жансүгіров өлеңдеріндегі тілдік бейнелеу құралдары қазақ халқының дүниетанымдық көкжиегін, мінез-құлықтық бағдарын, тарихи-мәдени жадын танытатын ұлттық код ретінде қызмет етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, Ілияс Жансүгіровтің жекелеген өлеңдерінде қолданылған лексемалардың мағыналық өрісін, олардың көркемдік және этномәдени қызметін лингвопоэтикалық тұрғыда қарастыру бұл зерттеудің басты өзегі болып табылады. «І. Жансүгіровтің өлеңінде қазақ халқының ұлттық ерекшелігі мен мәдени-тарихи ерекшеліктерін ашып көрсететін мәдени концепциялар берілген. Демек, көркем мәтін – халықтың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, менталитетін көрсететін лингвомәдени құбылыс» (Jakypbekova et al., 2025: 110). Ақынның идиолектісін құрайтын ерекше лексикалық бірліктер поэтикалық мәтінде қандай мән үстейді, қандай контексте қолданылып, қандай бейнелі немесе символдық мағына туындатады деген мәселелер зерттеудің өзегін құрайды. Бұл бағытта лексемаларды тақырыптық-мағыналық топтар бойынша жүйелеу, олардың семантикалық, стилистикалық және мәдени қызметін кешенді талдау арқылы ақын поэзиясының ішкі құрылымын ашуға мүмкіндік береді.

Ілияс Жансүгіров шығармаларының тілін зерттеген еңбектерде ақын қолданысындағы лексика, фразеологиялық жүйе және тілдік бірліктердің эстетикалық қызметі сөз болады. Дегенмен жекелеген өлеңдеріндегі ұлттық дүниетанымды танытатын лексемалардың семантикалық құрылымы, олардың мәдени-концептуалдық мазмұны мен өлең мәтініндегі бейнелік қызметі толық қамтылмаған. Бұл зерттеудің үлесі ақын поэзиясындағы этномәдени лексиканы тақырыптық-мағыналық тұрғыдан жүйелеп, олардың ұлттық мәдени ақпаратты жеткізудегі қызметін көрсетуінде.

Жұмыстың теориялық негізі ретінде лингвистикалық, когнитивтік және стилистикалық талдау әдістері алынды. Сонымен қатар поэтикалық мәтіндегі лексикалық бірліктердің семантикалық құрылымын анықтауда сөздік-дефинициялық тәсілдер де қолданылды. Бұл әдіснамалық ұстанымдар ақын тілінің бейнелік әлеуетін, ұлттық-мәдени мазмұнын және эстетикалық құндылықтар жүйесін тереңірек зерделеуге жол ашады.

Материал және әдістер

Зерттеудің материалдық негізін Ілияс Жансүгіровтің өлеңдері құрайды. Зерттеу шеңберінде тек поэзиялық жанрдағы шығармалар қарастырылып, олардың ішінен семантикалық, стилистикалық және мәдени тұрғыдан ерекше маңызға ие сирек кездесетін лексемалар іріктеліп, жүйеленді. Зерттеу материалы ретінде І. Жансүгіровтің 34 өлеңінен іріктелген 33 сирек қолданыстағы және этномәдени мазмұндағы лексема алынды. Лексикалық бірліктерді таңдау олардың жалпыхалықтық қолданыстан айырмашылығы негізінде жүргізілді. Нәтижесінде поэтикалық мағынасы терең, бейнелі әрі экспрессивті сөздерге ерекше назар аударылды.

Анықталған лексемалар мағынасына және қолданылу аясында үш негізгі семантикалық топқа жіктелді: тарихи-мәдени сипаттағы сөздер, поэтикалық-бейнелі қолданыстар және дәстүрлі мәдениетке қатысты лексика. Әрбір лексема қазақ тілінің түсіндірме сөздіктеріндегі мағыналарымен салыстырылып, ақын өлеңдеріндегі контекстуалдық қолданысы тұрғысынан талданды. Мұндай салыстыру сөздердің мағынасы өзгеріп, кеңейіп немесе ауыспалы сипат алуын, сондай-ақ ақынның оларды жаңаша мағынада қолдану тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің басты мақсаты – Ілияс Жансүгіровтің сирек лексиканы поэтикалық бейне жасау мен этномәдени мазмұнды жеткізу құралы ретінде қалай қолданғанын айқындау. Осыған байланысты ақын поэтикалық мәтінде семантикалық және символдық әлеуеті жоғары сөздерді саналы түрде таңдап, оларды көркемдік мақсатта өңдеп қолданған деген ғылыми болжам ұсынылды. Зерттеу келесі кезеңдерді қамтыды: поэтикалық мәтіндерді іріктеу, сирек лексемаларды анықтап тіркеу, оларды семантикалық топтарға жүйелеу, сөздіктегі және мәтіндегі мағыналарын салыстыру, сондай-ақ олардың стилистикалық қызметін ескере отырып, поэтикалық-семантикалық талдау жүргізу.

Зерттеудің әдіснамалық негізін лексика-семантикалық, контекстуалдық, лингвостилистика-

лық талдау түрлері, сондай-ақ поэтикалық дискурсты зерттеуге арналған салыстырмалы және интерпретациялық тәсілдер құрады. Лексемалардың сөздіктегі мағынасы мен поэтикалық мәтіндегі қызметі салыстырылды. Кейбір лексемалардың бірнеше мәтінде қайталанып қолданылатыны анықталды: *құдыр (4), дәсерлетіп (2), шарбы (2), усойқы (2), мажыра (4), қожыр (5), сөңке (2).* Бұл олардың ақынның идиостиліндегі орны мен көркемдік қызметінің маңыздылығын көрсетеді.

І. Жансүгіров шығармашылығы әдебиеттану саласында кеңінен зерттелгенімен, оның сирек және ерекше лексемаларды қолдану ерекшеліктері – поэтикалық сөзқолданыстың лингвопоэтикалық аспектілері жеткілікті дәрежеде зерделенбеген. Бұл зерттеу осы бағыттағы олқылықтың орнын толтыруды көздей отырып, І. Жансүгіров поэзиясының көркемдік және стилистикалық болмысын айқындайтын лексикалық ерекшеліктерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Бұл зерттеуде Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы көркемдік-тілдік құралдарды, сирек қолданылатын лексемалар мен бейнелі теңеулердің табиғатын тану мақсатында бірқатар ғылыми-танымдық еңбектер пайдаланылды. Атап айтқанда, мәтіндегі образды теңеулер мен стилистикалық тәсілдердің табиғатын ашу үшін және оның поэзиядағы мағыналық рөлін талдауда Н. Уәлидің «Қазақ фразеологиясы: танымдық-прагматикалық негіздер» атты еңбегі басшылыққа алынды. Бұл зерттеуде фразеологиялық тіркестердің көркем мәтін құрылымындағы эстетикалық қызметі мен прагматикалық әлеуеті нақты мысалдармен дәлелденеді (Уәли, 2007).

Поэтикалық тілдегі нормадан ауытқитын лексемалар мен вариантты сөздерді саралауда Р. Сыздықованың «Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)» атты еңбегі негіз болды. Мұнда «мөжен-томпай», «можантопай» сияқты қолданыстардың әдеби тілге орнығу үдерісі, жазылу мен мағыналық ерекшеліктері ғылыми тұрғыда талданған (Сыздық, 2014). Сонымен қатар *жорту* мағынасынан туындаған «жортарман» сөзінің құрамындағы *-ман* қосымшасының тарихи-семантикалық негізін ашуда С. Аманжоловтың, І. Кеңесбаевтың, Р. Сыздықованың пікірлері басшылыққа алынып, тілші-ғалым А. Фазылжанның парсы тілді жұрнақтарға қатысты көзқарастары ескерілді.

І. Жансүгіров поэзиясындағы табиғат құбылыстары мен халықтық танымға қатысты лексемаларды саралау барысында Э.Т. Құрманалиева бастаған авторлар тобы құрастырған «Артық болмас білгенің» атты танымдық жинақтың берері мол болды. Бұл еңбекте бұлт пен жаңбырдың халықтық атаулары жүйеленіп, олардың бейнелі мағынасы мен дүниетанымдық сипаты түсіндіріледі. Поэтикалық контексте кездесетін «шарбы бұлт», «сілбірең» тәрізді тіркестердің табиғаты осы еңбектегі деректермен салыстырылды (Құрманалиева, 2018).

Этнографиялық, сирек және көнерген сөздердің семантикасын айқындау үшін «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. А–Д» басылымындағы деректер кеңінен пайдаланылды. «Аңсақ», «сөңке» сияқты сөздердің дәстүрлі мәні мен қолданылу аясы осы энциклопедиялық еңбекте жан-жақты сипатталған. Бұған қоса, поэзияда жиі кездесетін түсті айқындайтын сөздердің мәдени семантикасы Б. Хасен мен Б. Жанайханның «Қазақ және түрік тілдеріндегі «сары» сөзі қатысқан тіркестердің семантикалық ерекшеліктері» атты мақаласы арқылы толықтырылды. Ал жаңбыр түрлерінің атауларына байланысты лексикалық ерекшеліктер мен бейнелілік Г. Исаеваның «Ана тілі» газетінде жарияланған «Жаңбыр және оның түрлері» мақаласынан нақты мысалдар арқылы қарастырылды (Исаева, 2016).

С. Тер-Минасованың «Тіл және мәдениетаралық коммуникация» атты еңбегі тіл мен мәдениеттің өзара байланысын түсіндіруде зерттеуімізге теориялық негіз болды (Тер-Минасова, 2008). Сол сияқты мақала авторларының «Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas Zhansugurov)» атты мақаласы осы зерттеуде талданған этнографиялық лексемаларды ғылыми тұрғыдан негіздеуде пайдаланылды.

Зерттеу барысында кейбір лексемалар мен бейнелі тіркестердің табиғатын тереңірек ашу үшін олардың өзге көркем мәтіндердегі қолданыстары да салыстырыла қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы лексикалық қор сан алуан мазмұн мен мәнге ие байырғы, бейнелі және мәдени-этнографиялық сөздермен ерекшеленеді. Бұл сөздер ақынның тілдік бейнесін даралап қана қоймай, ұлттық рух пен көркемдік танымды айқын көрсетеді. Белгілі тілші ғалым Ә. Болғанбаев: «Әрбір тілдің сөздік құрамындағы сөздер халықтың басынан өткен ұзақ сонар тарихын, оның саяси-әлеуметтік өмірін, тұрмыс-салтын, күнкөріс-тіршілігін, мәдени-рухани өмірін, бүкіл экономикасын айнытпай айқын бейнелеп бере алады. Сөз байлығында біздің барлық білген біліміміз, ойымыз, идеямыз, ұғымымыз сақталған», – деп тұжырымдайды (Болғанбаев, 2018: 10). «Этномәдени бірліктер өткен мәдениеттің көрінісін береді және ұлттық құндылықтарды танытады» (Issabekova et al., 2024: 35). Осы негізде зерттеу барысында қолданылған сирек лексемалар үш топқа жіктеліп қарастырылды: *тарихи-мәдени сипаттағы сөздер, поэтикалық-бейнелі қолданыстар* және *дәстүрлі мәдениетке қатысты лексика.* Бұл жіктеу ақын тіліне тән лингвопоэтикалық құбылыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тарихи-мәдени сипаттағы сөздер. Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы тарихи-мәдени сипаттағы сөздер – өткен дәуірдің болмысын, кәсібі мен танымын танытатын лексемалар қатары. Бұл сөздер арқылы ақын көне қазақ тұрмысын, дәстүрін, қоғамдық құрылымын бейнелі әрі шынайы жеткізеді. Мысалы, «Күз» өлеңінде Желің мынау, *Дарымшының* деміндей (Жансүгіров, 2019: 91), – дегендегі «дарымшы» дәрігер сөзінің көне атауы. Бұрынғы кезде жылан, қарақұрт сияқты улы жәндіктер шаққан кезде арбау арқылы уытын қайтарып емдеген, «арбауды бақсы, арбаушы, дарымшы, яғни, кәсіби мамандар айтады» (Бабалар сөзі, 2013: 17). Ақын «дарымшының деміндей» деп қолданады, дем салудың өзі наным-сенімнен туған емдеу тәсілі екенін ескерсек, «дарымшының емі» емес, «демі» деп әдемі үйлестірген. Бұл тіркес «Мезгіл суреттеріндегі» күз сипатын беруде қолданылған, өлең мазмұнына үңілсек тура мағынасында емдеу туралы айтылмаған, мұнда ақын күз сипатын беру үшін күздегі «жерді» шала илеген теріге (иі қанбай көкаязданып тұрып қалған керғайза немесе көксоқта тері), «желді» дарымшының деміне, «көлді» насыбайлы түкірікке, «күнді» ауылнайдың мөріне (анық емес) теңейді. Осы теңеулердің «кейбірінің мағынасы қазіргі жас оқырманға бейтаныс та болуы ықтимал» деп, теңеулердің бейнелігі туралы зерттеуші-ғалым Н. Уәли: «Өлеңнің эстетикалық сапасын көтеріп, ақынның сезімін дәл жеткізіп тұрған фразеологиялық тіркестердің образды мағыналары. Шала илеген терідей – қыртысы жазылмаған, дарымшының деміндей – сасық, жағымсыз, ауылнайдың мөріндей – бедері кеткен, әлсіз, насыбайлы түкірік – жасылдың көкпен былғанып, ақ араласқан түрі, міне, алдымен осындай образдарды дұрыс қабылдау арқылы реалистік суреттен эстетикалық әсер алып, ақынның көңіл күйін, жан сезімін тереңірек ұғуға болады», – деп баға береді (Уәли, 2021: 75).

«Жаз» өлеңі түгел дерлік кейіптеуге құрылған. «Алты ай бойына жер шешені ауыртқан қыстың» азабын сырып, көркіне жадырай енген жаздың сипаты тірі адам қалпында суреттеледі. Өлеңде «Жамылған жалба *жамылшын*, Жер жиіркене шешеді» деген жолдар бар. Мұндағы «жамылшын» сөзі «шекпен» деген сөздің орнына қолданылған, күн суықта желбегей жамыла салатын көне киім атауы, ал «жалба» ескі деген ұғымды білдіреді, тілімізде жалба-жұлба деген қос сөз бар. Ақын қыстың сүреңсіз мезі қылған қалпын ескі шекпенмен сипаттап, оны жер жиіркене шешеді деп суреттейді. «Жамылшын» атауы Мәшһүр Жүсіптің қағаз бетіне жинақтап түсірген ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі «Қойгелді» шығармасында ұшырасады: «Көк жамылшын жамылып, Ерлер жортар мал үшін!».

«Әнші» өлеңінде де көне сөздер ұшырасады. «Жорғамын, жұрттан озған, *жортарманмын»* дегендегі «жортарманмын» дегеннің түбірі «жорту» (жүру, ел кезу) деген етістіктен шыққан. Ғалым С. Аманжолов *-ман* қосымшасын (слово-аффикс) бастапқыда «адам» мағынасын білдіріп, бірте-бірте жұрнақ қызметіне ауысуы мүмкін» деп, дәлел ретінде «атарман, шабарман, аламан» тәрізді көне сөздерді келтіреді (Аманжолов, 1997: 71). І. Кеңесбаев «Аларманға алтау аз, Берерменге бесеу көп» мақалында кездесетін сөз тудырушы өнімсіз *-ман (-мен)* жұрнағын көне форма деп береді (Кеңесбаев, 1977: 604). Р. Сыздықова: «-ар+-ман жұрнақтарымен жасалған тұлға қимыл, іс-әрекет семантикасын сақтаған. Ал бұдан 30-40 жылдай бұрын, яғни 60-жылдардың ішінде әдеби тілімізде *оқырман, көрермен, тыңдарман* деген, біздің күндерімізде,

90-жылдардың соңында *оралман* деген атаулар пайда болды. Бұлар енді етістік емес, есім (зат есім) сөздер, әлі орындалмаған, бірақ орындалуға таяу тұрған іс-әрекетті емес, сөз түбірі білдіретін қимылдың, іс-әрекеттің (*оқу, көру, тыңдау, оралу* сияқты) иесін, орындаушысын атайтын атау сөз», – дейді (Сыздықова, 2014: 27). *-ман* қосымшасы туралы тілші-ғалым А. Фазылжан: *«*-ман формасы көне парсы сөзі, ол кейін жұрнаққа айналып кеткен, ол «адам» дегенді білдіреді», – деп, ғалымдардың пікірін қуаттайды (Фазылжан, 2026). Осы өлеңде *«Желғабыз,* сол ортанын заржағымын» немесе «Қоздырып делебені *дәсерлетіп»* деген жолдарда да көне сөздер кездеседі. «Желғабыз» деген жүйрік деген мағынаны білдіріп, көбінесе жүйрік жануарларды (киік) сипаттайды (https://sozdikqor.kz/) немесе жүйрік жылқының бір түрі ретінде осы атау қолданылады, мұнда түбіріндегі жел сөзімен (жылдамдық-жүйріктілік) байланысты мағыналық ұштастық бар. Ал «дәсерлетіп» (екпіндету) деген ақындық шабыт шыңына жетіп арқасын қоздырған сәттегі өнер адамының табиғи дарынын, әншілік өнер өресіне жетіп өршелене түскендегі шығармашылық бейнесін, тыңдарманын ұйыта еліктірген әуеннің құдіретін Әсет ақынның өз атынан баяндатып сипаттайды. «Дәсерлет» етістігінің беретін мағынасын түсіндірген сөздікте Ілиястың осы өлең жолдарынан мысал келтіреді (https://sozdikqor.kz/).

Поэтикалық-бейнелі қолданыстар. Ілияс Жансүгіров поэзиясы бейнелі сөз өрнектеріне, әсерлі тілдік көркемдеулерге аса бай. Ақынның тілінде қолданылған поэтикалық-бейнелі лексемалар тек эстетикалық қызмет атқарып қана қоймай, ұлттық дүниетаным мен табиғат болмысын шебер жеткізеді. Ақынның «Жазға салым» өлеңіндегі «Сылдыр су, тал тамылжу, құрақ *құдыр,* Ізі-шу, ию-қию көшеді ауыл» (Жансүгіров, 2019: 80), – деген өлең мәтінінде қолданылған «құдыр» сөзі «құрақ» деген сөзбен тіркесіп келгендіктен «қуып жеткізу» етістігінің мағынасында емес, ел жайлауға көшіп келген кездегі абыр-сабыр болып жатқан сәт және құрақтың құдыр (құрап қалу) қалған сипатын беру үшін қолданылған. Сөздікте «құдыр» сөзі «қуып жету» етістігінде, «құрап қалу» сындық сипаттағы және «құдырлап» құлаққа естілетін еліктеуіш сөз ретінде қолданылады десе, ақын өлеңдерінде осы үш қолданысты түгел кездестіреміз. «Ағынды менің Ақсуым» өлеңінде «Итмұрыны мөлдіреп, *Құдырлап* қоңыз ұшады» дегенде «құдырлап» сөзі қоңыздың ызыңдаған дыбысын білдірсе, «Айдаушы» өлеңіндегі «Ойдан ойды тудырып, Толқынды толқын *құдырып»* және «Домбыра» өлеңіндегі «Қашағанды *құдыра,* Құлшына тарт, екі!» дегенде «құдыр» қуып жету етістігі мағынасында қолданылған.

Балаларға арналған «Жазғы шілде» өлеңінде шілде айындағы табиғат суреті, ауыл тіршілігі, марқайған жас қозылар, қайнаған құрт, ірімшік, байланған құлындарды айта келіп:

Нәйім, нәйім бауырсақ,

Ағын суға шомылсақ, – деген жолдармен жалғастырады.

Сөздікте «Нәйім» арабтың «найм» сөзінен енген кірме сөз екендігі және ол «ұсақ, жұмсақ» деген мағынаны білдіретіні айтылған. Осы өлең туралы Үміт Ілиясқызының мынадай қызық естелігі бар: «Бес-алты жас шамасындамын. Есімдегі ең тәтті сәт – әкемнің таң алдында тауға жақын бұлақ жақтан келе жататын кезі еді. Сонда қазақ үйден жарыса жүгіре шыққанымда, алдымен мен жететінмін де, бетінде мұздай судың табы бар әкем мені жерден көтеріп алып иіскей еркелететін. Сонда жиі айтатын сөзі «Нәйім, нәйім, бауырсақ, ағын суға жуынсақ» деген жолдар еді» деп еске алады ақынның тұңғыш қызы» (Бақраденова, 2023: 49).

«Жас жалшыға» өлеңінде «Туғанда алғаш анаңнан, Балапан едің *ақ үрпік*» деген жолда «ақ үрпік» деген тіркес «үрпек (жаңа туған балапан)» деген сөздің дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқасы, себебі «ақ үрпек» тіркесі тілімізде «балапан» деген сөзбен тіркесіп келеді. «Ақ үрпік» деген нұсқасы М. Мақатаевтың «Ару ана» поэмасында «Ақ үрпік әжей отыр, Ұядан жаңа шыққан балапандай» деп кездессе, С. Бегалиннің «Бала Шоқан» әңгімесінде *«*Сол бұзауындай жайлау жартасынан алған ақ үрпік балапаны жетілген кенектей ителгі болып тұғыр басты» дегенде ұшырасады. Осы өлеңде «Мектебі жақсы, көңілді, Арқалап боқша барады» деген жолда «боқша» – көне атау. Тілімізде бұл көне атаудың үш мағынасы бар: сөмке, қыздың жасауы және қарт әйелдің көзі тірісінде жинаған мүлкі (сандығы). Өлеңде мектепке кетіп бара жақтан жеткіншекті суреттегендіктен, сөмке (теріден жасалған) мағынасында қолданылып тұр.

«Тас» өлеңінде:

Көгілдір, мөлдір көк аспан –
Көлеңке, сәуле ойнағы.
Ойнаса онда жылпың жел,
Жыртылад *шарбы,* қаймағы (Жансүгіров, 2019: 95), – деп тұтасып тұрған аспан әлемін «шарбыға» теңейді. Сөздікте шарбы атауына «Малдың, аңның қарнын орап тұратын жұқа май» (https://sozdikqor.kz/) деп және ауыспалы мағынасында «селдір, сирек» деген мағынасында «шарбы бұлт» тіркесі мысалға келтірілген. «Шарбы» сөзі ақынның «Ағынды менің Ақсуым» өлеңінде «Шүйке шарбы бұлтты» деп табиғатты жанды кейіпте суреттейді. Тілімізде бұлттың бірнеше сипатты атаулары бар. Құрманалиева Э.Т., Тілегенов Н., Сайлауова А.Т. «Артық болмас білгенің» рухани-танымдық жинағында бұлттарды пішіндеріне қарай *будақ бұлт, қабат бұлт* және *шарбы бұлт* деп жіктеп, «Шарбы бұлт – 6 км-ден жоғары биіктікте түзілетін, майда мұз кристалдардан тұратын, жауын-шашын әкелмейтін ақ түсті бұлттар» деп анықтама беріп, 23 бұлт түрін атап, анықтама береді (Құрманалиева, 2018: 16).

«Қойшы ойы» деген өлеңде «Ауылы Қойлыбайдың *қолат* қонған, *Сілбірең* ұзақ *сары* таң жауын болған» деген жолдарда «қолат» деген тау бөктеріндегі сай, аңғар болса, «сілбірең» *сілбіле* етістігінің бір нұсқасы, «сілбілеу жаңбырдың жайлап ұзақ жаууы» (Исаева, 2016). Тілімізде «сары» деген сөздің өзі түсті білдірумен қатар, тіркесетін сөзіне байланысты әртүрлі ұғымды білдіреді, «Сары түс қазақ тілінде табиғатпен байланыстыра қолданылғанда, табиғи құбылыстың ұзаққа созылуын сипаттайды. Мысалы, сары жел – үздіксіз соғып тұрған жел, сары аяз – бірнеше күнге созылатын қатты аяз, сары (ала) таң – ұзақ таң» (Хасен, 2016).

«Жоқ» өлеңінде көбіміз біле бермейтін, сирек қолданылатын сөздер тобын көп кездестіреміз. Мысалы,

Арғымақ тұрпат, қу сынды,
Ай жүзді *сөңгел* мүсінді.
Сұңғыла, сұңқар *аңсағы,*

Үлпершек үкі, шоқбар жоқ (Жансүгіров, 2019: 115), – дегенде дұрысы *«сөңкел»* болуы керек (баспа кезінде қате кетуі мүмкін). Бұл атау тілімізде екі мағынада қолданылады. Сөздікте бұл атауға аласа бұтаның түрі және қурап, кеуіп қалған деген анықтама беріледі. Ақынның «Жер түгі» өлеңінде «Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен» деп «сөңке» атауы тура мағынасында ағаштың бір түрі ретінде суреттелген. Ал «Көш-жөнекей» өлеңінде «Майысып ақ кербездей сұлу сөңкел» деп оның сұлулығы кербезге теңеледі. Біздің ұғымымызда сұлу сұңғақ бойлы болып танылса, ақын аласа бойлы бұтаның өзін кербез сұлудың кейпіне теңейді. Энциклопедияда «аңсағы» атауына байланысты мынадай дерек келтіріледі: «Аңсақ аң аулауды сүйетін, аң аулағыш, бірақ, аңшылықты арнайы кәсіп етпейтін адам.

Арғымақ тұрпат, қу сынды,
Ай жүзді сөңгел мүсінді,
Сұңғыла сұңқар *аңсағы,* – деген жолдардағы аңсағы сөзі аталмыш мағынада колданылған (Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2011: 175).

«Үлпершек үкі» тіркесіндегі *«үлпершек»* атауы адамның, малдың жүрек қабы және ол физиологиялық тұрғыда өте үлбіреген жұқа болғандықтан, тілімізде «үлпершектей» деген теңеу уылжыған жас, сүйкімді деген сипатты білдіру үшін қолданылады. Үкі – құс атауы, ол да жас қыздың үкідей үлбіреген сұлулығын беру үшін қолданылатындықтан, «үлпершек үкі» тіркесі мағыналық жағынан бір-біріне сәйкестендіріліп тіркескен. Осы өлеңдегі «Күз қабақты *мар* жүнді» дегендегі «мар» сөзіне сөздікте «жалғаса ұштасқан ірі» деп анықтама берілген, бұл атау тілімізде жыланның атауы ретінде де қолданылады. Жылан шағып алғанда оның уын қайтару үшін бұрынғы наным-сенім бойынша арбау өлеңі оқылған: «мары-мары, мары жылан, марқары, сарқары...» деп. Бұл жерде бүркіт жүніне байланысты қолданылған. Бүркіттің бүкіл табиғи болмысын сипаттап берген Ж. Бабалықұлының «Қырандар» еңбегінде: «Бүркіт жүні табиғаты жағынан ұсақ жүнді, ірі жүнді болып екі түрге бөлінеді. Кейбір құсбегілер жүннің осы екі түріне карай ұсақ жүнді құсты – күйтшіл, бабы, талғамы қатты құс деп, ірі жүнді құсты – күйі, талғамы, бабы жеңіл, аса көп бапты тілемейді деп бағалайды» (Бабалықұлы, 2009: 88), – делінген. Өлең жолдарында қырағы бүркіттің түр сипатын, аң алудағы ептілігін «тегеуріні темір, тас жүректі,

тақымынан түлкі айыртқан» деп сипаттайды, мұндағы «мар жүнді» деген тіркес бүркіттің тұтасқан қалың жүнін сипаттауға арналған. Өлеңде ақын сұлу ару, жүйрік тұлпар, қыран құс пен мен ақындық секілді асыл қасиеттер мен қабілеттер өз лайықты иесін, орнын таппаса – олардың да қадірі мен шынайы мәні болмайтынын меңзеп, нағыз болмыстың шартын «Сұлудың сұлу сыны жоқ», «Жүйріктің жүйрік сыны жоқ», «Қыранның қыран қыбы жоқ», «Ақынның ақындығы жоқ» деген жолдар арқылы терең философиялық тұрғыда, «жоқ» ұғымы арқылы бейнелейді.

«Орақ науқаны» өлеңінде *«Әлінің кеуір қырған зүлперіндей»* деген тұрақты тіркес кездеседі, ол өте өткір, жойқын деген мағынаны білдіреді. Бұл – эпикалық теңеу**,** тарихи-діни бейнені еңбек құралына қатысты қолдану арқылы поэтикалық гипербола (әсірелеу) жасалған көркем тәсіл.

«Кісілік пен хайуандық» өлеңінде «Жүрісінде, ісінде талғамақ жоқ, Сыйым жоқ *усойқы* сұм атанбақ» дегенде «усойқы» – улы өсімдік атауы, бірақ өлеңде өсімдік туралы емес, байлыққа мастанып, көзін шел басқан, миы уланған адамның тоғышарлық бейнесін улы өсімдікке теңеген. Бұл сөз «Октябрь елесі» өлеңінде «Ұрысқаны өз жауы, Отаршы обыр, усойқы» деп кездеседі, мұнда да тура мағынасында емес, қазақтың бойындағы билікке талас, бақталастықты суреттеу үшін қолданылған.

«Күн шыққанда» өлеңінде «*Шүлен* шал мал береді» дегендегі «шүлен» деген сөздің мағынасы жомарт, қолы ашық дегенді білдіреді, бірақ өлең жолдарына үңілсек, мұнда шалдың жомарттығы емес, малын беріп, қыз айттырсам ба деп отырған адамды ақын бір түйреп өтеді.

«Ұйқыма» өлеңінде «*Бадалғыр*, батқыр тас ұйқым, Теңіздің терең түбіне» дегендегі «бадалғыр» деген сөзге назар аударсақ, тілімізде «бармасаң бадал, қара жерге қадал» деген қарғыс сөз бар, бұл сөз көбінесе жұмсаған кезде орнынан оңайшылықпен қозғала қоймайтын немесе тілді алмайтын тілазар балаға (адамға) қатысты айтылады. Жалпы «бадал» деген құрып кету мағынасын білдіреді. Өлең мазмұнында «бадалғыр» (құрып кетші) деп ақын ұйқысына қаратып айтып тұрғанымен, мұнда тура мағынасында емес, сананың оянуы, халқының қараңғылықтан шығып, білім алуы, алға ұмтылуы мағынасында суреттелген.

Ақынның өлеңдерінде *«мажыра»* сөзі төрт өлеңінде кездеседі. Сөздікте бұл атау алдымен өсімдік атауы және жайма шуақ күн, жайбарақат қалып деген анықтама беріледі. Мысалы, «Тілек» өлеңінде «Жарқыра көк! Мажыра!» деп ерекше екпінмен айтылып, күн нұрының ерекше мейіріммен төгілуі суреттелсе, «Өмір – көмір» өлеңінде *«Мажырасып,* жылысын деп ойлаған» дегендегі «мажырасып» деген қауқылдасып, қуанышпен қауышуы, жарқын-жайдары кездесуді білдіреді. Ал «Қазақ қызы» өлеңіндегі «Мажырап қыр, жер жусап» дегенде табиғаттағы жайбарақат қалып суреттелсе, «Тоғызда» өлеңінде «Мажыраған бұл қай жақ» деп «мажыраған» етістігі жаңалықтың жаршысы ретінде, жаңа өмірдің, жаңа кезеңнің (қазақ төңкерісі) сипаттамасы ретінде берілген.

«Алатау» өлеңінде «Еркінде тас бұлағың *лөкілдесін»* дегендегі «лөкілде» деген етістіктің негізгі мағынасы – ат үстінде отырған адамға жайсыз тиіп, іші-бауырының бәрін қозғап жіберетін аттың жайсыз желісі. Бірақ өлеңде ат желісі туралы айтылып тұрған жоқ, мұнда ат желісіне ұқсайтын тау бөктерінен төменге жыра-жыраны қуалай ағатын бұлақтың ағысын, екпінін сипаттау үшін қолданылған.

Дәстүрлі мәдениетке қатысты лексика. Ілияс Жансүгіров поэзиясында этнографиялық-дәстүрлік атаулар халықтың тұрмыс-тіршілігі мен ұлттық дүниетанымын тіл арқылы танытудың көркем құралы ретінде көрініс табады. Ақын қазақ халқының киім-кешек, әшекей, ыдыс-аяқ, салт-дәстүрге қатысты сөздерін қолдану арқылы ұлттық болмысты бейнелі түрде жеткізеді. Мысалы, Әсет ақынға арналған «Тұңғыш тоғысу» өлеңінде «Еңкейіп *екіндіден* күн *құдиды»* деген жолдарда «екінді» күн батар алдындағы тәулік кезеңінің атауын білдірсе, «құдиды» етістігі төменге қарай шүйілуі (бүркіттің әрекеті), төнуі болса, күннің ұясына асыға батып бара жатқанын осы қимыл әрекетпен суреттеп берген. Осы өлеңде орда ішіндегі адамдарды сипаттағанда «Жүнін жұлған тайлақтай *тазығыр* шал» деп тоқал жанында отырған шалды суреттеген. «Тазығыр» деп өсімдік өспейтін қуаң жерді айтса, кейде тілімізде жүні тықыр жануарды сипаттау үшін де қолданылады. Әсеттің әсем әнінің қуатын ерекше пафоспен жырлаған Ілияс ақын «Ән салсаң Әсеттей сал әсемдетіп, Қоздырып делебені – *дәсерлетіп»* дейді.

«Дәсерлетіп» деген «асқақтату» деген мағынаны білдіреді. Әсет ақынның салған әнін бүкіл ауыл болып құлақ құрышын қандыра тыңдаған халықтың ілтипатына бөленген ақынды дәріптеу, өнерін құрметтеу және оған бас иіп ерекше баға береді.

«Жетісу суреттері» топтамасында Жетісу жеріндегі таудың, өзен-көлдің, аң-құсы мен жәндігінің, өсімдігінің ономастикалық атауларымен қатар, солардың сын-сипатын, табиғи ерекшелігін, түр-түсін, болмысын, қасиетін сипаттау үшін көне сөздермен қатар, кейде жергілікті тілдік ерекшеліктерге тән лексемаларды да қолданған. Мысалы, «Жалпы сын» тарауында «Жайқалып жауқазыны, *раң* гүлдер» дегендегі «раң» деген қардың еріген суынан нәр алып, ерте көктемде бой көтеретін майда шөптің түрі. «Раңнан дәрі алынады, ерте көктемде жақсы мал жайылымы ретінде пайдаланылады». Осы тараудағы «Қия құз, мұсатыр мұз жақпарланып» деген жолдағы «мұсатыр» сөзі – мүсәтір спиртінің аймақтық қолданыстағы атауы, оның түссіз мөлдір сипатын мұздың сипатымен ұқсастырып, «мұсатыр мұз» деген жаңа, тыңнан эпитет жасалған, авторлық эпитет деуімізге болады. «Тау суреті» бөлігінде «Дуана заржақ байғыз – *шайқы-бұрқы»* деген жолда «шайқы-бұрқы» деген дуананың табынатын пірі. Бұрынғы кезде бақсылар, дуаналар өздерінің негізгі функциясы адамды емдеу кезінде әртүрлі әулие-әмбиелердің атын атап, соларға сиынған, солардан медет күткен. Бұл атау Ілияс ақынның «Күй» поэмасында да кездеседі: «Долданған дуанасы шайқы-бұрқы». Зерттеуші Ақеділ Тойшанұлы салттық өлеңдердің көне үлгілерінің бірі – «Диуанабәйіт» жайлы мақаласында диуаналардың сыйынатын пірі ретінде «Шайқы-Бұрқы диуана» бейнесін атайды. Бұл есімнің шығу төркіні фольклор үлгілерінде де кездеседі. Мәселен, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің жинаған фольклор үлгілерінің басым бөлігі аңыздар мен әңгімелерден тұрады, солардың қатарында «Шайқы Бұрқы әулие» атты әңгіме де бар. Бұл деректерге сүйене отырып, «Шайқы-Бұрқы» – діни-мистикалық сипаттағы халық танымында орныққан әулие есімі екенін байқауға болады.

«Жетісуда су суреті» бөлігінде «*Қожыр* тас қопарыла құмға айналып, *Жарпымен* көшіп жатыр боп жым-жылас» деген жолдардағы «қожыр» деген тастың тегіс емес, бұдыр-бұдыр болып келген сипатын берсе, «жарпы» деген тіліміздегі «жарты» деген сөздің жергілікті қолданыстағы нұсқасы. Заттың сын-сипатын білдіретін «қожыр» сөзі Ілияс өлеңдерінде бес рет кездеседі. Мысалы, «Ақшам» деген өлеңінде «Қабағын түйіп қожыр күз» дегенде «қожыр» ауыс мағынада күздің суық, сүреңсіз қалпын сипаттау үшін қолданылған. «Тұңғыш тоғысу» өлеңінде «Қошқардай *қожырлар* бар *қожырайған*» деп күрделі метонимиялық (қожырлар – шалдар) бейнелеуіш құралды тыңнан тауып қолданған (авторлық метонимия). Мұнда да ауыс мағынасында ебедейсіз, түр сипаты еңгезердей (қошқардай), іс қимылы ширақ емес (қожырайған), дене бітімі де келіскен емес (қожырлар) адамды сипаттап отыр. «Тау суреті» бөлігінде «Құймақы, *қожыр* қара жақпарлары» дегенде жақпардың өзі таудың кедір-бұдыр қабаты боса, ақын соны дәл «қожыр» деп сипаттайды. «Жетісуда су суреті» бөлігінде «Сол елдің *қыдырынды* қыдыры сол» дегендегі «қыдырынды» сөзі – қыдыру етістігі арқылы жасалған көп қыдыратын адамды сипаттау үшін қолданылатын сындық мағынадағы сөз. Сондай-ақ, «Көктемде» өлеңінде «қыдырынды азайды» деп, «Беташар» өлеңінде «қыдырынды бір ақын» деп бұл сөз ақын шығармаларында басқа екі өлеңінде де қолданылған.

«Жетісу жәндігі» бөлігінде «Сықылды толып жатыр *мөжен-томпай»* дегенде «мөжен-томпай» (можантопай) жуас дегенді білдіреді. Ғалым Р. Сыздық: «Бұл сөздердің әдеби тілде әлі берік орын теуіп лексикалық нормаға еніп болмағандығын олардың әртүрлі жазылып, кейде тіпті әртүрлі мағынада қолданылып жүргендігі танытады. Мысалы: можантопай /мөжен топай /мөж топай ... деген орфографиялық дублеттер түрінде ұшырасады», – дейді (Сыздық, 2014: 170).

«Кім үшін» өлеңінде кездесетін «Тақылжырдан тамған тер» деген жолдағы *«тақылжыр»* сөзі – аймақтық лексикаға жататын сөз, ол «тақым» деген мағынада қолданылады. Мұндай сөздер ақынның туған ортасының тілдік ерекшеліктерін көрсетіп қана қоймай, өлеңнің ұлттық танымменбіте қайнасқан бейнелілігін арттыра түседі.

«Қорқамын» өлеңінде ақын өзінің ауылда бала оқытудағы алғашқы қадамын, сезімін суреттеп жазған. Осы өлеңде «құйқалақ» деген сөз үш жерде ұшырасады: «*Құйқалақ* бала, шым мектеп»; «Отырған өңшең «*құйқалақ*», Есінеп, көзін уқалап»; «Анау өңкей «*құйқалақ*», Қарды қыстай қиқалап». Жалпы «құйқалақ» деген мал сойған кезде тез арада ары-бері отқа қақтап

пісіріп жейтін тағам атауы болса, өлеңде ауыспалы мағынада қолданыс тапқан. Үш жерде де мектепке келген баланы «құйқалақ» деп сипаттайды. Өлең мазмұнында мектептің аты бар да заты жоқ, жан-жағынан азынап соққан желдің өтінде «құм төсеніп» отырған баланың суыққа тоңып абыржыған, берекесі кетіп ұйпалақтанған түрін осылай сипаттап береді.

І. Жансүгіров өлеңдерін талдау барысында ақын тіліне тән авторлық бейнелеу құралдары анықталды. Атап айтқанда, теңеу, эпитет, метонимия сынды көркемдік тәсілдердің жаңаша, тың қолданыстары кездесті. Бұл құралдар ақынның көркемдік ойлау ерекшелігін, ұлттық дүниетанымды поэзия тілімен берудегі шеберлігін айғақтайды. Сонымен қатар сирек лексемаларды үш бағытта жүйелеу өлең тілінің лингвопоэтикалық сипатын жан-жақты тануға жол ашты.

Қорытынды

Бұл зерттеу Ілияс Жансүгіров поэзиясында мағынасы терең, сирек әрі бейнелі қолданыстағы лексемалардың көркемдік және танымдық сипатын айқындауға арналған. Ақын шығармаларында ұлттық дүниетаным мен көркемдік ойлау жүйесін танытатын лексикалық бірліктердің табиғатын ашу арқылы поэзиялық мәтіндегі тілдік көркемдеу құралдарының қызметі талданды. Талдауға алынған лексемалар мазмұны мен қолданыс ерекшелігіне қарай үш негізгі топқа жіктелді: тарихи-мәдени сипаттағы сөздер, поэтикалық-бейнелі қолданыстар және дәстүрлі мәдениетке қатысты лексика.

Ақын қолданған сирек сөздер табиғат көріністері мен адам болмысын бейнелеуде ерекше стильдік жүк арқалайды. Мысалы, «*мажыра», «тақылжыр», «жортарман», «құйқалақ», «лөкілдесін»* тәрізді сөздер ұлттық дүниетанымның тілдік өрнегі ретінде көркемдік қызмет атқарады. Талдау барысында контекстік талдау мен семантикалық сипаттау әдістері қолданылып, лексемалар мазмұны кеңінен ашылды.

Зерттеу нәтижесінде Ілиястың 34 өлеңінен анықталған 33 сирек лексеманың 17-сі – поэтикалық-бейнелі қолданысқа, 11-і – дәстүрлі мәдениетке қатысты лексикаға, ал 5-і тарихи-мәдени сипаттағы сөздерге жататыны анықталды. Сандық талдау нәтижесінде поэтикалық-бейнелі қолданыстың басым екенін байқадық. Бұл нені білдіреді? Ақын өлеңдеріндегі лексикалық бірліктер тек атауыштық қызметте жұмсалмаған, олар – ақынның сана саңлауындағы эстетикалық талғамын таразылайтын бейнелі ойдың сөз кестесіне түскен ізі. Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы сирек лексемалар ұлттық мәдени кодты, тарихи жадты және көркемдік ойлау жүйесін танытатын маңызды тілдік қабат ретінде бағаланады.

«Әрбір сөздің лексикалық мағынасы ұлттық санада қалыптасқан ұғым-түсінікті бейнелейді» (Тер-Минасова, 2008: 31). Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы сирек кездесетін лексемалар халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен эстетикалық көзқарасы туралы мол мағлұмат береді. Мұндай сөздер мәтінге терең поэтикалық реңк беріп қана қоймай, ұлттық мәдениеттің айшығын танытады.

Шығармашыл тұлға – автор – тіл мен мәдениеттің тасымалдаушысы. Автордың қолынан шыққан туынды тек оқиғаны немесе селт еткен сезімді суреттеген жалаң мазмұннан тұрмайды, ол оны жасаған тұлғаның мәдени кеңістігін, концепциялық сферасын, дүниесінің тілдік суретін көрсетеді. Мәтінде және мәтін арқылы автордың тұлғасы ерекшеленеді, сол автор тұлғасы арқылы осы тұлға өкілі болып табылатын ұлттың ұғым аясы, танымдық негізі, өмір салты, тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениеті көрініс табады. Этномәдени лексиканың қай саласында болсын көптеген ақпарат жинақталатынын ғалым Ж. Манкеева: «...көне тамырлы этнолексика халықтың этномәдени тарихы және тілдік шығармашылығы туралы баға жетпес «ақпарат» көзі болып табылады», – дейді (Манкеева, 2008:148).

«Қазақ – аттың жалында, түйенің қомында өскен халық» (Ел аузынан) Қазақ қазақ болып жасай бастағаннан бері жаугершілікті басынан кешірген, осыған байланысты оның тіршілік-тұрмысы да, салт-дәстүрі де ыңғайлана қалыптасқан. «Ел шетіне жау келді!» десе бір сәтте-ақ үйін жығып, буынып-түйініп көше жөнелетін, тосыннан келген қонағы табалдырығынан аттаса-ақ болды, барын дастарқанына жайып салып, қазан көтеріп, дастарқан батасын алып, риза етіп шығарып салатын болған, т.т. Осы әдет-ғұрыптың бәрі ерекше бір жылдамдықпен, бір демде орындалуы да қазақ табиғатына ғана тән қасиет». (Қайдар, 2008: 19). Қазақ халқының тұрмыс

тіршілігіндегі кез-келген заттың адамның күнделікті тіршілігіндегі құралдың қызметін атқаруымен қатар оның атауының өзіндік символдық мәні болды. Зат атауы оның неден жасалғандығына, үлкенді-кішілі көлеміне, жұмсалатын орнына байланысты туындады. Адамзаттың тішілік еткен кезеңінен бері қай ұлттың болмасын өзінің күнделікті тұрмыстағы тіршілігін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, тіршілігіне тірек еткен кәсібін ұлттық танымына сай суреттейтін тек сол ұлтқа ғана тән материалдық дүниесінің болатыны – заңды құбылыс.

Жүргізілген талдаулар Ілияс Жансүгіров поэзиясының көркемдік-тілдік жүйесін тереңірек зерделеуге, ақын қолданған лексикалық бірліктердің мәдени-танымдық мәнін ашуға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында сирек кездесетін сөздер мен поэтикалық қолданыстардың семантикасы мен көркемдік қызметі жан-жақты сипатталды. Бұл ретте лексемаларды түсіндіру және мағынасын нақтылау барысында sozdikqor.kz электронды сөздік базасы дереккөз ретінде қолданылды. Зерттеу нәтижелері Ілияс Жансүгіров поэзиясының тілдік табиғатын тереңірек танып-білуге негіз бола алады және қазақ әдебиетіндегі ұлттық көркем ойды сипаттайтын лексикалық қабаттарды ғылыми айналымға енгізуге үлес қосады.

Әдебиеттер

Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка: учебное пособие. 2-е изд., доп. – Алматы: Санат, 1997. – 608 с.

Әбдуәли Қ. Қазақ қандай халық? – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 652 б.

Бабалар сөзі. Т. 93. Магиялық фольклор. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б.

Бабалықұлы Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Жазушы, 2009. – 224 б.

Бакраденова А.Б. Ақын музейі – көненің көзі, тарихтың өзі // «Жансүгіров тағылымы»: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Талдықорған, 2023. – 227 б.

Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер. Т. 1 / құраст. Ш. Кыяхметова. – Алматы: Баянжүрек, 2019. – 528 б.

Исаева Г. Жаңбыр және оның түрлері // Ана тілі. – 2016. – 19 мамыр.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі: энциклопедия. – Т. 1. А-Д. – Алматы: DPS, 2011. – 736 б.

Құрманалиева Э.Т., Тілегенов Н., Сайлауова А.Т. Артық болмас білгенің: рухани-танымдық жинақ. – Тараз: Тараз университеті, 2018. – 400 б.

Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. Т. 8. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 292 б.

Тер-Минасова С. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2008. – 264 б.

Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 120 б.

Фазылжан А. Қазақ сөзінің құрылысы: екпін мәселесі [Электронды ресурс]. – URL: https://kitap.kz/music/9/27-kazaq-sozining-qurylysy-ekpin-m-selesi (қаралған күні: 01.06.2026).

Хасен Б., Жанайхан Б. Қазақ және түрік тілдеріндегі «сары» сөзі қатысқан тіркестердің семантикалық ерекшеліктері // Тілтаным. – №1. 2016. – 45-48-бб.

Issabekova, G., Nazarbekova, P., Abdykadyrova, T., Rizakhojayeva, G., Akeshova, M. Teaching the Linguistic Aspects of Ethnocultural Units Employing Comparative-Historical Method // Eurasian Journal of Applied Linguistics. Vol. 10. No.3, 2024. Pp. 33-46.

Jakypbekova, M., Abyzova, A., Kyyakhmetova, S., Shukenay, G., Turysbekova, A., Myrzabek, N. Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas Zhansugurov) // Eurasian Journal of Applied Linguistics. Vol. 11. No.2, 2025. Pp. 109-121.

References

Amanzholov, S. (1997) Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo jazyka: uchebnoe posobie. 2-e izd., dop. Almaty: Sanat, 608 s. [Amanzholov, S. (1997) Issues of dialectology and history of the Kazakh language: textbook. 2nd revised edition. Almaty: Sanat, 608 p.] (in Russian)

Babalar sozi (2013) Magijalyq folklor. T. 93. Astana: Foliant, 432 b. [Words of Ancestors (2013) Magical Folklore. Vol. 93. Astana: Foliant, 432 p.] (in Kazakh)

Babalyquly, Zh., Turdybaev, A. (2009) Qyrandar. Almaty: Zhazushy, 224 b. [Babalykuly, Zh., Turdybayev, A. (2009) Eagles. Almaty: Zhazushy, 224 p.] (in Kazakh)

Bakradenova, A.B. (2023) Aqyn muzeji – konening kozi, tarihtyng ozi. «Zhansugirov tagylymy»: respublikalyq

gylymi-tazhiribelik konferencija materialdary. Taldyqorgan, 227 b. [Bakradenova, A.B. (2023) The Poet's Museum as a Witness of Antiquity and History. Proceedings of the Republican Scientific-Practical Conference “Zhansugirov Heritage”. Taldykorgan, 227 p.] (in Kazakh)

Fazylzhan, A. Qazaq sozining qurylysy: ekpin maselesi https://kitap.kz/music/9/27-kazaq-sozining-qurylysy-ekpin-m-selesi (accessed: 1 June 2026). [Fazylzhan, A. The Structure of the Kazakh Word: The Problem of Stress.] (in Kazakh)

Hasen, B., Zhanaihan, B. (2016) Qazaq zhane turik tilderindegi «sary» sozi qatysqan tirkesterding semantikalyq erekshelikteri. Tiltanym, №1, 45-48-bb. [Khassen, B., Zhanaikhan, B. (2016) Semantic Features of Expressions with the Word “Sary” in Kazakh and Turkish Languages. Tiltanym, No.1. Pp. 45-48.] (in Kazakh)

Isaeva, G. (2016) Zhangbyr zhane onyng turleri. Ana tili, 19 mamyr. [Issayeva, G. (2016) Rain and Its Types. Ana tili, May 19, 2016.] (in Kazakh)

Issabekova, G., Nazarbekova, P., Abdykadyrova, T., Rizakhojayeva, G., Akeshova, M. (2024) Teaching the Linguistic Aspects of Ethnocultural Units Employing Comparative-Historical Method. Eurasian Journal of Applied Linguistics. Vol. 10. No.3. Pp. 33-46. (in English)

Jakypbekova, M., Abyzova, A., Kyyakhmetova, S., Shukenay, G., Turysbekova, A., Myrzabek, N. (2025) Cognitive Characteristics of Ethnographisms Related to Material Culture (Based on Ethnographic Poems of Ilyas Zhansugurov). Eurasian Journal of Applied Linguistics, Vol. 11. No.2. Pp. 109-121. (in English)

Kengesbaev, I. (1977) Qazaq tilining frazeologijalyq sozdigi. Almaty: Gylym, 711 b. [Kenesbayev, I. (1977) Phraseological Dictionary of the Kazakh Language. Almaty: Gylym, 711 p.] (in Kazakh)

Mankeeva, Zh.A. (2008) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyng tanymdyq negizderi. Almaty: Zhibek zholy, 356 b. [Mankeyeva, Zh.A. (2008) Cognitive Foundations of Ethnocultural Names in the Kazakh Language. Almaty: Zhibek zholy, 356 p.] (in Kazakh)

Qaidar, A. (2008) Qazaq qandaj halyq? Almaty: Dajk-Press, 652 b. [Qaidar, A. (2008) What Kind of People Are the Kazakhs? Almaty: Daik-Press, 652 p.] (in Kazakh)

Qazaqtyng jetnografijalyq kategorijalar, ugymdar men ataularynyng dasturli zhujesi. Jenciklopedija. T. 1. A-D. (2011) Almaty: DPS, 736 b. [Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names. Encyclopedia. Vol. 1. A-D (2011) Almaty: DPS, 736 p.] (in Kazakh)

Qurmanalieva, E.T., Tilegenov, N., Sailauova, A.T. (2018) Artyq bolmas bilgening. Ruhani-tanymdyq zhinaq. Taraz: Taraz universiteti, 400 b. [Kurmanaliyeva, E.T., Tilegenov, N., Sailauova, A.T. (2018) Useful Knowledge. Spiritual and Educational Collection. Taraz: Taraz University, 400 p.] (in Kazakh)

Syzdyqova, R. (2014) Tildik norma zhane onyng qalyptanuy (kodifikacijasy). Koptomdyq shygarmalar zhinagy. T. 8. Almaty: El-shezhire, 292 b. [Syzdykova, R. (2014) Language Norm and Its Codification. Collected Works. Vol. 8. Almaty: El-shezhire, 292 p.] (in Kazakh)

Ter-Minasova, S. (2008) Til zhane madenietaralyq kommunikacija. Almaty: Ulttyq audarma bjurosy qogamdyq qory, 264 b. [Ter-Minasova, S. (2008) Language and Intercultural Communication. Almaty: National Translation Bureau, 264 p.] (in Kazakh)

Uali, N. (2021) Frazeologija zhane tildik norma. Almaty: Qazaq tili, 120 b. [Uali, N. (2021) Phraseology and Language Norm. Almaty: Kazakh Language, 120 p.] (in Kazakh)

Zhansugirov, I. (2019) Koptomdyq shygarmalar zhinagy. Olengder. T. 1. Qurastyrgan Sh. Kyjahmetova. Almaty: Bajanzhurek, 528 b. [Zhansugurov, I. (2019) Collected Works. Poems. Vol. 1. Compiled by Sh. Kyyakhmetova. Almaty: Bayanzhurek, 528 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.09.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Джакыпбекова М.Т., Кыяхметова Ш.А., Әуелбек А.Ө., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.63 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-66-78

Ербахыт Баделгажы
философия докторы (PhD), Отгонтэнгэр университеті, Моңғолия, Улаанбаатар қ.
ORCID: 0000-0002-8143-3419 E-mail: Erbahit.tourism@gmail.com

«ҚАРҚАРА/ҚАРҚАРАЛЫ» АТАУЫНЫҢ ШЫҒУ ТЕГІН ЛИНГВОГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Қарқара/Қарқаралы – Қазақстан жерінде кең таралған ерекше географиялық атау. Бұл топонимнің шығу тегі, мағынасы ғылыми еңбектерде тырна құсының бір түрі немесе түйе үстіне артатын қазақи бұйым ретінде, қазақ әйелдерінің дәстүрлі баскиіміне немесе тау сөзінің әр тілдегі атауына байланысты бірнеше бағытта қарастырылған. Топонимика саласында жүргізілген көптеген зерттеулерге қарамастан, бұл атаудың мән-мағынасын толыққанды түсіндіретін тұжырымның әлі қалыптаспағаны байқалады. Сондай-ақ географиялық факторлардың жеткілікті дәрежеде ескерілмеуі әдіснамалық олқылықтарға, ал жекелеген түсіндірмелер «Қарқаралы» топонимінің сакралды және тарихи маңызын бұрмалауға алып келгенін аңғартады. Осы зерттеуде «Қарқаралы» топонимі табиғаттағы географиялық құбылыстардың дыбыстық ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылып, олардың тілдік санада жер-су атауларына қалай ықпал еткені талданады. Сонымен қатар түбірлес атаулардың әлемнің 15 елінде кездесетіні анықталып, бұл топонимнің өте ерте кезеңдерден бері сақталып келе жатқандығы негізделеді. «Қарқара» сөзімен байланысты жер-су атауларының картасы жасалып, олардың кеңістіктік таралуы мен лингвогеографиялық маңызы картографиялық әдіс арқылы түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелері ономастика, лингвогеография салаларындағы теориялық тұжырымдарды толықтырып, географиялық атаулардың пайда болу заңдылықтарын түсіндіруге үлес қосып, Қазақстан топонимдерінің электрондық базасын жетілдіруде, тарихи-географиялық карталарды әзірлеуде және географиялық атауларды жүйелеу жұмыстарында пайдаланылуы мүмкін. Сонымен қатар зерттеу материалдарын жоғары оқу орындарының ономастика, лингвогеография және өлкетану пәндері бойынша оқу үдерісінде, арнайы курстар мен оқу құралдарын дайындауда қолдануға болады.

Тірек сөздер: Қарқаралы тауы; топоним; жер-су атаулары; атаудың шығу тегі; баскиім.
Сілтеме жасау үшін: Баделгажы Е. «Қарқара/Қарқаралы» атауының шығу тегін лингвогеографиялық тұрғыдан зерттеу. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 66-78-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-66-78

Ербахыт Баделгажы
доктор философии (PhD), Университет Отгонтэнгэр, Монголия, г. Улан-Батор,
ORCID: 0000-0002-8143-3419 E-mail: Erbahit.tourism@gmail.com

ЛИНГВОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ТОПОНИМА «КАРКАРА/КАРКАРАЛЫ»

Аннотация. Топоним Каркара/Каркаралы относится к числу своеобразных географических названий, широко распространённых на территории Казахстана. Происхождение и значение топонима «Карқаралы» в научной литературе трактуются по нескольким направлениям: как наименование одного из видов журавля, как традиционный казахский предмет, размещаемый на вьючном верблюде, как элемент традиционного женского головного убора, а также в связи с обозначениями гор в различных языках. Несмотря на наличие многочисленных топонимических исследований, ни одно из них не дало однозначного и исчерпывающего объяснения данного названия. Более того, в ряде работ выявляются методологические пробелы, обусловленные недостаточным учётом географических факторов, а отдельные интерпретации приводят к искажению сакрального и исторического значения топонима «Карқаралы». В настоящем исследовании топоним «Карқаралы» рассматривается через призму звуковых особенностей природных географических явлений и анализируется их влияние на формирование гидронимов и оронимов в языковом сознании населения. Кроме того, установлено, что родственные данному ониму топонимы встречаются на территории 15 стран мира, что свидетельствует о его сохранности с глубокой древности. В рамках исследования была составлена карта географических названий, связанных с корнем «Каркара», а их пространственное распространение и лингвогеографическое значение были интерпретированы с использованием картографического метода. Результаты исследования дополняют теоретические положения в области ономастики и лингвогеографии, а также способствуют объяснению закономерностей возникновения географических названий. Они могут быть использованы при совершенствовании электронных баз данных топонимов Казахстана, разработке историко-географических карт и систематизации географических названий. Кроме того, материалы исследования могут найти применение в учебном процессе высших учебных заведений при преподавании дисциплин по ономастике, лингвогеографии и краеведению, а также при разработке специальных курсов и учебных пособий.

Ключевые слова: гора Каркаралы; топоним; названия географических объектов; происхождение названия; головной убор.

Для цитирования: Баделгажы Е. Лингвогеографическое исследование происхождения топонима «Каркара/Каркаралы». *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 66-78. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-66-78

Yerbakhyt Badyelgajy
Doctor of Philosophy (PhD), Otgontenger University, Mongolia, Ulaanbaatar,
ORCID: 0000-0002-8143-3419 E-mail: Erbahit.tourism@gmail.com

A LINGUOGEOGRAPHICAL STUDY OF THE ORIGIN OF THE TOPONYM “QARQARA/QARQARALY”

Abstract. Qarqara/Qarqaraly are among the distinctive toponyms found across various regions of Kazakhstan. The origin and meaning of the term “Qarqaraly” have been interpreted in multiple ways in existing literature: as the name of a crane species, a traditional Kazakh object placed on a camel, an element of traditional Kazakh women’s headwear, or as being related to the word “mountain” in various languages. Although numerous studies have examined this name from a toponymic perspective, none have provided a definitive explanation of its meaning. Moreover, many studies exhibit methodological limitations due to insufficient consideration of geographical factors, and some interpretations have inadvertently distorted the sacred and historical significance of the name “Qarqaraly”. This study examines the toponym “Qarqaraly” from the perspective of the acoustic characteristics of natural geographical phenomena and analyzes how such sound-related perceptions influenced the formation of place names within linguistic consciousness. In addition, cognate toponyms related to the onym were identified in 15 countries worldwide, providing evidence for its preservation since ancient times. A distribution map of place names associated with the root “Qarqara” was compiled, and their spatial patterns and linguogeographical significance were interpreted using cartographic methods. The results of the study contribute to and expand the theoretical foundations of onomastics and linguogeography, while also helping to explain the patterns underlying the formation of geographical names. They may be used in the improvement of electronic databases of Kazakhstan’s toponyms, the development of historical-geographical maps, and the systematization of geographical names. Furthermore, the research materials can be applied in higher education for teaching courses in onomastics, linguogeography, and local history studies, as well as in the development of specialized courses and educational materials.

Keywords: Qarqaraly mountain; toponym; place and water names; origin of the name; headdress.

For citation: Badyelgajy, E. A Linguogeographical Study of the Origin of the Toponym “Qarqara/Qarqaraly”. *Tiltanym*, 2026. No. 2 (102). Pp. 66-78. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-66-78

Кіріспе

Қаркаралы – ірі аумақты қамтитын топонимдік атау. Қазақстанның орталық бөлігі, қазіргі Қарағанды облысына қарасты үлкен тау сілемі, Сарыарқаның шығысындағы ең биік жері 1566 м, ұзындығы 35-40 км, ені 20-25 км созылған аласа тау жоталары. Ең биігі – Ақсоран шыңы (1565 м) (Орталық Қазақстанның жер-су аттары, 1989). Бұл топоним ежелден бері сақталып келгенімен, қазір аудан орталығы, ұлттық қорық, тау, өзен-көл атауы қатарлы көптеген деңгейде пайдаланылуда. Қазіргі қолданыстағы Қаркаралы атауы Ресейдің отарлау заманында 1824 жылы құрылған сыртқы округіне атау ретінде беріліп (Қалымқұлов, 2008), одан кейін ұйымдастырылған әкімшілік бірлік атауы, қаланың аты болып қала берді. Негізінен бұл атау алғашқыда Қаркаралы тауына байланысты берілген. Яғни бұл жазық өңірдегі ірі тау жүйелерінің бірі және топонимнің қалыптасуы осы таумен тікелей байланысты.

Қаркаралы атауы тек Сарыарқа аумағында ғана емес, Қазақстанның басқа өңірлерінде де кездеседі. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысында осы атаумен белгілі батпақ болса (Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы, 2004: 117), Павлодар облысының Ақтоғай ауданында Қаркаралы атты тұзды көл мен батпақ бар (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2012). Ал осы тауға негіздеген «Қаркаралы» мемлекеттік ұлттық табиғи парк Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 1 желтоқсандағы №1212 қаулысымен құрылды (Мазаржанова, 2018). Сонымен қатар Қаркара атты тау, өзен және елді мекен Алматы облысының Райымбек ауданында орналасқан. Біздің есептеуіміз бойынша, тау, өзен, батпақ сияқты жер-су атауларынан бөлек, бұл атау қала, археологиялық орын, ұлттық парк, көше сияқты тағы басқа нысандарды қоса алғанда, қазіргі кезде 9 түрлі атау түрінде қолданылады.

Аталған өңірде қола дәуіріне жататын қоныстар мен VI – XIII ғасырлар аралығындағы тас мүсіндер, балбалдар және басқа да тарихи ескерткіштер көптеп кездеседі. Сондықтан бұл топонимнің қалыптасу тарихын кейінгі кезеңдермен ғана байланыстыру жеткіліксіз. Оның семантикалық негіздерін көне көшпелі халықтардың табиғатты тану ерекшеліктерімен және жер-су атауларын қалыптастыру дәстүрімен сабақтастыра қарастыру қажет. Осы ұстанымды ескере отырып, «Қарқара/Қарқаралы» атауының шығу тегін ежелгі көшпенді халықтың географиялық түсінігімен байланыстырып анықтау мақсаты көзделді. Зерттеу мақсатына сәйкес мынадай екі міндет айқындалды: а) «Қарқаралы» атауының шығу тегін географиялық пішін мен географиялық құбылысты тілдік тұрғыдан бейнелеу дәстүрімен сабақтастыра талдау; ә) «Қарқаралы» атауын әлемдегі ұқсас жер-су атауларымен салыстыра зерттеу.

Материал және әдістер

Зерттеу барысында топонимдердің шығу тегі мен таралу ерекшеліктерін анықтауға бағытталған бірнеше ғылыми әдіс қолданылды.

Біріншіден, этимологиялық талдау әдісі арқылы Қарқара/Қарқаралы топонимінің құрамындағы тілдік бірліктердің шығу төркіні, бастапқы мағынасы және тарихи даму ерекшеліктері қарастырылды. Бұл әдіс атаудың семантикалық табиғатын ашуға және оның көне тілдік қабаттармен байланысын анықтауға мүмкіндік берді.

Екіншіден, салыстырмалы-тарихи әдіс негізінде Қарқара түбірімен байланысты географиялық атаулар Қазақстан аумағында және әлемнің 15 елінде кездесетін ұқсас атаулармен салыстырылып зерттелді. Әдістің мақсаты – түбірлес атаулардың тарихи сабақтастығын, таралу аймағын және олардың ортақ белгілерін анықтау.

Үшіншіден, лингвогеографиялық әдіс қолданылып, Қарқара атауымен байланысты жер-су атауларының кеңістіктік таралу заңдылықтары зерттелді. Бұл әдіс тілдік деректер мен географиялық ортаның өзара байланысын анықтауға және топонимдердің қалыптасуына әсер еткен табиғи-географиялық факторларды айқындауға мүмкіндік берді.

Төртіншіден, картографиялық әдіс арқылы Қарқара сөзімен байланысты топонимдердің таралу картасы жасалды. Картографиялық талдау атаулардың географиялық орналасуын, шоғырлану аймақтарын және тарихи көші-қон үдерістерімен байланысын көрнекі түрде көрсетуге жағдай жасады.

Бесіншіден, сипаттамалы (дескриптивтік) әдіс негізінде ғылыми әдебиеттердегі, тарихи деректердегі және географиялық материалдардағы мәліметтер жүйеленіп, топонимнің табиғаты мен ерекшеліктері кешенді түрде сипатталды.

Сонымен қатар зерттеуде табиғаттағы географиялық нысандардың дыбыстық ерекшеліктері мен олардың адам санасында бейнеленуін анықтау мақсатында семантикалық және когнитивтік талдау элементтері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

«Қарқара» топонимінің шығу тегі туралы ғалымдар әртүрлі пікір білдіреді. Е. Қойшыбаев «Көне түр. Қарқара (қар.) тұлғасына қаз. *-лы* қосымшасы жалғанған атау» деген пайымдау айтқан (Қойшыбаев, 1985). Ал А. Әбдірахманов өз еңбегінде көлемді талдау жасап: «Атаудың құс атынан қойылу мүмкіндігі басым. Онда қарқара (құс) + лы (туынды сын есім жұрнағы)», – деп түйіндейді. Сонымен қатар зерттеуші мұндағы «қыра» компонентін қазақ тіліндегі жер бедерін сипаттайтын «қыр», «қырат» сөздерімен сабақтастыра қарастыруға болатынын жазған (Әбдірахманов, 1975: 159). С.М. Сыздықов «Қарқаралы-Қазылық» кітабында Қарқаралы және Қазылық сөзінің шығу тегі бір деп пайымдайды (Сыздықов, 2015).

Э.М. Мурзаев «кар» сөзінің әлем тілдерінің көбінде кездесетін «жартас, тау, жота, қыр» мағыналарында айтылатынын көрсетеді. Орта Азия, Қазақстан, Жоңғария және Моңғолияда *қара, гара, хара* – «сопка», «возвышенность», ягноб тілінде *гар* – «гора», афганша *гар/гур* – «гора», санскритше *гири* – «гора», грузин тілінде *гори* – «гора», авестий тілінде *гайри* – «гора», хотан тілінде *гар, гари* – «гора» деп көрсетіп, аталған лексемалардың орыс тіліндегі «гора» сөзімен фонетикалық ұқсастығын атап өтеді (Мурзаев, 1966: 342-343). Яғни орыс тілінен енген термин дегенді сыпайы түрде жазады.

В.М. Иллич-Свитыч атаудың екінші буынындағы «қара» сөзін араб тіліндегі *dara* – «жеке

тұрған жартас, құз» немесе «жота, шоқы, төбе», моңғол тіліндегі *xar, xara* – «жал», «қыр», «жота» деген мәндегі сөз», – деген дерек келтіреді. Және алтай, үнді-европа, семит-хамит семья тілдеріндегі «тау» мәніндегі *қар/кер, ғар/гер, қара/гара/гора* сөздерімен салыстырған (Иллич-Свитыч, 1971). Басқа тілдегі аудармалары салыстырмалы-тарихи талдау үшін маңызды дерек болғанымен, моңғол тіліндегі аудармада ескеретін тұстар бар. Мысалы, қазіргі моңғол тілінде «хар» сөзі негізінен «қара түс» мағынасында қолданылса, «хараа» сөзі басқа мағыналық қолданыстарға ие. Сонымен бірге моңғол тілінде «Хар уул» («Қара тау») тәрізді тіркестер жиі кездеседі.

Ғалым Ғ. Қонқашбаев «қара» сөзінің күрделі жер-су аттарының соңында келгенде шоқы немесе төбеге ұқсас биіктікті білдіретінін атап көрсетеді. Осыған байланысты зерттеуші Қазақстан аумағындағы Аманқара, Берікқара сияқты топонимдерді мысалға келтіреді (Әрінұлы, 2003).

Профессор Ж. Артықбаев Қарқаралы атауын «қарқара» сөзімен байланыстырып, оның «ерекше», «биік», «салтанатты» ұғымдарын білдіретінін жазған. Зерттеушінің пікірінше, бұл атау маңайындағы басқа таулардан биіктігімен және көркем келбетімен ерекшеленетін тау мағынасында қалыптасқан (Артықбаев, 2023).

Ал халық арасында Қарқаралы атауының шығу тегін «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы Баян сұлудың сәлемдемеге берген баскиімінің жолай түсіп қалуымен байланыстыратын аңыз кең тараған.

Тарихшы С. Ақынжанов «Ортағасырлық Қазақстандағы қыпшақтар» атты еңбегінде таулардың қырлы-қатпарлы және жоталы сипаты Қарқаралы атауының қалыптасуына негіз болғанын жазады. Сонымен қатар ол «қырық рулы», «қыр-қырлы» және «Қарқаралы» сөздері арасындағы фонетикалық жақындыққа назар аударып, топонимнің түпкі негізінде «қырық рулы қазақтың бас қосқан жері» деген тарихи ұғым жатуы мүмкін деген пікір білдіреді (Ақынжанов, 1995).

А. Құмырзақұлы бұл атаудың қалыптасуын тарихи аңыздармен байланыстырады. Оның пайымдауынша, Қарқаралы тауларының алыстан қарағандағы бейнесі қазақ әйелдерінің дәстүрлі баскиімі – қарқараға ұқсайды. Зерттеуші «қарқара» сөзінің семантикасын «тәж» ұғымымен сабақтастырып, ертеде ел билеушілер мен хандардың баскиімінде қарқара болғанын атап көрсетеді. Осыған байланысты Сарыарқадағы бұл тау сілемдері алтын тәжге немесе қарқараға ұқсастығына қарай аталған деген тұжырым жасайды (Құмырзақұлы, 2024).

«Қарқара» атауының шығу тегін Шоқан Уәлихановтың «Ыстықкөл күнделігінде» жазылған аңызына негіздей сәукелеге қадаған үкілері, қауырсындары «қарқара» деп атаған пікірді алға қоятын жазушылар да бар (Қожырбайұлы, 2018). Ал ашық ғаламтордағы Халиди Құрбанғалидың еңбегінде: «Қарқара – көш кезінде қауырша, қалы немесе көш сырмағы жабылған бас түйенің үстіне орналастырылатын, ғұрыптық мәні бар, төрт бұрышына құс қауырсыны қондырылған құрылғының атауы. Дәстүрлі түсінікте «қарқара» көштің сәнін арттырады әрі керуенді тіл-көзден сақтайды деп есептеген», – деп жазылған. Алайда бұл еңбектің тұпнұсқасы табылмады.

Сондай-ақ ашық ғаламтордағы жазбада: «М. Красовскийдің еңбегінде Қарқаралы тауларының кейбір шыңдары (төбелері) көші-қон кезінде түйеге артылатын «қарқара» деп аталатын кебежеге (түпнұсқада «ящик» делінген) ұқсас болып келетіндігіне байланысты аталған», – деп жазылған (бірақ бұл еңбек те біздің қолымызға түспеді). Арнайы жасалған төрт құлақты кебеже немесе орындық (орыс тілінде «табуретка») тәрізді жабдықты «харқаран» деп атағаны туралы мәліметті КСРО Ғылым Академиясының Қазақстанда жүргізілген экспедициясының құрамында болған этнограф Ф.А. Фиельструп Жетісу өңіріндегі қазақтардан белгілеп алған деген дерек бар. Википедияда жарияланған мәлімет, фотосуреттер этнограф, ғалым Б.Х. Кармышеваның еңбегінен деп көрсетілген. Фотосуреттегі аяқтары жоғары қараған орындық (түпнұсқа мәтінде «табуретка») тәрізді қарқараның төрт бұрышына қырғауылдың қауырсындары бекітілген. Көштегі соңғы түйеге байланған қарқараға жылқының қылын шоқтап бекітеді. Яғни қарқара көште жүк артылған барлық түйелерге байланған деген мәлімет берілген.

«Қарқара/Қарқаралы» атауының шығу тегін түсіндірген жазбалардың түп төркінін төмендегі бірнеше топқа бөліп көруге болады.

1. *Әйелдердің дәстүрлі баскиімі.* Қарқара – құс қауырсынымен сәнделген әйелдердің баскиімі (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2012). Шоқ қауырсын тағылған мұндай ғұрыптық мәні бар бұйымды көбіне әлеуметтік мәртебесі жоғары әйелдер мен қыздар киген. Бұл түсіндіру нұсқасы ғылыми және көпшілік әдебиеттерде кеңінен кездеседі.

2. *Құс атауы.* «Қарқара» атауы тырналар тобына жататын Grus grus (Linnaeus,1758) ғылыми атаумен тіркелген сирек кездесетін тырна құсының (demoiselle crane) бір түрі. Моңғол тілінде ол «хархираа тогоруу», ал қырғыз тілінде «қарқыра» деп аталады. Құстың ерекшелігі ретінде мойнының артқы бөлігіндегі қара қауырсындары көрсетіледі. Осы белгіге байланысты құсқа «қарқыра» атауы берілген деген көзқарас бар. Әртүрлі деректерде бұл құс бүркіт, көккұтан немесе қырғауылмен де шатастырылып көрсетілген.

3. *Көш басындағы түйеге артылған жүктің үстіне қойылатын кебеже.* Қарқара түйе қомына орнатылған кебеженің төрт құлағына тағылатын қырғауыл қауырсыны мен тырна мамығынан жасалған сәндік әшекей ретінде де белгілі. Осындай сән-салтанатпен көшкен көшті халық арасында «қарқаралы көш» деп атаған.

4. *Өсімдік атауымен байланысты түсіндіру.* Түркі тілдеріне туыстас тұңғыс-маньчжур тілдеріндегі «калкари» сөзі «қызыл тал» ұғымында қолданылады. Осыған байланысты «Қарқаралы» атауы қызыл талдың мол өсуімен байланысты қалыптасқан болуы мүмкін деген болжам да кездеседі.

5. *Топонимдік түсіндіру.* Бірқатар зерттеушілер «Қарқаралы» атауын «қыр», «қырат», «тау», «жартас» тәрізді жер бедерін білдіретін көне атаулармен байланыстырады. Бұл көзқарас бойынша аталған топоним көне дәуірден келе жатқан жер бедерін сипаттайтын терминдермен түбірлес әрі семантикалық жағынан жақын болып келеді.

Ал біздің зерттеу нәтижелері жоғарыдағы бесінші пайыммен ішінара сәйкес келгенімен, өзгеше қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Шолу барысында жинақталған мәліметтерді қорытындыласақ, төмендегі зерттеу нәтижесі айқын көрінеді.

Кесте 1 – «Қарқаралы» атауын морфологиялық және семантикалық тұрғыдан талдау
Таблица 1 – Морфологический и семантический анализ наименования «Каркаралы»
Table 1 – Morphological and Semantic Analysis of the Name “Qarqaraly”

Талдау	*Негізгі мағына*	*Мысалы*
Морфологиялық	Қарқара+лы → Қарқаралы Мұндағы *-лы* – «ие, қатысты, бар, байланысты» деген мағынаны білдіретін сын есім тудыратын жұрнақ.	тасты жер → тас + ты → тас бар жер сулы өзен → су + лы → суы бар өзен
Семантикалық	1. Қарқара – құстың басындағы әдемі қауырсын, әшекей. 2. Қарқара – таудың, төбенің шоқтығы, биік шыңы.	«Қарқарасы бар», «шоқтығы бар», «биік таулы жер» деген мағына береді. Тілімізде *«Қарқарадай биік»* деген тіркес бар.

Зерттеудің ғылыми-теориялық негізін күшейту мақсатында ғалымдардың заманауи тұжырымдары басшылыққа алына отырып, «Қарқаралы» атауының семантикалық мазмұны жан-жақты қарастырылды. Жүргізілген сараптама нәтижелері осы уақытқа дейін ұсынылған негізгі тұжырымдардың басым бөлігін растайды.

Кесте 2 – «Қарқаралы» атауын тілтанымдық теориялар тұрғысынан талдау
Таблица 2 – Анализ топонима «Каркаралы» на основе лингвистических теорий
Table 2 – Analysis of the Toponym “Qarqaraly” Based on Linguistic Theories

Теориялық негіздер	*Құрылымы және жұрнақ мағынасы*	*Сипаттамасы*	*Түсіндірмесі*
К.Ш. Хұсайынның дыбысбейнелеуіш (ономатопеялық) сөздер теориясы бойынша талдау (Хұсайын, 1988)	Қарқара + -лы → Қарқаралы; *-лы* «бар, ие, қатысты» мағынасын береді. Сондықтан «Қарқарасы бар жер» деген ұғым туындайды.	Сөз құрамындағы дыбыстар белгілі бір бейне мен әсер тудырады. «Қарқара» сөзіндегі қатаң *қ* дыбысы мен үнді *р* дыбыстары биіктік, асқақтық, айқын көрініс әсерін береді.	Таудың биік шыңы қарқараға ұқсас болғандықтан, жер атауы сол бейнелік ұқсастық негізінде пайда болған.
Т. Жанұзақтың ономастикалық және топонимжасам теориясы бойынша талдау (Жанұзақ, 2004; Жанұзақ, 2007)	Қарқара + -лы → Қарқаралы; *-лы* жұрнағы нысанның белгілі бір қасиетке немесе белгіге ие екенін білдіреді.	Топоним адамның қоршаған ортаны қабылдауындағы танымдық бейненің нәтижесі ретінде қалыптасады. «Қарқара» ұғымы халық санасында әсемдік, ерекшелік, биіктік және шоқтық бейнесімен ассоциацияланады.	Қарқаралы атауы табиғи нысанның сыртқы пішінін халықтың дүниетанымы арқылы бейнелеу атауынан туған. Яғни тау жоталары мен шыңдарының қарқараға ұқсастығы негізінде қалыптасқан когнитивтік-бейнелі топоним.
Ә. Қайдардың этнолингвистикалық теориясы, концепциялары бойынша талдау (Қайдар, 2014)	Қарқара + -лы → Қарқаралы; *-лы* «бар, ие, қатысты» мағынасын береді.	«Қарқара» қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі сәндік бұйым, әлеуметтік мәртебе мен сұлулықтың белгісі ретінде ұлттық танымда орныққан.	Топоним жер бедерін ғана емес, халықтың сәндік бұйым бейнесі бар екенін көрсетеді. «Қарқаралы» – қарқара бейнесімен байланысты мәдени-этнографиялық атау болуы мүмкін.
Е. Қойшыбаевтың тарихи-топонимиялық теориясы бойынша талдау (Қойшыбаев, 1985)	Қарқара + -лы → Қарқаралы; *-лы* «бар, ие, қатысты» мағынасын береді.	«Қарқара» халық санасындағы «биіктік», «ерекшелік», «асқақтық» мағынасымен байланысты.	Қарқаралы атауы халықтың табиғи кеңістікті тануы нәтижесінде қалыптасқан атау болуы мүмкін.

Кестеде берілген деректер зерттеулердің көпшілігі белгілі бір бағыттағы көзқарастарға басымдық беріп, қалыптасқан пікірлерді қайталаумен шектелгенін көрсетеді. Сондықтан мәселені балама ғылыми ұстанымдар тұрғысынан қайта қарастыру қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты ономастикалық талдау жүргізбес бұрын, «Қарқара/Қарқаралы» атауымен ұқсас басқа тілдердегі лексемаларға салыстырмалы талдау жасалды.

Басқа тілдердегі ұқсас лексемалар. Аталған атауды басқа тілдердегі ұқсас сөздермен салыстырып қарастырғанда төмендегідей нәтиже көрініс тапты.

Кесте 3 – «Қарқаралы» атауымен түбірі ұқсас, бірдей сөздер
Таблица 3 – Слова с одинаковым, схожим корнем онима «Каркаралы»
Table 3 – Words Sharing the Same or a Similar Root as the Toponym “Qarqaraly”

Тіл	*Сол тілдегі жазылуы*	*Латынша жазылуы*	*Мағынасы*
Араб/Парсы	(غرغرة)	*gharghara*	1. Қайнатып шаю 2. Булыққан дыбыс шығару
Санскрит	*(कर्कर)*	*karkara*	1. Қатты, тасты, бұдырлы
Ежелгі түркі	*qarqara*	*qarqara*	1. Қауырсынды тәж, әшекей
Алтай тілдері (тува, саха, хакас)	kharkhiraa	*хархара*	1. Күркіреу 2. Жарқырау
Ежелгі грек тілі	gargarus	*gargarus*	1. Жағалаудағы күркіреген дыбыс 2. Күркіреу, сарылдау
Латын тілі	*garganta*	*garganta*	1. Тамақтың қырылдауы 2. Қырылдаған дыбыс

Итальян тілі	*gargano*	*gargano*	1. Ақырған дыбыс (шығу тегін латын тілінің «garg – күркіреу, жарлау» деген сөзден шыққан деп көрсетеді.)
Моңғол тілі	*хархирах*	*kharkhirakh*	1. Күркіреу, сарқырау 2. Тамақты қырылдатып дыбыс шығару
Қазақ тілі	қарқырау	*qarqirau*	1. Тамақты күшпен қысып дыбыс шығару

Басқа тілдердегі «қарқара» сөзіне түбірлес атаулардың басым бөлігі гүрілдеу, сарқырау, булығу тәрізді табиғи дыбыстарды бейнелеу үшін қолданылады. Бұл лексемалардың барлығында *kar-/qar-/har-/ghar-* сияқты ежелгі түбірлер жатыр. Латын, араб-парсы, үнді-иран, түркі және алтай тілдерінің бірқатарында аталған түбірлер дыбыстық құбылыстарды, соның ішінде гүрілдеу, қарқырау немесе қатты үн шығаруды білдіреді. Кейбір тілдерде олардың семантикасы «қатты», «берік», «нық» ұғымдарымен де сабақтасып жатады.

Қазақ тілінде «қақырыну», «қақыру» сөздері бүгінге дейін қолданыста сақталған. Сонымен қатар Алтай және Қобда өңірі қазақтарының тілдік қолданысында «қарқырап сөйлеу», «қақырынба» тәрізді тілдік бірліктер кездеседі. Бұл сөздер адамның дөрекілеу немесе жағымсыз үнмен сөйлеуін білдіреді.

Моңғол, тува, алтай, саха, якут ұлттарының көпдауысты ән айтатын «хөмий» деген дәстүрлі өнері бар. Бұл әнді бір орындаушы бір мезетте екі немесе одан да көп дыбысты қатар шығара отырып орындайды. Осы хөмийдің *«өте төмен, қоңыр, терең үнмен»* дыбыс шығаратын бір түрін моңғолдар «хархираа хөмий (қарқырау)» деп атайды. Бұл салт-дәстүрдің шығу тегін табиғатпен етене өмір сүрген көшпелі халықтар желдің гуілі, судың сылдыры, аң-құстың дауысы секілді табиғи дыбыстарды еліктеу арқылы бұл ерекше ән айту тәсілін қалыптастырған деп түсіндіреді. Моңғол хөмий ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұралар тізіміне енгізілген. Мұндай көмеймен ән салу өнері қазақ халқында да бар. Қазақ халқы ежелден көмей, жұтқыншақ және ауыз қуысындағы ауаны алуан түрлі пайдалану арқылы әртүрлі дыбыстар шығарып, әртүрлі музыка аспаптарында ойнаған. Барлығында тыныс ты ерекше бақылау мен дауысты шебер меңгеру қажет.

Қарқара/Қарқаралы атауына ұқсас жер-су атауларының таралуы. Зерттеу нәтижесі бойынша «Қарқаралы» атауымен түбірлес 18 жер-су атауы анықталды. Тек Ауғанстанның өзінде *qargh* түбірлі 24 түрлі қала-қалашық атауы айшықталды. Олардың көбісі сол маңдағы таулардың атымен аталған.

Сурет 1 – «Қарқара» сөзімен түбірлес топонимдердің таралу кеңістігі
Рисунок 1 – Распространение топонимов, имеющих общий корень со словом «Каркара»
Figure 1 – Distribution of Toponyms Sharing the Root “Qarqara”

Кесте 4 – «Қарқаралы» атауымен түбірлес жер-су атаулары
Таблица 4 – Географические названия, имеющие общий корень с топонимом «Каркаралы»
Table 4 – Geographical Names Sharing the Same Root as the Toponym “Qarqaraly”

Жер-су атаулары	*Мемлекеті, аймағы*	*Тілі*	*Географиялық сипаты*	*Мағынасы*
Qarqara (Қарқара)	Қазақстан, Алматы облысы	қазақ	Өзен алқабы	әшекейлі баскиім
Karkaraly / Қарқаралы	Қазақстан, Қарағанды	қазақ	Тау және ұлттық парк, қала	әшекейлі баскиім
Karkar / Qarqarah	Қырғызстан, Ыстықкөл маңы	қырғыз	Тау және тау аңғары	тырна атауы
Kharkhiraa Хархираа	Моңғолия, Увс аймағы	моңғол	Тау және өзен атауы	күркіреген, арқыраған дыбыс
Kharkhara / Harkhara	Ресей, Тува Республикасы	тува	Таудағы шағын өзен атауы	сарқыраған дыбыс
Karkar	Ауғанстан (Бадахшан, Кундуз маңында)	перс / пушту	Өзен атауы	судың дыбысы
Qarqarah	Сауд Арабиясы, Хиджаз аймағы	араб	Өзен және шағын қала атауы	отырықты орын, сулы жер
Al Qararah	Йеменнің Hajjah аймағында	араб	Тау шатқалындағы ауыл атауы	тұрақты, отырықты
Qarqur	Сирияның Hama провинциясы	араб	Ауыл атауы, Оронтес өзеннің жағасында	Мағынасы табылмады. Ұқсас мағына – «жыра» сөзі.
Karkar	Ирак	араб	Ежелгі қала, қазір жоқ. Өзен жағасында орналасқан.	мағынасы белгісіз
Qarqar	Азербайжан, таулы Карабак,	түркі	Таулы Карабак аймағында Qarqar / Gargar / Herher атаулы бірнеше ауыл бар.	судың күркіреун бейнелеген оним
Qarqarçay	Азербайжан	түркі	Кура өзеніне құятын өзен	ағыны қатты, шуылдаған
Gharghara	Таджикстан, Хатлон аймағында	иран	Тау шатқалында, өзен бойында орналасқан ауыл атауы	су сарқырау
Gargar	Армения, Лори аймагында	армян	Тау шатқалында, шағын өзен бойындағы ауыл	судың дауысы
Gargano	Италия, Пулия аймағы	итальян	Таулы, биік жағалы ұлттық парк	дыбыс жаңғыратын таулар
Gargar	Иран, Хузестан аймағы	иран	Тау шатқалында, шағын өзен бойындағы ауыл	су сарқырау
Gargara	Түркия, Çanakkale аймағы	грек	Ежелгі Грек, қазіргі Түркиядағы мұхит жағасындағы ежелгі қала аты. Қазір жоқ	таудың желі, желдің жаңғырыққан дауысы
Gargaron	Түркия, Çanakkale аймағы	түркі	Тау атауы	терең шатқал, аңғар

Жоғарыдағы атаулар, яғни *kar-/qar-/har-/ghar-* түбірі бар топонимдік атаулардың көбісі өзен немесе тау атауларында кездеседі және елді мекен атауларында көп пайдаланылған.

Аталған онимнің этимологиялық және салыстырмалы-лингвистикалық талдауы көптеген тілде «Қарқаралы» атауымен түбірлес сөздердің кездесетінін көрсетті. Бұл сөздердің басым бөлігі табиғи дыбыстарды, атап айтқанда, гүрілдеу, сарқырау, қарқырау немесе қатты үн шығару құбылыстарын бейнелеумен байланысты. Осыған орай аталған лексемалардың белгілі бір бөлігі парсы тілі арқылы түркі тілдеріне енген болуы мүмкін деген болжам жасауға негіз бар.

Екіншіден, жер-су атауларын зерттегенде түбірлес жер-су атауларының таралуында кейбір зандылықтар байқалады. Географиялық кеңістікті картографиялау барысында бұл түбір көбіне сыңғырлап ағатын шағын өзендердің атауларында кездеседі және аталған су атаулары тау шатқалында орналасқан. Тау шатқалындағы өзен ағысы күшті болса, сарқырамалар пайда болып,

күркіреген дауыстар пайда болып, тау шатқалындағы дыбыс жаңғырып өте алыстан естілетіні белгілі. Сондықтан осы зерттеудің нәтижесіне сүйене отырып, бұл атаудың шығу тегін төмендегідей түсіндірдік.

Қарқара/Қарқаралы – судың дыбыс шығару ерекшеліктеріне байланысты пайда болған географиялық атау. Яғни ежелгі көшпенді халық судың ағу үніне сәйкес әртүрлі акустикалық құбылысты бейнелейтін етістіктерді қолданған. Кейін бұл табиғи құбылысты сипаттайтын етістік сөздер өзен-сулардың аты болып қалыптасқан. Сондай-ақ осы өзен-су атауларына сәйкес маңындағы тауларға немесе басқа да нысандарға атаулар берілген. Бұл оним өте ертеде қалыптасып, морфологиялық немесе жазылу тұрғысынан өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі түбірі сақталып, бүгінге жеткен.

Қазіргі қолданыстағы ең жақын сөз – «қарқырау, күркіреу» етістігі. Бұл сөзді түркітектес халықтар, қазақ және моңғол ұлттары бүгінге дейін қолданып келеді. Бұл лексема парсы тілінің غرغر (gharghar/ġarġar) сөзінен қазақ тіліне өткен болуы мүмкін. Бұл сөздің мағынасы: 1) қарқыраған, күркіреген, гүрілдеген үн; 2) судың қатты ағуы, тамақтағы немесе ішкі гүріл; 3) ағынды өзеннің, сарқыраманың сарыны сияқты өзара жақын үш мағынаны білдіретін дыбыстық еліктеуіш (ономатопеялық) атау. Парсы тілінде قرقار / قرقور (qarqur/qarqār) лексемасы (қарқылдаған, қарқыраған үн және құс дауысы немесе су гүрілі) «қарқырау» сөзіне фонетикалық тұрғыдан ең жақын.

Алайда тау шатқалындағы үлкен-кіші барлық өзен күркіреп, сарқырап ағатыны белгілі. Сондықтан онда барлық тау шатқалдарында өзен-су атауларында бұл оним неге қалыптаспаған, қолданысқа енбеген немесе сақталмаған деген сұрақ туындайды. Жоғарыдағы 18 жер-су атауының орналасқан орнын географиялық карта кеңістігінен қарасақ, олардың белгілі бір аймақтарда немесе қатынас жолдарының бойында, сондай-ақ жолдан оқшаулау орналасқан тау шатқалдарында шоғырланғанын аңғаруға болады.

Бұл сұраққа жауап беру үшін Қарқаралы тауының географиялық орналасуына назар аударсақ, жер серігінен алынған суреттен оның Сарыарқа жазығында Каспийден Алтайға дейінгі жолдағы негізгі бағыт-бағдар беретін тау екені байқалады. Сонымен қатар оның Іле Алатауынан Батыс Сібір жазығына дейінгі бағыттағы маңызды бағдарлық тау сілемдерінің бірі екені де айқын көрінеді (Қазақстан Республикасының ұлттық атласы. Табиғи жағдайлары мен ресурстары, 2010).

Географиялық орнына жақсылап мән берсек, ол төрт жақтан келген жауды алыстан бақылауға мүмкіндік беретін, сондай-ақ шығысындағы суы мол Ертіс өзені арқылы қарсыласты тежеп тұруға қолайлы болған. Ал шегінуге мәжбүр болған жағдайда Қызылтау, Айыртау, Ерейментау және Мыржық сілемдерін паналауға мүмкіндік туғызған. Сондықтан бұл өңірдің көне тайпалар үшін қорғаныс және әскери әрекеттер жүргізуге қолайлы стратегиялық аумақ болғаны Сурет 2-дегі картадан анық байқалады.

Осы себепті мұнда адам қоныстары ерте кезеңдерден қалыптасқан. Өңірде көне қоныстанудың болғанын дәлелдейтін археологиялық құнды жәдігерлер де бар. Егер Қарқаралы көне тайпалар үшін қорғанысқа, қоныстануға және шаруашылық жүргізуге қолайлы өлке болмаған жағдайда, археологиялық мұралардың сақталуы екіталай болар еді. Сонымен бірге көшпелі қауымдар батыстан шығысқа, солтүстіктен оңтүстікке қарай ұзақ қашықтықтарға қозғалған кезде саудагерлер, жолаушылар және елшілер Сарыарқа жазығында Қарқаралы тауын негізгі бағдар ретінде пайдаланып, межелі жеріне жеткен деп пайымдауға болады. Бұл тұжырым тарихшы С. Ақынжановтың «қырық рулы қазақтың бас қосқан жері» деген пікірімен де белгілі дәрежеде үндеседі.

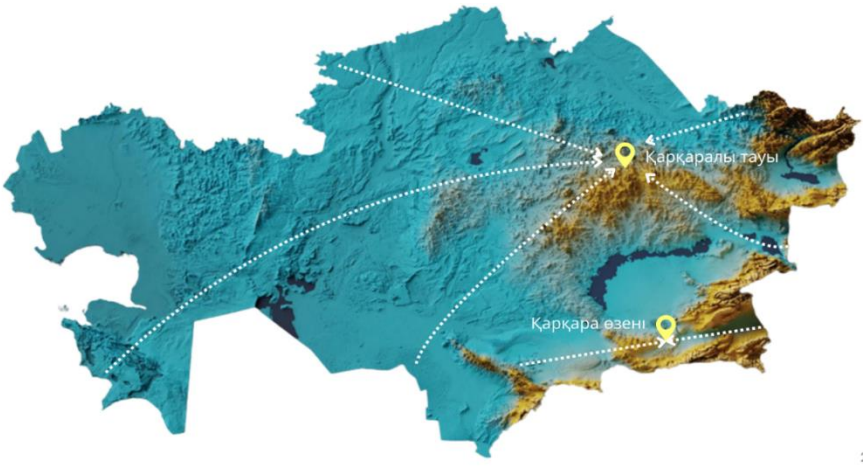

Сурет 2 – Қарқара тауының географиялық маңыздылығы
Рисунок 2 – Географическое значение горы Каркара
Figure 2 – Geographical Significance of Mount Qarqara

Қарқаралы тауын бағдар ретінде пайдалану себебі Қарқаралы тауының өзінде емес, оның қойнауындағы таза сулы өзен-бұлақтармен, сондай-ақ маңында арқар, тау ешкісі және бөкендердің болуымен байланысты болуы мүмкін. Себебі біз зерттеген 18 терминнің басым бөлігінің төңірегінде арқар мен тау ешкісінің көп болғаны туралы деректер кездеседі. Қарқаралы тауының айналасында ащы және тұщы көлдер көп болғанымен, сыңғырлап ағатын мөлдір суы бар әрі аймақтағы жануарлардың негізгі су көзі саналатын Қарқаралы бұлағы айрықша маңызға ие.

Сондықтан Қарқаралы атауы тауға емес, таудан құлай аққан, күркіреп-сарқыраған өзенге немесе бұлаққа берілген атау болуы ықтимал. Кейіннен бұл атау тау атына ауысып, қандай ұлт болмасын түсінікті, географиялық ерекшелігіне сай топоним ретінде қалыптасып, сан ғасырлар бойы сақталған.

Алматы облысындағы Қарқара өзенінің де ежелгі тайпалар үшін маңызды стратегиялық нысан болғаны байқалады. Қарқара өзені, бір жағынан, шатқалмен, екінші жағынан, жазық даламен шектесіп жатқандықтан, мол әскерді тынықтыруға әрі бекініс ұйымдастыруға қолайлы болған. Қарқаралы тауы мен Қарқара өзені атауларының қалыптасу себептерін осы пайымдау негізінде түсіндіруге болады.

Әдебиетке шолуда аталған ғалымдардың тұжырымдарын талдай келе және зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, бүгінге дейін ұсынылған түсіндірулерге қатысты өз пайымымызды ұсынуды жөн көрдік. А. Әбдірахмановтың құс атауына байланысты пікірі нақтылауды қажет етеді деп ойлаймыз. Себебі Қарқара тырнасы (Grus grus) – өте сирек кездесетін жыл құсы және бұл құстың тіршілік етуге қолайлы ортасы Қарқаралы тауының табиғатына сәйкес келмейді. Мұны арнайы географиялық зерттеу арқылы анықтауға болады. Сондай-ақ қазақ халқы өзі қастерлеген бүркіт, сұңқар, қаршыға қатарлы құстарға жер-су атауын көп бермеген. Сондықтан үлкен бір тауды көшпелі халықтың тұрмыс тіршілігі үшін маңызы аз құс атауымен атады деп санау күмән тудырады.

Ал В.М. Иллич-Свитыч, Ж. Артықбаев және А. Жартыбаевтың халық аңыздарына негіздеп түсіндірген «қар+қара+лы – биік таулар мен қырат, жота, шыңдары бар жер» деген тұжырымын ішінара қолдаймыз. Түркі, қазақ және моңғол көшпенділері жер-су атауларын қалыптастыруда табиғи түсіне қарай сипаттау тәсілін кеңінен қолданған. Қара, көк, ақ және басқа да түстер арқылы берілген атаулар көп кездеседі. Осы тұрғыдан қарағанда, атауды мұндағы «қара» компонентімен байланыстыруға негіз бар.

Ал «қыра» сөзімен сабақтастыру жеткілікті дәрежеде дәлелденбеген және бұл көзқарас Қарқара өзені атауының қалыптасуын түсіндірумен үйлесе бермейді. Сонымен қатар «қырат» ұғымы әр халықтың тілінде әртүрлі аталады, Қарқаралы атауына сәйкес келмейді. Сондықтан бұл түсіндіруде белгілі бір қарама-қайшылық байқалады.

Ал Э.М. Мурзаевтың бұл атауды «гора», яғни «тау» сөзімен байланыстыруы нақты

тұжырымнан гөрі болжам сипатында берілген деп пайымдауға болады. Мұны жанама түрде растайтындай дерек ретінде Ресей аумағында kar-/qar-/har-/ghar- түбірлерінен қалыптасқан атаулар анықталмады. Кездескен бірен-саран топонимдер Моңғолия шекарасына жақын өңірлерде және Тыва Республикасының аумағында орналасқан.

Халық арасында кең тараған баскиімге байланысты пікірге келетін болсақ, қазақ халқында қауырсынмен әшекейленген, төбесі биік, шашақты, салтанатты әйел баскиімі болғаны белгілі. Алайда бұл көзқарасты тереңірек қарастыру қажет. Қазіргі еңбектердің бір бөлігі қазақтың дәстүрлі мәдениетін, көшпелі өмір салтын және мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпын толық ескере бермейді. Яғни тарихи көне топонимдерді қарастырғанда кеңестік кезеңде қалыптасқан, ұлттық ерекшеліктерді екінші кезекке қойған ғылыми еңбектерден гөрі, мәселені қазақтың байырғы мәдени-танымдық негіздерінен бастаған жөн.

Ашық интернет-дереккөздерде бейнеленген, түйенің үстіне орналастырылатын, ғұрыптық мәнге ие әрі төрт бұрышына құс қауырсыны тағылған құрылғы ретінде түсіндірілетін нұсқаны негізді деп санауға болады. Қазақ халқында мұндай рәсімдік мәнге ие кебеженің болғаны анық. Дегенмен бұл мәселе жеке бағыттағы ізденісті қажет етеді. Осы бұйым Қарқаралы тауының атауына негіз болды деуге дәлел жеткіліксіз. Себебі аталған ғұрыптық зат кейінгі кезеңдерде пайда болған, ал бұл өңірді адамдар сан ғасыр бойы мекендеген. Көне дәуірде осы тауды қоныстанған қауымның оған атау бермеуі мүмкін емес. Сондықтан қазақы қарқара кебежесі мен Қарқаралы топонимінің арасында тікелей байланыс болмауы ықтимал деген тұжырым жасауға болады.

Жалпы алғанда Қарқаралы – Алтын адам, археологиялық құнды жәдігерлер табылған орын. Қарқаралы петициясының да тарихта алар орны ерекше. Атыраудан Алтайға дейінгі ұлан-ғайыр аумақты алып жатқан Арқаның алтын күмбезі болғандықтан, Қарқаралы топонимінің қалыптасу негізін өте көне кезеңдерден іздеген жөн. Сондай-ақ оны ономастикалық және этимологиялық тұрғыдан өзге тілдердегі ұқсас сөздермен салыстыра қарастыру неғұрлым тиімді болмақ. Яғни бұл топонимнің төркінін Қазақстан аумағымен ғана шектемей, парсытілдес елдердің лексикасымен, сондай-ақ араб және ағылшын тілдеріндегі атаулармен салыстыра отырып қарастырған абзал.

Қорытынды

Қарқара/Қарқаралы – Қазақстан аумағында тоғыз түрлі нысан атауы ретінде қолданылып келе жатқан көне топонимдердің бірі. Оның мағынасы ғалымдар тарапынан бес түрлі болжам негізінде түсіндіріледі. Осы мақалада Қарқара/Қарқаралы атауы «су қозғалысын, ағынның дыбыстық сипатын білдіретін етістіктен қалыптасқан» деген ғылыми тұжырым ұсынылады. Табиғи құбылысты сипаттайтын бұндай сөздер ерте кезде пайда болып, әр тілдің әліпбиі, грамматикасына қарай әртүрлі жазылғанымен, негізгі мағынасын сақтап келген.

Лингвогеографиялық талдау нәтижесінде Қарқара/Қарқаралы атауымен түбірлес және мағыналық жағынан сабақтас 18 топонимнің әлемнің 15 елінде кездесетіні анықталды. Олардың географиялық таралу аймағы негізінен Таяу Шығыс, Арабия түбегі және Орта Азия өңірлерінде шоғырланған. Бұл жағдай аталған түбірдің тарихи-географиялық кеңістікте өте ертеден қолданыста болғанын және әртүрлі халықтардың тілдік қорында сақталғанын көрсетеді.

Осылайша, Қарқара/Қарқаралы атауының лингвогеографиялық табиғатын кешенді түрде зерттеу түркі және әлемдік топонимиядағы көне атаулардың қалыптасу заңдылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Болашақта түбірлес топонимдердің тарихи жазба деректер, археологиялық материалдар мен салыстырмалы-тарихи тіл білімі негізінде жан-жақты қарастырылуы бұл ғылыми болжамның дәйектілігін одан әрі нақтылай түсері сөзсіз.

Әдебиеттер

Ақынжанов С. Ортағасырлық Қазақстандағы қыпшақтар. – Алматы, 1995.

Артықбаев Ж. Қарқаралы басында жалғыз арша // Qazaqstan tarihy. [Электронды ресурс]. – https://e-history.kz/kz/news/show/339213 (Пайдаланылған күні: 25.01.2026).

Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975.

Әрінұлы А. Атақоныс – Арқадағы – шежірелі Қарқаралы: шежіре, тарихи әңгімелер, естеліктер. – Алматы: Дәуір, 2003. – 224 б.

Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: «Азия» баспасы, 2004. – 128 б.

Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы: атаулар сыры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.

Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. – Москва: Наука, 1971.

Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы. II том. Солтүстік Қазақстан облысы. /Қазақстан Республикасының Жер ресурстарын басқару жөніндегі агенттігі, РМҚК Ұлттық картографиялық-геодезиялық қоры/. – Алматы, 2004.

Қазақстан Республикасының ұлттық атласы. Табиғи жағдайлары мен ресурстары. I том. – Алматы, 2010. – 131 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. II том. – Алматы: РПК «СЛОН», 2012.

Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. I- IV томдар. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014.

Қалымқұлов Р. Ертіс-Кереку өңірінің әкімшілік-аумақтық құрылысының жалпы тарихы және елді мекен атаулары (XVIII – XXI ғғ). – Астана, 2008.

Қожырбайұлы М. Қарқараға жаның жеткенше, шыда, бауырым // Abai.kz [Электронды ресурс]. – https://abai.kz/index.php/post/68700 (Пайдаланылған күні: 25.01.2026).

Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттарының сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985.

Құмырзақұлы А. Тарихы тылсым Қарқаралы // Qazaqstan tarihy. [Электронды ресурс]. – https://e-history.kz/kz/projects/show/23109 (Пайдаланылған күні: 25.01.2026).

Мазаржанова Қ.М. Қарқаралы мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің рекреациялық жағдайы // «Сейфуллин оқулары-14: Жастар, ғылым, инновациялар: цифрландыру жаңа даму кезеңі» атты республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – 2018. – 272-275-бб.

Мурзаев Э.М. Природа Синьцзяна и формирование пустынь Центральной Азии. – Москва: Наука, 1966.

Орталық Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1989.

Сыздықов С.М. Қарқаралы-Қазылық: ғылыми-танымдық кітап /ҚР Мәдениет және спорт министрлігі/. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2015. – 302 б.

Хұсайын К.Ш. Қазақ тіліндегі дыбысбейнелеуіштік сөздер номинациясы: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 1988.

References

Abdirahmanov, A. (1975) Toponimika zhane jetimologija. Almaty: Gylym. [Abdrakhmanov, A. (1975) Toponymy and etymology. Almaty: Gylym.] (in Kazakh)

Aqynzhanov, S. (1995) Ortagasyrlyq Qazaqstandagy qypshaqtar. Almaty. [Akynzhanov, S. (1995) The Kipchaks in Medieval Kazakhstan. Almaty.] (in Kazakh)

Arinuly, A. (2003) Ataqonys – Arqadagy shezhireli Qarqaraly: shezhire, tarihi anggimeler, estelikter. Almaty: Dauir, 224 b. [Arinuly, A. (2003) Ancestral Homeland – Historic Karkaraly of Saryarka: Genealogies, Historical Narratives and Memoirs. Almaty: Dauir, 224 p.] (in Kazakh)

Artyqbaev, Zh. (2023) Qarqaraly basynda zhalgyz arsha. Qazaqstan tarihy [Jelektrondy resurs]. – https://e-history.kz/kz/news/show/339213 (Paidalanylgan kuni: 25.01.2026). [Artykbayev, Zh. (2023) A Lone Juniper on the Peak of Karkaraly. Qazaqstan tarihy [Electronic resource]: https://e-history.kz/kz/news/show/339213 (date of Use: 25.01.2026).] (in Kazakh)

Husajyn, K. (1988) Qazaq tilindegi dybysbejneleuishtik sozder nominacijasy: filol. gyl. dokt. … dis. Almaty. [Khussaiyn, K. (1988) Nomination of Sound-Expressive Words in the Kazakh language: philol. doctor of science ... dis. Almaty.] (in Kazakh)

Illich-Svitych, V.M. (1971) Opyt sravnenija nostraticheskih jazykov. Moskva. [Illich-Svitych, V. (1971) An Attempt at Comparing Nostratic Languages. Moscow.] (in Russian)

Mazarzhanova, Q. (2018) Qarqaraly memlekettik ulttyq tabigi parkining rekreacijalyq zhagdajy. “Seifullin oqulary-14: Zhastar, gylym, innovacijalar: cifrlandyru zhanga damu kezengi” atty respublikalyq gylymi-teorijalyq konferencijanyng materialdary. 272-275-bb. [Mazarzhanova, Q. (2018) Recreational Conditions of Karkaraly State National Natural Park. Materials of the Republican scientific and theoretical conference “Seifullin Readings-14: Youth, Science, Innovation: Digitalization is a new stage of development”. Pp. 272-275.] (in Kazakh)

Murzaev, Je. (1966) Priroda Sin`czjana i formirovanie pustyn` Central`noj Azii. Moskva. [Murzayev, E. (1966) The Nature of Xinjiang and the Formation of the Deserts of Central Asia. Moscow.] (in Russian)

Ortalyq Qazaqstannyng zher-su attary (1989) Almaty: “Gylym” baspasy. [Place Names of Central Kazakhstan. (1989) Almaty: “Gylym” Publishing House.] (in Kazakh)

Qajdar, A. (2014) Gylymdagy gumyr. T. I-IV. Almaty: “Sardar” baspa uji. [Qaidar, A. (2014) A Life in Science. Vol. I - IV. Almaty: “Sardar” Publishing House.] (in Kazakh)

Qalymqulov, R. (2008) Ertis-Kereku ongirining akimshilik-aumaqtyq qurylysynyng zhalpy tarihy zhane eldi meken ataulary (XVIII-XXI gg.). Astana. [Kalymkulov, R. (2008) Administrative-Territorial Development and Settlement Names of the Ertis-Kereku Region (18th–21st Centuries). Astana.] (in Kazakh)

Qazaqtyng jetnografijalyq kategorijalary, ugymdar men ataularynyng dasturli zhujesi (2012) T. II. Almaty: SLON. [Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Terms. (2012). Vol. II. Almaty: SLON.] (in Kazakh)

Qazaqstan Respublikasynyng geografijalyq ataularynyng memlekettik katalogy. (2004) II tom. Soltustik Qazaqstan oblysy. Almaty. [State Catalogue of Geographical Names of the Republic of Kazakhstan. (2004) Vol. II. North Kazakhstan Region. Almaty.] (in Kazakh)

Qazaqstan Respublikasynyng Ulttyq Atlasy. Tabigi zhagdajlary men resurstary. (2010) T. I. Almaty, 131 b. [National Atlas of the Republic of Kazakhstan. Natural Conditions and Resources. (2010) Vol. I. Almaty, 131 p.] (in Kazakh)

Qojshybaev, E. (1985) Qazaqstannyng zher-su attarynyng sozdigi. Almaty: Mektep. [Koishybayev, Ye. (1985) Dictionary of Place Names of Kazakhstan. Almaty: Mektep.] (in Kazakh)

Qozhyrbajuly, M. (2018) Qarqaraga zhanyng zhetkenshe, shyda, bauyrym. Abai.kz [Jelektrondy resurs]. – https://abai.kz/index.php/post/68700 (Paidalanylgan kuni: 25.01.2026). [Kozhyrbaiuly, M. (2018) Endure Until You Reach Karkara, My Brother. Abai.kz [Electronic resource]: https://abai.kz/index.php/post/68700 (date of Use: 25.01.2026).] (in Kazakh)

Qumyrzaquly, A. (2024) Tarihy tylsym Qarqaraly. Qazaqstan tarihy [Jelektrondy resurs]. – https://e-history.kz/kz/projects/show/23109 (Paidalanylgan kuni: 25.01.2026). [Qumyrzaquly, A. (2024) The Historical Mystery of Karkaraly. Qazaqstan tarihy [Electronic resource]: https://e-history.kz/kz/projects/show/23109 (date of Use: 25.01.2026).] (in Kazakh)

Syzdyqov, S. (2015) Qarqaraly-Qazylyq: gylymi-tanymdyq kitap. Astana: Foliant, 302 b. [Syzdyqov, S. (2015) Karkaraly-Kazylyk. Astana: Foliant, 302 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T., Rysbergen, Q. (2004) Qazaq onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy. Almaty: Azija, 128 b. [Zhanuzaq, T., Rysbergen, Q. (2004) Kazakh Onomastics: Achievements and Prospects. Almaty: Aziya, 128 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T. (2007) Qazaq onomastikasy: ataular syry. Almaty: Dajk-Press, 524 b. [Zhanuzaq, T. (2007) Kazakh Onomastics: The Secrets of Names. Almaty: Dyke-Press, 524 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Баделгажы Е., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-79-92

Камшат Батырбекова[1], Сандыбай Боранбаев[2], Сәуле Байменова[3*]
[1]докторант, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0009-0006-2376-921X E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru
[2] филология ғылымдарының докторы, профессор,
Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0000-0002-5596-737X E-mail: sandybai60@mail.ru
[3*]автор-корреспондент, докторант, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., ORCID: 0009-0004-8429-8808 E-mail: saule.baimen78@gmail.com

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ «БАЙТАРАТУ'Л-ВАЗИХ» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІК

Аңдатпа. «Байтарату'л-Вазих» қолжазбасы – қыпшақ тілінің тарихи даму үдерісін, қазіргі қазақ тілімен лексикалық әрі құрылымдық сабақтастығын анықтауға мүмкіндік беретін құнды тарихи жазба мұра. Мақалада ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіші – «Байтарату'л-вазих» қолжазбасындағы ономастикалық кеңістік, соның ішінде теонимдер мен антропонимдердің тілдік және мазмұндық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ескерткіш мәтініндегі діни сипаттағы жалқы есімдерді анықтап, олардың құрылымдық, фонетикалық және семантикалық қырларын талдау, сондай-ақ қазіргі қазақ тіліндегі қолданысымен сабақтастығын айқындау. Мақалада теонимдер мен антропонимдердің мәтіндік контексте жүйеленіп, олардың қызметі мен мағыналық жүктемесі сараланады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы және лексика-семантикалық әдістер қолданылып, көне түркілік дүниетаным мен исламдық танымның өзара ықпалдастығы көрсетіледі. Нәтижесінде, «Байтарату'л-вазих» ескерткішіндегі ономастикалық бірліктердің ортағасырлық қыпшақ тіліндегі діни-мәдени жүйені танытудағы орны айқындалады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – аталған жазба мұрадағы теонимдер мен антропонимдердің алғаш рет ономастикалық кеңістік аясында кешенді түрде қарастырылып, тарихи-семантикалық тұрғыдан сипатталуында. Зерттеу нәтижелері мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикалық қорын және оның қазіргі қазақ тілімен тарихи сабақтастығын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: жазба ескерткіштер; ономастикалық кеңістік; теонимдер; антропонимдер; діни лексика.
Сілтеме жасау үшін: Батырбекова К., Боранбаев С., Байменова С. Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішіндегі ономастикалық кеңістік. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 79-92-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-79-92

Камшат Батырбекова[1], Сандыбай Боранбаев[2], Сауле Байменова[3*]
[1]докторант, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0009-0006-2376-921X E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор,
Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент,
ORCID: 0000-0002-5596-737X E-mail: sandybai60@mail.ru
[3*]автор-корреспондент, докторант, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0009-0004-8429-8808 E-mail: saule.baimen78@gmail.com

ОНОМАСТИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В СРЕДНЕВЕКОВОМ МАМЛЮКСКО-КИПЧАКСКОМ ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ «БАЙТАРАТУ'Л-ВАЗИХ»

Аннотация. «Байтарату'л-Вазих» – ценный исторический письменный памятник, позволяющий проследить процесс исторического развития кыпчакского языка, а также выявить его лексическую и структурную преемственность с современным казахским языком. В статье рассматривается ономастическое пространство средневекового письменного памятника мамлюко-кыпчакского периода – «Байтарату'л-вазих», в частности языковые и содержательные особенности теонимов и антропонимов. Цель исследования – выявление религиозно маркированных собственных имён в тексте памятника, анализ их структурных, фонетических и семантических характеристик, а также установление их преемственности с современным казахским языком. В статье теонимы и антропонимы систематизируются в текстовом контексте, определяется функция и смысловая нагрузка. Применяются историко-сопоставительный и лексико-семантический методы, что позволяет показать взаимодействие древнетюркского мировоззрения и исламской традиции. В результате определяется роль ономастических единиц памятника «Байтарату'л-вазих» в репрезентации религиозно-культурной системы

средневекового кыпчакского языка. Научная новизна – теонимы и антропонимы данного письменного наследия впервые комплексно рассматриваются в рамках ономастического пространства и характеризуются с историко-семантической точки зрения. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию лексической системы мамлюко-кыпчакского языка и её исторической преемственности с современным казахским языком.

Ключевые слова: письменные памятники; ономастическое пространство; теонимы; антропонимы; религиозная лексика.

Для цитирования: Батырбекова К., Боранбаев С., Байменова С. Ономастическое пространство в средневековом мамлюкско-кипчакском письменном памятнике «Байтарату'л-вазих». *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 79-92. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-79-92

Kamshat Batyrbekova[1], Sandybai Boranbayev[2], Saule Baimenova[3*]

[1]Doctoral Student, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0009-0006-2376-921X E-mail: kamshat.batyrbek@mail.ru

[2]Doctor of Philology, Professor, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0000-0002-5596-737X E-mail: sandybai60@mail.ru

[3*]Corresponding Author, Doctoral Student, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0009-0004-8429-8808 E-mail: saule.baimen78@gmail.com

THE ONOMASTIC SPACE IN THE MEDIEVAL MAMLUK-KIPCHAK WRITTEN MONUMENT "BAYTARATU'L-WAZIH"

Abstract. This article examines the onomastic space of the medieval Mamluk-Kipchak written monument-the manuscript "Baitaratu'l-vazih", with a particular focus on the linguistic and semantic features of theonyms and anthroponyms. The aim of the study is to identify religiously marked proper names in the text, analyze their structural, phonetic, and semantic characteristics, and determine their continuity with modern Kazakh usage. Theonyms and anthroponyms are systematized within the textual context, and their functions and semantic load are clarified. The research employs historical-comparative and lexical-semantic methods, revealing the interaction between ancient Turkic worldview and Islamic tradition. As a result, the role of onomastic units in the manuscript "Baitaratu'l-vazih" is defined in representing the religious and cultural system of the medieval Kipchak language. The scientific novelty of the study lies in the fact that theonyms and anthroponyms of this written heritage are, for the first time, comprehensively analyzed within the framework of onomastic space and described from a historical-semantic perspective. The findings contribute to a deeper understanding of the lexical system of the Mamluk-Kipchak language and its historical continuity with the modern Kazakh language.

Keywords: written monuments; onomastic space; theonyms; anthroponyms; religious vocabulary.

For citation: Batyrbekova, K., Boranbayev, S., Baimenova, S. The Onomastic Space in the Medieval Mamluk-Kipchak Written Monument "Baytaratu'l-Wazih". *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 79-92. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-79-92

Кіріспе

Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері түркі тілдерінің тарихи дамуын, ортағасырлық тілдік үдерістер мен мәдени ықпалдастықты танытатын құнды дереккөздер. Бұл кезеңде дүниеге келген жазба ескерткіштер өзге түркі жазба ескерткіштерінен функционалдық бағыт-бағдарымен, тілдік құрамының көпқабаттылығымен және практикалық сипатымен ерекшеленеді. Мәмлүк мемлекеті дәуірінде қыпшақ тілінің жат тілдік ортада қолданылып, әкімшілік, әскери және ғылыми салаларда қызмет атқаруы бұл ескерткіштердің тілдік құрылымына елеулі ықпал етті. Соның нәтижесінде аталған мәтіндерде түркілік негізбен қатар араб және парсы тілдерінен енген кірме элементтер кеңінен ұшырасады. Әсіресе діни ұғымдарға қатысты атаулардың жиілігі жоғары. Бұл құбылыс мәмлүк-қыпшақ жазба дәстүрінің көптілді және мәдени-тілдік ықпалдастық сипатын айқын көрсетеді. Ортағасырлық қыпшақ тілінің даму кезеңдерін сипаттайтын бұл ескерткіштер қазіргі қазақ тілінің лексикалық, фонетикалық және грамматикалық жүйелерінің қалыптасу арналарын айқындауда маңызды рөл атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері түркі тілдерінің тарихи эволюциясын айқындауда құнды әрі көпқырлы лингвистикалық деректер жүйесін құрайды. Соңғы ғасырдың ширегінде ортағасырлық жазба ескерткіштерді зерттеу үдерісі едәуір қарқын алып ғылыми айналымда кеңінен дамыды. Бұл үдерістің жандануына бірқатар факторлар әсер етті. Атап айтқанда, тарихи-мәдени мұраны сақтау мен жаңғыртуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың жүзеге асырылуы, ұлттық тіл мен рухани құндылықтарды қайта зерделеуге деген ғылыми сұраныстың артуы, сондай-ақ

гуманитарлық ғылымдардағы жаңа әдіснамалық бағыттардың қалыптасуы ерекше рөл атқарды. Соның нәтижесінде ортағасырлық жазба ескерткіштер тек тілдік дереккөз ретінде ғана емес, сонымен қатар тарихи, мәдени, этнолингвистикалық және өркениеттік құбылыс ретінде кешенді түрде қарастырыла бастады. Түркітану, лингвистика, тарих және мәтінтану салаларындағы зерттеулер бұл мұраларды жаңаша интерпретациялауға мүмкіндік берді. Мемлекеттік деңгейде қабылданған бағдарламалар аясында қолжазба қорларын цифрландыру, сирек қолжазбаларды анықтау, ғылыми айналымға енгізу және басылымдық түрде жариялау жұмыстары жүйелі түрде жүргізілді. Бұл өз кезегінде ортағасырлық жазба ескерткіштерге қолжетімділікті арттырып, оларды жан-жақты ғылыми талдауға жол ашты.

Осы кең ғылыми-әдіснамалық және институционалдық негіз мәмлүк-қыпшақ жазба мұраларын зерттеуге де тікелей ықпал етті. Бұл салада шетелдік және отандық ғалымдар елеулі үлес қосты. Атап айтқанда, М. Хаутсма, М. Жаберт, Х. Кун, М.Ф. Көпрүлү, Ю. Моль, Б. Аталай, Н.А. Баскаков, А. Зайанчковский, Х. Касапоғлу, С.М. Муталлибов, А. Хамраев, Ш. Абилов, Я. Экман, Н. Расулова, сондай-ақ Ә. Құрышжанов, А. Ибатов, Б. Сағындықұлы, С. Құдасов, Ә. Наджип, С. Боранбаев, Б. Дүйсенов, А. Гаркавец, Ш.Ш. Жалмаханов, М. Сабыр, Р. Досжан, М. Маженова, А. Әлібекұлы, Т. Арынов, Қ. Садықбеков, Қ. Қыдырбай, А.А. Мұстафаева, Б. Сүйеркұл, Қ.Қ. Әубәкірова, Ш. Әуелбекова, Б. Батырашұлы, Т. Қыдыр, Қ. Саки, Г. Амирова, Қ. Қайполла және т.б. зерттеушілердің еңбектері мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерін жан-жақты қарастырудың ғылыми негізін қалыптастырды. Осы зерттеулер нәтижесінде мәмлүк-қыпшақ мұраларының тілдік, тарихи-мәдени және этнолингвистикалық ерекшеліктері кешенді түрде айқындалды.

Осы ескерткіштердің ішінде «Байтарату'л-вазих» қолжазбасы ерекше ғылыми мәнге ие. Бұл еңбек араб тіліндегі «Китаб әл-Байтара» трактатының қыпшақ тіліне жасалған аудармасы болып табылады. Қолжазба араб графикасымен жазылып, қыпшақ тілінің негізгі тілдік белгілерін сақтаған, бұл оның ортағасырлық қыпшақ тілін зерттеудегі құнды дереккөз ретіндегі маңызын арттыра түседі. Жоғарыда аталған ғалымдар мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерін әр қырынан зерттегенімен, «Байтарату'л-вазих» қолжазбасы толық әрі кешенді түрде зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Атап айтқанда, қолжазбадағы діни лексика, оның ішінде теонимдер мен антропонимдер жүйесі арнайы әрі жүйелі зерттеуді қажет етеді. Зерттеудің мақсаты – ескерткіш мәтініндегі діни сипаттағы жалқы есімдерді анықтап, олардың құрылымдық, фонетикалық және семантикалық қырларын талдау, сондай-ақ қазіргі қазақ тіліндегі қолданысымен сабақтастығын айқындау. Зерттеу барысында лексика-семантикалық және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы – аталған жазба мұрадағы теонимдер мен антропонимдердің алғаш рет ономастикалық кеңістік аясында кешенді түрде қарастырылып, тарихи-семантикалық тұрғыдан сипатталуында. Бұл зерттеу нәтижелері ортағасырлық қыпшақ тілінің лексикалық жүйесін және оның қазіргі қазақ тілімен байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Мақалада мәмлүк-қыпшақ кезеңіне тән ортағасырлық жазба мұралардың бірі – «Байтарату'л-вазих» қолжазбасындағы діни лексика мен терминология тілдік тұрғыдан талданды. Зерттеудің негізгі нысаны ретінде қолжазба мәтінінде кездесетін теонимдер, антропонимдер және діни мазмұндағы лексикалық бірліктер алынды.

Зерттеу барысында сипаттамалы, құрылымдық, лексика-семантикалық және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Сипаттамалы әдіс арқылы қолжазбадағы діни лексиканың қолданыс ерекшеліктері анықталды. Құрылымдық талдау әдісі діни атаулардың дара және күрделі тұлғаларын, олардың жасалу үлгілері мен құрамдық ерекшеліктерін саралауға мүмкіндік берді. Лексика-семантикалық талдау діни терминдердің мағынасын, олардың мәтін ішіндегі қызметін және семантикалық топтарын айқындауға бағытталды. Ал тарихи-салыстырмалы әдіс көне қыпшақ тіліндегі діни лексемаларды қазіргі қазақ тілі деректерімен және басқа ортағасырлық қыпшақ жазба ескерткіштерінің материалдарымен салыстыра отырып қарастыруға негіз болды.

Мақаланы жазу барысында зерттеу материалы ретінде ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ

тілінде жазылған «Байтарату'л-вазих», «Муниетул-гузат», «Китәб фи илм ән-нушшаб», «Китәб фи рийадат әл-хайл» сияқты жазба ескерткіштермен қатар діни мазмұндағы «Иршәдүл-мүлүк уәс-салатин» және «Китаб муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» еңбектері пайдаланылды. Сонымен бірге зерттеу барысында «Көне түркі сөздігі» (ДТС), М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегі, «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» және басқа да лексикографиялық дереккөздерге сүйенілді.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін тарихи лексикология, тарихи семасиология және теолингвистика бағытындағы ғылыми қағидалар құрайды. Қолжазбадағы діни лексика құрылымдық ерекшеліктеріне қарай жіктеліп, олардың семантикалық өрістері анықталды. Нәтижесінде діни атаулардың шығу тегі, мәтіндегі қызметі және қазіргі қазақ тіліндегі сабақтастығы кешенді түрде қарастырылды.

Әдебиетке шолу

Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері түркі тілдерінің тарихи дамуын, ортағасырлық қыпшақ тілінің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Сондықтан аталған мұраларды зерттеу түркология ғылымында ұзақ уақыт бойы өзекті бағыттардың бірі ретінде қарастырылып келеді. Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі мен мәтіндік ерекшеліктері жөніндегі алғашқы ғылыми еңбектер шетелдік түркологтар М. Хаутсма, Х. Кун, Б. Аталай, А. Зайончковский, Х. Касапоғлу, А. Гаркавец және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапты. Бұл еңбектерде ескерткіштердің қолжазба нұсқалары сипатталып, олардың тілдік ерекшеліктері мен тарихи маңызы айқындалды.

«Байтарату'л-вазих» қолжазбасын арнайы зерттеген ғалымдар қатарында M. Ağar мен C. Özgür еңбектерінің орны ерекше. Олар ескерткіштің транскрипциясын жасап, мәтіннің сөздігін құрастырып, қолжазбаның мәмлүк-қыпшақ тілін зерттеудегі маңызын көрсеткен. Аталған зерттеулер кейінгі ғылыми жұмыстар үшін негізгі дереккөз қызметін атқарды. Дегенмен бұл еңбектерде қолжазбадағы діни лексиканың құрылымдық және семантикалық ерекшеліктері арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған.

Қазақстандық түркологияда мәмлүк-қыпшақ мұраларын зерттеуге Ә. Құрышжанов, А. Ибатов, Б. Сағындықұлы, С. Құдасов, Ә. Наджип және басқа да ғалымдар елеулі үлес қосты. Олардың еңбектерінде мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінің лексикалық құрамы, тарихи фонетикасы, сөзжасам жүйесі және қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы қарастырылды. Бұл зерттеулер ортағасырлық қыпшақ тілінің қазақ тілінің тарихи негіздерінің бірі екенін дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Соңғы жылдары мәмлүк-қыпшақ жазба мұраларын түпнұсқа мәтін негізінде зерттеу жұмыстары жаңа деңгейге көтерілді. Атап айтқанда, Қ. Әубәкірова, Г. Амирова, С. Боранбаев, Г. Серкебаева, Ш. Жалмаханов, Е. Серімов, Ж. Ағабекова және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде мәмлүк-қыпшақ ескерткіштерінің лексикасы, ономастикалық жүйесі, этнолингвистикалық ерекшеліктері мен діни терминологиясы жан-жақты қарастырылды. Әсіресе Қ. Әубәкіровaның еңбектерінде мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштеріндегі теолингвистикалық кеңістік мәселелері зерттеліп, діни ұғымдардың тілдік табиғаты мен қызметі айқындалған.

Зерттеу барысында «Көне түркі сөздігі» (ДТС), М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегі, «Қазақ әдеби тілінің сөздігі», «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» сияқты лексикографиялық дереккөздер пайдаланылды. Бұл еңбектер арқылы қолжазбадағы діни лексемалардың тарихи қолданысы мен қазіргі қазақ тіліндегі мағыналық сабақтастығы анықталды.

Ғылыми әдебиеттерге жасалған шолу мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштерінің әртүрлі тілдік қырлары жан-жақты зерттелгенін көрсетеді. Алайда «Байтарату'л-вазих» қолжазбасындағы діни лексиканың құрылымдық және семантикалық өрістері арнайы зерттеу нысаны ретінде толық қарастырылмаған. Сондықтан аталған мәселені кешенді түрде талдау зерттеудің өзектілігі мен ғылыми жаңалығын айқындайды.

Нәтижелер және талқылау

«Байтарату'л-вазих» – түркі-ислам мәдениетінің тоғысында жазылған тілдік мұра, оның мәтініндегі араб тілінен енген діни мазмұнды құрайтын кірме сөздер-қазақ тілінің сөздік

құрамындағы исламдық лексиканың қалыптасуы мен дамуын зерттеуде маңызды дереккөз. Бұл кірме сөздер тек діни термин ретінде емес, сонымен қатар мәдени, рухани түсініктердің тілдік таңбасы ретінде танылуы тиіс. Жазба ескерткішті зерттеу арқылы қазақ тілінің тарихи лексикологиясы мен семантикалық кеңістігін тереңірек тануға жол ашылады (Амирова, Боранбаев, 2023). Қолжазбаны зерттеу барысында ұққанымыз «Байтарату'л-вазих» – жазба ескерткішінің мал дәрігерлік салаға ғана қатысты мәліметтермен ғана шектелмей, қыпшақ дәуіріндегі мәдени, шаруашылық және этнографиялық деректерді де қамтығанына көз жеткізуге болады. Жазба ескерткіштің екі нұсқасы сақталынған, біріншісі Ыстамбұлдағы Топқапы сарайының кітапханасындағы нұсқа (№1695), екіншісі Париж ұлттық кітапханасында (№179) сақталған нұсқа. Алғаш бұл қолжазбаны ғылыми ортаға түркітанушы Саадет Чағатай арқылы енгізді (Чағатай, 1968). Кейінірек М.Е. Агар, Ж. Өзгүр және К. Озтопчу секілді ғалымдар ғылыми зерттеулер жүргізіп, түрлі басылымдар арқылы оны көпшілікке ұсынды. Атап айтқанда, 1986 жылы М.Е. Агар Ыстамбұлдағы нұсқасын транскрипциялап, сөздігін жасаған (Akalın, 1986), ал Ж. Өзгүр бұл еңбекті негізге ала отырып, 1994 жылы докторлық диссертация қорғаған (Özgür, 1988).

Жазылу стиліне келсек автор ортағасырлық діни әдеби шығармалардағы Алла Тағалаға сыйынып «ниет ету» *Бісмі 'л-ләһі' р-рахмәні 'р-рахім* (Бисмілләһі'р-рахмані'р-рахім) *йүз мің шүкүр сансыз мадақ және ол 'әлем-лерні беслеген* (жүз мың шүкір, сансыз мақтау және ол әлемдерді жаратқан), *бір бар Теңрге кім қамұғ 'әлемі йоқдан бар қылды тағы* (бір Тәңірі әлемді жоқтан бар қылды), *адем оғланларыны барчадын артуқ кылып ақыл ве фехім* (әлем ұлдарын баршадан ақылын мен санасын артық қылып жаратты), *рузы қылды тақы барча һайвәнәтларны әдем оғлына мусаһһар* ризығын артық қылып әлем ұлына барша һайуаннаттардан бағынышыты қылды» деп (Özgür, 1988), сансыз мадақ айта отырып бастайды. Бұл тәсіл ортағасырдағы исламдық әдеби үрдістің ажырамас бөлігі болып есептеледі. Өйткені ортағасырлық кезеңде ислам дінінің кеңінен таралуына байланысты кез келген істі бастамас бұрын Алла Тағалаға мадақ айту және дұға жасау дәстүрі қалыптасқан. Біз қарастырып отырған жазба ескерткіш те мәмлүк-қыпшақ кезеңіне тән болғандықтан, мұндай діни кіріспе құрылымы сол дәуірдің жазба дәстүрімен тікелей сабақтасып жатыр. Сондықтан да біз қарастырып отырған жазба ескерткіште де мұндай діни кіріспе үлгісі сақталған. Бұл өз кезегінде мәмлүк-қыпшақ дәуіріндегі жазба дәстүрдің исламдық дүниетаныммен тығыз байланысты болғанын көрсетеді. Яғни мәтіннің басталуындағы мадақ пен дұға элементтері сол кезеңдегі діни-мәдени нормалардың тұрақты көрінісі болып табылады және авторлық стильдің дәстүрлі қалыпқа негізделгенін дәлелдейді. Бұл дәстүр ортағасырлық діни мазмұндағы шығармаларда өз жалғасын тауып, кейінгі жазба ескерткіштерде де тұрақты түрде сақталды. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның XI ғасырдағы «Құтадғу білік» шығармасында: «*Алғысқа толы ризашылықты білдіретін жақсы лебіздер мен мақтау сөздер ең әзиз және ең ұлы Тәңіріге бағышталсын, өйткені ол-қылқтың иесі, құдіретті күшті падишаһ; жерді көкті жаратқан, тыныс алып жүрген барлық тірлік иелеріне ризық берген; ол не қылса, соны істейді; сол сияқты не қаласа, соны орындай алады және қай нәрсеге ықыласы ауса, соған үкімін жүргізеді. Тәңірінің адамдар арасынндағы ерекше жаралған елшісіне [1] сансыз сәлем! Оның нағыз достары болған құрметті де қымбатты сахабаларына [2] Алланың мол шапағаты жаусын*!» (Баласағұни, 2024) «Муниетул-гузат» жазба ескерткішінде «*...bismi'llahi'r-rahmani r-rahim bilgil kim bu risāle türk tili üzere tahır kilinmakliga dā I bu boldi kim tengri fermāni birle mısr ılında bir 'azimü ş-şān melik zuhūrga kildi hüsn içinde kemer tıg heybet içre ömer tig şecā 'at içre 'alige ohşayur sahavet içre hatimga tafazzul kılur farislık ilmi içinde kāmil körklü sıfatlar birle mütekemmil 'ālemler-ni dost tutguçı şer'i muhammedi üçün kılıç urguçı tengri buyrugı üçün cān baş oynaguçı mazlūmlarnıng dazınga sebeb bolguçı müsülmanlıkga kirek bolgan hüner eyelerını hos körgüçi hāsekıler hası tımür big bik öküş yıllar devlet ve sa'ādet üzere müstedām bılsun*» (Uğurlu, 1984), «Иршәдул-мүлүк уәс-сәләтин» жазба ескерткішінде «*Тәңірі тағалаға сыйынған сон. Тәңірі тағалаға тәуекел етіп одан жақсылық тілеп ісімді Тәңіріге тапсырған соң еңбегіме «Иршәдул-мүлүк уәс-сәләтин» деп ат қойдым. Еңбегімнің ішіндегі жазылған құндылықтар руханиятымызға әсері болар деген үмітпен қарапайым пенделер де одан пайдалануына мүмкіндік болар деген үмітпен жаздым...»* (Аубакирова, 2023). Бұл үрдіс кейін

Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет», Рабғузидің «Қиссас әл-әнбия» мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері «Китәб фи илм ән-нушшаб», «Китәб фи рийадат әл-хайл» жазба ескерткіштерінде де көрініс тапқан. Мұндай дәстүр шығарманың рухани-идеологиялық мазмұнын айқындап, автордың ислам дініне деген адалдығы мен танымдық мақсатын танытады. Сонымен қатар, автордың мәтінді араб тілінен түркі тіліне аударғаны жөнінде дерек келтіруі де оның діни және мәдени трансмиссияға үлес қосқанын көрсетеді. Мысалы, қолжазбаны араб тілінен қыпшақ тіліне «даналардың басшысы, ғұламаларға жолбасшы, әлжуаздарды күшейтуші», «ақыл-парасаты кең, даналығында теңіз» кемел дана Толубектің тапсырысымен аударылды деп түсіндіреді (Özgür, 1988).

Ескерткіш тілінен ислам дініне тән діни лексикамен қатар, түркі халықтарының көне дүниетанымынан яғни, тәңірлік сенім жүйесінен бастау алатын атаулар да кездеседі. Бұл лексемалар қыпшақтардың ислам дінін қабылдағанымен, бұрынғы наным-сенім жүйесінің іздері мен тілдік элементтері толық жойылмағанын көрсетеді. Осындай атаулар ежелгі түркілік рухани-мәдени контекстіні сақтап қалумен қатар, жаңа дінмен астаса отырып, бірегей діни-тілдік жүйе қалыптастырған. Мысалы, *Тәңірі* көне түркіше *Teŋri*, ортағасырлық жазбаларда әр түрлі фонетикалық варианттылықтарда көрініс тапқан.

Tenri (Теңрі) Тәңірі – түркі халықтарының көне дүниетанымында ерекше орын алатын теонимдердің бірі. Қарастырылып отырған жазба ескерткіште бұл атау *ol ālemlerni beslegen bir ü bar Tenri* (Özgür, 1988) тіркесінде *Tenri* тұлғасында көрініс табады. Аталған қолданыста *Tenri* Жаратушының бірлігі мен құдіретін білдіретін теонимдік бірлік ретінде қызмет атқарады. Мәтіндегі бұл атау исламдық діни ұғымдағы Алла концептісінің баламасы ретінде жұмсалып, синкреттік сипаттағы тілдік құбылысты аңғартады. Атап айтқанда, көне түркілік *Tenri* теонимі исламдық танымммен ұштасып, Құдайдың әлемдерді жаратушы әрі ризық беруші ретіндегі қызметін білдіретін семантикалық жүкке ие болады. Осылайша, аталған бірлік мәтінде таухид идеясын жеткізудің тілдік құралы ретінде көрінеді. *Тәңірі* – зат діни 1. *Құдірет иесі, бүкіл жаратылыстың бастауы, Құдай, Алла тағала*. 2. ауыс. *Құдіретті күш иесі; пір* (Малбақов және т.б., 2011). Көне түркі жазба ескерткіштерінен бастап, ислам дәуіріндегі түркі әдеби ескерткіштерінде Тәңір сөзі «жаратушы күш», «аспан иесі» ретінде көрініс табады. Мәселен, *Орхон-Енисей* жазбаларында бұл атау рухани иерархиядағы ең жоғарғы күш ретінде сипатталады: *«Көк Тәңірі, жер-су, бұлар арасында кісі оғлым туған екен...»* (Кемел, 2002) Жазба ескерткіштер мен ғылыми зерттеу еңбектерде «Диуани лұғат-ат түрк» *Teŋrigerü* (Тәңіріге қарай, Тәңіріге беттеп) (Atalay, 1941), «Құдатғұ білікте» *Teŋri* (Теңрі) (Баласағұни, 2024). «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде: *Täŋri-Teŋri* (Тәңрі-Теңрі) (Боранбаев, Серкебаева, 2024). Мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіштері Мақмұт Замахшаридің «Мукаддимат әл-әдәб» *Тенгрі* (Замахшари, 2023, «Муниет-ул-гузат» жазба ескерткішінде *Tanrı* және *Tangrı, Tengri* (Uğurlu, 1984). *Таңры, Тәңрі, Тангрі* (Радлов, 1893), *Тәнкри, Тенкри* (Уалиханов, 2010), *Тенгри, Дингир, Тингири* (Сүлейменов, 2014) секілді фонетикалық варианттарда көрініс табады. Байқасаңыз бұл бірлік сөз басында д/т, сөз ортасында *а/ә/е, н/ң* секілді фонетикалық ауысулармен ғана шектеліп, мағына тұрғысынан тұрақтылығын сақталған. Ал семантикалық мағынасына қатысты бірнеше ғылыми пікір қалыптасқан. Мысалы, «көк, аспан, құдай» мағынасында (М. Махмұдов), «теңіз» мағынасында (О. Сүлейменов), «таң сәрісі» мағынасыда (А. Ибатов, Е. Жұбанов).

Біз қарастырып отырған жазба ескерткіштегі *йуз мің шүкүр сансыз мадақ және ол 'әлем-лерні беслеген бір бар Теңрге кім қамұғ 'әлемі йоқдан бар қылды тағы* (Жүз мың шүкір, сансыз мақтау және ол әлемдерді жаратқан, бір Тәңірі әлемді жоқтан бар қылды) *...Теңрі та 'әлә-дан діледүм дағы...,* (...Тәңірі алла-тағаладан тіледім дағы...) (Özgür, 1988) сияқты жолдардан *Тәңрі* сөзінің бүкіл әлемді жоқтан бар еткен құдірет иесі – «Алла» мағынасында қолданылып тұрғанын байқаймыз. «Иршәдүл-мулук уәс-салатин» (XIV ғ.) ескерткішіндегі теолингвистикалық кеңістік еңбегінде Қ.Қ. Аубакирова, *Тәңірі* теонимін түркі халықтарының рухани құндылықтар жүйесіндегі ерекше орны бар концепт ретінде қарастыра келе «Тәңір» концептісі бүкіл адамзатты, бүкіл әлемді жаратқан тылсым құдіретті білдіретінін атап өтеді. Ғалым ортағасырлық сөздіктерде «Алла» сөзі жаратушының жалғыз ұлы есімі ретінде *Тәңір* теонимі балама ретінде қолданылғанын айтады (Аубакирова, 2023). Көне түркі кезеңдерінен бастау алатын бұл атау – тіл

мен сенімнің тоғысқан тұсын бейнелейтін маңызды лингвомәдени элемент. Осы ұғым арқылы біз исламға дейінгі түркілік сенім жүйесінің ізі мен діни лексиканың тарихи сабақтастығын және көпқабаттылығын аңғара аламыз. Ислам діні енгеннен кейін де Тәңір атауы мағыналық мәнін жоғалтпай, *Құдай, Алла, Рабб, Тағала, Жаратқан, Қожайын, Қамқор, Ие, Хақ* сынды діни атаулармен қатар қолданысын жалғастырып келеді.

رَبّ *Rabb* **(**рабб) рабб – ислам терминологиясындағы маңызды ұғым. Алла Тағаланың есімдерінің бірі, мағынасы «Алла барлық пенделерге қамқорлық жасап, олардың тағдырын басқаратын, игіліктер беретін Ие, Қожайын» (Мухитдинов және т.б., 2020). Біз қарастырып отырған жазба ескерткіш те *devleti dāyim olsun dünyāda dahı āhiretde āmin ya rabb el - ālemin özi hizmetine ben za'if bı'çāreyi getürüp baytara adlu kitābı 'arab dilinden türk diline döndergil* кездеседі (Özgür, 1988). Бұл бірлік киелі мәтіндер жинағы Құранда өте жиі кездеседі. Құран тілінде *Рабб* сөзі 900-ден астам жерде әртүрлі формаларда кездеседі мысалы: *Раббүкум – Раббыларың, Рабби – Раббым*. «Әл-Фатиха» сүресі, 2-аятында *«Әлхамду лилләһи раббиль-ғаламин»* Барлық мақтау – әлемдердің Раббысы Аллаға тән (Өмірбек, 2021), «Әл-Ғалақ» сүресінің 1-аятында *«Икра' бисми раббикал-ләзии халәқа» Бүкіл әлемді жаратқан Рабыңның атымен, Оқы*! (Өмірбек, 2021) деген мысалдар дәлел бола алады. Мұсылман сенімі бойынша Рабб – Алла – бүкіл әлемнің Раббысы; Ол барлық тіршілікті жаратады, тәрбие береді, ризығын жеткізеді, басқарады; Рабб – адам баласына бағыт, тәрбие, сынақ және мейірім беруші. Көптеген хадистер мен Құранда «Раббана…» (Раббымыз…) деп басталады. Мысалы, «Раббәна әәтина фид-дуния хасанәтән, уа фил-аахирати хасанатән, уа қинәә ' азәбән-нәр» Мағынасы: Я, Раббымыз! Бізге бұл дүниеде де *жақсылық бер және бізді тозақ азамбынан сақта!* (Сайлаубайұлы, Ыбырайымұлы, 2013). Бұл дұға – дүние мен ақырет бақытын сұрайтын ең мазмұнды әрі қысқа дұғалардың бірі. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) да бұл дұғаны жиі оқыған. Бұл дұғаны кез келген уақытта оқуға болады, бірақ әсіресе мына сәттерде оқылуы абзал 1) намаздан кейін дұғадан соң, Қағбаның айналасында тауаф жасағанда, сәждеде, қиын жағдайларда, таңғы немесе кешкі дұғаларда.

Ортағасырлық ғұлама Қ.А. Яссауиде*:*

Құрметтеген ғазиз жанды білмедім мен
Ашық көңіл әзірсің деп тұрмадым мен
Қара жүзім құдіретіңе бұрмадым мен
Иә, Раббым не қылсаң да келдім міне (Иассауи, 2007), – деген жолдардан Алламен арадағы рухани байланыс, мойынсұну мен тәубе сезімдері көрінеді. Мұнда *Раббым* сөзі – сенімнің, үміт пен тәуелділіктің көрінісі. Қ.А. Яссауиден басқа де ортағасырлық жазба ескерткіштер тілінде көрініс тапқан. Мысалы, *Rab (b) a* «рабб алла» rabbü ʿl ʿālemin «әлемнің раббы» rabbü ʿl-celil «ұлы алла», rabbüʿl-ʿizze «ұлы алла» rabbüʿl-ʿizzet «ұлы алла», rabb-I züʿl-celāl «ұлық иесі, алла», rabbāni (a) «тәңірімен байланысты», rabbenā (a.) «алламыз, раббымыз», rabbi (a) «тәңірім», rabbuʿ l – ʿ ālemin (a.) «әлемнің тәңірі» (Кенжалин, 2022а). Қазіргі қазақ тілінде «рабб» сөзі күнделікті сөздік қолданыста жиі қолданылмайтын пассив сөздер қатарына жатады. Дегенмен кей жағдайда «Я, рабым қолдай көр!» Бұл сөз көбінесе діни мәтіндер мен көне жазбалардан ғана кездеседі.

تعالى *Ta'ala* (таала) тағала бұл сөзге «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінде *ta'ala ya hamd u senā kılmakdan sonra bu kıtābnı okugan kardaşlarga ma'lim olsun* сөйлемінде кіріспелік бата, мадақтау бөліктеріне тән мазмұн көрінеді. Мұндағы *ta'ala* лексемасы Жаратушының ұлылығын білдіретін теонимдік компонент және исламдық діни дискурста Алланы дәріптеу мақсатында кеңінен қолданылады. Аталған тіркестегі *hamd u senā kılmak* бірлігі Аллаға мадақ айту, дәріптеу мағынасын білдіріп, діни мәтіндерге тән формулалық сипаттағы тұрақты тіркес ретінде қызмет атқарады. Ал *sonra bu kıtābnı okugan kardaşlarga ma'lim olsun* бөлігі автордың оқырман қауымға (бауырларға) бағытталған насихаттық, дидактикалық үндеуін білдіреді. Осылайша, мәтін құрамындағы теонимдік бірлік *ta'ala* арқылы Жаратушының ұлылығы айқындалып, мәтіннің жалпы діни-идеялық бағыты нақты көрініс табады. Көне түркі сөздігінен (ДТС): *Ta'ala* всевышний (Наделяев және т.б., 1969) деген анықтама аламыз. Алла Тағаланың ұлылығын, шексіз жоғары тұратындығын сипаттау үшін қолданылады. Мұндағы «Тағала» – Алланың

барлық жаратылыстан жоғары, ұлық, шексіз екенін білдіретін сипат. Құранда Қасас сүресінің 68 аятында سُبْحَانَهُ وَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ *«Олар не айтса да, Ол (Алла) одан пәк әрі аса жоғары!»* Бұл жерде «та‘ала» сөзі – Алланың жаратылған нәрселермен салыстыруға келмейтін ұлылығын, биіктігін білдіреді (Өмірбек, 2021). Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде жалпы күнделікті тілдік қолданысымызда араб тілінен тікелей енген діни мәнге ие *Аллаһу Та‘ала* Алла Тағала тұрақты тіркесінің құрамында кездеседі. Мысалы, «Алла Тағала жар болсын»! «Алла Тағала кешірсін»! Алла Тағала бұйыртса» (Кеңесбаев, 2007). Қорытындылай келе, «ta'ala» лексемасы ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінде Алла Тағаланың ұлылығын, шексіз биіктігін білдіретін маңызды теонимдік компонент ретінде қызмет атқарғанын көруге болады.

ٱللَّهِ *Аллаh* (аллаh) Алла – «Алла, Алда, Олда, Олла» (ар. Аллаh) Алла тағаланың ең ұлық есімі 99 есімдерінің ең біріншісі. Бұл есім Алла тағаланың бар және жалғыз екендігін білдіреді. Бұл сөз басқа тілдерге аударылмайды және Алладан басқа ешбір нәрсе бұл атпен аталмайды (Мамырбекова, 2017). Қазіргі қазақ тілінің қолданысында бұл сөз өте жиі кездесетін, актив лексика қатарына жататын бірегей діни атау. Сонымен қатар, қазақ тіліндегі фразеологиялық тіркестермен мақал – мәтелдер де жиі ұшырасады, олардың саны едәуір көп (Жакыпов, 2023). Біз қарастырып отырған ескерткіш тілінде «*алла тағала»* тіркесінің құрамында берілген (Özgür, 1988). Ал кейбір жазба ескерткіштерде жеке тұрыпта қолданылғанын байқауға болады. Мысалы, «Китәб фи илм ән-нушшаб», «Китәб фи рийадат әл-хайл» жазба ескерткіштерінде, *allah'ın selamı onun üzerıne olsun anlamında arabça bır söz* (Şirin, 1989) «Китаб Муқадима Әбу Ләйс әс-Самарқаниди IV» еңбегінде, «*хақ намаз димек Аллаһ-та 'аладан рахмәтдур (56,3) (хақ намаз деген Алла Тағаладан рахмет*) (Садықбеков, 2010). Жоғарыдағы көрсетілген мысалдар арқылы бұл ұғымның ортағасырлық түркі жазба дәстүріндегі исламдық дүниетанаммен тығыз байланысты, орныққан лексикалық бірлік болғаны байқалады. Құрылымдық тұрғыдан алғанда, ٱللَّهِ (Аллаh) атауы дара тұлғалы теоним болып табылады. Ол бір ғана түбірден құралған және қолжазбада көбіне الله تعالى (Алла Тағала) түріндегі күрделі теонимдік тіркестің құрамында кездеседі. Демек, ескерткіш тілінде бұл атау әрі дара, әрі күрделі құрылым құрамында қолданылған.

ٱلرَّحْمَٰن *Rahman* (Раһман) Рахман араб тілінен енген діни термин Алланың мейірімділік сипатын білдіреді. Мысалы, аса Мейірімді, Шексіз Мейірім Иесі, ерекше Рақымды. Құрандағы Алланың 99 көркем есімдерінің бірі. Бұл сөз «рахма» (رَحْمَة) түбірінен шығады, ол мейірім, жақсылық жасау, аяу деген мағыналарды білдіреді. Ортағасырлық жазба ескерткіштерде**:** Rahmān (a.) «барлығына мейірімділік жасайтын Алла», Rahmān ve rahim «кешірімді, мейірімділік жасаушы (Алла)» Rahmān idi «өте мейірімді» Rahmān idi jadï «құран», rahmān tañrï «өте мейірімді» (Кенжалин, 2022а). Бұл сөз кейбір мұсылман қауымдарында кісі есімі ретінде де қолданылады. Алайда, оның қолданылуы діни контекспен тығыз байланысты болып келеді, сондықтан бейтарап ғылыми мәтіндерде сирек кездеседі. Біз қарастырып отырған жазба ескерткіште «*bismi'l-lāhi'r rahmāni'r-rahim*» (Özgür, 1988) мысалында кездеседі. Аталған тіркес исламдық діни мәтіндерге тән дәстүрлі кіріспелік формула ретінде қызмет атқарып, шығарманы Алланың атымен бастау қағидасын білдіреді. Мұндағы *Allāh, ar-Raḥmān, ar-Raḥīm* компоненттері Жаратушының есімдері мен сипаттарын білдіретін теонимдік бірліктер болып табылады. Олар арқылы Алланың мейірімділігі мен рақымдылығы дәріптеліп, мәтіннің діни-идеялық мазмұны айқындалады.

Rahman (Рахман) дара тұлғалы теонимдер қатарына жатады. Алайда ескерткіште ол көбіне Allāh, ar-Raḥmān, ar-Raḥīm сияқты қатар жұмсалып, күрделі діни формулалардың құрамында кездеседі. Сондықтан бұл атау жеке лексема ретінде де, тұрақты діни тіркес құрамында да қызмет атқарады.

Сондай-ақ ескерткіш тілінен пайғамбарлар есімдерін де кездестіреміз**.** Пайғамбар біз қарастырып отырған жазба ескерткіште *nebīnüñ* (Özgür, 1988) тұлғасында беріледі. Бұл сөз күнделікті қолданылмағанымен діни мәтіндер мен құран аяттарында жиі кездеседі. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі және кең қолданыстағы баламасы – «пайғамбар». Пайғамбар парсы тілінде пайғам-хабар және бар-алып барушы-зат діни 1. *Қауымға Алла ақиқатын жеткізіп Құдайдың барлығымен бірлігін мойындатуға шақырушы елші.* 2. *Мухамед пайғамбар.* 3. *Өзінше білгір*

әулие. 4. ауыс. экспр. *Ұлы, данышпан, ғұлама* 5. ауыс. *Сиынатын, табынатын, ерекше зат, тұлға* (Үдербаев, 2011). Ислам дінінде пайғамбарлар ерекше, күнәдан сақталған, адамзатқа үлгі болу үшін таңдалған тұлғалар ретінде қарастырылады. Ал оған синонимдес Расул رَسُول *Resul* (Ресул) сөзі де кездеседі, мысалы, *Resul, Hz. Muhammed Resul 'alleyhis'selām* мағынасы – елші, хабаршы. Жаратылысы, мінез құлқы, ілімі ақылдылығы және парасаттылығы жағынан сол кезеңдегі адамдардың ең ұлығы болған, жаңа бір дінмен жіберілген пайғамбар (Исахан және т.б., 2015). Ортағасырлық жазба ескерткіштерде: Resul (a) 1) «пайғамбар, елші» 2) «Хазіреті Мұхаммед», resul, ʻalejhiʻs ve selem «пайғамбарымыз Хазіреті Мұхамедке сәлем болсын» resul fiʻli «пайғамбардың жасағандары» resul hāli «пайғамбардың мінез-құлқы, іс-әрекеті» resulqavli «пайғамбардың сөзі» resul-I mürsel «Хазіретті Мұхаммед», resul sallaʻ llāhu alejhiʻs ve selem «пайғамбарымыз Хазіреті Мұхамедке сілем болсын», resul jaʻni jalavač «пайғамбар» (Кенжалин, 2022b). Исламда 124 000-нан астам пайғамбар болғаны айтылады, бірақ Құранда есімі аталғаны – 25. Қолжазбадағы пайғамбарлыққа қатысты атаулар құрылымдық жағынан екі топқа бөлінеді: жалпы діни терминдер (nebī, resul) және нақты антропонимдер (Adam, Muḥammed). Бірінші топқа жататын бірліктер жалпылық мағынадағы діни лексика болса, екінші топ нақты тарихи-діни тұлғаларды атайтын жалқы есімдер болып табылады. Бұл терминде тек діни мәтіндерде қолданылатын сөз. Біз қарастырып отырған ескерткіш тілінен адамзатқа тура жол көрсету үшін жіберген пайғамбарлар атауларын да кездестіруге болады. Мысалы, *Adem* (адем) Адам, *Muḥammed muṣtafa* (Мұһаммед мустафа) Мұхаммед Мұстафа. Мысалы,

آدم *Adem/Adam* (адем/ адем) адам – қазақ тілінде екі түрлі мағынада қолданылады. 1) *жалпы мағынада адамзат, кісі, пенде,* 2) *діни мағынада алғашқы пайғамбар*. «Байтаратул -вазих» тілінде сөз ортасында e/a алмасуымен беріледі. Мысалы, *Adem* (адем) адам, ал *Adem oγlï* (адем оғлы) адам ұлы, *Adem oγlanlarï* (адем оғланлары) адам ұлдары. Көрсетілген мысалдардан бұл атаудың жалпылық ұғымдағы адам кісі мағынасында емес, діни мағынасында беріліп тұрғанын аңғаруға болады. Мысалы, Берілген мысалдардан ескерткіш тіліндегі сөз ортасында e/a алмасуы байқалады. Бұл сөз ортағасырлық жазба ескерткіштер тілінде кейді e/a алмасуы мен немесе басқа да фонетикалық алмасулармен беріледі. Мысалы, «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде: *azam* (азам) адам, *azam – kiši* (азам – кіші) адам-кісі, *azamnï* (азамны) адамды *azamnï qutqardï, ölümindä uyatmadï* (азамны қутқарды, өліміндә уйатмады) адамды қутқарды, өлімінен оятпады (Боранбаев, Серкебаева, 2024). «Иршәділ мүлүк уәс-салатин» жазба ескерткішінде, *адам* 391 а/1 жалпылық және жалқылық ұғымда (Аубакирова, 2023). Байқап қарасаңыз сөз ортасында з/д алмасуымен беріліп тұр. Ал «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде жалпылық адам-кісі мағынасында берілген. Біз қарастырып отырған ескерткіш тіліндегі пайғамбар мағынасындағы Адамға келсек, Алла тағала Адамды топырақтан, құйылған балшықтан жаратты. Оған өз рухынан үрлеп, жан беріп жәннатқа кіргізді және оған барша нәрселердің атауларын үйретті. Бұл Құранның Рум сүресінің 20-аятында былай айтылады, *«Ол сені топырақтан жаратты...»* Алла барлық періштелерге: «Адамға сәжде етіңдер!» – деп бұйырды. Барлық періштелер сәжде етті, тек Ібіліс (шайтан) бас тартып, менмендік танытты (Өмірбек, 2021). Ар қарай Ағраф сүресінің 12 аятында Ібіліс (шайтан): *«Мен одан артықпын. Сен мені оттан, оны балшықтан жараттың»,* – деді (Өмірбек, 2021). Осылайша Ібіліс лағынеттеліп, жәннаттан қуылды. Алла тағала Адам мен Хауаға жәннаттағы барлық нәрсе рұқсат етілді, тек бір ағаштың жемісін жеуге тыйым салынды. Шайтан оларды азғырып**,** сол ағаштың жемісін жегізді. Осыған байланысты олар жәннаттан түсіріліп, жер бетіне жіберілді**.** *«Сонда екеуі ағаштан жеп қойған кезде, ұятты жерлері ашылды...»* Адам мен Хауа қатесін мойындап, Алладан кешірім сұрады. Алла олардың тәубесін қабыл етті. *«Сонда Раббысы оны таңдады, тәубесін қабыл етті және тура жолға салды»* (Өмірбек, 2021). Адамзаттың атасы Адам (ғ.с.) жер бетінде өмір сүріп, пайғамбарлықпен адамдарды таухидке, яғни бір Аллаға құлшылық етуге шақырды. Құранда Адам (ғ.с) туралы келесі сүрелерде айтылады. Бақара сүресі, Ағраф сүресі [11-27], Taha сүресі [115-123], Са'д сүресі [71-85], Исра сүресі және тағы басқа жерлерде Адамның діндердегі орны туралы айтылады. Исламдық түсінік ойынша Адам – алғашқы адам әрі пайғамбар, күнә жасағанмен, тәубесі қабыл болған. Христиандықтарда – адамның күнәсі бүкіл адамзатқа берілді (түпкі күнә концепциясы). Иудаизмде – Құдайдың бейнесінде жаратылған алғашқы адам. Осылайша,

жоғарыда келтірілген тілдік, діни және тарихи-мәдени деректер *Adam/Adem* бірлігінің түркі жазба ескерткіштерінде тек лексикалық атау ретінде ғана емес, сонымен қатар тілдік, діни және мәдени қабаттардың тоғысуын айқындайтын көпқырлы концепт ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Құрылымдық тұрғыдан Adam/Adem тұлғасы дара антропоним болып саналады. Ал ескерткіште кездесетін Adem oγlï, Adem oγlanlarï үлгілері күрделі антропонимдік құрылымдарға жатады. Мұнда негізгі антропонимге анықтауыштық компоненттердің тіркесуі арқылы жаңа мағыналық бірліктер жасалған.

محمد *Muḥammed* (Мұhаммед) Мұхаммед-соңғы пайғамбар, толық аты Мұхаммед ибн Абдуллаh, 571 жылы Мекке қаласында туылған. Оған 40 жасында Құран түскен. Мұсылмандар оның есімін атағанда «саллаллаhу алейhи уә сәлләм» (с.ғ.с.) деп айтып құрмет белгісін білдіреді. Ескерткіш тілінен محمد المصطفى Muhammed Mustafa (Мұhаммед Мустафа) Мұхаммед Мұстафа секілді де мысалды кездестіреміз (Özgür, 1986). المصطفى (*al-Muṣṭafā*) Мұстафа сөзінің мағынасы «таңдалған», «іріктеліп алынған». Бұл сөз «صفا сафا» (тазалық, іріктеу) түбірінен шыққан. Исламда бұл атау Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) Алла Тағала тарапынан арнайы таңдалып, елші етіп жіберілген ерекше тұлға екенін білдіретін лақап аты. *Muḥammed Mustafa* (Мұhаммед Мустафа) Мұхаммед Мұстафа атауы Мұхаммед пайғамбардың қасиеттілігін, таңдаулығын, ерекше миссиясын көрсету үшін қолданылады. Оның басқа пайғамбарлардан кейін келіп, адамзатқа жіберілген соңғы елші екенін білдіреді. Muḥammed Mustafa атауы құрылымдық жағынан екі компоненттен тұратын күрделі антропоним болып табылады. Бірінші компонент – негізгі антропоним (Muhammed), екінші компонент – пайғамбардың құрметті эпитеті (Mustafa. Мұндай құрылым ортағасырлық түркі жазба дәстүрінде діни тұлғаның мәртебесін арттыру мақсатында кеңінен қолданылған. Дін ғылымдарында, әдебиеттерде, дұғалар мен мадақтауларда жиі қолданылады. Пайғамбарымыздың басқа да есімдері бар: Мысалы, *Мұхаммед* (мақталған, мадаққа лайық), *Ахмад* (ең көп мақтауға лайық), *Мустафа* (таңдалған), *Хатамұн-Набийн* (пайғамбарлардың мөрі, соңғысы), *Рассулаh* (Алланың елшісі), *Набиййур-Рахма* (Рақым пайғамбары). Ортағасырлық жазба ескерткіштерде: Muhammed (ж.е) «Әз Мұхаммед» Muhammed-i Mustafa «Әз Мұхаммед», Muhammed dini «ислам» Muhammedi (ж.е.) «Әз Мұхамедке еруші, Мұхамедтің үмбеті болған» (Кенжалин, 2022с). Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіші «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» еңбегінде, *дахы Мухаммәд верген савабы* (36б 2) тағы Мұхамедке берген сауабы (Садықбеков, 2010), «Байтарату'л-вазих» ескерткіші тілінен пайғамдардың көзін көрген немесе сұхбаттарын тыңдаған сахабалар мен сahибтерді де кездестіруге болады. صَحَابَة Ṣaḥabe (сахабе) сахаба – Мұхаммед пайғамбарды тірі кезінде бір рет болса да көрген, көзі көрмесе де сөхбатына қатысқан иман келтірген әр түрлі жастағы үлкен және кіші бірнеше немесе одан да көп мұсылмандарға қатысты қолданылатын атау. Сахаба *сахиб* сөзінің көпше түрі сахабалардың аттары аталғанда оларға қатысты «*радиаллаhу анхум*» (Алла Тағала оларға разы болсын) сөзі қолданылады (Исахан және т.б., 2015), صاحب, Ṣaḥib (cahiб) сахиб-көп мағыналы сөз, мағынасы – «*иесі», «қожайын», «серік», «иеленуші», кей жағдайда «дос»* деген мағыналарда қолданылады. Құран мен хадистерде мысалы, Тәубе сүресінің 40-аятында «إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا» *«Серігіне: 'Уайымдама, расында, Алла бізбен бірге', – деген кезде...»* Мұнда Пайғамбар (с.ғ.с.) Әбу Бәкірді «сahиб» деп атаған (Өмірбек, 2021) Сahабалар мен сахибтер ислам тарихының негізін қалаушы тұлғалар болып саналады. Олар Пайғамбардың тікелей шәкірттері ретінде дінді кейінгі буындарға аманат етті. Мұсылмандар үшін олардың істеген амалдары үлгі-өнеге. Бұл адамдар ислам тарихында ең беделді және сенімді тұлғалар қатарына жатады, себебі олар Құран аяттарының түсуіне куә болған және Пайғамбардың сүннетін кейінгі ұрпаққа жеткізген. Біз білетін танымал сахабаларға *Әду Бәкір, Омар ибн Хаттаб, Осман ибн Аффан Али ибн Әбу Талиб, Ибн Аббас*.

Ескерткіш тілінен, *räšidin ayïrlïγ sahäbeleri Ebu Bekir taqï Ömer taqï Osman (рашідін ағырлығ сahабелер Ебу Бекір тақы Өмер, тақы Осман сахабалар Әбу Бәкір тағы Өмір, тағы Осман* (Akalın, 1986) деп жоғарыдағы біз көрсеткен сахабалар атаулары кездеседі.

أبو بكر الصديق Ebu Bekir – ислам тарихындағы ең ұлы сахабалардың бірі. Оның толық аты: Әбу Бәкір әс-Сыддық Абдуллаh ибн Әби Құхәфа (رضي الله عنه). Ол – Пайғамбар Мұхаммедтің

(с.а.у.) ең жақын досы, алғашқы мұсылман ер адамдардың бірі және Ислам үмбетінің алғашқы халифасы (Исахан және т.б., 2015) Ортағасырлық жазба ескерткіштерде: bū Bekr (ж.е.) «әз Әбу Бәкір» (Кенжалин, 2022a), Ebū Bekr (ж.е.) «Әз Әбубәкір, төрт халифаның біріншісі» (Кенжалин, 2022a), Ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткіші «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» еңбегінде, бу дәлил бирле хабар вирилди Әби Бәкр сыдықдан (32a,3) бұл дәлелмен хабар берілді Әбу бәкір сыдықтан (Садықбеков, 2010). Ортағасырлық жазба ескерткіштерде *Бәкір әс-Сыддық* есімі әртүрлі фонетикалық варианттарда көрініс табады. *Bū Bekr, Ebū Bekr*, сондай-ақ *Әбу Бәкір Сыддық* формасында. Бұл деректер түркі жазба дәстүрінде арабша антропонимдердің жергілікті тілдік ортаға бейімделіп, дыбыстық өзгерістерге ұшырағанын көрсетеді. Қазіргі қазақ тіліндегі *Әбу Бәкір Сыдық* нұсқасымен салыстырғанда, сөз басындағы *ā* дыбысының *ә* болып берілуі, сондай-ақ сөз ортасында *і* тұрақтануы сияқты фонетикалық сәйкестіктерді аңғартады. Сонымен қатар, түркі жазба ескерткіштерінде араб тіліндегі *Abu Bakr* құрылымы көбіне *бу, ebū* сияқты тұлғалар арқылы беріліп, кейін қазақ тілінде *Әбу Бәкір* түрінде орныққан. Бұл құбылыс кірме антропонимдердің тарихи даму барысында фонетикалық игерілуін және графикалық бейімделуін дәлелдейді. Қорытындылай келе, *Бәкір әс-Сыддық* есімінің ортағасырлық жазба ескерткіштер мен қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы оның тұрақты тарихи-діни антропоним ретінде сақталғанын көрсетеді. Сонымен бірге, әртүрлі графикалық және фонетикалық варианттар арқылы бұл атаудың түркі тілдік ортаға бейімделу үдерісі айқындалады, бұл өз кезегінде түркі жазба дәстүріндегі араб кірме элементтерінің фонетикалық игерілу заңдылықтарын дәлелдейді. Әбу Бәкір әс-Сыддық атауы үш компоненттен құралған күрделі антропоним болып табылады. Мұндағы Әбу Бәкір негізгі антропонимдік бөлікті құраса, әс-Сыддық компоненті құрметтік эпитет қызметін атқарады. Сондықтан бұл атау күрделі антропонимдердің эпитеттік үлгісі ретінде қарастырылады.

عُمَر *Ömer* (Өмер) Омар – Омар ибн Хаттаб (رضي الله عنه). Қазақ тілінде Омар Ол – Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) ең жақын серіктерінің бірі және екінші халифа (Исахан және т.б., 2015). Ортағасырлық жазба ескерткіштерде Ömär (ж.е.) «екінші халифа хазреті, Омар» (Кенжалин, 2022b) «Китәб фи илм ән-нушшаб», «Китәб фи рийадат әл-хайл» жазба ескерткіштерінде *Hz. Ömer ikinci Halife* (Һз. Өмер ікінчі һалифе) һазірет Өмер екінші һалифе (Şirin, 1989). Ортағасырлық жазба ескерткіштер тіліндегі деректерге сүйене отырып *Ömer/Өмер* антропонимінің Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) ең жақын серіктерінің бірі әрі екінші халифа Омар ибн Хаттабты білдіретін тұрақты діни-тарихи атау ретінде қолданылғанын көреміз. Түркі жазба дәстүрінде бұл есім *Ömär, Hz. Ömer* түрінде фонетикалық және графикалық варианттармен беріліп, араб тіліндегі түпнұсқа тұлғасының түркі тілдік ортаға бейімделу үдерісін көрсетеді. Қазақ тіліндегі *Омар* формасы да осы тарихи-тілдік сабақтастықтың нәтижесі болып табылады. Осылайша, аталған есім ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінде діни-тарихи тұлғаны атаумен қатар, исламдық халифат жүйесіне қатысты ұғымды да тұрақты түрде білдіретін антропонимдік бірлік ретінде қалыптасқан. Ömer (Омар) тұлғасы құрылымдық жағынан дара антропонимдер қатарына жатады. Ескерткіште бұл атау көбіне тарихи-діни тұлғаны білдіретін жеке есім ретінде қолданылып, қосымша эпитеттерсіз беріледі.

عثمان *Osman* (Осман) – Осман ибн Аффан (араб.: عثمان بن عفان) – Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) жақын сахабасы және үшінші халифа (Садықбеков, 2010) Ортағасырлық жазба ескерткіштерде, Osman (ж.е) «Үшінші халифа хазреті Осман» Osman bin maʿūn (ж.е.) «Исламды он үшінші болып қабылдаған пайғамбардың алғашқы сахабаларының бірі» (Кенжалин, 2022c). Қортындылай келе, *Osman (Осман)* антропонимі ортағасырлық жазба ескерткіштерде Пайғамбар Мұхаммедтің (с.а.у.) сахабасы әрі үшінші халифа Осман ибн Аффанға қатысты қолданылатын тұрақты діни-тарихи атау ретінде көрініс табады. Ескерткіштерде бұл есім *Osman* формасында халифалық титулмен бірге беріліп, оның ислам тарихындағы орны нақты айқындалады. Сонымен қатар, *Osman bin Maṭūn* тұлғасының аталуы бұл антропонимнің тек халифаға ғана емес, алғашқы сахабаларға да қатысты кеңірек діни-тарихи контексте қолданылғанын көрсетеді. Осылайша, «Osman» есімі түркі жазба дәстүрінде исламдық тұлғаларды атаудың тұрақты жүйесіне еніп, тарихи-діни мазмұнды жеткізетін антропонимдік бірлік ретінде қалыптасқан. Жүргізілген құрылымдық талдау нәтижесінде қолжазбадағы діни атаулардың басым бөлігі дара

тұлғалы теонимдер мен антропонимдерден тұратыны анықталды. Сонымен қатар Алла Тағала, Мұхаммед Мұстафа, Әбу Бәкір әс-Сыддық сияқты екі және үш компонентті күрделі атаулар да жиі ұшырасады. Күрделі құрылымдардың басым бөлігі араб тілінен енген антропонимдер мен құрметтік эпитеттердің тіркесуі арқылы жасалған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ортағасырлық мәмлүк-қыпшақ «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішіндегі ономастикалық кеңістік сол дәуірдің тілдік, діни және мәдени дүниетанымының өзара тығыз байланыста қалыптасқанын көрсетеді. Қолжазбада кездесетін араб-парсы текті антропонимдер, теонимдер және діни-тарихи есімдер қыпшақ тілдік ортаның ислам өркениетімен терең ықпалдасқанын айғақтайды. Ескерткіште қолданылған жалқы есімдер тек номинативтік қызмет атқарып қана қоймай, сонымен қатар мәтіннің семантикалық және прагматикалық құрылымын ұйымдастыратын маңызды тілдік бірліктер ретінде қызмет етеді. Бұл ономастикалық бірліктер арқылы мәмлүк-қыпшақ қоғамының діни-идеологиялық жүйесі, исламдық тұлғаларға деген құрметі және рухани құндылықтар иерархиясы көрініс табады. Сонымен қатар, араб-парсы тілінен енген ономастикалық элементтердің қыпшақ тілдік жүйеге бейімделуі түркі тілдерінің ортағасырлық кезеңдегі мәдени-тілдік интеграциясын дәлелдейді. Бұл үдеріс ислам өркениетінің түркі халықтарының рухани кеңістігінде орнығуын және ономастикалық жүйенің соған сәйкес трансформацияланғанын көрсетеді. Қазіргі қазақ тіліндегі діни және тарихи жалқы есімдердің бірқатары осы ономастикалық қабаттың жалғасы болып табылады. Осылайша, «Байтарату'л-вазих» ескерткішіндегі ономастикалық кеңістік тек тілдік дерек қана емес, мәмлүк-қыпшақ дәуірінің тарихи-мәдени және рухани болмысын танытатын маңызды ғылыми дереккөз ретінде бағаланады.

Әдебиеттер

Амирова Г. The Lexical and Semantic Analysis of Zamakshari' Dictionary «Muqaddimat Al Adab» and its Relation to The Kazakh Landuage International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL), 2024. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.2011077.3159

Аубакирова Қ. Иршәдүл-мулук уәс-салатин» ескерткішіндегі (XIVғ.) теолингвистикалық кеңістік. – Қызылорда: «Жиенай», 2023. – 160 б.

Баласағұни Й.. Құтадғу білік: Құт әкелетін білім. – Түркістан: Тұран, 2024. – 555 б.

Боранбаев С., Серкебаева Г. Ортағасырлық «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінің сөздігі. – Шымкент: Әлем, 2024. – 220 б.

Жақыпов Ж., Кәрібай Қ. Дін негізді фразеологизмдер // Тілтаным. – №2 (90). – 2023.

Жалмаханов Ш., Серімов Е., Ағабекова Ж.М. Замахшари «Мукаддимат әл-әдәб» сөздігі (XIIғ). – Қарағанды: Tengri, 2023. – 282 б.

Иассауи Қ.А. «Диуани Хикмет» Ақыл кітабы. – Алматы: Өнер, 2007. – 312 б.

Исахан М., Муслимов, М., Көкенай, С., Сыдықов, Б. Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы. – Астана, 2015. – 60 б.

Кемел М. Күлтегін. Тонықөк. – Астана: Аударма, 2002. – 96 б.

Кенжалин К.Қ. Қазақ тілінің тарихи сөздігі. – Астана, 2022a. – Т. 3. – 472 б.

Кенжалин К.Қ. Қазақ тілінің тарихи сөздігі. – Астана, 2022b. – Т.1. – 432 б.

Кенжалин К.Қ. Қазақ тілінің тарихи сөздігі. – Астана, 2022c. – Т.2. – 472 б.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 797 б.

Малбақов М., Есентаева, Қ., Хинаят, Б. Қазақ әдеби тілінің сөздігі XIV том және тағы басқалар. Том 14. – Алматы, 2011. – 800 б.

Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 656 б.

Мухитдинов Р., Жұмабеков Қ., Сейдамат Ә. Теолингвистикалық сөздік. – Алматы: Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020. – 200 б.

Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 760 с.

Оңғар қажы Өмірбек, Құран Кәрім.1-ден 30-ға дейінгі паралар, арабша транскрипциясы және қазақша мағынасы. – Алматы: Дәуір, 2021. – 1216 б.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 3. – СПб. – 1893. – С. 1047-1048.

Садықбеков А. «Орта ғасыр қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі» (Китаб Мукаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди) еңбегінің негізінде. – Алматы, 2010.

Сайлаубайұлы Н., Ыбрайымұлы Е. Намаз оқып үйренейік. – Алматы: «Көкжиек-Б» баспасы, 2013. – 88 б.

Сүлейменов О. Азия. – Алматы: «Библиотека Олжаса ИД», 2014. – 356 с.

Үдербаев А., Нақысбеков, О., Қоңыратбаева, Ж. (2010). Уалиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы. – 464 б.

Akalın, M., Mehmet Emin Ačar. Baytaratü 'l-vazıh (inceleme-metin indeks) Nu: 7105 Ocak, 1986.

Atalay, B. Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi III. Ankara: TDK Yayınları, 1941.

Çağatay, Saadet. *Eine osttürkische Handschrift: Baytarat'ul-važiḥ* Ankara, 1957. 602 s

Özgür, C. Baytaratü 'l-vazıh (metin). 1988. 209 s.

Şirin, R. Kitäb fi Riyazati 'l-Hayl, Kitab fiilm'n Nüşşäb.Erzurum, 1989.

Uğurlu, M. Munyetu'll-ğuzat. Ankara: Ağustos, 1984.

References

Akalin, M., Achar, M.E. (1986) Baytaratu'l-vazih (analysis, text, index). (in Turkish)

Amirova, G. (2024) The lexical and semantic analysis of Zamakhshari's dictionary Muqaddimat al-Adab and its relation to the Kazakh language. International Journal of Society, Culture and Language. https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.2011077.3159 (in English)

Atalay, B. (1941) Divanu Lugat-it-Turk (Vol. 3). Ankara. (in Turkish)

Aubakirova, K. (2023) Irshadul-muluk uas-salatin eskertkishindegi (XIV g. Teolingvistikalyq kengistik. Qyzylorda: Zhienaj. [Aubakirova, K. (2023) The theolinguistic space in the 14th century monument "Irshad al-Muluk wa al-Salatin". Kyzylorda: Zhienai.] (in Kazakh)

Balasaguni, Y. (2024) Kutadgu Bilig: Qut akeletin bilim. Turkistan: Turan baspahanasy. [Balasaguni, Y. (2024) Kutadgu Bilig: The knowledge that brings happiness. Turkistan.] (in Kazakh)

Boranbaev, S., Serkebaeva, G. (2024) Ortagasyrlyq «Kodeks Kumanikus» zhazba eskertkishining sozdigi. «Alem» baspasy: Shymkent, 220 b. [Boranbayev, S., Serkebayeva, G. (2024) Dictionary of the medieval written monument "Codex Cumanicus". Shymkent, 220 p.] (in Kazakh)

Chagatay, S. (1957) An East Turkic manuscript: Baytarat'ul-vazih. Ankara. (in Turkish)

Isahan, M., Muslimov, M., Kokenaj, S., Sydyqov, B. (2015) Din maseleleri zhonindegi gylymi-zertteu zhane taldau ortalygy. Astana, 60 b. [Isakhan, M., Muslimov, M., Kokenai, S., Sydykov, B. (2015) Research and analytical center for religious issues. Astana, 60 p.] (in Kazakh)

Kemel, M. (2002) Kultegin. Tonykok. Astana: Audarma, 96 b. [Kemel, M. (2002) Kultegin. Tonykok. Astana: Aydarma, 96 p.] (in Kazakh)

Kengesbaev, I. (2007) Frazeologijalyq sozdik. Almaty: Arys, 797 b. [Kenesbayev, I. (2007) Phraseological dictionary. Almaty: Arys, 797 p.] (in Kazakh)

Kenzhalin, K. (2022a) Qazaq tilining tarihi sozdigi (Vol. 3). Astana, 472 b. [Kenzhalin, K. (2022a) Historical dictionary of the Kazakh language (Vol. 3). Astana, 472 p.] (in Kazakh)

Kenzhalin, K. (2022b) Qazaq tilining tarihi sozdigi (Vol. 1). Astana, 432 b. [Kenzhalin, K. (2022b) Historical dictionary of the Kazakh language (Vol. 1). Astana, 432 p.] (in Kazakh)

Kenzhalin, K. (2022c) Qazaq tilining tarihi sozdigi (Vol. 2). Astana, 472 b. [Kenzhalin, K. (2022c) Historical dictionary of the Kazakh language (Vol. 2). Astana, 472 p.] (in Kazakh)

Malbaqov, M., Esentaeva, K., Hinajat, B. (2011) Qazaq adebi tilining sozdigi. XIV tom. Almaty, 800 b. [Malbakov, M., Esentayeva, K., Khinayat, B. (2011) Dictionary of the Kazakh literary language (Vol. 14). Almaty, 800 p.] (in Kazakh)

Mamyrbekova, G. (2017) Qazaq tilindegi arab-parsy sozderining tusindirme sozdigi. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 656 b. [Mamyrbekova, G. (2017) Explanatory dictionary of Arabic-Persian words in the Kazakh language. Almaty, 656 p.] (in Kazakh)

Muhitdinov, R., Zhumabekov, K., Sejdamat, A. (2020) Teolingvistikalyq sozdik. Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty, 200 b. [Mukhitdinov, R., Zhumabekov, K., Seidamat, A. (2020) Theolinguistic dictionary. Almaty: A. Baitursynuly Institute of Linguistics.] (in Kazakh)

Nadeljaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, E.R., Shcherbak, A.M. (1969) Drevnetjurkskij slovar'. Leningrad: Nauka, 760 s. [Nadelyaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, E.R., Shcherbak, A.M. (1969) Old Turkic dictionary. Leningrad: Nauka, 760 p.] (in Russian)

Ongar qazhy Omirbek. (2021) Quran Karim. 1-den 30-ga dein paralar, arabsha transkripcijasy zhane qazaqsha magynasy. Almaty: Dauir, 1216 b. [Ongar qazy Omirbek. (2021) The Holy Quran (Arabic transcription and Kazakh translation, parts 1-30). Almaty: Dauir, 1216 p.] (in Kazakh)

Özgur, C. (1988) Baytaratu'l-vazih (text, index). (in Turkish)

Radlov, V.V. (1893) Opyt slovarja tjurkskih narechij. SPb., T. 3. S. 1047-1048. [Radlov, V.V. (1893) Attempt at a dictionary of Turkic dialects (Vol. 3). St. Petersburg. Vol. 3. Pp. 1047-1048.] (in Russian)

Sadyqbekov, A. (2010) «Orta gasyr qypshaq zhazba eskertkishterining tili» (Kitab Muqaddima Abu Lais as-Samarkandi) engbeginin negizinde. Almaty. [Sadykbekov, A. (2010) The language of medieval Kipchak written monuments. Almaty.] (in Kazakh)

Sajlaubajuly, N., Ybyrajymuly, E. (2013) Namaz oqyp ujrenejik. Almaty: «Kokzhiek-B» baspasy, 88 b. [Sailaubaiuly, N., Ybyraiymuly, E. (2013) Let us learn how to pray. Almaty: "Kokzhiek-B", 88 p.] (in Kazakh)

Shirin, R. (1989) Kitab fi Riyazat al-Hayl; Kitab fi 'Ilm al-Nushshab. Erzurum. (in Turkish)

Sulejmenov, O. (2014) Azija. Almaty: Biblioteka Olzhasa ID., 356 s. [Suleimenov, O. Asia. Almaty: Library of

Olzhas Publishing House, 356 p.] (in Kazakh)

Uderbaev, A., Naqysbekov, O., Kongyratbaeva, Zh. (2010) Ualikhanov Sh. Koptomdyq shygarmalar zhinagy. Almaty, 464 b. [Uderbayev, A., Nakysbekov, O., Konyratbayeva, Zh. (2010) Collected works of Sh. Ualikhanov. Almaty, 464 p.] (in Kazakh)

Uğurlu, M. (1984) Munyetu'l-guzat. Ankara. (in Turkish)

Yassawi, Kh. A. (2007) «Diuani Hikmet» Aqyl kitaby. Almaty: «Oner» baspasy, 312 b. [Yassawi, Kh. A. (2007) Divan-i Hikmet (Book of Wisdom). Almaty: "Oner", 312 p.] (in Kazakh)

Zhalmahanov, Sh., Serimov, E., Agabekova, Zh. (2023) M. Zamakhshari «Muqaddimat al-adab» sozdigi (XII g.). Karagandy: Tengri, 282 b. [Zhalmakhanov, Sh., Serimov, E., Agabekova, Zh. (2023) Muqaddimat al-Adab dictionary by M. Zamakhshari (12th century). Karaganda: Tengri, 282 p.] (in Kazakh)

Zhaqypov, Zh., Karibai, Q. (2023) Din negizdi frazeologizmder. Tiltanym, №2 (90). [Zhakypov, Zh., Karibai, K. (2023) Religious-based phraseological units. Tiltanym, No.2 (90).] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.08.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 19.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Батырбекова К., Боранбаев С., Байменова С., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.41 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-93-105

Альфия Әбдікенқызы Солтанбекова[1*], Қанат Хайроллақызы Смағұлова[2]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-3513-4012 E-mail: madina-258@mail.ru
[2]филология ғылымдарының магистрі,
Кенжеғали Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0001-8394-655X E-mail: smagulova_72@mail.ru

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ МЕНТАЛДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімінде тіл мен танымның өзара байланысын нақты мәтіндік материал негізінде ашу өзекті бағыттардың біріне айналды. Осы тұрғыдан алғанда, Абайдың қара сөздері – адамның ішкі ойлау әрекетін, өзін-өзі тану мен моральдық бағдарын тіл арқылы танытатын бірегей дереккөз. Мақаланың мақсаты – Абай қара сөздеріндегі менталды етістіктердің танымдық сипатын айқындап, олардың мәтіндегі ой әрекетін ұйымдастырудағы қызметін көрсету. Зерттеу міндеттері мыналарды қамтиды: қара сөздердегі менталды етістіктердің қолданысын сөйлем деңгейінде контекстік талдау арқылы анықтау; етістіктің семантикалық өзегі мен қосымша реңктерін ашу; менталды мағынаның берілу жолдарын дара етістік, тіркес, көмекші етістік және тұрақты орамдар арқылы сипаттау; менталды бірліктердің оқырманды өзін-өзі таразылауға, дәлелді пайымға, шындық өлшемін сақтауға жетелейтін функционалдық-қатысымдық қырын көрсету. Эмпирикалық база ретінде Абайдың 45 қара сөзі алынды. Қара сөз тілін зерделеген Р. Сыздық пен Н. Уәлидің тұжырымдары, сондай-ақ етістік пен сөз семантикасына қатысты А. Байтұрсынұлы, Ы. Маманов, А. Ысқақов, Н. Оралбаева, М. Оразов, Б. Қасым еңбектеріндегі қағидалар әдістемелік тірек болды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы менталды етістіктердің қара сөздердегі жүйесін олардың танымдық қызметімен байланыстыра сипаттап, «ақыл, ой, көңіл» тірек сөздері арқылы жасалатын күрделі құрылымдардың мәтін логикасын құраудағы рөлін көрсетумен байланысты. Практикалық құндылығы: Абай қара сөздерінің тілін оқыту мен мәтіндік талдау тәжірибесінде, менталды етістіктерді семантикалық-қызметтік тұрғыдан сипаттайтын сөздік және оқу-әдістемелік материалдар әзірлеуде, қазақтілді ЖИ жүйелері, соның ішінде QazLLM үлгілерін оқытуға арналған мазмұнды дерек пен датасет құрастыруда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: менталды етістік; қара сөз; ой әрекеті; танымдық әрекет; QazLLM.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Солтанбекова А.Ә., Смағұлова Қ.Х. Абай қара сөздеріндегі менталды етістіктердің танымдық сипаты. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 93-105-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-93-105

Альфия Абдикеновна Солтанбекова[1*], Канат Хайроллаевна Смагулова[2]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-3513-4012 E-mail: madina-258@mail.ru
[2]магистр филологических наук,
Университет международного бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0001-8394-655X E-mail: smagulova_72@mail.ru

КОГНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕНТАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ

Аннотация. В современном языкознании одним из актуальных направлений стало выявление взаимосвязи языка и познания на основе конкретного текстового материала. В этом отношении «Слова назидания» Абая представляют собой уникальный источник, раскрывающий через язык внутреннюю мыслительную деятельность человека, процессы самопознания и нравственную ориентацию. Цель статьи – определить когнитивную характеристику ментальных глаголов в «Словах назидания» и показать их роль в организации мыслительной деятельности в тексте. Задачи исследования включают: 1) контекстуальный анализ употребления ментальных глаголов на уровне предложения; 2) раскрытие их семантического ядра и дополнительных смысловых оттенков; 3)

описание способов выражения ментальности через простые глаголы, словосочетания, вспомогательные глаголы и устойчивые обороты; 4) выявление функционально-коммуникативного потенциала ментальных единиц, направляющего читателя к саморефлексии, аргументированному рассуждению и сохранению критерия истины. Эмпирическую базу составили 45 «Слов назидания» Абая. Методологической опорой послужили выводы Р. Сыздык и Н. Уали о языке «Слов назидания», а также принципы, разработанные в трудах А. Байтурсынулы, Ы. Маманова, А. Искакова, Н. Оралбаевой, М. Оразова и Б. Касым по проблемам глагола и семантики слова. Научная новизна заключается в описании системы ментальных глаголов в «Словах назидания» в связи с их когнитивной функцией и в выявлении роли сложных конструкций с опорными словами «ақыл» (разум), «ой» (мысль), «көңіл» (душевное состояние/настроение) в формировании текстовой логики. Практическая значимость связана с преподаванием языка «Слов назидания» и практикой текстового анализа, разработкой словарных и учебно-методических материалов, а также с созданием содержательных данных и датасетов для обучения казахскоязычных ИИ-систем, включая модели QazLLM.

Ключевые слова: ментальный глагол; проза; мыслительная деятельность; познавательная деятельность; QazLLM.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов».

Для цитирования: Солтанбекова А.А., Смагулова К.Х. Когнитивная характеристика ментальных глаголов в «Словах назидания» Абая. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 93-105. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-93-105

Alfiya Soltanbekova[1*], Kanat Smagulova[2]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences,
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-3513-4012 E-mail: madina-258@mail.ru

[2]Master of Philological Sciences, Kenzhegali Sagadiyev University of International Business,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0001-8394-655X E-mail: smagulova_72@mail.ru

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF MENTAL VERBS IN ABAI'S “THE BOOK OF WORDS”

Abstract. In contemporary linguistics, identifying the relationship between language and cognition on the basis of concrete textual material has become one of the key research directions. In this respect, Abai’s “The Book of Words” offers a unique source that reveals, through language, a person’s inner thought processes, self-knowledge, and moral orientation. The aim of this article is to determine the cognitive characterization of mental verbs in Abai’s “The Book of Words” and to demonstrate their role in organizing mental activity within the text. The study addresses the following tasks: 1) contextual analysis of mental-verb usage at the sentence level; 2) elucidation of their semantic core and additional meaning nuances; 3) description of how mental meaning is expressed through simple verbs, verb phrases, auxiliary-verb constructions, and stable idiomatic patterns; and 4) identification of the functional-communicative potential of mental units that guides the reader toward self-reflection, reasoned judgment, and adherence to a criterion of truth. The empirical basis comprises all 45 Words of Edification by Abai. The methodological framework draws on the analyses of R. Syzdyq and N. Uali regarding the language of Abai’s prose, as well as principles developed in works by A. Baitursynuly, Y. Mamanov, A. Iskakov, N. Oralbayeva, M. Orazov, and B. Kassym on verb studies and lexical semantics. Scientific novelty lies in describing the system of mental verbs in relation to their cognitive function and in showing how complex constructions built around the key lexemes ақыл (reason), ой (thought), and көңіл (inner state/mood) contribute to textual logic. The practical value of the study relates to teaching Abai’s prose and text analysis, developing lexicographic and instructional materials, and creating content-rich data and datasets for training Kazakh-language AI systems, including QazLLM models.

Keywords: mental verb; prose; mental activity; cognitive activity; QazLLM.

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993244 “Enhancing the National Kazakh language Corpus as a megaproject of Smart-texts and Kazakh artificial intelligence base, development of its subcorpora”.

For citation: Soltanbekova, A., Smagulova, K. Cognitive characteristics of Mental Verbs in Abai's “The Book of Words”. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 93-105. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-93-105

Кіріспе

Менталдылық ұғымы тіл мен таным сабақтастығын түсіндіретін өзекті категориялардың бірі. Бұл термин адамның санасында қалыптасқан дүниені қабылдау, ұғыну, бағалау, шешімге

келу тәрізді ішкі әрекеттердің жалпы жүйесін білдіреді. Менталдылық тек «ойлау» деңгейімен шектелмей, адамның рухани тәжірибесін, өмірлік ұстанымын, мәдени жадын, құндылық өлшемдерін де қамтиды. Әр халықтың тарихи жолы, тұрмыс-тіршілігі, дүниені тану дағдысы тілде жинақталып, тұрақталып отырады. Сондықтан менталдылықты тілдік деректер арқылы тану – ұлттың ойлау үлгісін, мәдени кодын және санадағы қалыптасқан таным тәсілдерін нақты мәтіндер негізінде сипаттауға мүмкіндік береді. Тілдегі «жүрек көзі», «көңілге қону», «көңілге түю» сияқты тіркестер адамның ішкі әлеміне тән түсініктердің тілдік бедерін көрсетсе, менталды етістіктер сол ішкі әлемнің әрекеттік қырын айқындайды.

Қазіргі кезеңде тіл білімінде адамның когнитивтік әрекетін білдіретін тілдік құралдарға, соның ішінде менталды етістіктерге қызығушылық артып отыр. Өйткені *ойлау, түсіну, білу, пайымдау, сезіну, еске сақтау, күмәндану, сену* сияқты психикалық үдерістер тіл арқылы бейнеленеді және мәтінде белгілі бір танымдық бағдарды қалыптастырады. Менталды етістіктер адамның интеллектуалдық қызметін ғана емес, сол қызметтің бағытын, қарқынын, нәтижесін де аңғартады: бір жерде ой «бекітіледі», бір жерде «тексеріледі», бір жерде «қорытылады» немесе «күдікпен таразыға салынады». Осы арқылы тілдік санадағы әрекеттердің бірізділігі көрінеді. Мұндай етістіктердің мағыналық өрісі кең болғандықтан, оларды жүйелеу, тақырыптық топтарға бөлу, мәтіндегі қызметін көрсету – танымдық лингвистиканың маңызды міндеттерінің бірі.

Осы мәселені нақты дерекпен талдауға келгенде Абайдың қара сөздері қолайлы тілдік материал бола алады. Қара сөздер – автордың адам болмысына, мінезіне, қоғам тіршілігіне қатысты ой-толғамын жинақтаған, оқырманды өзін-өзі тануға және өз ісін таразылауға жетелейтін философиялық-публицистикалық мәтіндер. Мұнда таным әрекеті тікелей сөз етіледі: «ойланып қара», «пайымдап үйрен», «өзіңнен өзің есеп ал» сияқты тұжырымдар арқылы Абай оқырманды сыртқы бақылаудан ішкі бақылауға, жай білу деңгейінен дәлелге негізделген байыпқа, пікірден қорытындыға келуге бағыттайды. Қара сөздерде ойлау әрекеті дара етістікпен ғана емес, күрделі құрамды үлгілермен де беріледі: «ақылға салу», «көңілге бекіту», «ойға алу», «көңілге қону», «көз жеткізу», «құлақ қою» тәрізді орамдар танымның ұлттық тілдік моделін айқындап, адамның ішкі әлемін *ақыл, ой, көңіл* өзектері арқылы танытады.

Бұл зерттеудің мақсаты – Абай қара сөздеріндегі менталды етістіктердің танымдық сипатын ашу, яғни олардың мәтінде ой әрекетін ұйымдастыруға қалай қызмет ететінін көрсету. Зерттеу барысында қара сөздердегі *ойлау, пайымдау, ұғыну, білу, күмәндану, сену, байқау, еске сақтау* сияқты ішкі психикалық үдерістерді білдіретін етістіктер мен күрделі тіркестер мәтін деңгейінде қарастырылып, олардың қандай когнитивтік бағыт ұсынып тұрғаны айқындалады.

Менталды бірліктердің авторлық тұжырым жасаудағы, оқырманды өз-өзіне есеп беруге жетелеудегі, әрекетті бағамдап, салмақтап көруге үндеудегі қызметіне назар аударылады. Сонымен бірге қара сөздерге тән «ақыл», «ой», «көңіл» тірек ұғымдары арқылы қалыптасатын күрделі менталды құрылымдардың мағыналық жүгі мен прагматикалық әсері талданады. Нәтижесінде Абай мәтініндегі менталды етістіктер жай ғана атауыш деңгейде қалмай, таным мәдениетін қалыптастыратын, ойды тәртіпке келтіретін, ішкі бақылау мен өзін-өзі тануға бағыттайтын тілдік дерек ретінде танылады.

Материал және әдістер

Зерттеудің эмпирикалық базасы ретінде Абайдың 45 қара сөзі толық қамтылды. Мәтіннен адамның ішкі ой әрекетін білдіретін менталды етістіктер мен менталды мағынасы басым күрделі тіркестер тұтас сөйлемімен бірге жиналды, әр мысалдың тұсына қара сөз нөмірі көрсетілді. Іріктеу барысында алдымен барлық ықтимал менталды бірліктер белгіленіп, кейін олардың нақты контекстегі мағынасы мен қызметі қайта тексерілді. Осы орайда сөздің жалпы мағынасына емес, Абай ойының дәл сол сөйлемдегі қалай құрылып тұрғанына, оқырманға қандай танымдық бағдар ұсынып тұрғанына назар аударылды.

Зерттеудің теориялық іргетасы ретінде Абай тілін зерттеген академик-ғалымдар Рәбиға Сыздық пен Нұргелді Уәли тұжырымдары, етістікке қатысты Ахмет Байтұрсынұлы, Ыбырайым Маманов, Ахмеди Ысқақов, Нұржамал Оралбаева, Балқия Қасым еңбектері және етістік семантикасын сипаттайтын Мейірбек Оразов пайымдары негізге алынды.

Мақалада бастапқы тезис ретінде Абайдың 45 қара сөзіндегі менталды етістіктер ойды атау

үшін ғана емес, мәтіндегі ой жүргізу тәсілін көрсетіп, оқырманды өз-өзін тексеруге жетелейтін бірліктер ретінде жүйелі қолданылғаны алынды. Жұмыс үш кезеңмен атқарылды. Алдымен, қара сөздерден менталды мағына беретін етістіктер толық сөйлемімен бірге іріктелді. Кейін әр сөйлемде етістіктің негізгі мағынасы мен контекст үстейтін реңкі ажыратылды. Осыдан кейін менталды мағынаның берілу жолы тексерілді. Ол дара етістік, көмекші етістік немесе тұрақты тіркес арқылы жасалатыны мәтіндік қолданыстарды өзара салыстыру арқылы айқындалды. Осы тұста «ойлап қара», «ұғып ал», «білмей қал», «көңілге бекіту» сияқты құрылымдардың қалай жасалатыны және сөйлем ішінде қандай қызмет атқаратыны нақты талданды. Соңғы қадамда бұл бірліктердің мәтіндегі қызметі түсіндірілді. Олар ойды дәлелдеуге, себеп-салдарды таразылауға, өзін-өзі есепке шақыруға қалай ықпал ететіні сөйлем деңгейіндегі қолданыс арқылы көрсетілді.

Жұмыста менталды етістіктердің мәні мәтін ішіндегі қолданысқа сүйеніп ашылды: сөйлем деңгейінде контекстік талдау жасалып, етістіктің семантикалық өзегі мен қосымша реңктері айқындалды. Сонымен қатар менталды мағынаның берілу жолы құрылымдық тұрғыдан сипатталды: ол дара етістік арқылы ма, әлде тіркес, көмекші етістік, тұрақты орам арқылы жүзеге асатыны, сондай-ақ мұндай бірліктердің мәтіндегі ойды ұйымдастыру, оқырманды әрекетке (есеп алу, өзін таразылау, ойға бекіту) жетелеу қызметі функционалдық-қатысымдық қырынан түсіндірілді.

Әдебиетке шолу

Абай шығармаларының тілін алғаш талдаған ғалымның бірі – академик Р. Сыздық. Ғалым Абайдың қара сөздерінің жазылу сипатына назар аудара отырып, бұл мұраның «өзі үшін ғана» емес, оқырман қауымға арналу уәжін мәтіннің ішкі мазмұны арқылы дәлелдейді. Ғалымның пайымдауынша, қара сөздердің бірқатары жалпы көпшілікке емес, белгілі бір ортаға бағытталған: кей сөздерде «иман» ұғымын дұрыс ұғынбай, теріс түсіндіретіндермен пікір таластыру, діни танымға қатысты күмәнді түсініктерді түзету ниеті байқалады. Яғни Абай кей тұстарда нақты әлеуметтік топқа қарата ой айтады, сол арқылы оқырманды ұғымды орнықтыруға, сенімді дәлелдеуге, қисынды пайымға шақырады (Сыздық, 2004: 128).

Р. Сыздықтың ой түйіні бойынша, мұндай бағыттылықты тек мазмұн емес, тілдік өрнек те қуаттайды. Абай қара сөздерінің көпшілігінде жалпыхалықтық тіл өрнегін берік ұстанса, кейбір сөздерінде діни ілім мен пәлсапаға қатысты кірме атауларды жиірек жұмсайды, тіпті тұтас тіркес деңгейіндегі дайын үлгілерді араластырады. Ғалым мұны адресат табиғатымен байланыстырады: «Діни ілім, таным, мінез туралы күрделі пайымдар айтылған тұстарда сол ортаға тән атаулар мен құрылымдардың көбірек қолданылуы заңды. Осы белгілердің бәрі қара сөздердің оқылуға, түсінуге, ойлануға бағытталған мәтін екенін, әрі оқырманның ішінде белгілі бір топқа арнайы қарата жазылған бөліктер барын аңғартады» (Сыздық, 2014: 151).

Абай қара сөздеріндегі этикалық ұғымдар мәтіннің танымдық өзегін құрап, оқырманды «не дұрыс, не теріс, не екіұдай» деген бағалау өлшеміне жетелейді. Ғалым Н. Уәли ұсынған жіктеу бойынша мұндағы аксиологизмдер үш арнада көрінеді: біріншісі – адамгершілік, әділет, рақым, ұят, ғылым-білім тәрізді ізгі мұраттарды танытатын этикалық құндылықтарға қатысты атаулар; екіншісі – арамдық, жалқаулық, арсыздық, қастық, алдау сияқты мінез бен қылықтың «теріс бағасын» бекітетін антиқұндылықтарға қатысты атаулар; үшіншісі – бірлік, тірлік, қулық, қайғы сияқты контекске қарай әрқилы бағаланатын амбивалентті атаулар. Осы үш топтың бәрі қара сөздердегі менталды етістіктермен тікелей байланысып, Абайдың моральдық ой-тұжырымының қозғаушы тетігіне айналады. Адам құндылықты жай атап қана қоймай, оны ақылға салып таразылауға, себеп-салдарын аңғарып дәлелдеуге, өз мінезін есепке алып түзетуге міндеттеледі. Яғни этикалық атаулар бағалау нысанын көрсетсе, менталды етістіктер сол бағалауға апаратын таным жолын ұйымдастырып, оқырман санасында «жақсыны таңдауға, жаманнан сақтануға» бағытталған ішкі ұстаным қалыптастырады (Уәли, 2025: 372).

А. Байтұрсынұлының тіл туралы ойлары менталдылықты *«тіл, ақыл, қиял, көңіл»* тұтастығында түсіндіруге мүмкіндік береді. Ғалымның «саңлап, санамызға алу» сияқты тіркестері адамның танымдық әрекетінің ішкі барысын дәл көрсетеді: әуелі адам сыртқы құбылысты аңдап-бақылайды да, деректі қабылдайды; кейін сол деректі санасына сіңіріп, ұғынады; ең соңында көңіл күйі мен құндылық өлшемі араласып, алған білімін «дұрыс-теріс»

тұрғысынан бағалайды. Яғни таным – жай көру не есту ғана емес, ұғыну мен бағалауды қатар қамтитын күрделі үдеріс. А.Байтұрсынұлы тілдің міндетін ақылдың аңдағанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің түйгенін дәл жеткізу деп қарастыра отырып, етістік мәнді тірек сөздердің (аңдау, түю, меңзеу т.б.) адамның ойлау динамикасын жеткізудегі рөлін айқындайды. Сонымен бірге ол тілдің ұлтты сақтайтын негізгі белгі екенін баса айтып, тілдік сана мен ұлттық дүниетанымның ажырамайтынын көрсетеді (Байтұрсынұлы, 2022: 106).

Менталды етістіктердің семантикалық дамуын қарастырған зерттеуде менталды предикаттар ойлау әрекеті мен пікір білдіруді танытатын етістіктер ретінде түсіндіріледі. Мұндай бірліктердің көне дәуірдегі мағыналық өрісі кең болып, тілдің тарихи эволюциясында бір бөлігі қолданыстан шығып, енді бірқатары жаңа реңктермен толыққаны көрсетіледі. Мәселен, «мыслить» бастапқыда ойлаудың өзі мен ойлау қабілетін білдірсе, кейін оған «есептеу, болжау», «елестету» тәрізді қосымша мәндер қабаттасқан. «Думать» етістігі де тек белгілі бір нысан туралы ойланумен шектелмей, «пікір айту/санау», «ниеттену», «алаңдау, қам жеу» сияқты прагматикалық және эмоциялық реңкі бар мағыналарды қамтитын көпқабатты бірлікке айналғаны атап өтіледі. Ал «гадать» етістігінің «бал ашу, сәуегейлік ету» мәнімен қатар «жорамалдау, болжау» мағынасын беруі менталды әрекеттің рационалды және иррационалды қырлары бір етістіктің бойында тоғыса алатынын аңғартады. Осы байламдар негізінде «думать» қазіргі тілдік жүйеде орталық, әрі семантикалық тұрғыдан ең күрделі менталды етістіктердің бірі ретінде орныққаны тұжырымдалады (Макеева, 1993: 40-45).

Ғалым Н. Арутюнова менталды етістіктерді логика мен сөйлем мағынасы тұрғысынан түсіндіреді. Зерттеуші оқиғалық мағына мен мазмұндық-пропозициялық мағынаны ажырата отырып, менталды етістіктердің тек «ойлау/білу» тәрізді ішкі күйді атаумен шектелмейтінін көрсетеді. Олар пропозицияны «алып жүруші» ғана емес, сонымен қатар объектіні белгілі бір топқа жатқызу, сәйкестендіру, түсіндіру, ұғындыру сияқты ақыл-ой әрекеттерін тілдік деңгейде белгілейтін көрсеткіштер ретінде сипатталады. Осы тұрғыдан менталды етістік сөйлемде мазмұнды ұйымдастырып, ақпараттың қалай танылғанын, қалай түсіндірілгенін білдіретін маңызды тетікке айналады (Арутюнова, 1999: 415).

Зерттеуші Л. Васильев орыс тіліндегі етістіктерді кең мағыналық жіктеу арқылы қарастырып, олардың ішінен менталды өріске жақын қабатты айқын бөліп көрсетеді. Ғалым ұсынған төрт топтың ішінде «интеллектуалдық қызмет етістіктері» адамның ойлау, ұғыну, пайымдау сияқты танымдық әрекеттерін тікелей білдіретін ядро ретінде танылады; ал «сезім етістіктері» (қабылдау), «сөйлеу етістіктері» (мәнді тіл арқылы шығару), «мінез-құлық етістіктері» (іс-әрекет) топтары танымен шектесіп, менталдылықтың әр қырын жанама түрде толықтырып отырады. Мұндай жіктеу менталды етістіктердің өзге семантикалық өрістермен байланысын нақтылауға мүмкіндік береді (Васильев, 1985: 17).

Б. Ильиш ағылшын тіліндегі етістіктерді тарихи-типологиялық сипатта топтастырып, менталдылыққа қатысты қабаттың бірнеше деңгейден тұратынын көрсетеді. Біріншіден, физикалық түйсіну етістіктері (көру, есту, сезу т.б.) – ақпараттың бастапқы қабылдану арнасы; екіншіден, ақыл-ой күйін білдіретін етістіктер (білу, сену, аңғару, ойлау, түсіну, еске алу, ұмыту т.б.) – қабылданған деректің санада өңделуі мен нәтижесін танытатын негізгі когнитивтік өзек; үшіншіден, эмоция мен тілек етістіктері (ұнату, үміттену, тілеу, қалау т.б.) – танымның бағалау-қалау қырын ашады; төртіншіден, иелену/қатыстық мәнді етістіктер (болу, тиесілі болу, бар болу, қамту т.б.) – субъект пен әлем арасындағы қатынасты бекітетін семантикалық өріс ретінде беріледі. Бұл жүйелеу менталды етістіктердің тек «интеллект» деңгейімен шектелмей, *қабылдау, ұғыну, бағалау, қатыстық байланыс* тізбегімен тұтасып жатқанын аңғартады (Ильиш, 1968: 196).

Классикалық еңбектерде импликатив етістіктердің сөйлемдегі ақиқаттылыққа (істің болған-болмағанына) қалай ықпал ететіні сипатталса, кейінгі эмпирикалық зерттеулер бұл құбылысты нақты дерекпен өлшеуге болатынын көрсетеді. Мысалы, ағылшын тіліндегі бірнеше ондаған етістіктің синтаксистік таралуы олардың мағыналық жақындығымен сандық көрсеткіштер арқылы сәйкестендіріліп, «қалай құрылым таңдайды – солай мағына айқындайды» деген байланыс дәлелденеді (Karttunen, 1971: 344). Осы тұрғыдан алғанда, ағылшын тіліндегі

менталды етістіктердің мәні олармен тіркесетін толықтауыштық құрылымдармен, сондай-ақ ақиқаттылық реңкі мен прагматикалық мақсатпен қатар қарастырылғанда анығырақ ашылады (White, 2018: 427).

Тіл игеру мен таным мәселесіне келгенде, ағылшын тіліндегі деректер балалардың менталды етістіктерді сөйлем үлгілеріне сүйеніп меңгеретінін аңғартады: толықтауыштық бағыныңқы құрылымдар баланың *think/know/want* сияқты етістіктердің мағынасын ажыратуына «тірек» болады (Hacquard, 2022: 198). Бұған қоса, перцептив мәнді құрылымдар мен менталды мәнді құрылымдардың ортақ семантикалық-синтаксистік негізі үйрену үдерісінде аралық көпір қызметін атқаратыны тәжірибелік түрде көрсетілген (Davis, 2021:18).

М. Оразов етістік мағынасын жүйелі түрде саралап, қазақ тіліндегі етістіктердің лексика-мағыналық жіктелуін ұсынғанда, ойлауға қатысты етістіктердің дербес қабат екенін арнайы көрсетеді. Ғалым бұл топтың саны көп емес екенін ескерте отырып, оның ішкі өрісінде ой әрекетінің әр қадамы айқындалатынын байқатады. Мұндай жіктеу менталды етістіктердің табиғатын тек «ойлау» атауымен шектемей, адамның санасында жүретін танымдық амалдардың сатылануын тілдік тұрғыдан тануға жол ашады. Сондықтан М. Оразов ұсынған жүйе Абай қара сөздеріндегі *ойлау, пайымдау, қорыту, сену, күмәндану, еске алу* тәрізді бірліктердің өзара жақындығын да, айырмасын да нақтылауға көмек бола алады (Оразов, 1991: 87).

Ғалым етістіктің қимыл-қозғалыс пен қалыпты білдіретін табиғатына сүйеніп, оның семантикалық құрамында орын, уақыт, нысанға қатысты ортақ мағыналық белгілер (семалар) болатынын көрсетеді. Осы ортақ семалар арқылы қазақ етістіктерін лексика-семантикалық топтарға жіктеудің принциптерін негіздеп, топтастыруда сөздің лексикалық мағынасы мен парадигмалық байланысын басты өлшем ретінде алады. Ғалым қазақ тіліндегі етістіктерді он екі лексика-семантикалық топқа бөліп, әр топтың мазмұндық ерекшелігін қысқаша сипаттайды (Оразов, 2001: 49).

А. Ысқақов етістіктерді мағына жағынан жақындығына әрі қызметтес болуына қарай топтастыруға болатынын айта келіп, ойлау-сөйлеу етістіктерін жеке топ ретінде көрсетеді. Бұл ұстаным менталды етістіктердің тек лексикалық мазмұн емес, мәтіндегі қызмет арқылы да айқындалатынын аңғартады (Ысқақов, 1991: 91).

Ғалым Ы. Маманов етістіктің құрама құрылымдарын, көмекші етістіктер арқылы жасалатын үлгілерді мағыналық қырынан талдай отырып, ішкі таным қимылының жүру сипатын тілде қалай берілетінін кеңінен ашады. Мәселен, ойдың кенет тууы, еске түсудің аяқ астынан болуы, ойдың үзіліп қалуы сияқты реңктер дара етістіктің өзімен ғана емес, етістік тіркесі арқылы да нақтыланатынын көрсетеді (Маманов, 2014: 141).

Нәтижелер және талқылау

Жиналған тілдік материалдарды (45 қара сөз мәтіні) мазмұндық-қызметтік қырынан іріктей отырып, Абай қолданысындағы менталды етістіктер белгілі бір лексика-семантикалық өрістерге шоғырланатыны байқалды.

Бұл топтастыру етістіктің «жай атау» ретіндегі мағынасынан гөрі, оның мәтінде атқаратын танымдық қызметіне сүйеніп жасалды. Соның нәтижесінде қара сөздердегі менталды етістіктер бір-бірінен оқшау тұрған бірліктер емес, керісінше, оқырман санасын белгілі бір арнаға түсіретін жүйе ретінде көрінеді.

Кесте 1 – Абай қара сөздеріндегі менталды етістіктердің лексика-семантикалық топтары
Таблица 1 – Лексико-семантические группы ментальных глаголов в «Словах назидания» Абая
Table 1 – Lexico-Semantic Groups of Mental Verbs in Abai's "The Book of Words"

Менталды етістіктердің МАКРО тобы	*Менталды етістіктердің МИКРО тобы*
Ой қорыту әрекетін білдіретін етістіктер	*ойлау/ойлану* *пайымдау* *санау/есептеу* *топшылау/тұжырым* *ойына келу/ойға алу*
Ұғыну мен білімді білдіретін етістіктер	*білу*

	тану *ұғу/ұғыну* *аңғару/түсіну*
Сенім-күмән қатынасын білдіретін етістіктер	*сену* *нану/илану* *күмән/күдік*
Түйсіну-қабылдауды білдіретін етістіктер	*көру* *есту* *байқау* *сезу*
Назар, қадағалауды білдіретін етістіктер	*ескеру* *аңду*
Жадыға қатысты етістіктер	*ұмыту* *ұмытпау* *естен шығу*
Ниет-мақсатты білдіретін етістіктер	*қалау/тілеу* *үміт* *мақсат/ниет*
Эмоциялық-қатынастық етістіктер	*жақсы көру/жек көру* *өкіну/қайғыру* *қорқу/ұялу*

Абай қара сөздерінде *ойлау, пайымдау, тұжырымдау* сияқты менталды етістіктер тек «адам ойлайды» деген жалаң хабар емес, оқырманды ой еңбегіне жұмылдыратын танымдық әрекет ретінде көрінеді. 3-қара сөздегі «ойланып қара» тіркесі соның айқын дәлелі. Автор төбелес үстіндегі қызбалықты тоқтатып, санаға келуді талап етеді де, ойлауды өзін-өзі тәрбиелеудің шартына айналдырады. Мұнда ойлау әрекеті сыртқы жағдайды бағалау емес, адамның өз ішіне үңіліп, өзіне есеп беруіне бастайтын ішкі тәртіп. Сол себепті «өзіңнен өзің есеп ал» деген талап ойлаудың жалғасы ретінде беріледі: ойлану – өзіңді бақылауға алып, мінезді түзетуге бағытталған сана жұмысы. 15-қара сөзде «әрбір ойлаған ойыңа бекі» деуі де ойды өткінші әсер деңгейінде қалдырмай, тұрақты ұстанымға айналдыруды көздейді. Бұл жерде ойлау танымның ғана емес, мінездің де тірегі ретінде қойылады: ойың берік болмаса, ісің де берік болмайды, демек, адамшылыққа лайықты болу үшін ойды «бекіту» керек.

31-қара сөзде ойлау тіпті нақты танымдық тәртіп ретінде сипатталады: тыңдағанды ұмытпау үшін адам ішінен қайта-қайта ойлап, көңілге бекітуі керек. Яғни ойлау бір сәттік пайым емес, ақпаратты санада өңдеп, орнықтыратын ұзақ үдеріс. Мұнда «ой кеселді нәрселерден қашық болу» деген ескертудің өзі ойлаудың мәдениетін танытады: сананы әлсіретететін салғырттық, орынсыз әурешілік адамды ұғынудан алыстатады. Осы тұста *пайымдау* етістігі де (15, 34, 37-қара сөздер) жай «ойлау» емес, себеп-салдарды дәл табуға, дәлелге сүйенуге үйретететін ақылдың өлшемі болып шығады. 34-қара сөздегі «себебін тауып, пайымдап үйрену керек» деген жолдарда Абай танымды әдетке айналдыруды ұсынады. Әр нәрсені үстірт қабылдамай, себебін іздеп, лайық дәлелге тоқтауды алға тартады. 37-қара сөзде «бір сөзді ұғып, соған қарап пайымдаған» деуі – адамның ақылды аталуы ақылдың көп сөзді қайталаудан емес, мәнді ажыратып, соның негізінде дұрыс қорытынды жасау қабілетінен көрінетінін аңғартады.

Қорыту, тұжырым, топшылау сияқты етістіктер Абайда ойдың соңғы нәтижесін көрсететін құрал ретінде беріледі. 7-қара сөздегі «қысқа сөзден ұзын қорытып, бір тұжырым шығара алмайды» дегені танымдағы әлсіздікті дәл сипаттайды. Яғни, деректен қорытынды жасай алмау – ойдың шашыраңқылығын аңғартады. 19-қара сөздегі «іштен топшылап жүре беру – бекер» деуі ойдың әрекетке, дәлелді сөзге айналуын талап етеді. 40-қара сөздегі «әр істің парқын біліп, соңын қорытып отыру» ақылдың негізгі қызметі деп танылуы да осыдан: таным тек түсінумен шектелмей, істің ақыры мен салдарын бағалап, жауапты шешімге жеткізуі керек. Ал «ойына келу», «ойға алу» үлгілері (11, 27, 36-қара сөздер) ойдың адамды жетелейтін күш екенін көрсетеді. Демек, Абайда ойлау, пайымдау, тұжырымдау мәнді етістіктер ойды оятып,

дәлелдеуге үйретіп, қорытындыға келтіре отырып, сол қорытындыны адамшылық өлшемімен бекітетін танымдық тәртіпті қалыптастырады.

Абай қара сөздерінде *білу* етістігі көбіне дайын «ақпаратты иемдену» мағынасымен шектелмей, адамның дұрыс бағдарын айқындайтын танымдық өлшем ретінде жұмсалады. 6-қара сөздегі «Бірлік – ақылға бірлік…» деген сөйлемде етістік ашық көрінбегенімен, тұжырымның өзегі «нағыз бірліктің не екенін білу» деген танымдық талапқа сүйенеді. Ақын ұғымның шекарасын нақтылап, оқырманды «ақылға бірлік» деген мәнді танып қабылдауға шақырады. 7-қара сөзде баланың табиғи «ішсем-жесем» мінезі сипатталғанда да мақсат тек мінезді атау емес, адам бойындағы басты қасиетті танып-білуге жетелеу. Ал 38-қара сөздегі «өз бойындағыны білмек керек» формасы міндеттеу реңкін күшейтеді. Бұл жерде *білу* сыртқы дүниені танып қою емес, өзін-өзі басқаруға бастайтын ішкі таным. Мәнмәтін «қожа болу» ұғымымен астарласып, *білу* етістігінің семантикалық өзегіне «өз мүмкіндігін, кем-кетігін аңғарып, соған қарай өзін ұстау» деген қосымша реңк үстеледі. Яғни дара етістік арқылы автор танымды әрекетке айналдырады.

Тану, ұғу/ұғыну, аңғару/түсіну етістіктері Абайда танымның әр басқышын ажыратып береді. *Тану* – өзін және құндылықты айқындау, *ұғу* – мәнді бойға сіңіру, *аңғару/түсіну* – шын мен жалғанды айырып, дұрыс жолға түсу. 25-қара сөздегі «Өзіңді-өзің *таныр,* түзелмей…» және 45-қара сөздегі «…*танымақ* – ең үлкен іс» сөйлемдерінде тану жай «білу» емес, адамның өзіне қоятын жауапкершілігі ретінде беріледі. 7 және 31-қара сөздердегі «ынтамен ұғу керек» тіркесінде *ұғу* етістігі міндеттеу реңкімен беріледі де, «ынтамен» сөзі ұғынудың қалай жүзеге асатынын нақтылап, танымның жай кездейсоқ қабылдау емес, ықыласқа сүйенген саналы үдеріс екенін аңғартады. 38-қара сөздегі «ақылдың шартын *ұғыну* керек» те дәл осы мазмұнда беріледі. 14-қара сөздегі «шынның жолын *аңғармай* қалма» құрылымы ескерту мәнін күшейтіп, аңғаруды моральдық таңдау деңгейіне көтеріп, көптің жетегіне еру – аңғармаудың салдары екенін танытады. 15-қара сөздегі «ішкі дүниеңді *түсінсең*, түзелуге жол табылады» шартты рай формасы арқылы түсінудің нәтижесін көрсетеді. 32-қара сөздегі «парқын *түсінбеген* кісі…» деген бағалау арқылы Абай *түсінуді* тіл мәдениетімен байланыстырып, «мәнді түсінбеу – сөзді қор ету» деп түйіндейді. Осылайша мәтін ішіндегі қолданыстар арқылы етістіктердің семантикалық өзегі ғана емес, қосымша реңктері де айқындалады.

Абай қара сөздерінде *сену* етістігі илану емес, танымды дұрыс арнаға бұратын тірек ретінде көрінеді. 12-қара сөздегі «Жұрттың сөзіне желікпей, *ақылға сен*» деген сөйлемде сенудің нысаны нақты көрсетілген. Мұнда «сен» бұйрық райда келіп, жай кеңес емес, мінез-құлыққа айналуы тиіс қағида ретінде айтылады. 38-қара сөздегі «Ғылымға *сенген* кісі – өзі де ізденеді…» құрылымында *сену* себеп-мотив қызметін атқарады. Ал 7-қара сөздегі «…білсем екен, көрсем екен» деген тіркесі *сену* сөзін тікелей атамаса да, сенімнің бастауы баланың табиғи құмарлығымен байланысатынын аңғартады. Адамдағы ілгерілеуге жетелейтін ішкі ұмтылыс кейін «ақылға», «ғылымға» сену сияқты саналы бағдарға ұласады.

Нану/илану етістіктері Абайда көбіне сақтық пен сын тұрғысынан бағаланады, сондықтан олар сенудің «қатерлі» жақтарын ашатын құралға айналады. 13-қара сөздегі «Біреудің сөзіне құр *нанғанша,* өз ақылыңмен *байқа*» дегенде «құр» сөзі нанудың үстірт, дәлелсіз сипатын күшейтеді де, оған қарсы танымдық әрекет ретінде «байқа» ұсынылады. Мұнда *нану* мен *байқау* қатар келіп, оқырманды тексеруге міндеттейді. 27-қара сөздегі «әдетке *иланып*, ақиқатты іздемейді» сөйлемінде *илану* адамның ізденісін тоқтататын психологиялық дағды ретінде суреттеледі. Ал 43-қара сөздегі «Діннің шартына *иланған* адам – мінезін түземекке керек» дегенде *илану* мазмұны өзгеріп, жауапкершілікпен байланысады. Осы өрісте *күмән/күдік* етістіктері де ерекше қызмет атқарады. 19-қара сөздегі «өзіңе *күмән келтіріп*, салмақ сал» тіркесінде күмән өзін-өзі тексерудің амалына айналған, ал 34-қара сөздегі «*күдікпен тексер*» – асығыс кесімнен сақтайтын танымдық тәртіп болса, 38-қара сөздегі «Ақылдың дұшпаны – *орынсыз күмән*» деген түйін күмәннің де өлшемі барын көрсетеді.

Абай қара сөздерінде *көру, есту, байқау, сезу* сияқты түйсіну-қабылдау етістіктері жай физиологиялық әрекеттің атауы болып қалмай, менталды үдерістің алғашқы кезеңі ретінде қызмет етеді. 7-қара сөздегі «көрсем екен» деген талап адамның танымға табиғи құштарлығын

білдірсе, 14-қара сөздегі «Көзбен көрген нәрсеңнің бәрі ақиқат бола бермейді» сөйлемі қабылдаудың өзі ақиқатқа кепіл емес екенін ескертіп, көргенді ой елегінен өткізуге мәжбүрлейді. 31-қара сөздегі «естігенде я көргенде ғибратлану керек» тіркесінде *есту* мен *көру* тек қабылдау әрекеті болып қалмай, олардың нәтижесі *ғибратлану* арқылы санада өңделіп, мағыналанатын менталды деңгейге көтеріледі. Сондықтан Абай үшін қабылданған дерек өз күйінде тұрмай, ішкі сүзгіден өтіп, мәнге айналуы қажет.

Естуге қатысты 32-қара сөздегі «Көпті естіп, азды ұғып…» тіркесінде *есту* мен *ұғу* қатар жұмсалып, ақпараттың көптігі емес, соның ішкі өзегін түсініп, пайдаға жарата алу маңызды екенін нақты көрсетеді. 37-қара сөздегі «көп сөзді естіп, бір мәнін ұққан» дегенде естудің нәтижелілігі «мәнін ұғумен» өлшенеді. *Байқау* етістігі Абайда танымның сыншыл қадамы ретінде көрінеді: 13-қара сөзде ол «құр нануға» қарсы қойылып, ақылға сүйенген тексерістің шартына айналады. 34-қара сөздегі «сөзінен емес, *ісінен байқа*» қағидасы бағалаудың өлшемін сыртқы сөзден нақты әрекетке көшіреді. Ал 40-қара сөздегі «ішкі халіңді *байқап отыру*» байқауды өз-өзіне бағыттап, өзін танудың тұрақты дағдысын ұсынады. Ал *сезу* етістігі Абайда қабылдаудың ішкі, интуитив қырын танытады. 15-қара сөздегі «жамандықты алдын ала сезу» ар-ұятпен сабақтасып, адамды қауіптен ерте сақтандыратын ішкі түйсік ретінде көрінеді. 19-қара сөзде «ауырлығын сезу» жүрекке түскен салмақтың санаға әсерін нақтылап, күйзелістің өлшемін көрсетеді. Ал 38-қара сөздегі «ақиқаттың дәмін сезу» ақиқатты тек ұғым деңгейінде емес, адам бойында өткерілген рухани тәжірибе ретінде қабылдататын бейнелі қолданысқа айналады. Осылайша түйсіну-қабылдау етістіктері Абайда «көру/есту» деңгейінен басталып, «байқау/сезу» арқылы өңделіп, оқырманды мәнге жетелейтін толыққанды менталды әрекет жүйесін құрайды.

Абай қара сөздерінде *ескеру* мен *аңду* етістіктері зейіннің екі түрлі бағытын көрсетеді: бірі – адамды түзейтін, екіншісі – адамды бұзатын назар. *Ескер* деген сөз 10-қара сөзде біреуге ақыл айту үшін емес, өзіңді тәртіпке салу үшін айтылады: «өз пайдаңнан бұрын ел пайдасын ескер» дегенде зейіннің өлшемі кеңейеді, адам өзінен шығып, қоғамға жауапкершілікпен қарауға үйренеді. 25-қара сөздегі «біреудің айыбын көрсең, өз айыбыңды да ескер» деген сөйлемде ескерудің ең басты сипаты байқалады: көз сыртқа түскен сәтте, ақыл қайтадан ішке бұрылуы керек. Яғни бұл етістік өзгені мінейтін әдетті тежеп, өзін-өзі бақылауға жетелейді. Ал 2-қара сөздегі «қарның ашса, ескермейсің» дегені күнкөріс күйбеңі адам назарын тарылтып жіберетінін аңғартады. *Аңду* етістігі керісінше, зейіннің бұрыс арнаға түскен түрін береді. 33-қара сөзде «біреудің мінін аңдып жүріп, өзіңді ұмытпа» деуі – біреуге телміріп өмір сүру адамды өзінен алыстататынын айтқаны. 34-қара сөзде «жамандықты аңдыған кісі өзі де жамандыққа жақын болады» деп, назардың өзі мінезге айналатынын көрсетеді. 41-қара сөздегі «сыртынан сөз іздеп аңду – ақылдың ісі емес» деген түйін *аңду* әрекетін мүлде терістейді. Мұнда зейін «ақылға қызмет етуі» керек деген өлшем бар. Сөйтіп, Абайда *ескерудің* танымдық мәні – пайдалыны айыру, дұрыс бағытты таңдау, өзіңді түзету екені айқын танылады. Ал *аңду* – назарды теріс нәрсеге байлап, адамды ішкі кемелденуден тайдыратын әдет ретінде көрінеді.

Абайдың қара сөздеріндегі *жад, ес* өрісін тек «*ұмыту*» етістігімен шектеуге болмайды, өйткені мәтіннің өзінде *ойды сақтау, естен шығару, есте бекіту* сияқты бірнеше әрекет бір-бірімен сабақтасып, адам мінезін түзеуге және ой тәртібін қалыптастыруға қызмет етеді. 31-қара сөзде «естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар» деп, жадының беріктігі кездейсоқ емес, адамның ішкі жинақылығына, ықыласына, үйренген дағдысына байланысты екені айтылады. Сол сөздің ішінде салғырттық пен ойын-күлкінің ұмыттыруға итермелейтіні де көрсетіліп, ұмытудың түбі тәрбие мен дағдыға келіп тірелетіні аңғарылады. Осы ой 37-қара сөздегі «Білгенін іс қылмай, құр сөз қылып жүрген кісі көп нәрсені тез ұмытады» деген сөйлеммен нақтылай түседі, өйткені Абай үшін білімнің есте тұрақтауы әрекетпен бекімесе, ол тез сөніп қалады. Ал *ұмытпау* жағы 31-қара сөзде «ішінен бірнеше уақыт ойлап, көңілге бекіту керек» деген тіркес арқылы беріледі де, есте сақтау «жаттау» емес, қайта-қайта ой елегінен өткізіп, көңілге орнықтыру, яғни ерікті түрде бекіту ретінде түсіндіріледі. Бұған қоса, 33-қара сөздегі «тамақ, киім, борыш есінен шығып кетіп» сияқты қолданыстар жадтың босаңсуын өмірлік жауапкершіліктен ажырамастай етіп көрсетеді, себебі адам әурешілікке берілгенде, ең қажетті міндеттердің өзі естен шығып, ақылдың тәртібі бұзылады. Осылайша, Абай мәтінінде

жадқа қатысты етістіктер *ұмытудың* себебін ашып қана қоймай, *есте бекітудің* жолын ұсынады әрі *естен шығудың* адамды қалай босаңсытатынын өмірлік жағдаймен байланыстырып дәлелдейді.

Абай қара сөздеріндегі *қалау, тілеу, үміт, ниет, мақсат* мәнді етістіктер адамның ішкі әлемін қозғап, ойды белгілі бір бағытқа бұратын менталды әрекеттің өзегі болып көрінеді. 7-қара сөздегі «білсем екен, көрсем екен» тіркестері жай қызығушылықты ғана білдірмейді, ол адамның танымға ұмтылуын бастап беретін алғашқы менталды әрекет ретінде танылады. Мұнда «талап» ұғымы сол менталды етістіктердің мағынасын күшейтіп, ниеттің қай арнаға түскенін айқындап тұрады, өйткені талап дұрыс бағыт алмаса, ой да, іс те босқа шашырайды.

13-қара сөзде «түзелмекке тілесе, жол табылады» деген тұжырым *тілеу* етістігінің қызметін тереңдетеді. *Тілеу* бұл жерде сырттай қалау емес, адамның өзіне қарата жасаған ішкі шешімі, өзін-өзі түзетуге бет бұрғызатын менталды әрекет ретінде беріледі. 38-қара сөздегі «ғылымды қалап, еңбек етпеген» деген үлгі *қалау* етістігінің шекарасын анық көрсетеді. Қалау бар жерде танымдық ниет бар, бірақ ол еңбекпен бекімесе, менталды әрекет толық іске аспай, бос мақтанға айналатынын Абай ашық аңғартады. Сондықтан Абай мәтінінде қалау мен тілеу мәнді менталды етістіктер ойдың оянуын ғана емес, сол ойды мақсат пен жауапкершілікке ұластыратын ішкі тәртіпті де білдіреді.

Үміт пен мақсат, ниет мәнді менталды етістіктер Абайда ішкі бетбұрысты бекітіп, ойды нақты арнаға түсіреді. 19-қара сөздегі «қайратсыздық – үмітсіздікке апарады» деген тұжырым үміттің жай жұбату емес, қайратпен, әрекет қуатымен сабақтас екенін танытады. 25-қара сөзде «жақсылықтан үміт үзбе, бірақ еңбексіз үміт – алдамшы» деуі *үміт* менталды етістігінің екі қырын қатар көрсетеді, бір жағынан ол адамды тіреп тұратын рухани тірек болса, екінші жағынан әрекетке ұласпаса, өзін-өзі алдауға айналатын бос сенім болып қалады.

15-қара сөздегі «адамшылыққа ниет етсең» және 38, 45-қара сөздердегі «мақсат қылсаң», «мақсат қыл» үлгілері мақсат пен ниетті тек таңдаудың аты емес, тәртіп пен табандылыққа байланған менталды әрекет ретінде береді. Мақсат ойды жинақтап, бағыттайды, ал ниет сол бағыттан таймай ұстауға ішкі қуат береді. «Өзіңді тануды мақсат қыл» дегені де құр кеңес деңгейінде қалмайды, танымды өмірлік бағдарға айналдыруды талап етеді, өйткені адам өзін танып, мінезін түзетуге бет алғанда ғана «толық адам» болуға жақындайды. Осы тұрғыдан *қалау, үміт, мақсат* мәнді менталды етістіктер Абай мәтінінде ойды ұйымдастырып, оқырманды өзін-өзі тәрбиелеуге және ойды іске жалғауға жетелейтін негізгі қозғаушы күш болып көрінеді (Құрманбайұлы, 2020: 79).

Абай қара сөздеріндегі *эмоциялық-қатынастық етістіктер* танымның бағалау қырын айқын көрсетеді. Адам бір нәрсені танып-білуімен ғана емес, сол нысанға ішкі қатынасын қалай орнықтыратынымен де тұлғаланады. 19-қара сөздегі «орынсыз жек көрсең, өзіңнің де жүрегің қарайады» сөйлемінде жек көру жай көңіл күй емес, моральдық салдары бар әрекет ретінде беріледі. Мұнда етістік адамның ішкі дүниесіне кері әсер ететін үдеріске айналып, «жүрек» арқылы рухани күйдің бұзылуын аңғартады. 25-қара сөздегі «адамшылықты жақсы көр» және 38-қара сөздегі «ғылымды жақсы көрмеген» үлгілерінде *жақсы көру* таңдау мен бағыт мәнін үстейді. Дұрыс бағалау адамның ісін түзейтін жолға бастайды, ал бағалаудың жоқтығы «ақылға қиянат» деп түйіледі (Қасым, 2024: 33).

Өкіну мен *қайғыру* да осы бағалау желісін жалғайды. 15-қара сөзде «қателігіңді көріп, өкіну» түзелудің белгісі деп танылып, өкіну өзін-өзі танудың, қателікті мойындаудың нәтижесі ретінде көрінеді. 19-қара сөзде *өкіну* кейінгі жауапкершілікке ұласады, ал 38-қара сөзде *қайғыру* тоқтап қалуға емес, қайратқа шақыратын серпін ретінде көрінеді. Қорқу мен ұялу қатарында эмоция тәрбиелік қызмет атқарады. 14-қара сөздегі «ұяты бар адам жамандықтан қорқады» дегенде қорқу әлсіздік емес, өзін тежейтін ішкі күзет ретінде ұғынылады. 19-қара сөздегі «ардан ұял» тіркесі ұялу сезімін сыртқы жұрттан емес, ішкі өлшемнен бастауға бұрады. 43-қара сөзде жамандыққа «қорықпай ұмтылу» иманға қарсы қылық ретінде бағаланады. Осылайша эмоциялық етістіктер ойды сезім арқылы сүзгіден өткізіп, оқырманды дұрыс пен терісті ішкі жауапкершілікпен айыруға жетелейді.

Күрделі құрамды етістіктер қара сөздерде жиі кездеседі және менталды мағынаны дара

етістіктен гөрі тіркес арқылы дәл береді. Мұнда «ақыл, ой, көңіл» тірек сөздері таным нысанын ішке бағыттап, менталды әрекеттің өзегін айқындайды. *Ақылға салу, ақылға қону, ақыл көзімен қарау* сияқты үлгілерде ойлау жай ғана ойлану емес, дәлелге сүйеніп таразылау, ақиқатқа жақындау ретінде танылады. Сол сияқты *ойға алу, ойға түсу, ойланып қалу/ойлап қою* тіркестері ойдың қозғалысын көрсетеді: бірде ой өздігінен келіп, сананы жетелейді, бірде адам өзі қайта қарап, байыптайды. *Көңілге түю, көңілге бекіту, көңіл қою* қолданыстарында білімнің «көңілге орнығуы», назардың бір арнаға түсуі алға шығады, яғни *түсіну* ақпаратты қабылдаумен шектелмей, оны ішкі өлшеммен бекітіп, жауапкершілікке айналдыруға ұласады. Осы тұста күрделі тіркестер *ақыл* мен *көңілдің* қатар жүретінін, танымның тек зерделеу емес, мінезді де тәрбиелейтін әрекет екенін сездіреді.

Қара сөзде менталды әрекеттің жүру тәсілін, кезең-кезеңін білдіретін көмекші етістікті үлгілер байқалады. *Ұғып алу* аяқталған, нәтижелі ұғынуды аңғартса, *білмей қалу* ой үдерісінің үзіліп, ақпараттан ажырауды білдіреді. *Ойлап қарау* мен *тексертіп көру* пайымды жай жорамал деңгейінде қалдырмай, дәлелдеуге ұмтылған әрекет ретінде танытады, ал *айырып алу* талдаудың нәтижесін, ажыратудың соңғы түйінін көрсетеді, *естіп ұғу* қабылдау мен ұғынудың бір арнада тоғысқанын білдіреді. Құранды үлгілерде таным әрекеті қимыл атауы түрінде орнығады: *есеп қылу, ғибрат алу/ғибратлану, жөнін білу, ниет ету, үміт қылу, қам жеу* тіркестері ойдың тәжірибеге айналып, адам мінезін қалыптастыратын күш екенін танытады. Бұған қарама-қарсы реңкте *сөз аңду* мен *жала жабу* сияқты тіркестер ой-пайымның теріс арнаға бұрылуын әшкерелейді. Тұрақты орамдар да осы жүйені толықтырады: *көз жеткізу, көзі жету* дәлелге келіп тоқтауды, *құлақ қою* назарды шоғырландыруды, *көңілге қону* ішкі келісім мен қабылдауды, *ақылдан шығару* жаңылысу не ұмыт қалуды, *ойын байлай алмау* ойды жинақтай алмауды, *сөзге тоқтау* шешімге келіп тиянақтауды білдіреді (Мамадиярова, 2025: 30). Сөйтіп, Абайдың күрделі құрамды менталды бірліктері қара сөздің басты міндетіне қызмет етеді: оқырманды ойлауға ғана емес, ойды тексеріп, бекітіп, өмірлік ұстанымға айналдыруға баулиды.

Зерттеу нәтижесінде алынған нәтижелерді былайша топтастыруға болады. Біріншіден, Абайдың 45 қара сөзіндегі менталды етістіктер жай ғана «ойлау әрекетін атау» үшін емес, мәтіндегі таным үдерісін құрайтын негізгі құрал ретінде жұмсалады. Етістіктер сөйлем ішінде көбіне адресатқа тікелей бағдар беретін қимыл мәнінде келіп, пассив тыңдаушы күйінде қалдырмай, ой еңбегіне жетелейді. *Ойлану, пайымдау, қорыту, ұғу, түсіну* сияқты бірліктер ойдың бағытын айқындаса, *есеп алу, таразылау, бекіту* тәрізді әрекеттер арқылы ой жүйеге түседі. Осы ерекшелікке сай, қара сөздердегі таным білім жинаумен шектелмей, өзін-өзі тануға, мінезді түзетуге, шешім қабылдауға алып баратын ішкі жауапкершілік ретінде көрінеді. Менталды етістіктер контекст ішінде кеңейіп, ақиқатқа жақындау, себепті табу, қателікті аңғару, дұрыс жолды ұстану сияқты бағыттаушы мағыналық реңктерді тұрақты түрде үстеп отырады.

Екіншіден, қара сөздерде менталды мағына көбіне күрделі құрамды үлгілер арқылы берілетіні анықталды. *Ақыл, ой, көңіл* тірек сөздерімен жасалған тіркестер, көмекші етістікті құрылымдар және тұрақты орамдар танымның ішкі қадамдарын нақтыландырып, қабылдау, ұғыну, бағалау, бекіту тәрізді бірізді логиканы қалыптастырады. Мысалы, *ұғып алу, ойлап қарау, тексертіп көру* секілді қолданыстар танымды жорамал деңгейінде қалдырмай, дәлелдеуге ұмтылатын әрекет ретінде танытады. Ал *көңілге түю, көңілге бекіту* тәрізді тіркестер білімнің санада орнығып, өмірлік ұстанымға айналуын білдіреді. Керісінше, *орынсыз күмән, сөз аңду* сияқты қолданыстар ойдың теріс арнаға бұрылуын көрсетіп, оқырманды сақтыққа шақырады. Қорыта айтқанда, Абайдың менталды етістіктер жүйесі оқырман санасында дұрыс пен терісті, сондай-ақ екіұдай жағдайды айыра білетін бағалау өлшемін қалыптастырып, жақсыны тануға, жаманнан бойды аулақ ұстауға жетелейтін тұтас таным мәдениетін ұсынады.

Қорытынды

Бұл зерттеу Абай қара сөздеріндегі менталды етістіктердің танымдық сипатын аша отырып, олардың мәтіндегі ой желісін жинақтап, бағыттап отыратын тірек қызметін айқындады. Қара сөздерде мұндай етістіктер тек ойды «қозғап қоюмен» шектелмейді, оқырманды өзіне үңілуге, себеп пен салдарды салыстыруға, дұрыс пен терісті айыра білуге баулиды. *Ойлау, пайымдау, қорыту, ұғу, түсіну* сияқты бірліктер арқылы Абай ойдың қалай жүруі керегін көрсетсе, *сену,*

күмәндану, байқау, ескеру тәрізді қолданыстар сөзге ермей, дәлелге сүйену дағдысын орнықтырады. Ал *ниет ету, үміттену, мақсат қылу* секілді етістіктер ойдың әрекетпен байланысын күшейтіп, адамды таңдау жасауға, бір бағытта тұрақтауға итермелейді. Соның нәтижесінде Абайдың менталды етістіктер жүйесі ұлттық танымның өлшемдерін тіл арқылы танытып, оқырманға ой мәдениетін үйретін әсерлі құрал ретінде көрінеді.

Қазақтілді жасанды зерде үшін менталды етістіктердің маңызы осы тұста айқын көрінеді. Олар мәтіндегі пікір, дәлел, бағалау, күмән, сенім, ниет сияқты ішкі мазмұнды танытатын басты белгілердің бірі болғандықтан, бұл қабат толық ашылмаса, ЖИ жүйесіне мәтіндегі адамның ойлау барысын, ұстанымын, бағалау өлшемін, астарлы нұсқауын дәл тану қиынға соғады. Соның салдарынан қорытындылау, сұраққа нақты жауап беру, уәжді түсіндіру, эмоциялық реңкті ажырату тәрізді міндеттерде жаңсақтық көбейеді.

Сондықтан отандық QazLLM үшін Абай қара сөздерінен алынған менталды етістіктер материалын жүйелеу өте өзекті: біріншіден, ол қазақ тіліндегі «ойлау мен бағалау» модельдерін табиғи, ұлттық мәтін негізінде береді; екіншіден, менталды етістіктердің дара, күрделі, тұрақты орам арқылы берілуін қамтып, ЖИ-ге семантиканы тек сөз деңгейінде емес, құрылым мен контекст деңгейінде үйретуге мүмкіндік ашады; үшіншіден, этикалық бағдар мен таным логикасы ұштасқан мәтіндер ЖИ-дің жауап беру мәдениетін, түсіндіру дәлдігін күшейтеді. Осы тұрғыдан алғанда, менталды етістіктерді арнайы белгілеу, мысалмен байыту, құрылымдық үлгілерін көрсету QazLLM-нің мәтінді түсіну сапасын көтеретін нақты қадам әрі қазақ тіліндегі танымдық мазмұнды модельдеудің сенімді ғылыми негізі болады.

Әдебиеттер

Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки славянской культуры, 1999. – 896 с.

Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. Он екі том. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022. – 4-том. – 384 б.

Васильев Л.М. Значение в его отношении к системе языка. – Уфа: БашГУ, 1985. – 128 с.

Ильиш Б.А. История английского языка. – Москва: Высшая школа, 1968. – 420 с.

Қасым Б. Когнитивті семантика. – Алматы: Kemel kitap, 2024. – 256 б.

Құрманбайұлы Ш. Абай шығармаларындағы «қыл» етістігінің қолданысы // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – №3 (179). – 74-85-бб. https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v179.i3.ph9

Макеева И.И. Исторические изменения в семантике некоторых русских ментальных глаголов. – Москва: Наука, 1993. – 405 с.

Мамадиярова Н., Қасым Б., Талдыбаева М. Интеллектуалды әрекетті білдіретін етістіктердің мағынасы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4 (138). – 29-43-бб. https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.271

Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.

Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.

Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 387 б.

Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Арыс, 2004. – 208 б.

Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 384 б.

Уәли Н. Тілтанымдық зерттеулер. Бірінші кітап. – Алматы: Асыл ЖК, 2025. – 424 б.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.

Davis, E., Landau, B. Seeing and Believing: The Relationship between Perception and Mental Verbs in Acquisition // Language Learning and Development. 2021. No.1 (17). Pp. 1-27. https://doi.org/10.1080/15475441.2020.1862660

Hacquard, V., Lidz, J. On the Acquisition of Attitude Verbs // Annual Review of Linguistics. 2022. No.8 (115). Pp. 193-212. https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-032521-053009

Karttunen, L. Implicative Verbs // Language. 1971. No.2 (47). Pp. 340-358. https://doi.org/10.2307/412084

White, A.S., Hacquard, V. Semantic Information and the Syntax of Propositional Attitude Verbs // Cognitive Science. 2018. No.2 (42). Pp. 416-456. https://doi.org/10.1111/cogs.12512

References

Arutjunova, N.D. (1999) Jazyk i mir cheloveka. Moskva: Iazyki slavjanskoj kul`tury, 896 s. [Arutyunova, N.D. (1999) Language and the World of the Human Being. Moscow: Languages of Slavic Culture Publishing House, 896 p.] (in Russian)

Baitursynuly, A. (2022) Til-qural. On eki tom. Astana: «Alashorda» QQ. 4-tom. 384 b. [Baitursynuly, A. (2022) Language Tool. In Collected Works in Twelve Volumes (Vol. 4). Astana: Alashorda Public Foundation, 384 p.] (in Kazakh)

Davis, E., Landau, B. (2021) Seeing and Believing: The Relationship between Perception and Mental Verbs in

Acquisition. Language Learning and Development. No.1 (17). Pp. 1-27. https://doi.org/10.1080/15475441.2020.1862660 (in English)

Hacquard, V., Lidz, J. (2022) On the Acquisition of Attitude Verbs. Annual Review of Linguistics. No. 8 (115). Pp. 193-212. https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-032521-053009 (in English)

Ilish, B.A. (1968) Istorija anglijskogo jazyka. Moskva: Vysshaja shkola, 420 s. [Ilyish, B.A. (1968) History of the English Language. Moscow: Higher School Publishing House, 420 p.] (in Russian)

Karttunen, L. (1971) Implicative Verbs. Language. No.2 (47). Pp. 340-358. https://doi.org/10.2307/412084 (in English)

Makeeva, I.I. (1993) Istoricheskie izmenenija v semantike nekotoryh russkih mental`nyh glagolov. Moskva: Nauka, 405 s. [Makeyeva, I.I. (1993) Historical Changes in the Semantics of Certain Russian Mental Verbs. Moscow: Science, 405 p.] (in Russian)

Mamadijarova, N., Qasym, B., Taldybaeva, M. (2025) Intellektualdy areketti bildiretin etistikterding magynasy. Jasaui universitetining habarshysy. № 4 (138). 29-43-bb. [Mamadiyarova, N., Qassym, B., Taldybayeva, M. (2025) The Meaning of Verbs Denoting Intellectual Activity. Bulletin of Yasawi University. No.4 (138). Pp. 29-43.] https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.271 (in Kazakh)

Mamanov, Y. (2014) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Abzal-Aj, 640 b. [Mamanov, Y. (2014) Issues of Kazakh Linguistics. Almaty: Abzal-Ai, 640 p.] (in Kazakh)

Orazov, M. (1991) Qazaq tilining semantikasy. Almaty: Rauan, 216 b. [Orazov, M. (1991) Kazakh Semantics. Almaty: Rauan, 216 p.] (in Kazakh)

Orazov, M. (2001) Etistik. Almaty: Y. Altynsarin atyndagy Qazaqtyng bilim akademijasynyng Respublikalyq baspa kabineti, 387 b. [Orazov, M. (2001) Verb. Almaty: Republican Publishing Office of the Y. Altynsarin Kazakh Academy of Education, 387 p.] (in Kazakh)

Qasym, B. (2024) Kognitivti semantika. Almaty: Kemel kitap, 256 b. [Qassym, B. (2024) Cognitive Semantics. Almaty: Kemel kitap, 256 p.] (in Kazakh)

Qurmanbajuly, Sh. (2020) Abaj shygarmalaryndagy «qyl» etistigining qoldanysy. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy. №3 (179). 74-85-bb. [Qurmanbaiuly, Sh. (2020) The Use of the Verb "qyl" in Abai's Works. KazNU Bulletin. Philology Series. No.3 (179). Pp. 74-85.] https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v179.i3.ph9 (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2004) Abajdyng soz ornegi. Almaty: Arys, 208 b. [Syzdyq, R. (2004) Abai's Verbal Artistry. Almaty: Arys, 208 p.] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2014) Abaj shygarmalarynyng tili. Leksikasy men grammatikasy: Koptomdyq shygarmalar zhinagy. 1-tom. Almaty: El-shezhire, 384 b. [Syzdyq, R. (2014) The Language of Abai's Works: Lexicon and Grammar. Collected Works (Multi-volume Edition), Vol. 1. Almaty: El-shejire, 384 p.] (in Kazakh)

Uali, N. (2025) Tiltanymdyq zertteuler. Birinshi kitap. Almaty: Asyl JK, 424 b. [Uali, N. (2025) Linguistic Studies. Book 1. Almaty: Asyl JK, 424 p.] (in Kazakh)

Vasil`ev, L.M. (1985) Znachenie v ego otnoshenii k sisteme jazyka. Ufa: BashGU, 128 s. [Vasilyev, L.M. (1985) Meaning in Its Relation to the Language System. Ufa: BashGU, 128 p.] (in Russian)

White, A.S., Hacquard, V. Semantic Information and the Syntax of Propositional Attitude Verbs. Cognitive Science. 2018. No.2 (42). Pp. 416-456. https://doi.org/10.1111/cogs.12512 (in English)

Ysqaqov, A. (1991) Qazirgi qazaq tili: Morfologija. Almaty: Ana tili, 208 b. [Ysqaqov, A. (1991) Modern Kazakh Language: Morphology. Almaty: Ana tili, 208 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.02.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Солтанбекова А.Ә., Смағұлова Қ.Х., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-106-121

Райма Ауесхан[1], Әрлен Берікұлы Сейтбатқал[2*]
[1]философия докторы (PhD), Ка' Фоскари университеті, Италия, Венеция қ.,
ORCID: 0000-0003-1415-1953 E-mail: raima.auyeskhan@unive.it
[2*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0008-0821-8473 E-mail: arlen242730@gmail.com

ЖЕТІСУ ТОПОНИМДЕРІНІҢ МОҢҒОЛ ҚАБАТЫНА ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Жетісу топонимиясында моңғол тілінен енген жер-су атаулары өзіндік жүйе түзіп, дербес бір қабатқа айналған. Мақалада Жетісу өңірінде кездесетін моңғол тіліндегі жер-су атаулары тарихи үш кезеңмен байланыстырылады. *Бірінші кезең*: түркі-моңғол тіл бірлестігі тұсында қалыптасқан топонимдік атаулар; *екінші кезең*: моңғол шапқыншылығы кезінде енген топонимдер; *үшінші кезең*: Жетісудағы жоңғар үстемдігі тұсында қалыптасқан топонимдер. Ойрат тайпаларының Жетісу жерінде бір ғасырға жуық мекендегені тарихтан жақсы мәлім, сол себептен қазақ-жоңғар қарым-қатынастарына, олардың арасындағы тілдік байланыстарға арнайы назар аударылады. Бұл зерттеуіміз қазақ жеріндегі моңғол топонимдерінің тарихын қарастырғанда *үшінші кезеңге* айрықша көңіл бөліп, айрықшалап көрсетуімен ерекшеленеді. Мақалада Жетісу өңірінің топонимдер жүйесінде өзіндік орын алатын осы тарихи қабаттардың жер-су атауларындағы көрінісі талданады. Зерттеу аталған үш кезеңде қалыптасып, бүгінге дейін сақталған, мағынасы моңғол тілі арқылы айқындалатын жер-су атауларын жинақтап, талдауды, сонымен қатар олардың мағынасы, қойылу уәжділігін анықтауды мақсат етеді. Аталған кезеңдердегі тарихи оқиғалар Жетісу топонимдер қатарына өзгерістер әкелгені сөз етіледі. Мақалада салыстырмалы-тарихи әдіс, реконструкция әдісі, құрылымдық әдіс, яғни сөзжасамдық, топонимжасамдық әдістер қолданылды. Сондай-ақ жер-су атауларының тарихын анықтау барысында ел аузындағы аңыздар мен әңгімелер де зерттеу материалы ретінде пайдаланылды. Моңғол тілді этностардың қазақ жеріне келіп, біршама тұрақтауына байланысты моңғол жер-су атаулары қазақ тіліне енген. Зерттеу нәтижесінде моңғол тіліндегі жер-су атауларының Жетісу өңірінің топонимдер жүйесіне ықпал-әсері анықталып, алатын орны айқындалды.

Тірек сөздер: Жетісу өңірінің топонимдері; моңғол қабаты; Қазақ хандығы; Жоңғар хандығы; қазақ тілі; ойрат тілі; моңғол тілі.

Сілтеме жасау үшін: Ауесхан Р., Сейтбатқал Ә.Б. Жетісу топонимдерінің моңғол қабатына тарихи-лингвистикалық талдау. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 106-121-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-106-121

Райма Ауесхан[1], Арлен Берикулы Сейтбаткал[2*]
[1]доктор философии (PhD), университет Ка' Фоскари, Италия, г. Венеция,
ORCID: 0000-0003-1415-1953 E-mail: raima.auyeskhan@unive.it
[2*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0008-0821-8473 E-mail: arlen242730@gmail.com

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОНГОЛЬСКОГО СЛОЯ ТОПОНИМОВ ЖЕТЫСУ

Аннотация. В топонимии Жетысу географические названия монгольского происхождения образуют особый, структурно целостный пласт. В статье монголоязычные топонимы региона рассматриваются в рамках трёх исторических этапов: 1) периода тюрко-монгольского языкового единства, в течение которого сформировались архаические топонимы; 2) эпохи монгольского нашествия, сопровождавшейся возникновением новых географических номинаций; 3) периода джунгарского господства в Жетысу, оставившего заметный след в топонимической системе региона. Учитывая почти столетнее пребывание ойратских племён на территории Жетысу, особое внимание уделяется казахско-джунгарским взаимоотношениям и характеру языковых контактов между населением региона. Новизна исследования заключается в том, что при изучении истории монгольских топонимов на территории Казахстана особое внимание уделяется третьему историческому периоду. В статье анализируется отражение каждого из указанных исторических слоёв в современном топонимическом пространстве Жетысу. Цель исследования состоит в сборе и анализе топонимов, возникших в течение трёх обозначенных периодов, сохранившихся до настоящего времени и объясняемых на основе монгольского языка, а также в определении их семантики и мотивов номинации. Отмечается, что исторические события соответствующих эпох оказали существенное влияние на формирование топонимической системы Жетысу. В работе использованы сравнительно-исторический, реконструктивный и структурный методы, а также методы словообразовательного и

топонимообразовательного анализа. При реконструкции истории отдельных топонимов учитываются данные устных преданий и локальных нарративов. В результате переселения монголоязычных этносов на казахские земли и их длительного проживания на данной территории топонимы монгольского происхождения вошли в состав казахской топонимической системы. В статье определяется степень влияния монгольского топонимического пласта на топонимию Жетысу и его место в историко-географической картине региона. Результаты исследования позволили установить роль и значение монгольских топонимов в формировании топонимической системы Жетысу.

Ключевые слова: топонимы Жетысуского региона; монгольский слой; Казахское ханство; Джунгарское ханство; казахский язык; ойратский язык; монгольский язык.

Для цитирования: Ауесхан Р., Сейтбаткал А.Б. Историко-лингвистический анализ монгольского слоя топонимов жетысу. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 106-121. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-106-121

Raima Auyeskhan[1], Arlen Seitbatkal[2*]

[1]Doctor of Philosophy (PhD), Ca' Foscari University, Italy, Venice,
ORCID: 0000-0003-1415-1953 E-mail: raima.auyeskhan@unive.it

[2*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0008-0821-8473 E-mail: arlen242730@gmail.com

THE MONGOLIAN TOPONYMIC LAYER IN ZHETYSU: A HISTORICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS

Abstract. The toponyms of Zhetysu contain a distinct and structurally coherent layer of geographical names of Mongolian origins. This paper investigates the region's Mongolic toponyms across the three key historical phases: (1) the period of Turkic-Mongolic linguistic convergence, which produced archaic toponymic forms; (2) the Mongol conquest, marked by the introduction of new place names; and (3) the Jungar rule in Zhetysu, which left a lasting imprint on local nomenclature. Given the nearly century-long presence of Oirat tribes in the area, particular attention is devoted to Kazakh-Jungar relations and the linguistic interactions that shaped their contact zone. This study aims to highlight the importance of the Kazakh-Jungar linguistic contact that is crucial for the analysis of the Zhetysu area. The article shows how each historical layer is reflected in the modern toponymic landscape of Zhetysu. The aim of this study is to collect and analyse place names of Mongolian origin that emerged during the three periods mentioned and have survived to the present day. Our aim is an attempt to determine their meanings and the reasons for their emergence. The research highlights that historical developments within these periods contributed to changes in the region's toponymic corpus. The article employs the comparative-historical method, the reconstruction and the structural method. Methods of word and toponym formation are used as well. Oral tradition and local narratives are incorporated to aid in reconstructing the origins of specific place names. Findings demonstrate that extended contact with Mongolic-speaking populations resulted in the integration and subsequent adaptation of numerous Mongolian toponyms into the Kazakh language. Ultimately, the study assesses the scope and character of the Mongolian toponymic stratum's influence on Zhetysu's toponymic system, evaluating its significance within the region's broader historical and geographical context. The study identified the influence and role of Mongolian place names on the toponymic system of the Zhetysu region.

Keywords: Zhetysu toponyms; Mongolian toponymic layer; Kazakh Khanate; Dzungar Khanate; Kazakh language; Oirat language; Mongolian language.

For citation: Auyeskhan, R., Seitbatkal, A. The Mongolian Toponymic Layer in Zhetysu: a Historical and Linguistic Analysis. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 106-121. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-106-121

Кіріспе

Қазақ ономастикасында моңғол тілінен енген жер-су атауларын екі топқа жіктеп қарастыру қалыптасқан: 1) *түркі-моңғол тіл бірлестігі заманында жасалған атаулар*; 2) *XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығынан кейін енген атаулар.* Алайда біздің зерттеуімізде XVII – XVIII ғасырда Жетісудағы ойрат тайпалары үстемдігі өңір топонимиясында айрықша із қалдырғандықтан, жоғарыдағы жіктемеге, үшінші, *XVII – XVIII ғасырдағы жоңғар билігі тұсында қалыптасқан атаулар* деген топты қосып, арнайы қарастыруды жөн көрдік. Осы аталған тарихи кезеңді негізге ала отырып, Жетісу өңірі топонимиясындағы моңғол қабатын төмендегідей топтастыруымызға тура келді:

1) түркі-моңғол тілдеріне ортақ топонимдер;
2) XIII ғ. моңғол шапқыншылығынан кейін енген топонимдер;
3) XVII – XVIII ғғ. ойрат этнотілдік ерекшеліктеріне байланысты қойылған топонимдер.

Бұндағы бірінші топқа түркі тілдерінде де, моңғол тілдерінде де мағынасының

күңгірттеніп, айқындалуы күрделі *Быжы, Шажа* тәрізді атаулардың да бар екені байқалды (Конкашпаев, 1959: 86). Бұл топ түркі-моңғол тілдерінің жігі ажырамаған, Алтай дәуіріне сәйкес келеді. Сонымен бірге мағынасы түркі тілдерінде де, моңғол тілдерінде де сақталған *Аңырақай, Арғанаты, Мұқыр, Қапшағай* секілді атаулар тобы да осы қатарға жатқызылады (Әбдірахманов, 1975: 32).

Қазақ тіл білімінде *моңғол тілі* деген жалпылама ұғым қалыптасып, қолданылып жүр. Ал моңғол тілдері деген тілдік топтың атауын да назарда ұстауымыз керек. Моңғол тілдері тобын *ойрат, халх, бурят, хамниган, дағур, ордос, қалмақ, моғол, бонан, монғул* тілдері құрайды. Қазіргі Моңғолияның ресми тілі халх моңғол тіліне негізделгені белгілі. Сондай-ақ түркі-моңғол тілдерінің тілдік қарым-қатынасы саяси, әлеуметтік және географиялық себептерге байланысты түрлі кезеңдерде әртүрлі болып келгені де мәлім. Тарихта Шыңғыс ханның үстемдігі кезеңінде түркі тілі (Қазақ хандығының құрамына кірген тайпалар тілі) мен моңғол тілінің арасында қарым-қатынас орын алса, кейіннен бұл қатынас жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақ тілі мен ойрат тілінің арасында көрініс тапты.

Екінші топ пен үшінші топтың аражігін айқындау үшін моңғол тілдерінің арасындағы айырмашылықты, әсіресе фонетикалық жақтан жалпы моңғол тілі мен ойрат тілінің арасындағы дыбыстық, лексикалық өзгешеліктерді тереңірек зерттеу керек. Осы тұрғыдан аталған ерекшеліктер әлі де толық зерттеуді қажет еткендіктен, әзірше жалпылама қарастыруға тура келді. Дегенмен, біздіңше, өңір топонимдерінде, үшінші кезең, XVII – XVIII ғасырлардағы жоңғар үстемдігі елеулі орын алған. Олай деуіміздің себебі бұл кезеңде бір ғасырға жуық ойрат тайпаларының көшіп-қонғаны туралы нақты тарихи деректер сақталған. Сондықтан мақалада Жоңғар хандығы мен ойрат тайпаларының тарихына, олардың Жетісудағы үстемдігіне, қоныстары мен көшіп-қонған аймақтарының ареалына арнайы мән беріледі. Өйткені тарихи оқиғалардың тілде, оның ішінде, топонимдерде айрықша орын алып, өз ізін қалдыратыны белгілі.

Жоңғар шапқыншылығы кезеңінде ойрат тілі мен қазақ тілінің тілдік қатынасы басымырақ болғаны белгілі. Ойрат тілі жалпы моңғол тіліне фонетикалық, лексикалық, синтаксистік жағынан жақын болғанымен, Моңғолтекті тілдер кітабындағы ойрат тілі бөлімінің авторы, зерттеуші А. Бирталан, ойрат тіліне Жоңғария мен батыс Моңғолиядағы қазақ, қырғыз, ұйғыр секілді түркі тілдерінің әсер еткенін жазады. Мысалы, *қасық* сөзі *халх* моңғолшада *халбага* болса, ойратшада *хашг* (Бирталан, 2003: 227).

Моңғол текті этникалық ойрат тайпалары қазақ ру-тайпалары секілді көшпелі өмір салтын ұстанғаны мәлім. Екі халықтың да ұқсас өмір салтын ұстануы олардың тіліндегі ұқсастықты тудырады. Бұл тұрмыс пен шаруашылықтағы ортақтық, олардың тіліндегі жақындыққа әкеледі. Өйткені халық тілі оның өмірі, тұрмыс-салтымен байланысы тым тереңде жататыны белгілі. Сондай-ақ ойрат тайпалары да ерте орта ғасырдағы көшпелі қазақ ру-тайпалары (үйсін, найман, жалайыр т.б.) секілді Жетісу жеріне шығыстан келіп қоныстанған. Бұл көшпелі халықтардың бір географиялық аймақтан шыққанын, көшіп-қонған ареалының жақын шекаралас екенін білдіреді. Жетісу жеріндегі моңғол қабаты туралы сөз еткенде осы тәрізді тарихи ерекшеліктер, көшпелі елдерге тән ортақтықтар мен ұқсастықтар ескеріледі.

1. *Тарихтағы қазақ-ойрат қатынасы*

Қазақ хандығының күшейіп, қуатты мемлекетке айналған тұсында қалмақ тайпаларының бір бөлігі Қазақ хандығына қарағаны белгілі. Тәуекел хан 1594 жылы орыс еліне жіберген елшілігінде, өзін қазақ, қалмақ ханы деп таныстырады (Бартольд, 1943: 83). Ал жоңғар тайпаларының күшеюі XVII ғасырдың ортасынан басталады. 1640 жылы Батыр қонтайшы құрылтай шақырып, ойрат тайпаларының басын біріктіреді. Дегенмен бұл тұста ойраттардың Жетісу жеріне аяқ басқаны туралы деректер келтірілмейді. Бұл кезеңде қонтайшының қонысы Зайсан көлінен терістікке қарай, Ертіс суының жоғары ағысы деп көрсетіледі.

1670 – 1680 жж. Қалдан-Бошоқтұ (Галдан Бошигт) қонтайшының қазақ, қырғыздармен жүргізген соғыстарының барысында жоңғар тайпалары Жетісу жеріне келіп, біржола иелік ете бастайды. Жетісу жерінде қалған қазақ ру-тайпалары Жоңғар хандығына алым-салық төлеп тұруға мәжбүр болады. Екі хандықтың арасындағы шайқастардан кейін (1680 ж.) Жетісудағы

ойраттардың үстемдігі дау туғызбайды делінеді. Олардың қазақтармен, қырғыздармен, қытайлармен соғысы бұл аймаққа еш әсер етпеді. Яғни Жоңғар хандығы құлағанға дейін Жетісу ойраттардың құрамында болып қала берді.

Сондай-ақ Қалдан-Бошоқтұ *Іле жазығын* мекен еткен Жоңғар қонтайшыларының ішіндегі ең алғашқысы болды (Дегенмен кейде Ертістің бойын да қыстайтын). Осы кезеңнен бастап, *Іле* бойы, *Құрқарасу* қонтайшының меншігі саналды. Түркі халықтарының ішінде қырғыздар ғана XVIII ғасырда *Ыстықкөлдің* маңында көшіп-қонып жүрді (Бартольд, 1943: 85).

Қалдан-Бошоқтұдан кейін қонтайшы болған Себдан-Рабдан (Цэвээн Равдан) 1717 жылы *Талқы* тауының етегінде, *Қорғасты* қыстаған. Унковкийдің дерегі бойынша 1722 – 1723 жж. қонтайшының ордасы *Іле* өзенінің оңтүстігінде, *Шарын* өзенінен шығысқа қарай бірнеше верст (1 верст = 1,0668 км) жерде болады. Сондай-ақ ол *Түп, Жарғалаң* өзендеріне дейін көшіп-қонып жүрген.

Қалмақтардың әскери және мәдени жетістіктеріне Жоңғар хандығында 20 жылға жуық (1715 – 1733 жж.) тұтқында болған шведтің унтер-офицері Ренаттың ықпалы үлкен болды. Ол еліне оралған соң типография ашып, Жоңғарияның картасын, олардың көшіп-қонған жерлерін сызып шығады. Картада Жетісудағы қалмақтардың иелігі 6 бөліктен құралған. Олардың қонысы негізінен таудың етегінде болған. Ондай ордалар: 1) *Жетісу Алатауында, Балқашқа* құятын өзендердің жоғары ағысында орналасты; 2) *Алтынемел* мен *Қойбынның* арасында, *Іледен* солтүстікке қарай, *Көктал* мен *Көктеректің* арасында; 3) *Кегеннің* солтүстік жағалауы мен *Шарыннан* шығысқа қарай *Кетпен* тауының солтүстік жотасына дейінгі аралық; 4) *Шелек* өзенінің бастауы мен сағаларында; 5) *Түптің* жағасында, *Ыстықкөлдің* оңтүстік жағалауында, көлдің батыс шегінде, *Қойсу, Ақсу* өзендерінің солтүстік жағалауында; 6) *Үлкен Кебін* жазығында, *Шу* өзеніне құятын өзен сағалары мен, *Қарғаты* өзеніне дейінгі аралық; Қонтайшының негізгі ордасы *Талқы* асуынан оңтүстік-шығысқа қарай, қазіргі *Құлжаның* маңы деп көрсетіледі (Бартольд, 1943: 86).

Себдан Рабданның әскербасыларының ең мықтысы, әрі інісі Цэрэн Дундук *Лепсі* мен *Қаратал* өзендерінің аралығын мекендеген. Жетісудың Қаратал өңірінде Қаратал өзенінің бойында қалмақ молалары көп болғаны жайында И.А. Кастаньенің еңбегінде айтылады (Кастанье, 2007: 358). Бұл осы аймақта қалмақтардың қоныстанғаны жайында жанама ақпарат берсе керек. Осыған сәйкес қалмақтар жиі қоныстанған жерде қалмақ тіліндегі топонимдердің ұшырасып отыруы заңдылық.

Себдан Рабданнан кейін ұлы Қалдан Серен/Галдан Цэрэн (1727 – 1745 жж.) қонтайшы болып тұрғаны мәлім. Қалдан Серен жаз кезінде *Коджигер (Қажыгер)* даласын, *Іледен* төмен *Темірлік, Кеген, Қарқара* мен *Текесуды* мекендесе, қыста *Іле* бойын қыстап шығады. XVIII ғасырдың II жартысында Жоңғар мемлекеті құлаған соң, қазақтар мен қырғыздар Жетісуға, өздерінің ежелгі атақонысына қайтып оралады.

Міне, XVII ғасырдың 80 жж.-нан XVIII ғасырдың 50 жж. дейінгі бір ғасырға жуық уақыт Жетісуда қалмақтардың тұрмыс кешуі өңірдің жер-су атауларына әсер етіп, өз қолтаңбасын қалдырған. Мақалада Жетісу өңірінің топонимдер жүйесінде айрықша орын алатын осы тарихи қабаттың жер-су атауларындағы көрінісі талданып, осы кезеңде қалыптасып, бүгінге дейін сақталған моңғол тіліндегі жер-су атаулары жинақталып, сараланады.

2. *Тарихи және географиялық жағдаятқа байланысты тілдік қатынас*

Екі халықтың қатар отыруының салдарынан, бір этностың басқа этностың жеріне басқыншылық жасауы олардың тілдерінің арасындағы ауыс-түйіске әкелетіні белгілі. Жетісу өңірінің топонимикасы тұрғысынан айтқанда, XVII – XVIII ғғ. ойрат тайпаларының Жетісуда мекен еткен тұсында пайда болған жер-су атаулары, Жоңғар хандығы құлағаннан кейін де өңірдің топонимдер жүйесінде сақталып, орын алып, бүгінге дейін жетіп отыр.

Жетісудағы ойрат-қазақ тілдерінің араласуы табиғи жолмен жүргені байқалады. Жоңғар тайпалары Жетісуға басқыншылықпен келіп, үстемдік еткенімен, тілдік тұрғыдан ешқандай қысым болмаған. Тарихи еңбектерде аймақта ойрат тілінің үстемдігі, көрсетілген қандай да бір тілдік қысым туралы деректер тіркелмеген. Сол себепті әр халық өз тілінде сөйлеп, өз тілін тұрмыстың барлық саласында еркін қолданды деп байлам жасаймыз. Қазақ, қырғыздар, яғни

жергілікті Жетісу халқы жоңғарлардың үстемдігі кезінде өз тілдерін тастап ойрат тіліне ауысқан жоқ. Оған ешқандай қажеттілік те, мәжбүрлеу де болмады.

1757 жылы Жоңғар хандығы тарих сахнасынан ығысқаннан кейін, олардың тілінің кейбір элементтері, әсіресе, жер-су атаулары *инертті жолмен* сақталып, өңірдің ономастикалық атауларының қатарына орнығып, моңғол тіліндегі топонимдер қабатын түзді. Осы тарихи оқиға Жетісу өңірінің топонимдер жүйесінде аймақтық ерекшеліктердің пайда болуына өзіндік ықпал етті. Аймақ топонимдеріндегі бұндай өзгерістерді географиялық, лингвистикалық факторлардан тыс, экстралингвистикалық факторлар қатарына жатқызамыз. Мақалада осы кезеңде (XVII – XVIII ғғ.) Жетісу жерінде ойрат тайпаларының мекен етуіне байланысты моңғол тілінен қазақ тіліне ауысқан жер-су атаулары талданады. Яғни моңғол тіліндегі жер-су атауларының Жетісу өңірінің топонимдеріне ықпал-әсері анықталып, алатын орны айқындалады. Жоңғар мемлекеттігі жойылып, этнос ретінде құғындалып, қырғынға ұшырағанымен, олардың біршама бөлігі қазақ жерінде, Жетісуда ұзақ уақыт көшіп-қонып жүрді (Конкашпаев, 1959: 86). Бұл да өз кезегінде Жетісудағы моңғол тіліндегі топонимдердің сақталуына әсер етті.

Сондай-ақ Жетісудағы моңғол топонимдерінің сақталуына, біздіңше, келесі фактор да оң ықпал еткен. XVIII ғасырда орыс елшілері мен офицерлерінің жоңғар қонтайшыларына келіп, олармен тығыз қарым-қатынас жасап, көрген-білгендерін хатқа түсіріп отырғаны белгілі. Сол жазбалар көптеген жоңғар атауларының тіркеліп, ғылыми айналымға енуіне ықпал етті. Бұл атаулар кейінгі кезеңдердегі (XIX – XX ғғ.) орыс, еуропа ғалымдары мен саяхатшыларының еңбектерінде де кездесіп, жоңғар атауларының бүгінгі күнге дейін жетуіне әсер етті. Яғни, біздің болжам бойынша, кейбір жоңғар атауларының сақталып, бүгінге дейін жетуіне жазба мәдениет, яғни бұл атаулардың қағазға түсуі әсер еткен. Бұл пікірімізді профессор Т. Жанұзақтың сөздігіндегі *Жоңғар Алатауы* атауы Жоңғар хандығы тұсында (XVIII ғ.) орыс және батыс саяхатшыларының жазбаларында *Джунгарский Алатау* боп жазылып, қалыптасып кеткен, деген пікірі дәлелдей түседі (Жанұзақ, 2005: 98).

Материал және әдістер

Мақаланың материалы ретінде Жетісу өңіріндегі мағынасы моңғол тілі арқылы ашылатын топонимдер жинақталып алынды. Өңірдегі кейбір топонимдердің мағынасы қазақ тілінің материалы негізінде ашылмаса, оны басқа тілдік қабаттар арқылы, оның ішінде моңғол тілі қабаты арқылы анықтауға тура келеді. Біріншіден, жер-су атауларының моңғолдық екенін географиялық терминдеріне, аппелятивтеріне қарап ажыратамыз. Оларға, *-нуур/-нор* «көл», *морин* «өзен», *гол* «өзен», *уул* «тау», *-усун/узун* «су», *-даваа* «төбе, мойнақ», *энгир* «киімнің белбеуден жоғарғы кеуде тұсы», *хангай* «тау, жайлау», *хур* «жауын-шашын», *шил* «төбе, таудың шыңынан кейінгі тегістік / жазық», *хожуур* «ағаштың топырақ астындағы тамыры», *тошин (г)* «мұз үстінен ағатын су». Екіншіден, моңғол тіліндегі жұрнақтардың жалғануы арқылы жасалғаны негізге алынды. Мысалы, моңғол тіліндегі *-тай* жұрнағы бір нәрсенің бар екенін білдіріп, иелік мән мен сын есім тудыратын жұрнақ ретінде жер-су атауларында жиі ұшырасады (*Тарбағатай, Хустай*). Моңғол тіліндегі бұл жұрнаққа қазақ тіліндегі *-ты, -ті* жұрнағы сәйкес келеді. Н. Поппе «Жазба моңғол тілінің грамматикасы» атты еңбегінде аталмыш *-тай* жұрнағын иелік, бір нәрсенің ішінде болуын немесе ие болуын білдіретінін көрсетеді (Poppe, 1964: 44). Сондай-ақ бұл жұрнақ жалпы моңғол тілінде *tA(у)і тәуелдік, иелік мағыналы сын есім жұрнағы деп танылады (Janhunen, 2003: 15).

Мақалада салыстырмалы-тарихи әдіс, реконструкция әдісі, құрылымдық әдіс, яғни сөзжасамдық, топонимжасамдық әдістер қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс моңғол-қазақ тілдерінің топонимдерін салыстыру барысында қолданылды. Атап айтқанда, Жетісу өңірінде кездесетін топонимдердің моңғол және қазақ (түркі) тілдеріндегі нұсқалары мен мағыналары беріліп, олар өзара салыстырылды. Жер-су атауларын талдау барысында олар тарихи оқиғалармен тығыз байланыста қарастырылды. Реконструкция әдісі арқылы кейбір мағынасы түсініксіз топонимдердің байырғы формасын анықтауға тырыстық. Құрылымдық әдіс іріктеліп алынған топонимдердің құрылымын түбір мен қосымшаларға жіктеу арқылы жүзеге асырылды.

Зерттеуде халықтық таным-білімдер, ел аузында жиі айтылатын аңыз-әңгімелер мен орыс және батыс саяхатшыларының жазбалары мен халықтық этимология деректері де пайдаланылды.

Себебі Жетісу өңіріндегі кейбір топонимдер жоңғар-қазақ қарым-қатынасынан хабар беретін аңыз-әңгімелердің өрбуіне арқау болған. Бұл материалдар ғылыми талдауға қосымша ретінде қарастырылуымен бірге, ел аузында айтылған ауызша тарих, халықтық білім болғандықтан, оларға айрықша көңіл бөлініп, жіті назар аударылды. Айрықша назар аударуымыздың тағы бір себебі, жер-су атаулары көшпелі халықтардың есім беру дәстүрін де көрсетеді. Яғни жеңген жауының немесе оның бас батырының есімімен сол жерді атау. Бұл қатарға ел аузында сақталған *Аңырақай, Боралдай* туралы аңыз-әңгімелерді келтіруімізге болады. Осы тәрізді дәстүр көшпелі халықтардың топонимдерінде ғана емес, антропонимдерінде де ұшырайды (Шыңғыс ханға әкесі Есугей татарлардың рубасы Темучиннің есімін береді). Осы топқа жататын Жетісу өңіріндегі бір топ атау, біріншіден, моңғол қабатына тікелей қатысты болғандықтан, екіншіден, қазақ халқының есім беру дәстүрін көрсетіп тұрғандықтан мақалада қарастырылды. Сонымен қатар ел аузындағы аңыз-әңгімелер ауызша тарих деректері болғандықтан құнды материал саналады.

Әдебиетке шолу

География ғылымдарының кандидаты Ғ. Қоңқашпаев алғашқылардың бірі болып қазақ жеріндегі моңғол топонимдеріне арнап мақала жазғаны белгілі (1959 ж.). Ғалымның «Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана» деп аталатын жұмысында моңғол тіліндегі топонимдер Қазақстанның барлық жерінде ұшырайтынын, әсіресе, басқа өңірлерге қарағанда, шығыс пен оңтүстік-шығыста, яғни Жетісуда көп екені айтылады. Ғ. Қоңқашпаев өз зерттеуінде моңғол тілі материалдары негізінде жасалған топонимдерді анықтауда атау құрамында моңғол тіліндегі топоним жасаушы компоненттердің болуын және ол атаулардың Моңғолия жерінде де жиі кездесуіне мән береді.

Филология ғылымдарының докторы А. Әбдірахманов «Топонимика және этимология» атты еңбегінде қазақ жеріндегі моңғол жер-су атаулары жайлы құнды пікірлер ұсынады. Ғалым, алдымен, топонимдерді: 1) ана тілі негізінде жасалған топонимдер; 2) басқа тілдер негізінде жасалған топонимдер деп жіктейді. Ана тілі негізінде жасалған топонимдерді алтай дәуірінен бастайды да, бұл дәуір түркі-моңғол тіл бірлестігі заманын қамтитынын айтады. Осы тұжырымға негізделе отырып, моңғол тілінен енген атауларды екі топқа бөліп қарастырады: а) *түркі-моңғол тіл бірлестігі заманында жасалған атаулар;* б) *XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығынан кейін енген атаулар*. Әрі қарай ғалым Алтай дәуіріндегі атаулардың тізімін, моңғол тілінен енген атаулардың және т.б. кезеңдер мен қабаттардың тізімін береді. Ғалымның бұл бөлінісі қазақ топонимдерін зерттеуші кейінгі ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан.

Филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Жанұзақ тарихи-географиялық Жетісу өңірінің құрамдас бөлігі Алматы облысының географиялық атаулары сөздігінде мағынасы моңғол тілі арқылы ашылатын атаулардың бір шоғыры қамтылған. Атап айтсақ, *Алтынемел, Аңырақай, Арғанаты, Ардолайты, Бақанас, Баянжүрек, Баянқол, Боралдай, Далайты, Дегерес, Долон, Доланқара, Дүбін, Жаманты, Жоңғар Алатауы, Жоңғар қақпасы, Кеген, Күрті, Қалмақасу, Қапшағай, Қонтайшы, Нарынқол, Нұра, Сөгеті, Сүмбе* тәрізді атаулардың тарихы мен мағынасы жоңғар тайпалары мен моңғол тілі элементтері негізінде ашылады.

Филология ғылымдарының докторы А. Жартыбаев Орталық Қазақстан топонимикасы бойынша жасаған зерттеуінде, ең әуелі, екі халықтың кәсібі мен көрші орналасқаны тілдеріндегі жақындықты тудыратынына мән береді. Түркі-моңғолға ортақ топонимдерді анықтау мақсатында салыстырмалы кесте ұсынады. Яғни *Қарағанды, Қарақатты, Қарағайлы, Қияқты, Арқарлы, Бұғылы, Көнек, Алтынсу* және т.б. жер-су атауларын түркі-моңғол тіл бірлестігі дәуірінде жасалған деп тұжырымдайды. Оны екі тілге ортақ фитонимдер мен зоонимдер және тұрмыстық сөздер негізінде дәлелдейді.

Филология ғылымдарының кандидаты Б. Бияров Оңтүстік Алтай жер-су атауларын зерттеген еңбегінде моңғол қабаты бөлек қарастырылған. Ғалымның зерттеуіне жинақталған 2000 атаудың 140-қа жуығының моңғол тіліне қатысы бары анықталған. Бұл барлық атаудың 7%-ын құрайды. Ғалым А. Әбдірахмановтың моңғол қабатын жіктеген топтастыруымен келісетінін айта келе, тарихи оқиғалар негізінде 2-топты XIII – XVIII ғғ. енген атаулар деп шектейді. Алайда Б. Бияров атаулардың нақты қай кезеңде қалыптасқаны жайлы деректердің жеткіліксіздігіне байланысты оларды бөліп-жармай тұтас қарастыруды жөн көреді.

Нәтижелер және талқылау

Алтынемел. Алтынемел – жотасының оңтүстік-батысы мен Көккорым тауынан солтүстік-шығысындағы асу. *Алтын* және *емел* сөздерінің бірігуі арқылы жасалған, атау құрамындағы *емел моңғ. эмээл «ер»,* сонда *Алтынемел* моңғол тілінен аударғанда «*алтын ер*» деген мағынаны білдіреді. Е. Қойшыбаев *алт* көне түр. – «алды», «кіреберіс» және *емел* – «кезең», «асу» мағыналарын білдіріп, «асу алды», «алдыңғы асу», «кіреберіс» мәндеріндегі атау деп береді (Қойшыбаев, 1985: 47). Профессор Т. Жанұзақ *Алтынемел* атауындағы *алт(д)ын* сөзін – «төмен, төменгі жақ» деп, ал атаудың мағынасын «төменгі, аласа асу, бел» деп түсіндіреді (Жанұзақ, 2005: 59). Ал біздің талдауымыз бойынша, Алтынемел асуының атауы түркі-моңғол тілдеріне ортақ *алтын* және моңғол тіліндегі *эмээл* «ер» атауларының бірігуі арқылы қалыптасқан. Мұндағы алтын сөзі мағынасы белгілі. Ал *емел* сөзі моңғол тіліндегі *эмээл* «ер», ең көне тұлғасы *emegel (ЭСМЯ, 213). Б. Тодаеваның Шыңжаң ойраттарының тілінің сөздігінде *эмеел* «ер» ретінде кездеседі (Тодаева, 2001: 474). Сондай-ақ орыс саяхатшыларының дерегінде: «Алтынемелге шыққанда Іле жазығына тамаша көрініс ашылады. Оның сұлулығын сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес, оған тілім жетпейді, оны тек көру керек», – деген жолдар кездеседі (Алфераки, 1891: 7). А.К. Гейнстің күнделік жазбасында, *Алтынемел* асуы екі асудан тұрады. Оның бірі Тезек төре отырған жағы *Жаман Алтынемел* делініп, солтүстік-шығыс жағы *Жақсы Алтынемел* деп аталады. *Жаман Алтынемел* жағы қонысқа жайсыз саналады (Валиханов, 1985: 272). Қазіргі таңда бұл екі асу жергілікті тұрғындардың тілінде «Алтынемел асуы» және «Жаманның асуы» деп аталады. Көшпелі өмір салтында белгілі бір жерді мекендеген тайпалардың ауысып тұруына байланысты микротопонимдердің де өзгеріске түсуі тарихта кездесетін құбылыс. Осы ерекшелікке сәйкес, қазіргі таңда Жаманның асуы аталатын асу Матай тауы аумағында орналасқан.

Аңырақай. Жетісудың батысында, Шу алқабындағы тау сілемі. Ғ. Қоңқашпаев пікірінше, атау «тау ішіндегі шатқал» мағынасындағы моңғолдың *ангархай* сөзінен қалыптасқан (Конкашпаев, 1962: 242). А. Әбдірахманов тау сілемінің физика-географиялық ерекшелігімен, түркі тілдерінің деректеріне сүйене келе, топонимді түркі-моңғолға ортақ «ашық», «аңыраю», «аңқаю» мағынасындағы сөз деп тұжырымдайды (Әбдірахманов, 1975: 62). Б. Базылханның моңғолша-қазақша сөздігінде *ангархай* сөзінің: 1) «саңылау», «тесік», «жарық»; 2) «аңырақ», «аңқиған», «ашылған» мағыналары берілген (Базылхан, 1984: 41). Атаудың түркі-моңғолға ортақ екенін ел аузындағы аңыздар да қуаттайды. Аңырақай тауының терең әрі тік шатқалдарынан соққан жел аңыраған үн шығарады. Сол себептен тау да, жел де, шатқал да *Аңырақай* деп аталған (Дәдебаев, 2020: 47). Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлының дерегінше, халық бұл жерді *Аңырақай өлген жер* деп жүріп, кейіннен ол *Аңырақай* атанып кеткен. Бұл адырда қалмақпен болған бір жарым айға созылған соғыста қазақ қолы ойрат, хошуут, торғауыт, дүрбітті ойсырата соққы береді (Тауасарұлы, 1993: 256). Сондай-ақ ел арасында топонимнің мәні тарихтағы Аңырақай шайқасына қатысты түсіндіріледі. Аңызға сәйкес Балқаш бойында қазақтың үш жүзі бірігіп, қалмаққа қарсы тұрып, оларды Жетісу жерінен ары қарай ығыстыра түседі. Осы шайқаста жеңіліс тапқан қалмақ қолының аңыраған дауысы таудан жаңғырық болып естілген, кейіннен ұрыс даласы *Аңырақай* аталып кеткені айтылады.

Ардолайты. Алматы облысы, Үйғыр ауданындағы ауыл. Профессор Т. Жанұзақтың пікірінше, атаудың бірінші сыңарындағы *ар* түркі-моңғол тіл бірлестігі заманынан келе жатқан «асу», «бел» мағынасындағы *ар, арт* сөзі де, екінші сыңарындағы *долай* моңғ. «дала», «ұшан теңіз, көз жеткісіз жазық» сөзі, ал атау соңындағы *-ты* көптік жалғаудың көне түрі. Демек, *Ардолайты* «асу, бел астындағы кең жазық» дегенді білдіреді (Жанұзақ, 2005: 62). Үйғыр ауданы аумағында осы атаумен түбірлес *Долайты* елдімекені де ұшырайды. Мұндағы *ар* сөзі түркі-моңғол ортақ «асу», «бел» сөздері екені белгілі. Ал *далай* сөзі қазақ тіліне моңғол тілінен енген. Алайда бұл сөз моңғол тіліне қытай тілінен кірген. С.Г. Клаусонның көне түркі тілінің сөздігінде *талуй/taluy* «теңіз», *та* «ұлы», *лей* «су» және солтүстік Қытайдағы *Санг-кан* өзенінің аты болған. Бұл сөз қытай тілінен моңғол тіліне ғана емес, түркі тілдеріне де енген (Clauson, 1972: 502).

Арғанаты. Қарақұм құмдарының оңтүстігіндегі, Тауқұм құмдарының шығыс жағындағы тау. Арғанаты – *Аргаль//аргалын* моңғ. «арқар» сөзі *-та(й)* жұрнағы қосылып, қазақ тілінің

фонетикалық жүйесіне сәйкес *арғанаты* болып өзгерген. Профессор Т. Жанұзақ атаудың түп-төркінін *арқа* сөзімен байланысты қарайды. Географиялық термин ретінде *арқа* сөзі «ту сырт», «солтүстік» деген мағыналарды білдіретіні белгілі. Ғалымның пікіріне сәйкес, атаудың бірінші сыңарындағы *арған (арқан, арға)* сөзі «тау қыраттары, сілемі, тізбегі» деген мағынаны береді. Ал екінші сыңарындағы *-ат* қосымшасы – көне түркі дәуіріне тән көптік жалғау көрсеткіші. Атау соңындағы *-ы* кейінгі кездерде қосылған қосымша деп түйеді (Жанұзақ, 2005: 61).

Баянқол/Байынқол. Алаайғыр асуынан солтүстік-батысқа қарай Асутөр мен Кескентас өзендерінің қосылуынан құралатын өзен, Текес өзенінің оң саласы. А. Әбдірахманов бұл атауды моңғол тілінен енген гидроним деп қарайды. Атаудың түбірі *бай* түркі-моңғол тілдерінің туыстығынан қалған ортақ элемент болуы ықтимал деп болжайды (Әбдірахманов, 1975: 69). Ал *қол* моңғ. *гол – «өзен».* Профессор Т. Жанұзақ *бай* сөзінің көне түркі ескерткіштеріндегі «мол, көп» деген мағынасына сүйене келе, «суы мол, көп, ерен бай, үлкен өзен» деп түсіндіреді (Жанұзақ, 2005: 70).

Бородабсун. Жабыртау тауының солтүстік-батысындағы, Қарасаз ауылының оңтүстік-шығысындағы көл. Қазіргі таңда *Тұзкөл* аталады. Көл жоңғарлардың Жетісудағы үстемдігі тұсында *Дабысун* деп аталған. Дабысун моңғ. *давс «тұз»* деген мағынаны білдіреді. Біздің ойымызша, бұл көл ежелден *Тұзкөл* аталып, жоңғарлар келген тұста ойрат тілінде *Дабысун* аталып, кейіннен қазақтардың Жетісуға қайта қоныстанған кезінде байырғы *Тұзкөл* атауын қалпына келтірген.

Боралдай. Тянь-Шань тауының аласа белесі, үлкен Алматы өзенінің сол саласы да *Боралдай* аталады. Профессор Т. Жанұзақ пікірінше, *Боралдай* атауы қалмақ тілінде *боралда* «сусыз, қуаң боз жота, сусыз боз қырқа» дегенді білдіреді. Ал сөз соңындағы *й* дыбысы қазақ тілінің айтылу ыңғайына қарай қосылған қосымша (Жанұзақ, 2005: 73). Қазыбек бек Тауасарұлының еңбегінде, өгіз қалмақ аталған Боралдай мен Қасқары есімді қазақ батыры жекпе-жекке шығады. Кейін осы шайқас өткен Боралдай жері аталған Көкдөңнің үстінде үш жарым мың қалмақтардың өлігі қалған (Тауасарұлы, 1993: 282). География ғылымдарының докторы К. Каймулдинова саяхатшы Ф. Назаровтың жазбаларында *Боралдай* атауы *Буралтай* түрінде жазылғанын, бастапқы нұсқасы *Бурылтай* болуы мүмкін деп тұжырымдайды (Каймулдинова, 2010: 25). Біздіңше, түркі-моңғол тілдеріндегі тарихи *р/з* дыбыс сәйкестігі бойынша *Боралдай* топонимінің атауына «ақшыл», «ағарыңқы» деген мағынаны білдіретін *бор/боз* түбір сөзі негіз болса керек. К. Каймулдинованың болжамына сәйкес *Бурылтай* атауының түбірі *бурыл* сөзінің семантикасында «ақ», «ақшыл» мағыналары бар. Ал атау құрамындағы *тай* сөзі *тау* сөзінің көне нұсқасы. *Бурыл* сөзінің соңғы дыбысы үнді болғандықтан, ілгерінді ықпалдың салдарынан *тай* сөзіндегі қатаң /т/ ұяң /д/-ға айналған. Сонымен топонимнің мағынасы «ақ тау», «басы ағарыңқы тартып тұратын тау» мәнінде қойылған. Біздің бұл пікіріміз, профессор Т. Жанұзақтың «сусыз қуаң *боз* жота, көлбей созыла жатқан *боз* иенді қырқалар» деген тұжырымымен де сәйкеседі.

Борохудзир. 1) Үйгентас асуынан солтүстікке қарай ағатын өзен, Іленің оң сағасы; 2) Қояндытау жотасының солтүстік-шығысындағы, Үйгентас асуының оңтүстік-шығысындағы тау. Ғ. Қоңқашпаевтың пікірінше, «сұр», «қамысты жер» дегенді білдіреді (Конкашпаев, 1959: 89). Шоқан Уәлиханов Іленің оң сағасындағы *Құсмұрын* гидронимінің басқаша *Борохуджир* деп аталатынын келтіреді (Валиханов, 1984: 174). Дегенмен қазіргі таңда өңірде *Құсмұрын* гидронимі де, *Борохудзир* гидронимі де кездеседі. Сондықтан бұл екі атау бір өзеннің атауы ма әлде қатар ағып жатқан өзендердің атаулары ма әлі нақтылауды қажет етеді. Ал тау атауы ретінде кездесетін Борохудзир атауына келетін болсақ, моңғол тілінен енген, *бор(о)* «боз», «сұр» (Базылхан 1984: 82) және *хужир* «ащы», «сор» (Базылхан 1984: 622) сөздерінің бірігуінен жасалып боз сорлы, сортаң жер ретінде сол таудың топырағының түсіне байланысты берілген атау деп ойлаймыз.

Бурхан. Ақсу өзені алабындағы өзен. Сондай-ақ Жетісу өңірінде Үлкен Бұрхан, Кіші Бұрхан, Солтүстік Бұрхан жер-су атаулары кездеседі. Бурхан сөзі қазақ тіліне жер-су атауы ретінде енген. Моңғол тілінде «құдай» деген мағынаны білдіреді. Моңғолдардың арасында Будда дінінің таралуымен байланысты Будда яғни Бодхисаттваны *Бурхан Багш* яғни *құдай ұстаз* деп

атайды.

Долан. 1) Алматы шыңынан батысқа қарай ағатын, Ақсай өзенінің сол, Қаскелең өзенінің оң саласы; 2) Қаскелең мен Ақсай өзендерінің аралығындағы тау. Өңірде *Доланқара* (қаз. Жетіқара), *Долантау* (қаз. Жетітау) оронимдері де ұшырайды. Долон *моңғ. долон* «жеті» саны.

Дүбін. Алматы облысы, Үйғыр ауданындағы әкімшілік-бірлік атауы. Профессор Т. Жанұзақ атаудың бірінші сыңарындағы дүбін *моңғ. дов «төбе», «төбешік», бур. добо – «төбе», «шоқы»* мәнін білдірсе, атаудың екінші сыңарындағы *ұн* (*ун, үн*) жинақтық, көптік мәнді білдіретін түрік, моңғол тілдеріндегі көптік жалғау көрсеткіші. Атау «төбе, төбешік, шоқылары бар жер» деген топонимдік мағынаны береді (Жанұзақ, 2005: 81).

Дегерес. 1) Жетіжол жотасының солтүстік-шығысы мен Дегерес ауылының батыс жағындағы тау; 2) Ақай Нүсіпбеков ауылының солтүстік-батысы мен Қарабұлақ ауылының оңтүстік-шығысындағы тау; 3) Шолақ тауларының солтүстік-шығысы мен Көккорым 118 тауының оңтүстік-батысындағы тау; 4) Орта Қақпақ пен Үлкен Қақпақ өзендерінің аралығындағы, Қақпақ ауылының оңтүстік-шығысындағы тау. Ғ. Қоңқашпаев, бұл атау моңғ. *дзер герес – «жабайы ешкі», «тау ешкі»* болса керек деп жорамалдайды (Конкашпаев, 1959: 90). Халх моңғол тілінде *зээр* «жирен» *гөрөөс* «ашатұяқ аңдар» (Базылхан 1984: 138, 275). Дегерес атауын моңғол тіліндегі *зээр гөрөөс* атауынан енгендігі ықтимал болса да, атаудың тау ешкі емес, жирен (қарақұйрық) аңының атауымен байланысты болуы мүмкін екенін айта кеткеніміз жөн. Ал, Е. Қойшыбаевтың пікірінше, *тегер* көне түркі тілінде *«айналма, айналым», - ес* – өлі жұрнақ (Қойшыбаев, 1985: 91). Профессор Т. Жанұзақ парсы тілінде *тиг, тег* – «тау шыңы», «таудың ұшар басы», тәжік тілінде *тег, тега* – «тау жалы», «тау басы» сөздерімен байланыстырады. Ал түркі-моңғол *ес* сөзі – *су, өзен* деген сөздердің орнына қолданылған көне сөз (Жанұзақ, 2005: 79).

Кеген. Дардамты тауынан оңтүстік-батысқа қарай Ешкі Қарасу мен Тышқансай Қарасу өзендерінің қосылуынан құралатын өзен, Шарын өзеніне оң жақтан қосылады. Ғ. Қоңқашпаевтың дерегінше, 17-18 ғғ. *Кегенқол* аталып, кейіннен *Кеген* деп қысқарып аталып кеткен. Бұл атау *Кегенқол* «қасиетті өзен», *кеген* моңғол тілінде «қасиетті» деген мағынаны білдіреді. Бұл жерде будда әулиесі Ноин-Гомба өмір сүріп, дүние салғаны жайлы аңыздарда сақталған (Конкашпаев, 1959: 92). *Кеген* топонимі *Кейген* түрінде М. Қашқаридің сөздігінде кездеседі. Онда «*Кейген* – Қайастан Ілеге ағатын екі дарияның аты. Олардың бірін Кішік (Кіші) Кейген, екіншісін Ұлық (Ұлы) Кейген дейді» (Қашқари, 1998: 238). Бұл дерекке қарағанда, *Кеген* гидронимін ерте орта ғасырдан келе жатқан көне түркі тіліндегі атау деп тануымызға болатындай. Профессор Т. Жанұзақ М. Қашқаридың еңбегіне сүйене отырып, *Кейген* атауының бірінші сыңарындағы *кей* тұлғасының *күй, құй* нұсқаларында айтылып, «үңгір, үлкен шұңқыр», «өзен арнасы», «жағасы» (хакас тілінде), «терең сай», «биік, терең жар», «тік жар не беттің етегі» (қазақ, қырғызда) мағыналарын білдіргенін айтады. Ал екінші сыңарындағы *-ген* түркі тілдерінде *ған//ген, гем//хем* тұлғаларында айтылып, «су, өзен» мағынада қолданылған. Осыған сүйене отырып, ғалым *Кеген* гидронимі «тік жар», «терең сай, арнадағы өзен» дегенді аңғартады дейді. Атаудың бұл мағынасы өзен ағып жатқан жердің физика-географиялық сипатымен де сәйкеседі (Жанұзақ, 2005: 101).

Қалғұты. Қордай асуының солтүстік-батысындағы, Шу өзенінің оң саласындағы, Ақжайқын көлінің солтүстік-батысындағы сорға барып сіңіп кететін өзен. *Қалғұты* моңғ. *Халга «қақпа», «есік»* деген мағынаны білдіреді. Жоғарыда атап кеткен иелік мән үстейтін *-тай* жұрнағы қосылып, *есікті* деген мағынаны береді. Е. Қойшыбаев бұл атауды *Қалғұтты* этнонимінің фонетикалық жағынан сөйлеу тіліне ықшамдалған түрі деп қарастырады (Қойшыбаев, 1985: 144). Алайда, біздің ойымызша, бұл атау моңғол тілдерінен енген «есікті» мағынасындағы сөз.

Қалмақсай. Ақтау тауының солтүстік-батысы мен Нұрым ауылының оңтүстік-шығысындағы шатқал. Өңірде *қалмақ* этнонимі негіз болған *Қалмақасу, Қалмақжатқан, Қалмақтөбе, Қалмаққара* тәрізді оронимдер кездеседі. Мұнда сай, төбелердің алдына қалмақ этнонимінің қосылуы тарихи тұрғыдан аталмыш таулар, төбелер мен сайларда қалмақтардың қоныстанғанын, бұл атаулардың қазақ тайпалар тарапынан өзгешелеу, басқа төбелерден айыру

мақсатында берілгенін айтуға болады.

Қапшағай. 1) Күрті бөгенінің шығысы мен Ақши ауылының оңтүстік-шығыс жағындағы тау; 2) Іле өзенінің аңғарында, Қапшағай қаласынан солтүстікке қарай; Қапшағай қалалық әкімшілік аумағы және Іле ауданының шекарасындағы қоныс; 3) Іле өзенінің бойында, Іле Алатауының солтүстігіндегі бөген. Е. Қойшыбаевтың пікірінше, атау түркі-моңғолға ортақ *қап* (қабу, қысу) етістігіне сындық *-чы* және кішірейткіш *-ғай* қосымшаларын жалғастыру арқылы жасалған, «тар шатқал» мәніндегі атау (Қойшыбаев, 1985: 149). *Қапшағай* топонимінің мағынасы академик Ә. Қайдар «екі жағы биік жартастың ортасынан өзеннің ағып өтетін тар, қыспақ тұсы» дей келе, оның тарихи құрылымындағы *а~ы* сәйкестігін ескеріп, мағыналық тұрғыдан *қыпша* (қыпша~қыспа – метатеза) сөздерімен түбірлес, ал өзінің түбірі – *қыс* деп болжам жасайды. Қытайдың Іле қазақ облысындағы Текес ауданында да қалмақ тілінде жасалған *Хапчыға* гидронимі кездеседі (Қайдар, 2014: 173). Бұл атау да *Қапшағай* атауының фонетикалық нұсқасы болып табылады. Қазіргі халх, ойрат тілдерінде де *хавч-, хавс-* етістіктері екі жағынан *қысу, тарылту* деген мағыналарды береді.

Қойбын. Атыжоқ тауының солтүстік-шығысынан бастау алып, Айдарлы ауылының солтүстігінде құрғап қалатын өзен. Бұл да біздің пікірімізше, моңғол тілдерінен енген атау. Моңғол тілдерінде *говь* сөзі өсімдік, ағашы өте сирек, суы аз жерді білдіреді (МХТТ, 2021: 302). Ойрат тілінің сөздігінде *гөwĭ* «сусыз жер, шөл» (Цолоо, 1988: 359). Говь сөзі зат есім, сын есім тудырушы *-дуу* жұрнағы арқылы *говьдуу* «құрғақтау» деген мағынаны бере алады. Сонымен қатар зат есімнен етістік тудырушы *-х* жұрнағы арқылы *говьших* «шөлдену», «құрғақтану» деген мағынаны да білдіреді. Сол себепті өзеннің құрғап қалатын ерекшелігін еске сақтай отырып, Қойбын атауының моңғол тілдеріндегі шөлдеуіт, шөлдену деген мағыналарды беретін *говь* түбірінен шыққан сөз деп ойлаймыз. Азиядағы ең ірі шөлді аймақ Гоби шөлінің атауы да осы шөл, шөлдеуіт, құрғақ, суы және ағаштары аз жер деген мағынаны білдіретін *говь (*γowi)* сөзінен шыққан.

Қонтайшы/Қонтөжі. Қора жайлауындағы тау. Профессор Т. Жанұзақтың пікірінше, қалмақ тілінде *Коон* немесе Қаһан тайшы «ұлы хан» деген мағынаны білдіреді (Жанұзақ, 2005: 132). Атау қалмақ қонтайшыларының бірінің жазғы қонысы болуымен байланысты қалыптасса керек. *Қонтайшы* тауы швед офицері Ренаттың жоғарыда айтылған ойрат тайпаларының көшіп-қонған аумағына және И. Кастаньенің дерегіне сәйкес келеді (Кіріспе бөліміндегі «Тарихтағы қазақ-ойрат қатынасы» тақырыпшасын қараңыз). Қазақ тіліне тау атауы ретінде ойрат тілінен кірген *қонтайшы* сөзі – моңғол тілдерінде «ханның туған ұлы» деген мағынасымен бірге Алтын руынан яғни Шыңғыс Ханның тегінен келген ақсүйектерге берілетін лауазым атауы (МХТТ, 2021: 666). *Хунтайж* лауазым атауы моңғол тілдеріне қытай тіліндегі *хуантайцзи* «тәж ханзадасы», яғни таққа мұрагер ханзада деген атаудан енген (Сүхбаатар, 1997: 200).

Қора. Жетісу Алатауының батысындағы мұздықтардан бастау алады, Қаратал өзенінің оң құраушысы, Балқаш көліне оңтүстіктен құяды. Жетісу өңірінде *Қора* атауы негізінде *Аққора, Байқора, Берікқора, Бесқора, Балақора, Көккора, Кіші Қора, Қораеспе, Қызылқора, Үлкенқора* т.б. көптеген жер-су атауларының қалыптасуына негіз болған. Моңғол тіліндегі *хороо* «қора» яғни суықта малды қорғайтын алаң, «аула», «қала» деген мағынаны береді (МХТТ, 2021: 595). Көне түркі тілінде korı «қорғау» сөзі бар (Clauson, 1972: 645). Біздің ойымызша, *қора* сөзі қорғау етістігінің көне түркі тіліндегі түбірі *коры* етістігінен келеді. Моңғол тілідеріндегі *хороо* сөзінің негізгі мағынасы малдарды суықта қорғайтын алаң, кейіннен қала, аула, әкімшілік басқару аймағы секілді жанама мағыналары қосылған. Моңғол тіліндегі *хороо* сөзі көне түркі тіліндегі *коры* «қорғау» етістігінен кірген.

Қордай. Мұзбел ауылының солтүстік-шығысы мен Кенен ауылының оңтүстік-батыс жағындағы асу. Ғ. Қоңқашпаев пікірінше, *хуртай моңғ.* «жаңбырлы» деген мағынаны білдіреді (Конкашпаев, 1959: 92). Біз де ғалымның пікіріне қосыламыз. Ал академик Ә. Қайдар Е. Қойшыбаев пен А. Әбдірахмановқа сүйеніп: «тау» мағынасындағы дай (дей, дой, тау, тей, тау, тоу, ту т.б.) формасы мен қар//қор//хөр (түркі-монғол сөзі (снег) тұтасуынан Қордай атауы қалыптасқан деп есептейді. Көне мағынасы: «қарлытау» (асу) деп түсіндіреді (Қайдар, 2014: 174). Атаудың халық тілінде «алып» деген мағынасы сақталған. Сондай-ақ ел аузындағы

әңгімеде Қордай асуын мекендеген Қордай есімді батыр туралы аңыз-әңгімелер сақталған. Асудан үнемі жел соғып тұратындықтан, бұл желді халық *Қордайдың қоңыр желі* деп атаған. Асудан ниеті жақсы адамдарға *Қордайдың қоңыр желі* еседі, ал ниеті жамандар *Қордайдың қарлы бораны мен қара дауылына* жолығады (Дәдебаев, 2020: 196).

Лабасы. Көксу өзенінің сол жағалауын, Ақтекше жотасының солтүстік-батысын алып жатқан тау. Ғ. Қоңқашпаев бұл атау моңғол немесе тибет тілінен будда дінімен байланысты енгенін айтады. Тарихи деректерге қарағанда, өңірді мекендеген қазақтар мен орыстар *лаба//лама* сөздерін жиі қолданған. *Лаба* атауы будда дінінің ламалық бағытын ұстанған халықтар қоныстанған аймақтарда жиі ұшырайтынын айтады. Орыс географиялық қоғамының мүшесі Н. Абрамов Лабасы тауынан он алты ламалық мінажат үйлерінің іргетасын кездестіргені жайында мәлімет береді. *Лаба* сөзі будда дініне табынушы ламалардың мінажат ететін жайын немесе ламалардың өзін білдіретін болған. Ал *-сы* тұлғасын – қытай сөзі деп қарастырады (Конкашпаев, 1959: 92). Біздіңше, тарихта *Лабаш* есімді қалмақ төресінің есімімен байланысты. Төренің есімі жоңғар хандығы құлдырай бастағанда Әмірсанамен бірге Абылай ханға келгені жайлы деректер бар. «Сол жылы қалмақ хандығының тағына таласқан Амура-сана, Лабаша деген қалмақтың екі төресі Абылайға келеді» (Сейфуллин, 1964: 43). С. Сейфуллиннің көрсетуінше, Лабаша (Лабасы) қалмақ төресі. Түркі-моңғол тілдіріндегі *с-ш* дыбыстарының сәйкестігі орын алып, қалмақ тіліндегі *Лабаш* есімі қазақ тіліне *Лабасы* деп өзгеріске түскен. Жетісудағы бір таудың *Лабасы* аталуы осы қалмақ төресінің қыстауы болуына байланысты деп топшылаймыз.

Моңғолкүре. Іле Қазақ автономиялы облысына әкімшілік-бірлік атауы. Бұл атауда Жетісудағы будда дінімен байланысты қалыптасқан атаулардың қатарына жатады. Атаудың бірінші сыңары этноним болса, екінші сыңарындағы *күре/ хүрээ* сөзінің моңғол тілдерінде бірнеше мағынасы бар. Бастапқы мағынасы «үй», «құрылыстың сыртынан салынған қора», «аула»; «мекен». Мысалы Улаанбаатардан бұрыңғы Моңғол астанасының аты Да Хүрээ ұлы *күре болған*; бір нәрсенің сырты, сыртынан айналған шегарасы; әскери қамал секілді мағыналарды білдіреді (МХТТ, 2021: 708). Моңғолдардың мекені, Жетісудағы ламалардың бұтханасының орналасқан жері болған.

Мұқыры. 1) Шаған тауынан бастау алып, Быжы өзеніне қосылатын өзен; 2) *Мұқыртау* Кеген асуының солтүстік-шығысындағы тау. Ғ. Қоңқашпаев моңғол тіліндегі *мукор, мухор* сөзінен шығып, «келте», «қысқа» деген мағыналарды білдіретінін айтады (Конкашпаев, 1959: 93). Ал А. Әбдірахманов атаудың тарихын тым әріден, Алтай дәуіріне жатқызады. Ғалым *Мұқыры* атауын *Қапшағай, Алтынемел, Сарқан* т.б. атаулармен бірге Алтай дәуірінен келе жатқан атаулар тобына жатқызады (Әбдірахманов, 1975: 32). Ал бұл кезеңдегі атаулар түркі-моңғолға ортақ атаулар қатарына жатады. Яғни алтай дәуірінде түркі-моңғол тілдерінің жігі ажырамаған-ды. *Мұқыр* сөзі түркі тілдерінің ішінде қырғыз, тыва тілдерінде кездеседі (Жанұзақ, 2005: 151). *Мұқыры* өзге өзендермен салыстырғанда *қысқа, келте* болуына байланысты *Мұқыр* деп аталған. Атау тіліміздегі «тапал», «тайқақ», «аласа», «мыртық», «қортық» сөздерімен мағыналас *мықыр* сөзімен төркіндес > *Мұқыр ~ мықыр.* Сондай-ақ *Мұқыр* атауы Ақмола, Атырау, Ақтөбе, Алматы, Қарағанды, Орал, Павлодар облыстары аумағында да ұшырасады. Бұдан атаудың қазақ жерінде кең таралған гидроним екенін аңғаруға болады.

Нарынқол. Алаайғыр асуының солтүстік-шығысындағы мұздықтардан бастау алатын, Байынқол өзенінің оң саласынан қосылатын өзен. *Нарынқол* моңғ. *Нарийн гол «жіңішке өзен».* Профессор Т. Жанұзақ *Нарынқол* атауы «жіңішке өзен» мағынасында үйсін заманынан келе жатқан түркі тілдеріне ортақ сөз деп таниды. Оған себеп, біріншіден, қытайтанушы Я. Бичуриннің үйсін тіліне тән сөздердің қатарында *Нарын* топонимінің де кездесуі; екіншіден, Орталық Азия мен түркі халықтары жайлаған өңірлерде *Нарын* топонимінің жиі ұшырауы; үшіншіден, атаудың екінші сыңарындағы *қол* сөзінің «өзен», «өзеншік, өзен тарамы», «сай» мағынасында Мойыншор ескерткішінде көрініс табуы. Міне, ғалым осындай деректерге сүйене отырып, *Нарынқол* атауын ертеден келе жатқан атау деп таниды (Жанұзақ, 2005: 153).

Нұра. 1) Бүйен өзенінің оң саласы саналатын өзен; 2) Сөгеті тауларының солтүстік-батысындағы тау; 3) Қалмақжатқан тауының оңтүстік-шығысындағы төбешік; 4) Лөккүм тауының солтүстігіндегі, Соркөл көлінің оңтүстік-шығысындағы төбешік. Е. Қойшыбаев *Нұра*

атауын жер бедерінің шығыңқы келген түрлерімен байланысты көне тілдердің қалдығы деп қарайды (Қойшыбаев, 1985: 194). Алайда, біздің ойымызша, *нұра* сөзі гидроним ретінде моңғол тіліндегі *нуур «көл»* сөзінен енген.

Сарноқай. Жетісу Алатауының солтүстік бөлігінде, Көксу мен Шажа өзендерінің аралығында орналасқан шоқы. Ғ. Қоңқашпаевтың пікірінше, *Сарноқай (Шарнохай)* моңғол тіліндегі «сарғыш ит» мағынасын білдіреді (Конкашпаев, 1959: 94). Бұл атау Е. Қойшыбаевтың сөздігінде *Сарыноқай* түрінде кездесіп, этноним деп түрсіндірме берілген (Қойшыбаев, 1985: 206). Профессор Н. Уәли *ноқай* сөзін моңғол-қазақ тілдеріне ортақ, мағыналары жуық сөз деп таниды. Қаз. *ноқай* «дөрекі, топас» тәрізді жағымсыз мәнде қолданылса, моңғ. *нохай* «ит» дегенді білдіреді. Ғалымның пікірінше, қазақ тіліндегі *ноқайдың* жағымсыз мағынада жұмсалуы ассоциациялық байланыстан тууы мүмкін (Уәлиев, 1975: 48).

Сарытолағай. Түп өзенінің оң жағалауындағы ауыл. Атау құрамындағы *толағай* сөзі – Ғ. Қоңқашпаев пікірінше, қазақ жерінде, оның ішінде Жетісу аумағында жиі кездесетін моңғолша атау. *Толағай* деп жер бетінің шығыңқы келген шоқы, төбе секілді жерлерін атайды. *Нохой толағай* моңғ. «ит шоқы» деген сөз. *Ноқой толағай* тауы Алматы облысының жерінде ұшырасады (Конкашпаев, 1959: 95). Моңғол тілінде *толгой* «бас» деген мағынаны білдіреді. Мысалы, *уулын толгой* «тау шыңы», яғни «төбе», «шың» деген қосымша мағыналарды да береді. Ал *толағай* сөзінің *сары* сөзімен тіркесіп келуі, адырдың алып жатқан аумағының ауқымды екенін білдіреді. Өйткені топонимдер құрамындағы *сары* түс атауы «ұзақ», «ұзын», «көне» деген мағыналарға ие (салыстырыңыз: *Сарыарқа, сарымай).* Сондай-ақ Г. Сағидолдақызының пікірінше, моңғол топонимиясында кішірек таулар мен ұсақ төбелерге берілген атаулардың көбісі *толгой* – «төбе», «томпақ тау» географиялық термин-метафорасы арқылы жасалады (Сағидолдақызы, 2000: 133).

Сұмбе. Ұзынқара жотасының оңтүстік-шығысындағы өзен, Текес өзенінің сол саласы. А. Әбдірахманов бұл сөзді моңғолдың *сұмбэр* «биік тау» дегенді білдіруі мүмкін деп болжайды (Әбдірахманов, 1975: 158). Ғ. Қоңқашпаев топонимнің қалыптасуын діни тұрғыдан қарастырады. *Сюме* моңғ. «мұнара» деп түсіндіреді. *Сұмбе* атауы будда дінінің ғұрыптарына байланысты құрылыстарды немесе қирандыларды атауда қолданылады (Конкашпаев, 1959: 94).

Түрген. Іленің сол жағынан құятын тау суы, Іле Алатауының солтүстік бөлігінен бастау алады. Ғ. Қоңқашпаев пікірінше, *Түргэн* моңғ. «тез», «жылдам» деген мағыналарды білдіреді. *Түрген* моңғолдар қоныстайтын немесе бұрын мекендеген жерлерде арқыраған тау суын атауда жиі қойылады (Конкашпаев, 1959: 95). Е. Қойшыбаев атаудың көне түркідегі «тез», «шапшаң» мағынасындағы *дүркін* сөзінен бекінген атау деп қарайды. Атаудың *Түркен* (Орта Азия аумағында), *Түргүн* (Шыңжаң жерінде), *Түргесүн* (Алтай өлкесінде) тәрізді тұлғалары кездеседі. *Түрген* атауы түркі тілдеріндегі *Тез, Тес, Ағынықатты* гидронимдерімен мағыналас екенін айтады (Қойшыбаев, 1985: 226). Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде де түркі-моңғол тілдеріндегі *терк/түрк/дүрк* сөздерін салыстыра келе, көне түркі жазбаларында *tärk* – тез, жылдам, *tärklä* – тез жүріп кету, моңғол тілінде *түргэн тез, жылдам, асығыс* екені көрсетілген (ҚТҚЭС, 1966: 70). Профессор Т. Жанұзақ атаудың құрамын ажыратып, *түр//дүр* сөздерінің мағыналары жоғарыда аталған ғалымдардың пікірімен сәйкеседі, ал атаудың *-ген* сыңары түркі тілдерінде *ған/ған/ген/хем/кем* тұлғаларында айтылып, «өзен», «су» мағынасын білдіретінін көрсетеді (Жанұзақ, 2005: 184). Сонымен, түркі-моңғол тілдеріне ортақ *Түрген* атауы «ағысы қатты, жылдам ағатын тау суы, өзен» деген мәнге ие.

Шағаң. Ақтекше тауының оңтүстік-шығысындағы тау. *Шағаң* моңғ. *Цагаан «ақ», «боз»* деген мағыналарды білдіреді. Ғ. Қоңқашпаев та атаудың түп-төркінін моңғол тіліндегі *ақ* түс атауымен байланысты қарастырады (Конкашпаев, 1959: 96). Ал А. Әбдірахманов моңғол тіліндегі /ц/ дыбысының қазақ тіліндегі /ш/ дыбысы сәйкес келетінін *цай-шай, цацаг-шашақ, цулбуур-шылбыр* сөздерін мысалға келтіру арқылы түсіндіреді (Әбдірахманов, 1985: 187). Біздіңше, *Шағаң* тауының физика-географиялық ерекшелігін ескере отырып, тау басында жаздың ыстық күнінде де қар жатуымен байланысты, алыстан көз тастағанда таудың басы ақ тартып тұратындығына байланысты халық солай атап кеткен. *Шағаң* тау атауы ретінде *ақ тау* дегенді, өзен атауы ретінде келгенде *ақ су* деген мағыналарды білдіреді. Сондай-ақ дәстүрлі

қазақы ортада таңдаулы жылқы мен түйенің ақ шаңқан түсін, *шаған ат, шаған түйе* деп атайды. Мұндағы шаған ат *ақ боз ат* деп те, ал шаған түйе *ақ түйе* деп те атала береді. Сонымен бірге *ақ* түсін күшейту мақсатында айтылатын *ақ шаңқан* тіркесінің құрамындағы *шаңқан* сөзі де *шаған* сөзінің дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқасы екені белгілі. Өңірде кездесетін Үлкен Қалқан тауларынан бастау алатын *Сарышаған* гидронимі *«ұзын ақсу»* дегенді білдіреді (қараңыз: *Сарытолағай*).

Шағатай. 1) Тіксай өзенінің сол саласы саналатын өзен; 2) Іле алатауындағы қорым. Шыңғыс ханның екінші ұлы *Шағатайдың* есімімен байланысты қалыптасқан. Біздің пікірімізше, топоним өзен бойында Шағатай ханның ордасының болуына байланысты пайда болса керек. Сондай-ақ Жетісу өңірі Шағатай ұлысының үлкен бір бөлігі болғаны тарихтан жақсы мәлім. Шағатай ұлысының жалғасы, Моғолстан хандығының құрылған кезеңінде Балқаш *Көкшетеңіз* деп аталып, Моғолстан мен Шығыс Дешті қыпшақ арасындағы шекара саналды, басқаша айтқанда, Жошы ұлысы мен Шағатай ұлысын айырып тұрғаны айтылады (Қазақтың көне тарихы, 1993: 220).

Қорытынды

Мақалада Жетісу өңірінде кездесетін моңғол тіліндегі жер-су атаулары үш кезеңге бөлініп қарастырылды. *Бірінші кезең:* түркі-моңғол тіл бірлестігі заманында пайда болған топонимдер; *екінші кезең:* моңғол шапқыншылығы кезінде енген топонимдер; *үшінші кезең:* Жетісудағы жоңғар үстемдігі тұсында қалыптасқан өңірлік топонимдер. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде Жетісу өңірінің топонимиясында түркі-моңғол тілдеріне ортақ *Аңырақай, Боралдай, Қапшағай, Қордай, Мұқыр, Шамалған* тәрізді атаулар ұшырайтыны көрсетілді. Сондай-ақ *Шағатай, Моңғолкүре, Нарынқол, Түрген, Кеген, Шаған* тәрізді атаулар моңғол шапқыншылығы тұсынан келе жатқан деп танылды. XVII – XVIII ғғ. Жетісудағы жоңғарлардың үстемдігі тұсында қазақ-моңғол тілдерінің қатар өмір сүруі, Жоңғар хандығы құлағаннан кейін, ойрат тілінде қалыптасқан жер-су атауларының инертті жолмен сақталып, өңірдің ономастикалық жүйесіне орнығып, моңғол тіліндегі топонимдер қабатының түзілуіне ықпал еткен. Тарихи және тілдік деректер негізінде *Ардолайты, Бородабсун, Борохудзир, Бурхан, Дүбін, Дойбын, Долан, Лабасы, Қонтайшы, Қалмақсай* тәрізді атаулар XVII – XVIII ғғ. Жетісудағы жоңғар үстемдігі кезеңінде қалыптасқаны айқындалды. Өңірдегі жоңғар үстемдігі кезінде калька жолымен қазақ тілінен ойрат тіліне аударылған *Тұзкөл – Дабысун* тәрізді атаулар да кездеседі. XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақтар Жетісудағы байырғы қоныстарына оралған соң, *Дабысун – Тұзкөл* деп қайта қазақшаланған. Сонымен, мақалада біз Жетісудағы моңғол тіліндегі топонимдердің тілдік талдауын жасай отырып, кейбірінің түркі-моңғолға ортақ екенін, ал кейбірінің XIII ғ. моңғол шапқыншылығы және XVII – XVIII ғғ. жоңғар үстемдігі тұсында моңғол тілінен енген атаулар екендігін мысалдармен дәйектеп, өзіндік пікірімізді ұсындық.

Мақалада Жетісу өңірінің топонимдер жүйесінде өзіндік орын алатын моңғол қабатының жер-су атауларындағы көрінісі талданды. Аталған үш кезеңде қалыптасып, бүгінге дейін сақталған мағынасы моңғол тілі арқылы айқындалатын жер-су атаулары жинақталып, талданды, мағынасы мен аталу уәжділігі анықталды. Аталған кезеңдердегі тарихи оқиғалар Жетісу топонимдер жүйесіне өзгерістер әкелгені көрсетілді. Сондай-ақ жер-су атауларының тарихын анықтау барысында ел аузындағы аңыздар мен әңгімелерге назар аударылды. Моңғол тілді этностардың қазақ жеріне келуі, біршама тұрақтауына байланысты моңғол жер-су атаулары қазақ тіліне енгендігі көрсетілді. Мақалада моңғол тіліндегі жер-су атауларының Жетісу өңірінің топонимдер жүйесіне ықпал-әсері анықталып, алатын орны айқындалды.

Әдебиеттер

Алфераки С. Кульджа и Тянь-Шань. Путьевые заметки. – Санктпетербург, типография императорской академии наук, 1891. – 193 с.

Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 206 б.

Базылхан Б. Моңғолша-қазақша сөздік. – Улаанбаатар-Өлгий: Моңғол Халық Республикасы Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институты, 1984. – 887 б.

Бияров Б. Өр Алтайдың жер-су аттары. – Алматы: Жания-полиграфия, 2002. – 180 б.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской

энциклопедии, 1984. – 432 с.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 528 с.

Дәдебаев Ж. Тараз өлкесі: тау мен дала аңыздары. – Алматы: Дәуір, 2020. – 404 б.

Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 256 б.

Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясының өзекті мәселелері. – Алматы: Кие, 2009. – 240 б.

Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аймақтарының топонимиясы. – Алматы: «Te-Color» баспасы, 2010. – 280 б.

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 511 с.

Конкашпаев Г.К. Географические названия монголського происхождения на территории Казахстана // Известия АН КазССР. – Серия филологии и искусствоведения. – Вып. 1(11), 1959.

Конкашпаев Г.К. Некоторые малопонятные географические названия в Казахстане // Сб. «Вопросы географии Казахстана». – Вып. 9, 1962. – С. 242.

Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі (ҚТҚЭС). – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.

Қазақтың көне тарихы (дайындаған М.Қани). – Алматы: Жалын, 1994. – 400 б.

Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.

Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.

Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.

Монгол хэлний тайлбар толь. (МХТТ) 1а. Нэмж засварласан гурав дахь хэвлэл. – Улаанбаатар: Монсудар хэвлэлийн газар, 2021.

Монгол хэлний тайлбар толь. (МХТТ) 2б. Нэмж засварласан гурав дахь хэвлэл. – Улаанбаатар: Монсудар хэвлэлийн газар, 2021.

Сағидолдақызы Г. Түркі (қазақ) және моңғол халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының топонимияда бейнеленуі. – Алматы: Полиграфист, 2000. – 254 б.

Сейфуллин С. Шығармалар. 6 томдық. VI том. Қазақ әдебиеті. – Алматы: Жазушы, 1964. – 454 б.

Сүхбаатар О. Монгол хэлний харь үгийн тол. – Улаанбаатар: Адмон, 1997.

Тауасарұлы Қ. Түп-тұқияннан өзіме шейін. – Алматы: Жалын, 1993. – 1086 б.

Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. – Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 2001. – 493 с.

Төмөртогоо Д. Монгол хэлний түүхэн авиазүйн үндэс. –Улаанбаатар: Соёмбо Принтинг, 2017. – 402 х.

Уәлиев Н. Қазақ-моңғол тілдеріне ортақ кейбір сөздердің мағына сәйкестігі // Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл-әдебиет сериясы. – №2 (6), 1975.

Цолоо Ж. БНМАУ Дахь Монгол хэлний нутгийн аялгууны толь бичиг. II. Ойрд аялгуу. – Улаанбаатар: Улсын Хэвлэлийн Газар, 1988. – 961 х.

Этимологический словарь монгольских языков (ЭСМЯ). Том I. / Ред. Санжеев Г.Д., Орловская М.Н., Шевернина З.В. – Москва: ИВ РАН, 2015. – 224 с.

Clauson, Sir Gerard. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 988 p.

Janhunen, J. (Ed.). The Mongolic Languages (1st ed.). – UK: Routledge, 2003. – 464 p.

Poppe, N. Grammar of Written Mongolian. Second Printing. – Wiesbaden: Harrassowits, 1964. – 195 p.

References

Abdirahmanov, A. (1975) Toponimika zhane jetimologija. Almaty: Gylym, 206 b. [Abdirakhmanov, A. (1975) The Toponyms and Etymology. Almaty: Gylym, 206 p.] (in Kazakh)

Alferaki, S. (1891) Kuldzha i Tjan-Shan. Putevye zametki. Sanktpeterburg: tipografija imperatorskoj akademii nauk, 193 s. [Alferaki, S. (1891) Kuldzha and Tien Shan. Travel notes. St. Petersburg: Printing house of the Imperial Academy of Sciences, 193 p.] (in Russian)

Bazylhan, B. (1984) Mongolsha-qazaqsha sozdik. Ulaanbaatar-Olgij: Mongol Halyq Respublikasy Gylym akademijasy Til zhane adebiet instituty, 887 b. [Bazylkhan, B. (1984) Mongolian-Kazakh dictionary. Ulaanbaatar-Olgiy: Institute of language and literature of the Academy of Sciences of the Mongolian People's Republic, 887 p.] (in Mongolian and Kazakh)

Bijarov, B. (2002) Or Altajdyng zher-su attary. Almaty: Zhanija-poligrafija, 180 b. [Biyarov, B. (2002) Toponyms of the Higher Altai. Almaty: Zhaniya-Poligraphy, 180 p.] (in Kazakh)

Clauson, Sir Gerard (1972) An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 988 p. (in English)

Coloo, Zh. (1988) BNMAU Dax Mongol helnii nutgiin aialguuny toli bichig. II. Oird aialguu. Ulaanbaatar: Ulsyn Hevlelijn Gazar, 961 h. [Tsolo, Zh. (1988) Dictionary of the local dialects of the Mongolian language in the People's Republic of Mongolia. II. Ulaanbaatar: National Publishing House, 961 p.] (in Mongolian)

Dadebaev, Zh. (2020) Taraz olkesi: tau men dala angyzdary. Almaty: Dauir, 404 b. [Dadebayev, Zh. (2020) Taraz region: Legends of the mountains and steppes. Almaty: Dauir, 404 p.] (in Kazakh)

Janhunen, J. (Ed.). The Mongolic Languages (1st ed.). UK: Routledge, 2003, 464 p. (in English)

Jetimologicheskij slovar` mongol`skih jazykov (ESMJA) (2015) Tom I. Red. Sanzheev G.D., Orlovskaja M.N., Shevernina Z.V. Moskva: IV RAN, 224 s. [Etymological dictionary of the Mongolian languages. (2015) Volume I. Ed. Sanzheyev G.D., Orlovskaya M.N., Shevernina Z.V. Moscow: IOS RAS, 224 p.] (in Russian)

Kajmuldinova, K.D. (2010) Qazaqstannyng aridti ajmaqtarynyng toponimijasy. Almaty: «Te-Color» baspasy, 280 b. [Kaimuldinova, K.D. (2010) Toponyms of the arid regions of Kazakhstan. Almaty: «Te-Color» Publishing House, 280 p.] (in Kazakh)

Kastane, I.A. (2007) Drevnosti Kirgizskoj stepi i Orenburgskogo kraja. Almaty: Dajk-Press, 511 s. [Castanie, I.A. (2007) Antiquities of the Kirghiz steppe and the Orenburg region. Almaty: Daik-Press, 511 p.] (in Russian)

Konkashpaev, G.K. (1959) Geograficheskie nazvanija mongol`skogo proishozhdenija na territorii Kazahstana. Izvestija AN KazSSR Serija filologii i iskusstvovedenija. Vyp. 1(11). [Konkashpayev, G.K. (1959) Geographical names of Mongolian origin on the territory of Kazakhstan. Izvestia of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Series of Philology and Art History. Issue 1(11).] (in Russian)

Konkashpaev, G. (1962) Nekotorye maloponjatnye geograficheskie nazvanija v Kazahstane. Sb. «Voprosy geografii Kazahstana». Vyp. 9, S. 242. [Konkashpayev, G. (1962) Some obscure geographical names in Kazakhstan. Collection. “Questions of geography of Kazakhstan”. Issue 9. P. 242.] (in Russian)

Mongol xelnii tailbar toli. (MHTT) (2021) 2b. Nemj zasvarlasan gurav dah hevlel. Ulaanbaatar, Monsudar hevlelijn gazar. [MHTT. Dictionary of the Mongolian language. (2021) 2B. Revised third edition. Ulaanbaatar, Monsudar publishing house] (in Mongolian)

Mongol xelnii tailbar toli. (MHTT) (2021) 1a. Nemjz zasvarlasan gurav dah hevlel. Ulaanbaatar: Monsudar hevleliin gazar. [Dictionary of the Mongolian language (2021) 1A. Revised third edition. Ulaanbaatar: Monsudar publishing house] (in Mongolian)

Poppe, N. (1964) Grammar of Written Mongolian. Second Printing. Wiesbaden: Harrassowits, 1964. 195 p. (in English)

Qajdar, A. (2014) Gylymdagy gumyr. Qazaq tili jetimologijasynyng gylymi-teorijalyq negizderi. Almaty: Sardar, 256 b. [Qaidar, A. (2014) Life in the Science. Scientific and theoretical foundations of the kazakh etymology. Almaty: Sardar, 256 p.] (in Kazakh)

Qashqari, M. (1998) Turik tilining sozdigi (Diuani lugat-it-turik). 3 tomdyq shygarmalar zhinagy. Almaty: HANT, 600 b. [Kashkari, M. (1998) Dictionary of the Turkic language (Diwani lugat-it-Turk). Collection of works in 3 volumes. Almaty: HANT, 600 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining qysqasha jetimologijalyq sozdigi (QTQES) (1966). Almaty: Gylym, 240 b. [The Short Etymological Dictionary of the Kazakh language (1966) Almaty: Gylym, 240 p.] (in Kazakh)

Qazaqtyng kone tarihy (1994) (Dajyndagan M. Qani). Almaty: Zhalyn, 400 b. [Ancient history of the Kazakhs (1994) (prepared by M. Kani). Almaty: Zhalyn, 400 p.] (in Kazakh)

Qojshybaev, Ye. (1985) Qazaqstannyng zher-su attary sozdigi. Almaty: Mektep, 256 b. [Koishybayev, E. (1985) Dictionary of toponyms of Kazakhstan. Almaty: Mektep, 256 p.] (in Kazakh)

Sagidoldaqyzy, G. (2000) Turki (qazaq) zhane monggol halyqtarynyng tarihi-madeni bajlanystarynyng toponimijada bejnelenui. Almaty: Poligrafist, 254 b. [Sagidoldakyzy, G. (2000) Reflection of Turkic (Kazakh)-Mongolian historical-cultural connections in the toponyms. Almaty. Almaty: Polygrapher, 254 p.] (in Kazakh)

Sejfullin, S. (1964) Shygarmalar, 6 tomdyq. VI tom. Qazaq adebieti. Almaty: Zhazushy, 454 b. [Seifullin, S. (1964) Works, 6 volumes. Volume VI. Kazakh literature. Almaty: Zhazushy, 454 p.] (in Kazakh)

Suhbaatar, O. (1997) Mongol xelniix xari ugiin tol. Ulaanbaatar: Admon. [Suhbaatar, O. (1997) The Dictionary of Words of Foreign Origins in the Mongolian Language. Ulaanbaatar: Admon.] (in Mongolian)

Tauasaruly, Q. (1993) Tup-tuqijannan ozime shejin. Almaty: Zhalyn, 1086 b. [Tauasaruly, Q. (1993) From my ancestors to my own. Almaty: Zhalyn, 1086 p.] (in Kazakh)

Todaeva, B.H. (2001) Slovar` jazyka ojratov Sinczjana. Jelista, Kalmyckoe knizhnoe izdatel`stvo, 493 s. [Todayeva, B.H. (2001) Dictionary of the Oirat language of Xinjiang. Elista, Kalmyk Book Publishing House, 493 p.] (in Russian)

Tomortogoo, D. (2017) Mongol helnih tuuhen aviazuin undes. Ulaanbaatar: Sojombo Printing, 402 h. [Tömörtogoo, D. (2017) Historical phonetic roots of the Mongolian language. Ulaanbaatar: Soyombo Printing, 402 p.] (in Mongolian)

Ualiev, N. (1975) Qazaq-mongol tilderine ortaq kejbir sozderding magyna sajkestigi. Qazaq SSR GA Habarlary, til-adebiet serijasy, №2(6). [Ualiyev, N. (1975) Correspondence of the meaning of some words common to the Kazakh-Mongolian languages. Messages of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, language and literature series, No. 2(6)] (in Kazakh)

Valihanov, Ch.Ch. (1984) Sobranie sochinenij v pjati tomah. Tom 1. Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 432 s. [Valikhanov, Ch.Ch. (1984) Collected works in five volumes. Volume 1. Alma-Ata: Main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 432 p.] (in Russian)

Valihanov, Ch.Ch. (1985) Sobranie sochinenij v pjati tomah. Tom 5. Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 528 s. [Valikhanov, Ch.Ch. (1985) Collected works in five volumes. Volume 5. Alma-Ata: Main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 528 p.] (in Russian)

Zhanuzaq, T. (2005) Qazaqstan geografijalyq ataulary. Almaty oblysy. Almaty: Arys, 256 b. [Zhanuzak, T. (2005) Geographical names of Kazakhstan. Almaty region. Almaty: Arys, 256 p.] (in Kazakh)

Zhartybaev, A.E. (2009) Ortalyq Qazaqstan ajmaqtyq toponimijasynyng ozekti maseleleri. Almaty: Kie, 240 b. [Zhartybayev, A.E. (2009) Problems of regional toponyms of the central Kazakhstan. Almaty: Kie, 240 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 22.12.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Ауесхан Р., Сейтбатқал Ә.Б., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-122-131

Meruyert Daulet[1*], Seyfullah Yıldırım[2]
[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0009-0001-1647-6623 E-mail: meruyertdaulet@gmail.com
[2]Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Gazi University, Türkiye, Ankara, ORCID: 0000-0002-4543-6524 E-mail: syildirim@gazi.edu.tr

THE CUMULATIVE FUNCTION OF COSMONYMIC CONCEPTS IN KAZAKH AND ENGLISH

Abstract. The article examines the cumulative functions of cosmonymic concepts in Kazakh and Anglo-Celtic cultural contexts. Cosmonyms are viewed not merely as astronomical names but as semiotic repositories that preserve collective experience, worldview patterns, and value orientations of an ethnic community. The study aims to analyze the cultural and cognitive functions of the conceptual pairs Temirqazyq – Polaris, Jetiqaraqshy – Big Dipper, Ürker – Pleiades, and Qus joly – Milky Way. The research employs comparative linguocultural analysis, mythopoetic interpretation, and semantic examination. The findings demonstrate that in the Kazakh worldview, cosmic names regulate ecological cycles, seasonal rhythms, and ethical behavioral norms, forming a coherent cultural model linking nature and human life. In the Anglo-Celtic tradition, these cosmonyms primarily retain symbolic, religious, and poetic functions rather than practical ecological relevance. The study contributes to ethnolinguistics and cultural semiotics by clarifying how linguistic units encode long-term cultural memory and worldview continuity.

Keywords: cosmonyms; cultural memory; Polaris; Pleiades; Big Dipper; Milky Way.
For citation: Daulet, M., Yıldırım, S. The Cumulative Function of Cosmonymic Concepts in Kazakh and English. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 122-131. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-122-131

Меруерт Даулет[1*], Сейфуллах Йылдырым[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Мұхтар Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ., ORCID: 0009-0001-1647-6623 E-mail: meruyertdaulet@gmail.com
[2]философия докторы (PhD), профессор, Гази университеті, Түркия, Анкара қ., ORCID: 0000-0002-4543-6524 E-mail: syildirim@gazi.edu.tr

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ КОСМОНИМДІК КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КУМУЛЯТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және ағылшын-кельт мәдениеттеріндегі космонимдік концептілердің кумулятивтік қызметі салыстырыла талданады. Космос атаулары этностың дүниені тану тәжірибесін, табиғатпен қарым-қатынасын, моральдық және рухани бағдарларын жинақтайтын мәдени-семиотикалық құрылым ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Темірқазық – Polaris, Жетіқарақшы – Big Dipper, Үркер – Pleiades, Құс жолы – Milky Way концептілік жұптарының мәдени-когнитивтік қызметін анықтау. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы космонимдердің тек астрономиялық белгілер емес, ұрпақаралық мәдени жадты жеткізуші тілдік-символдық репозиторий екенін көрсетуімен айқындалады. Зерттеу барысында салыстырмалы лингвомәдени талдау, мифопоэтикалық интерпретация және семантикалық талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде қазақ дүниетанымында космостық атаулар экологиялық-тәжірибелік білімді, әлеуметтік мінез нормаларын және рухани бағыттылықты бекітетін тұрақты мәдени код қызметін атқаратыны анықталды; ал ағылшын-кельт дәстүрінде олар көбіне эстетикалық және символдық қабаттарда сақталған. Зерттеу нәтижелері этнолингвистика мен лингвомәдениеттану салаларында мәдени жадыны сипаттайтын концептілік жүйелерді әрі қарай талдауға негіз болады.

Тірек сөздер: космоним; мәдени жад; Темірқазық; Үркер; Жетіқарақшы; Құс жолы.
Сілтеме жасау үшін: Даулет М., Йылдырым С. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі космонимдік концептілердің кумулятивтік қызметі. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 122-131-бб. (ағыл. тілінде)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-122-131

Меруерт Даулет[1*], Сейфуллах Йылдырым[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Южно-Казахстанский университет имени Мухтара Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0009-0001-1647-6623 E-mail: meruyertdaulet@gmail.com
[2]доктор философии (PhD), профессор, Университет Гази, Турция, г. Анкара, ORCID: 0000-0002-4543-6524 E-mail: syildirim@gazi.edu.tr

КУМУЛЯТИВНАЯ ФУНКЦИЯ КОСМОНИМИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ кумулятивной функции космонимических концептов в казахской и англо-кельтской культурных традициях. Космонимы рассматриваются как семиотические структуры, сохраняющие в языковой форме мировоззренческие модели, жизненный опыт и ценностные ориентиры этноса. Цель исследования – определить культурно-когнитивные особенности концептуальных пар Темірқазық (Полярная звезда) – Polaris, Жетіқарақшы (Большая медведица) – Big Dipper, Үркер (Плеяды) – Pleiades и Құс жолы (Млечный путь) – Milky Way. Научная значимость работы заключается в раскрытии космонимов как знаков, выполняющих функцию репозитория культурной памяти. Методологическую основу исследования составили сравнительно-лингвокультурный подход, мифопоэтическая интерпретация и семантический анализ. В результате установлено, что в казахской традиции космос функционирует как система экологически и социально упорядоченного бытия, где звездные образы регулируют ритмы жизни и нормы поведения. В англо-кельтской традиции космонимы преимущественно сохраняют символические и эстетические значения. Полученные выводы могут быть применены в этнолингвистике, культурологии и когнитивной семиотике.

Ключевые слова: космоним; культурная память; Полярная звезда; Плеяды; Большая Медведица; Млечный Путь.

Для цитирования: Даулет М., Йылдырым С. Кумулятивная функция космонимических концептов в казахском и английском языках. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 122-131. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-122-131

Introduction

Cosmic names constitute one of the oldest and most stable layers of human understanding of the world. The name of celestial bodies by people is not an accidental phenomenon, it is associated with the worldview model, spiritual and cultural orientation, value system and features of relations with nature of a particular ethnic group. In this regard, cosmonyms are considered not only as a nominative unit, but as a conceptual structure that performs a cumulative function, accumulating cultural memory and transmitting it from generation to generation.

The problem of cosmonyms is studied from various angles in the fields of onomastics, ethnolinguistics, cognitive linguistics, and linguocultural studies. However, although most studies consider the semantic or mythological nature of cosmonyms, their cumulative function, that is, the mechanism of storing and distributing cultural-cognitive information, has not been comprehensively and systematically analyzed. The relevance of this issue is reflected in this: cosmonyms contain historical experience, ethnic culture, a model of understanding the world, and spiritual values.

The purpose of the study is to identify the cumulative function of cosmonymic concepts in the Kazakh and English languages and to conduct a comparative analysis of their cultural and cognitive nature.

The object of the study is the conceptual structure of cosmonymic names in the Kazakh and English languages.

The subject of the study is the semiotic function of cosmonyms as a repository of cultural memory.

The theoretical significance of the study is determined by considering cosmonyms as a component of the national cultural code and conceptual system. The practical significance is that the results of the study can be used in teaching the continuity of language and culture, in the analysis of artistic and folklore texts, and in linguistic and cultural studies courses.

Within contemporary ethnolinguistics and cultural semiotics, linguistic units are increasingly interpreted as mechanisms of cultural memory rather than merely nominative signs. In this perspective, cosmonyms function as cognitive-cultural constructs that preserve collective experience, worldview models, and traditional ecological knowledge. Their cumulative function may be understood as the

capacity of linguistic signs to accumulate, preserve, and transmit culturally significant information across generations. Therefore, the study of cosmonymic concepts extends beyond the description of astronomical nomenclature and enters the domain of cultural cognition and symbolic representation.

Materials and methods

The research material includes selected cosmonymic names in the Kazakh and English languages. The main objects in the Kazakh language were the names Temirqazyq (Polaris), Jetyqaraqshy (Big Dipper/ Plough), Ürker (Pleiades), and Qus joly (Milky Way), which are widely represented in folklore. These cosmonyms were selected because they function not only as astronomical designations but also as markers of spatial orientation, temporal regulation, economic activities, and traditional conceptions of the universe. The English-language corpus included culturally significant cosmonyms such as Polaris, the Plough, the Milky Way, and the Pleiades, selected on the basis of their stable representation in English folklore, mythology, literary tradition, and historical astronomical discourse. These names are closely associated with mythological and aesthetic symbolism in European culture.

The comparative analysis was conducted according to four analytical parameters:

1. semantic content of the cosmonym;
2. mythological and symbolic associations;
3. practical-cultural functions;
4. cumulative role in preserving cultural memory.

Each conceptual pair was analyzed according to these parameters in order to identify similarities and differences in their cultural and cognitive functions. The first parameter was examined through semantic analysis, the second through mythopoetic interpretation, while the third and fourth parameters were analyzed using comparative linguocultural and cognitive approaches.

The research methodology was based on a complex of several interrelated methods. Semantic analysis allowed us to identify the main semantic structure of cosmonyms. Mythopoetic interpretation was aimed at revealing their role in the world of folk legends and beliefs. Comparative linguistic and cultural analysis was used to identify similarities and differences in the ways in which Kazakh and English cosmonyms preserve cultural memory. In addition, the cognitive approach allowed us to analyze the relationship of cosmonym concepts with national worldview models.

The applied methods made it possible to compare the cultural meanings of the selected cosmonyms and to determine their role in preserving cultural memory in the Kazakh and English linguistic traditions.

Literature review

Research on cosmonymic systems in Kazakh linguistics has primarily developed within the fields of folk astronomy, ethnolinguistics, onomastics, and linguocultural studies. Existing scholarship demonstrates that celestial names in the Kazakh worldview function not only as astronomical designations but also as carriers of ecological knowledge, temporal orientation, and cultural experience.

A significant contribution to the study of traditional astronomical knowledge was made by Kh. Abishev, who examined the role of celestial bodies in the nomadic perception of space and time. His research demonstrated that star names performed practical functions related to navigation, seasonal regulation, and the organization of economic activities. In this regard, cosmonyms appear as elements of an applied knowledge system closely connected with the everyday life of nomadic society (Abishev, 1962).

Within ethnolinguistic and mythological studies, the works of S. Qondybai considerably expanded the interpretation of cosmonyms. Unlike purely astronomical approaches, Qondybai viewed Temirqazyq, Jetyqaraqshy, Ürker, and Qus joly as components of a broader cultural-semantic system. According to the scholar, these names preserve mythological concepts, ritual practices, and collective models of behaviour, functioning as cultural codes through which ethnic memory is transmitted across generations (Qondybai, 2004). Similarly, O.P. Abutalip emphasizes that traditional astronomical terminology contains accumulated ecological knowledge reflecting long-term observations of natural cycles and seasonal changes (Abutalip, 2016). From this perspective, cosmonyms preserve traditional ecological knowledge and practical experience accumulated through long-term observation of natural and seasonal processes.

The cognitive and cultural significance of astronomical names is further highlighted in the studies of T. Zhanuzak, who argues that Kazakh star names emerged at the intersection of empirical observation and mythological conceptualization. Their semantic structure reflects centuries of cultural experience and collective interpretation of the universe (Zhanuzak, 2007). These findings indicate that cosmonyms reflect culturally specific ways of conceptualizing the universe and therefore constitute an important source for studying national worldview models.

Gullberg et al. (2020) examine cultural interpretations of the Milky Way across a wide range of Indigenous traditions and demonstrate that celestial phenomena function as repositories of ecological, navigational, and cosmological knowledge. The authors argue that the Milky Way serves not only as an astronomical object but also as a cultural memory space through which communities preserve and transmit knowledge about the natural world, social practices, and cosmological beliefs. This perspective is particularly relevant for the study of Qus Joly as a cumulative cosmonymic concept.

Comparative linguocultural research has also highlighted the importance of examining cosmonyms as carriers of cultural knowledge and national worldview. Snabekova et al. (2025) argue that Kazakh and English cosmonymic systems reflect different historical, linguistic, and cosmological traditions, while simultaneously preserving culturally significant information about the perception of celestial space. Their findings confirm that cosmonyms function not only as astronomical names but also as linguistic representations of cultural identity and collective experience. This study is particularly relevant to the present research because it demonstrates the value of comparative approaches in revealing the cultural and cognitive dimensions of cosmonymic concepts (Snabekova et al., 2025).

Recent studies in cultural astronomy emphasize that astronomical knowledge functions not only as a scientific system but also as a repository of cultural experience. Salimpour and Fitzgerald (2024) note that astronomy has historically played an important role in the formation of calendars, navigation systems, agricultural practices, and cultural traditions, demonstrating its significance in preserving and transmitting collective knowledge across generations.

Studies devoted to English and European cosmological traditions reveal a somewhat different functional orientation. The Admiralty Manual of Navigation (1973) demonstrates the practical navigational significance of Polaris in maritime culture, while Hesiod's Works and Days establishes a direct connection between the Pleiades and agricultural cycles. At the same time, European Christian traditions increasingly interpreted celestial objects through symbolic and religious frameworks. For example, the Milky Way was associated with pilgrimage routes such as the Walsingham Way and Camino de Santiago, reflecting its role in preserving spiritual and communal experience (Bogle, 2011).

Despite the considerable body of research devoted to folk astronomy, mythology, and cosmological vocabulary, existing studies have primarily focused on the semantic, ethnographic, mythological, or historical aspects of celestial names. Comparatively little attention has been paid to the cumulative function of cosmonymic concepts as mechanisms for preserving and transmitting cultural memory. Moreover, the comparative analysis of Kazakh and Anglo-Celtic cosmonymic systems from the perspective of cultural cognition and semiotic representation remains insufficiently developed. This gap determines the relevance and scientific novelty of the present study.

Results and discussions

The semantic basis of Kazakh cosmological names should be considered not only in connection with mythological plots, but also with the practical and cognitive experience of the people. A.N. Garkavets emphasizes that the cosmological vocabulary in the Kazakh worldview originates from ancient Tengri beliefs and is continuously transmitted to the modern cultural system through the Islamic period. Therefore, cosmonyms such as Temirqazyq (Polaris), Jetyqaraqshy (Big Dipper/Plough), and Ürker (Pleiades) function as cumulative symbolic formations that preserve, in linguistic form, traditional knowledge of spatial orientation, temporal regulation, and social organization (Garkavets, 2020).

The analysis of the cumulative function of cosmonym concepts in Kazakh and English has shown that these two linguistic and cultural systems have formed different models of cognition of the world, interpretation of time and space, and organization of ethnic memory. Cosmonyms are not only the names of celestial bodies, but also serve as a semiotic structure that accumulates historical and cultural

experience and passes it on to future generations. The stability of this structure is reflected in the long-term preservation of their semantic core. That is, cosmonymic concepts are a fundamental component of the worldview model of the ethnos and form the basis for the continuity of cultural memory. This conclusion is confirmed by a comparative analysis of such conceptual pairs as Temirqazyq – Polaris, Jetyqaraqshy – Big Dipper/Plough, Ürker – Pleiades.

1. *Temirqazyq – Polaris conceptual pair*

Temirqazyq is established in the Kazakh worldview as a fundamental cosmological concept representing the stable central point of spatial orientation. In folk practice, it has been perceived as a "fixed star" and functions as the primary marker of the four cardinal directions. The idea that "all stars move with the passing of the day, yet Temirqazyq remains visually immovable" is consistently emphasized in traditional knowledge. Consequently, within the nomadic chronotope, Temirqazyq serves as the "central coordinate" of direction and spatial stability.

The motivation of the term is directly associated with the ancient Turkic worldview. The name Temirqazyq derives from Mahmud Kashgari's explanation that "the celestial sphere revolves around that peg." Its Arabic designation, Qutb ("the pole star"), is likewise mentioned in traditional folk texts. Practical astronomical knowledge in the Kazakh context is also well defined: in determining latitude, an empirical rule states that "if one travels 111 km, Temirqazyq rises by 1°". Additionally, folk astronomy describes the method of locating Temirqazyq by using the "two pointers" of Jetiqaraqshy (α, β UMa).

Since the Temirqazyq is perceived as an immovable central star in the folk worldview, it has become a stable cultural symbol that conveys the idea of not only spatial orientation, but also not losing one's way in life.

In one of S. Toraigyrov's verses, Temirqazyq appears as a distant light "raising its hand from the night," a poetic image that reflects its traditional role as a guiding and steadying force. In everyday usage, expressions such as "If Temirqazyq does not shift…" show that the star is associated with protection, firmness of direction, and the idea of not losing one's way. The long-established custom of placing the head of the deceased toward Temirqazyq also reveals its ethical and value-oriented significance: within traditional belief, the star marks a meaningful point in space that connects physical orientation with moral and spiritual direction (Abishev, 1962: 70).

Thus, the cumulative function of Temirqazyq extends beyond its role as a navigational marker. In the Kazakh worldview, it preserves knowledge related to spatial orientation, social practices, and ethical values. Its association with stability and the idea of following the right path allowed the concept to retain its significance in cultural memory. For this reason, Temirqazyq functions not only as an astronomical object but also as a means of transmitting culturally important knowledge and value orientations across generations.

In the European and English cultural and worldview systems, Polaris (North Star, Pole Star, Lodestar) is also accepted as a stable point of spatial orientation. However, this perception does not arise directly from the anthropocosmic whole, as in the nomadic chronotope, but rather is based on the experience of maritime navigation. Since maritime space was a key field in the geopolitical history of Great Britain, Polaris became an integral part of normative education in the Royal Navy and navigation schools as the "latitude star" – the main star determining latitude. The Admiralty Manual of Navigation clearly states that the height of the Polaris star above the horizon allowed seafarers to directly calculate geographical latitude. Thus, although Polaris was perceived in English culture as a fixed point of spatial orientation, its semantic core was based on practical maritime navigation experience rather than on a spiritual-ontological nature (Admiralty Manual of Navigation, 1973: 127).

However, in the cultural and symbolic interpretation of both traditions, a notable semiotic parallel emerges: Polaris/Temirqazyq forms the metaphorical core of ideas such as "direction", "steadfastness," and "remaining on the right path." In English literary history, this symbolic role appears most clearly through the notion of the lodestar. One of the earliest examples is found in G. Chaucer's Troilus and Criseyde, where the phrase "my righte lode-sterre" likens the beloved to a "guiding star"; here the star serves not only as a physical marker but also as a measure of human conduct (Chaucer Geoffrey, 1926: 383). W. Shakespeare continues this tradition: in Julius Caesar he describes the Northern Star as a standard of absolute constancy, and in Sonnet 116 he portrays Polaris as "the star to every wandering

bark," a figure that directs the soul adrift on the sea of life (Shakespeare, 1992: 99).

The comparison demonstrates that Temirqazyq and Polaris share a common semantic foundation based on the idea of orientation and stability. However, the cumulative function of these concepts developed in different cultural contexts. In the Kazakh tradition, Temirqazyq preserves the experience of nomadic spatial orientation and serves as a symbol of spiritual steadfastness. In the English tradition, Polaris accumulated meanings associated with maritime navigation and was later reinterpreted as a literary symbol of moral constancy. Despite these differences, both concepts function as mechanisms for preserving and transmitting culturally significant models of direction, order, and continuity.

2. *Jetyqaraqshy – Big Dipper/Plough conceptual pair*

Legendary and mythological materials related to the constellation of the Jetyqaraqshy (Big Dipper/Plough) demonstrate that the practice of orientation in time and space was not only practical, but also had a socio-regulatory and axiological character. The daily rotation of the constellation around Temirqazyq was used as a constant measuring mark in nomadic life to predict the change of day, the dawn, and the dark, cold night. This practice, along with folk astronomy, has become a real mechanism for regulating the cycle of livestock farming and migration. The approach of the star to the horizon or its decline was a cultural and temporal marker that determined the time to return to the farm, rest, or begin work (Abishev, 1962: 82). In the legendary tradition, the belief that Jetiqaraqshy either "lies down" or "never sets" made it possible to relate its movement to the rhythms of human life.

This phenomenon reflects a worldview in which space and time are perceived as interconnected, while the relationship between humans and the natural world is understood as a unified ecological and cultural system. In narrative structures where themes of pursuit and escape involve Jetiqaraqshy and Ürker, the movement of the stars acquires a metaphorical function that conveys the consequences of human behavior and actions. In this context, the motifs of fleeing, chasing, shifting, and hiding around these stars serve as symbolic and cosmological interpretations of responsibility and justice within society. From this perspective, Jetyqaraqshy functions as a symbolic celestial marker associated with the preservation of moral order and social responsibility. T. Zhanuzak notes that the image of Jetiqaraqshy is fixed in generational memory as a moral symbol reinforcing justice and retribution (Zhanuzak, 2007: 437).

The perception of Zhetyqaraqshy and the Big Dipper (The Plough) reveals a shared semantic foundation based on spatial orientation. In both traditions, the constellation functions as a stable reference point used to navigate the surrounding environment. However, the cumulative function of the concept developed differently in each cultural context. In the Kazakh worldview, Jetyqaraqshy became associated with the regulation of pastoral life, social organization, and moral order. In the English tradition, the names Big Dipper and The Plough emerged primarily from visual associations with familiar objects and were later connected with navigational and literary interpretations.

In the English context, the constellation's practical significance becomes most visible in maritime and geographical navigation. For sailors and for the Royal Navy, the Big Dipper served as an observational guide, with its pair of "pointer stars" leading the viewer toward Polaris.

The old English name Charles' Wain is connected to the Germanic-Scandinavian mythological tradition. It is related to the forms Karlavagnen, Karlsvognen and Karlsvogna, which originally referred to a wagon associated with the celestial sphere. In Scandinavian tradition, the constellation was also linked with Odin and interpreted as a symbol of cosmic order and governance (Allen, 1963). This suggests that within the English-Scandinavian cultural model, the constellation functions as a semiotic reference point associated with stability and the organization of the world order.

The comparison demonstrates that in both cultures the constellation serves as a marker for spatial orientation, although its accumulated cultural meanings differ. In the Kazakh model, it develops into an ethical and axiological code that regulates social behaviour and preserves cultural memory. In the English-Irish tradition, it is more commonly associated with navigation and with poetic or metaphorical imagery. Despite these differences, both concepts preserve culturally significant knowledge related to orientation and social experience, ensuring the continuity of cultural memory across generations.

3. *Ürker – Pleiades conceptual pair*

In the Kazakh worldview, the constellation Ürker functions as a primary natural and calendrical

indicator for orienting oneself in space and marking the change of seasons. Its rising high in the spring sky and its disappearance for an extended period during the summer – described in traditional terminology as "descending to the earth" – were closely linked with the cycles of pasture, changes in livestock condition, the ripening of grass, and the beginning of the kumys season. These phenomena were used in the economic practice of the people to predict natural processes, coordinate settlements and livestock movements, and align the rhythm of life with natural space. In this sense, Ürker served as a living regulatory mechanism of time and space in the system of Kazakh ecological knowledge. For example, in folk astronomy, the setting and rising of Ürker served as a key ethnic and practical indicator for determining the timing of spring planting, livestock birthing, seasonal grazing, and the schedule of migration. Analyzing traditional temporal formulas related to Ürker, Serikbol Qondybai notes that expressions such as "When Ürker and the Moon meet, the village changes its place", "During the forty days when Ürker stays beneath the horizon, animals do not conceive and rams are not put to the ewe", "When Ürker descends, the ground becomes warm", and "When Ürker rises, broth becomes nourishing", all preserve the close link between astronomical observation and pastoral practice. These formulas demonstrate the cultural and functional role of Ürker as a practical and temporal guide that integrates natural processes with everyday subsistence activities (Qondybai, 2004: 385 – 386).

O. P. Abutalip defines the significance of Ürker in folk astronomy in the following way: "Ürker is not merely the name of a star; embedded within it is information related to the movement of celestial bodies and the changing of the seasons" (Abutalip, 2016: 55). This suggests that Ürker functions not only as a natural indicator but also as a cumulative cosmonymic concept through which ecological knowledge and seasonal practices are preserved and transmitted across generations.

This function is also reflected in the European and English cultural space. In the ancient Greek agrarian tradition, the Pleiades were recognized as the main symbol of sowing and harvesting. Hesiod in his poem "Works and Days" clearly shows that the rise of the Pleiades is directly related to the beginning of the harvest, and the autumn setting is directly related to the plowing season (Hesiod, Works and Days, lines 383 – 404). This seasonal correlation shares a similar semantic basis with traditional Kazakh temporal formulas such as "When Ürker rises, winter begins" and "When Ürker descends, summer arrives". In the Greek-Roman tradition, however, the Pleiades primarily functioned as a calendrical and agrarian marker, whereas in the Kazakh model they developed into a broader cultural code that regulates a mode of life aligned with natural cycles.

Structural similarities between the two cultures are also evident in their mythological layers. In Greek myth, seven maidens are pursued by Orion, who is transformed into stars by Zeus to protect them; in Kazakh legends, Ürker and Jetiqaraqshy are described as "chasing" each other. These plots allow us to interpret the movement of stars in the sky not only as an astronomical phenomenon, but also as a metaphor for human action, moral responsibility, and social order.

At the level of cumulative function, however, the difference is substantial. In the Kazakh worldview, Ürker serves as a repository of ecological knowledge, pastoral practices, and communal norms that regulate social life and interaction with the natural environment. Everyday activities such as determining the beginning of the kumys season, assessing the condition of livestock, and setting the time for migration were traditionally coordinated with the movement of Ürker, forming a structured pattern of intergenerational experience. In the European and English tradition, by contrast, the practical significance of the Pleiades gradually diminished and was retained mainly in symbolic, poetic and, to some extent, astrological interpretations.

Thus, the comparison of the conceptual pair Ürker – Pleiades demonstrates the significance of Ürker's cumulative function in Kazakh cultural memory. Ürker functions as a cultural semiotic code that integrates economic practices, ecological knowledge, ethical norms, and the cyclical structure of time into a unified cosmological model.

4. *Qus joly – Milky Way conceptual pair*

In the Kazakh worldview, Qus Joly functions as a stable semiotic marker of the sky, used for spatial orientation, identifying movement routes and determining the structure of night-time activity. In the open steppe, where the starry sky served as the primary guarantee of direction and safety of travel, Qus Joly was conceptualised within the nomadic system of spatial navigation through expressions such

as “the sky road”, “the route of migratory birds” and “the trace of a bird’s wing”. These names indicate that its practical guiding role remained an integral part of folk astronomical knowledge for a long period of time.

An important layer of folk knowledge regarding the Milky Way is its perception as a dividing and guiding line of space. Kazakh herders, during their night migrations, distinguished south and north by looking at the direction of the Milky Way. This practice illustrates the continuation of the perception of space in ancient nomadic cultures through the three-dimensional model of heaven – earth – man.

The Milky Way also played a role in determining seasonal time. The location of the Milky Way relative to the horizon at midnight made it possible to determine the time periods of summer, autumn, winter and spring. This information was the main reference point in organizing the periods of pasture change, cattle grazing, spring and wintering. In this sense, The Milky Way serves as a cumulative temporal marker that regulates seasonal rhythms and pastoral practices. (Abishev, 1962: 218).

In folkloric and mythological texts, “Qus Joly” appears as a symbol that reflects the multilayered structure of the world. In Kazakh tradition, it is described as “the road taken by spirits”, “the bridge crossed by the human soul” or “the trail leading to the upper world”. Such interpretations express a worldview model that emphasizes the interconnection between the earthly and the cosmic levels of human existence.

In European tradition, including the English and Celtic cultural spheres, the Milky Way is commonly associated with ideas of spiritual movement, pilgrimage and the journey of the soul. In medieval England, it was known as Walsingham Way, interpreted as the “heavenly counterpart” of the pilgrimage route leading to the sacred shrine of Our Lady of Walsingham in Norfolk. The band of stars in the sky was thought to mirror the continuous line of pilgrims, and thus the Milky Way came to symbolize a path that reflects human travel on earth, as well as faith and spiritual orientation. This tradition shows that, in the European context, the cumulative function of the Milky Way shifted from practical or economic uses to a mechanism for preserving and transmitting communal religious experience across generations (Bogle, 2011).

In the Celtic (Welsh) worldview, the Milky Way is called Sarn Gwydion (“Gwydion’s Way”), and through the image of Gwydion, it is associated with the ideas of wisdom, word magic, and the cosmic path of the soul. In the myth of Lleu Llaw Gyffes, the hero’s transformation into a bird (eagle) after death, and the location of the constellations Aquila and Cygnus along the Milky Way, provide a clear visual basis for recognizing the celestial space as the path of the soul. In this model, the Milky Way acts as a cosmological bridge that ensures the passage of the spirit from one level to another.

Thus, the comparison of the conceptual pair Qus Joly – Milky Way demonstrates that both concepts preserve culturally significant knowledge about the relationship between humans and the cosmos. In the Kazakh worldview, Qus Joly functions primarily as a spatial and temporal guide that regulates ecological knowledge and seasonal practices, while also preserving spiritual interpretations of the universe. In the Anglo-Celtic tradition, the Milky Way developed mainly as a sacred and symbolic pathway associated with pilgrimage, the journey of the soul, and communal religious experience. Despite these differences, both concepts serve as cumulative cultural codes that transmit collective knowledge and cosmological representations across generations.

Table 1 – Comparative Analysis of the Cumulative Functions of Kazakh and English Cosmonymic Conceptual Pairs

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі космонимдік концептуалдық жұптардың кумулятивтік қызметтерін салыстырмалы талдау

Таблица 1 – Сравнительный анализ кумулятивных функций космонимических концептуальных пар в казахском и английском языках

Conceptual pair	*Shared semantic basis*	*Kazakh cumulative function*	*English/Anglo-Celtic cumulative function*
Temirqazyq – Polaris	Orientation and stability	Nomadic navigation, ethical constancy, cultural memory	Maritime navigation, literary symbolism, moral steadfastness

Jetyqaraqshy – Big Dipper/Plough	Spatial orientation	Social regulation, moral order, pastoral rhythm	Navigation, mythological and literary imagery
Ürker – Pleiades	Seasonal regulation	Ecological knowledge, pastoral practices, temporal regulation	Agrarian calendar, mythological symbolism
Qus Joly – Milky Way	Human – cosmos relationship	Spatial orientation, seasonal practices, spiritual pathway	Pilgrimage, journey of the soul, religious memory

The comparison demonstrates that Kazakh cosmonymic concepts preserve practical ecological knowledge and mechanisms of social regulation to a greater extent, whereas English and Anglo-Celtic traditions predominantly retain symbolic, literary, and spiritual interpretations. Nevertheless, in both cultural systems cosmonyms perform a cumulative function by transmitting culturally significant knowledge and worldview models across generations.

Conclusion

A comparative analysis of cosmonymic concepts in the Kazakh and Anglo-Celtic cultural spaces has revealed that their cumulative function is manifested at different structural and semiotic levels. Cosmonyms are not merely names of celestial bodies; they serve as cultural and cognitive repositories that accumulate the experience of the ethnos in interacting with nature, economic practices, moral and ethical principles, and spiritual worldview orientations.

The analysis of the conceptual pairs Temirqazyq – Polaris, Jetyqaraqshy – Big Dipper/Plough, Ürker – Pleiades, and Qus Joly – Milky Way demonstrates that the cumulative function of cosmonymic concepts is realized through different cultural mechanisms. In the Kazakh worldview, cosmonyms preserve ecological knowledge, pastoral practices, systems of temporal regulation, ethical values, and models of social organization. In the English and Anglo-Celtic traditions, cumulative meanings are more frequently associated with maritime navigation, literary symbolism, mythological narratives, and religious experience. Despite these differences, both traditions use cosmonyms as mechanisms for preserving and transmitting culturally significant knowledge across generations.

The study demonstrates that cosmonyms function not merely as astronomical designations but as cumulative cultural concepts that encode collective experience and worldview models. Their comparative analysis reveals both universal patterns of cosmological conceptualization and culture-specific mechanisms of preserving cultural memory. The findings contribute to comparative ethnolinguistic and linguocultural studies by demonstrating how cosmonymic concepts function as mechanisms for preserving and transmitting ecological, social, and spiritual knowledge within different cultural traditions.

References

Abishev, H. (1962) Aspan syry. Almaty: Qazaq memlekettik sajasi adebiet baspasy, 251 b. [Abishev, Kh. (1962) The Secret of the sky. Almaty: Kazakh state publishing house of political literature, 251 p.] (in Kazakh)

Abutalip, O.P. (2016) Halyqtyq kuntizbening lingvosemiotikalyq aspektisi: qazaq kuntizbesin tildik qurylymdar turgysynan qarastyru mangyzdylygy. Tiltanym. No.1. 54–59-bb. [Abutalip, O.P. (2016) Linguosemiotic aspect of the folk calendar: the importance of considering the Kazakh calendar from the point of view of linguistic structures. Tiltanym. No.1. Pp. 54-59.] (in Kazakh)

Allen, R.H. (1963) Star Names: Their Lore and Meaning. New York: Dover Publications, 563 p. (in English)

Bogle, J.A (2011) Pilgrimage to Walsingham, 'England's Nazareth'. EWTN Global Catholic Television Network (Great Britain). 25 Sept. URL: https://ewtn.co.uk/article-a-pilgrimage-to-walsingham-englands-nazareth/ (in English)

Chaucer, Geoffrey (1926) Troilus and Criseyde. Reprint edition. Volume 1. (Internet Archive digital edition). (in English)

Garkavets, A.N. (2020) Qazaq kosmologijalyq leksikasynyng tarihi-madeni sipaty. Tiltanym. No.4. 19-28-bb. [Garkavets, A.N. historical and cultural character of the Kazakh cosmological vocabulary. Tiltanym. No.4. Pp. 19-28.] (in Kazakh)

Gullberg, S.R., Hamacher, D.W., Martín-López, A., Mejuto, J., Munro, A.M., Orchiston, W. (2020) A Cultural Comparison of the "Dark Constellations" in the Milky Way. Journal of Astronomical History and Heritage. Vol. 23(2). Pp. 390-404. (in English)

Hesiod. Works and Days. (1914) Translated by Hugh G. Evelyn-White. Cambridge, MA: Harvard University Press.

(in English)

Ministry of Defence (Navy). (1973) Admiralty Manual of Navigation. Volume 2. London: Her Majesty's Stationery Office, 350 p. (in English)

Qondybai, S. (2004) Argyqazaq mifologiyasy. 3-kitap. Almaty: Daik-Press, 504 p. [Qondybai, S. (2004) Ancient Kazakh mythology. Book 3. Almaty: Dyke-Press, 504 p.] (in Kazakh)

Salimpour, S., Fitzgerald, M. (2024) Astronomy and Culture. Science & Education. Vol. 33. Pp. 613–640. https://doi.org/10.1007/s11191-022-00389-1 (in English)

Shakespeare, W. (1992) The Tragedy of Julius Caesar. Edited by Barbara A. Mowat and Paul Werstine. Washington, D.C.: Folger Shakespeare Library, 160 p. (in English)

Snabekova, M., Atabayeva, M., Nurtayeva, A., Balabekova, K., Yessimkulova, S., Koptleuova, K. (2025) A Comparative Study of Kazakh and English Cosmonyms: Linguistic, Cultural, and Epistemological Insights. Forum for Linguistic Studies, 7(10), 1224 - 1236. DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i10.11198(in English)

Zhanuzaq, T.S. (2007) Qazaq onomastikasy: Ataular syry. T. 3 / Zhauapty red. K.Sh. Husajyn. Almaty: Daik-Press, 520 p. [Zhanuzak, T.S. Kazakh onomastics: the secret of Names. Vol. 3 / responsible ed. K.Sh. Khussaiyn. Almaty: Dyke-Press, 520 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T.S. (2021) Qazaq onomastikasy: bes tomdyq / Halyqaralyq Turik Akademijasy. Nur-Sultan. (in Kazakh)

Әдебиеттер

Әбутәліп О.П. Халықтық күнтізбенің лингвосемиотикалық аспектісі: қазақ күнтізбесін тілдік құрылымдар тұрғысынан қарастыру маңыздылығы // Тілтаным. – 2016. – №1. – 54-59-бб.

Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы: Қазақ мемлекеттік саяси әдебиет баспасы, 1962. – 251 б.

Гаркавец А.Н. Қазақ космологиялық лексикасының тарихи-мәдени сипаты // Тілтаным. – 2020. – №4. – 19-28-бб.

Жанұзақ Т. С. Қазақ ономастикасы: Атаулар сыры. Т. 3 / Жауапты ред. К.Ш. Хұсайын. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 520 б.

Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы: бес томдық / Халықаралық Түркі академиясы. – Нұр-Сұлтан, 2021.

Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 3-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 504 б.

Allen, R.H. Star Names: Their Lore and Meaning. New York: Dover Publications, 1963. 563 p.

Bogle, J.A Pilgrimage to Walsingham, 'England's Nazareth'. EWTN Global Catholic Television Network (Great Britain). 25 Sept. 2011. URL: https://ewtn.co.uk/article-a-pilgrimage-to-walsingham-englands-nazareth/

Chaucer, Geoffrey. Troilus and Criseyde. Reprint edition, 1926. 1 v. (Internet Archive digital edition).

Gullberg, S.R., Hamacher D.W., Martín-López A., Mejuto J., Munro A.M., Orchiston W. A Cultural Comparison of the "Dark Constellations" in the Milky Way // Journal of Astronomical History and Heritage. 2020. Vol. 23(2). Pp. 390-404.

Hesiod. Works and Days. Translated by Hugh G. Evelyn-White. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914.

Ministry of Defence (Navy). Admiralty Manual of Navigation. Volume 2. London: Her Majesty's Stationery Office, 1973. 350 p.

Salimpour, S., Fitzgerald, M. Astronomy and Culture. Science & Education. 2024. Vol. 33. Pp. 613-640. DOI: 10.1007/s11191-022-00389-1.

Shakespeare, W. The Tragedy of Julius Caesar. Edited by Barbara A. Mowat and Paul Werstine. Washington, D.C.: Folger Shakespeare Library, 1992. 160 p.

Snabekova, M., Atabayeva, M., Nurtayeva, A., Balabekova, K., Yessimkulova, S., Koptleuova, K. A Comparative Study of Kazakh and English Cosmonyms: Linguistic, Cultural, and Epistemological Insights. Forum for Linguistic Studies, 7(10), 1224-1236. (2025). DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i10.11198

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 04.12.2025.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 17.06.2026.
Available online / Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн: 30.06.2026.

© Daulet, M., Yıldırım, S., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.33 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-132-145

Улпан Ақбердіқызы[1*], Саян Аманжолұлы Жиренов[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8346-8503 E-mail: ulpan-0392@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4544-1171 E-mail: saken82@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕРДЕГІ «ҚАРТ» КОНЦЕПТІСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК КОННОТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Тіл мен гендер арасындағы сабақтастық мәселесі – лингвистика ғылымындағы маңызды салалардың бірі. Гендерологиялық ерекшеліктердің бірден-бір көрсеткіші – тіл. Тілдің әралуан қабаттарынан гендерлік белгілер тарамдалып тарқайды. Соның бір тармағы адамның «қарттық» кезеңі де тілдік гендерлік тұрғыдан көркем мәтіндерде ашық та жасырын түрде көрінеді. Осы мәселелер көркем мәтіндердегі «қарт» концептісі ретінде арнайы нысан ретінде алынып, гендерлік лингвистика тұрғысынан қарастырылады. Гендерлік лингвистикада ер адамдардың ауызша тілдесімі мен жазбаша мәтінде әйел адамдардан айырмашылығын анықтау үшін көптеген зерттеулер жүргізілді. Тілдік коммуникация барысындағы ер адамдар мен әйел адамдардың тілдесімінде гендерлік ерекшеліктер болатындығы табиғи және физиологиялық мәселелер ретінде зерттеу нысанына айнала бастады. Бұл зерттеу жұмысында дәл осы мәселеге қатысты ер және әйел адамдардың биологиялық-физиологиялық жас айырмасында да гендерлік тілдік ерекшелік болатындығы арнайы зерттеу нысанына алынып, оның ішіндегі «қарт» концептісінің гендерлік коннотациясы қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – көркем поэтикалық мәтіндерде кездесетін қарттық жасындағы ер адам мен әйел адамның тілдік қолданысында болатын гендерлік ерекшеліктерді көрсету және оларға гендерлік аспектіде лингвоталдау жасау көзделеді. Зерттеу нәтижелерінде қарттық кезеңдегі ер мен әйелдің тілдік қолданысы мен индивидуалды лексиконындағы тілдік бірліктерде (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық категориялар, т.б.) кездесетін ерекшеліктер көркем мәтіндер негізінде талданады. Мақаланың практикалық құндылығы зерттеу нәтижелерін теориялық тіл білімі, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы, лингвоаксиология, лингвомәдениеттаным және гендерлік лингвистика бойынша арнайы курстар мен семинарларда қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: гендерлік ерекшеліктер; қарт; ер; әйел; коннотация; көркем мәтін.
Сілтеме жасау үшін: Ақбердіқызы У., Жиренов С.А. Көркем мәтіндердегі «қарт» концептісінің гендерлік коннотациясы. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 132-145-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-132-145

Улпан Акбердикызы[1*], Саян Аманжолулы Жиренов[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8346-8503 E-mail: ulpan-0392@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID:0000-0002-4544-1171 E-mail: saken82@mail.ru

ГЕНДЕРНАЯ КОННОТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ПОЖИЛОЙ» В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. Вопрос о связи языка и пола является одним из важнейших направлений в языкознании. Единственным показателем особенностей гендерологии является язык. Гендерные черты характерны для всех слоёв языка. Одним из аспектов этого является то, что художественные тексты отражают как явные, так и скрытые аспекты человеческой «старости» с точки зрения языка и пола. В гендерной лингвистике эти вопросы рассматриваются на основе особой формы концепта «старость» в художественном тексте. В гендерной лингвистике проведено множество исследований, направленных на выявление различий в устной и письменной речи мужчин и женщин. Гендерные особенности в языковой коммуникации между мужчинами и женщинами начали рассматриваться как естественные и физиологические аспекты, становясь объектом научного анализа. В данной работе изучается наличие гендерных языковых различий, связанных с биолого-физиологическими возрастными особенностями мужчин и женщин, с акцентом на гендерные аспекты концепта «пожилой». Цель исследования – выявить гендерные особенности речевых употреблений пожилых мужчин и женщин в художественно-поэтических текстах, а также провести их лингвистический анализ в гендерном аспекте. Результаты исследования показывают

различия в языковых употреблениях и индивидуальном лексиконе пожилых мужчин и женщин на основе анализа художественных текстов, в том числе в фонетических, лексических и грамматических категориях. Практическая ценность статьи заключается в том, что ее результаты могут быть использованы в курсах теоретического языкознания, теории межкультурной коммуникации, специальных курсах и семинарах по лингвоаксиологии, лингвокультурологии и лингвогендерологии.

Ключевые слова: гендерные особенности; пожилой; мужчина; женщина; коннотация; художественный текст.

Для цитирования: Акбердикызы У., Жиренов С.А. Гендерная коннотация концепта «пожилой» в художественных текстах. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 132-145. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-132-145

Ulpan Akberdikyzy[1*], Sayan Zhirenov[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8346-8503 E-mail: ulpan-0392@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID:0000-0002-4544-1171 E-mail: saken82@mail.ru

GENDER CONNOTATION OF THE CONCEPT “ELDERLY” IN LITERARY TEXTS

Abstract. The question of the relationship between language and gender is one of the most important areas of linguistics. The only indicator of gender characteristics is language. Gender features are characteristic of all layers of language. One aspect of this is that literary texts reflect both obvious and hidden aspects of human ‘old age’ from the point of view of language and gender. In gender linguistics, these issues are considered on the basis of a special form of the concept of ‘old age’ in literary texts. In gender linguistics, many studies have been conducted to identify the differences in spoken and written language between men and women. Gender peculiarities in language communication between men and women began to be considered as natural and physiological aspects, becoming the object of scientific analysis. This paper investigates the presence of gender linguistic differences related to the biological and physiological age-related features of men and women, focusing on the gender aspects of the concept ‘elderly’. The aim of the study is to identify gender specifics of speech uses of elderly men and women in fiction and poetry texts, as well as to conduct their linguistic analysis in the gender aspect. The results of the study show differences in language use and individual vocabulary of older men and women based on the analysis of fiction texts, including phonetic, lexical and grammatical categories. The practical value of the article lies in the fact that its results can be used in the courses of theoretical linguistics, theory of intercultural communication, special courses and seminars on linguoaxiology, linguoculturology and linguogenderology.

Keywords: gender features; elderly; male; female; connotation; literary text.

For citation: Akberdikyzy, U., Zhirenov, S. Gender Connotation of the Concept “Elderly” in Literary Texts. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 132-145. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-132-145

Кіріспе

Адамзат баласының басты құндылықтарының бірі – тіл. Тіл – адам мен адамды, ұлт пен ұлтты байланыстырушы құрал. Қазіргі жаһандану заманындағы тіл білімі саласында тіл иесі «адамға» бағытталған мәселелерді зерттеу өзекті саналады. Адам баласының жалпы болмысын, табиғи қасиетін, әлеуметтік-мәдени немесе гендерлік ерекшеліктерін айқындауда оның физиологиялық жас ерекшелігі маңызды рөл атқарады. Адам өмірінің жас мөлшеріндегі физиологиялық, биологиялық, нейрологиялық сипаттарын тіл арқылы анықтауға болады. Әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға қатысты көптеген зерттеулерде адамның жас ерекшеліктері арнайы нысан ретінде бірсыпыра ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Адамның жас ерекшелігі мен табиғи жынысына байланысты физиологиялық даму кезеңдерінің тілдік санаға өзіндік ықпал ететіні анықталып, бұл мәселені биологиялық, физиологиялық, анатомиялық, неврологиялық, гендерологиялық және басқа да тоғыспалы ғылыми зерттеулер аспектілерімен сабақтастықта қарастыру қажеттілігі туындайды.

Тілдік қолданыста адамның физиологиялық жасының кезеңдері гендерлік тұрғыдан өзіндік атаулар (ұл/қыз, бозбала/бойжеткен, күйеужігіт/қалыңдық, жігіт-желең/қыз-қырқын, әке/ана, отағасы/отанасы, еркек/әйел, шал/кемпір, қарт/кейуана, т.б.) арқылы беріледі. В.И. Даль жас ерекшелігін, жастық шақ пен карттықтың өсу немесе жетілу дәрежесін мынадай кезеңдерге бөлу арқылы көрсетеді:

1) нәресте кезең;

2) жасөспірім кезең;

3) жастық кезең (ержеткен, бойжеткен кезең);

4) кәрілік кезең (Даль, 2006: 341). Ғалымның бұл жіктемесі жалпы адам жасына қатысты болса, қазақ халқында адамның жас мөлшерінің кезеңдерінен бөлек гендерлік айырманың өзі кезеңдік тұрғыдан жеке-жеке сипатталады. Мәселен жазушы Ғ. Мүсіреповтің «Ата – кәрі тәжірибе, бұрнағы күн. Әке – кеше мен бүгін. Бала – бүгін мен ертеңгі күн. Немере – қалыс. Тіршілік ешнәрсені ұмытпаған» – деген даналығының астарында ер адамның әр кезеңіне тән ерекшеліктер этникалық дүниетаным арқылы суреттеледі. Сол сияқты әйел адамға қатысты «бала келін – ана келін – дана келін» секілді тіркестер белгілі бір дәрежедегі жас мөлшеріне қатысты этностың ұжымдық санасындағы өлшемдік ұғымдарды білдіреді.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі «жас» концептосферасын қарастыра отырып бірмезетте танымдық және бағалау сипатын беретін төрт кезеңге бөлуге болады: хронологиялық, биологиялық, әлеуметтік және психологиялық (Бахаева, 2020). Хронологиялық жас – 10, 20, 30, 40 және т.б. сандардың мөлшерімен айтылады. Биологиялық жас – белгілі бір өмірлік жол: балалық шақ, жасөспірім шақ, ақыл тоқтатқан шақ және қарттық кезең. Әлеуметтік жас – тілде арнайы бірліктер арқылы көрініс табатын еңбек және отбасылық қатынастарды білдіреді (бала, ата-ана). Психологиялық жас – жеке адамның жас санатына тәуелсіз тәжірибе. Психологиялық жас – жекелеген индивидттердің психоэмоционалды және интеллектуалды әлеуетіне қарай ерекшеленеді. Қазақ тілінде «ойға кәрі, бойға жас» деген паремияның астарында физиологиялық тұрғыдан жас болғанымен, ойлау мәнері, дүние туралы көзқарасы ерте есейген адамға қарата айтылатын бейнелі тіркес саналады. Демек, психологиялық жас әр адамның болмысына сәйкес стандарттауға келмейтін, дербес категория саналады. Адамның жас мөлшеріне қатысты ұғым-түсініктері әр этностың дүниетанымына қарай биологиялық, физиологиялық, гендерологиялық, аксиологиялық, мәдениеттанымдық ұстанымдары мен көзқарастары тілдік қолданыстардан көрінеді.

Тілдік белгінің семантикасына қатысты мәселелердің арасында коннотация маңызды рөл атқарады. Ғылыми зерттеулердің негізгі айырмашылықтары бойынша оларды жіктей отырып коннотацияның әртүрлі құрылымдық типтері анықталады. Олар: ұлттық-мәдени, фондық, стилистикалық, гендерлік және т.б.

Бағалау құбылысын Е.М. Вольф жан-жақты зерттей келе, аксиологиялық (бағалаушы) мағынаны сөздің семантикасының коннотативтік компоненті ретінде көрсетеді (Вольф, 2002: 11). Ал ғалым Қ.Ө. Есенова коннотацияның негізгі мәні реңк, бояу деген мағыналармен өзара астас екендігін көрсетеді. Коннотация сөздердің мәтіннен тыс экспрессивті мағыналары болса да, сол тілде сөйлеушілердің санасында әсерлілік сипаты қосарлана жүреді. Мысалы «әже» сөзінің тікелей лексикалық мағынасы отбасы мүшесін білдірсе, бұл сөздің коннотациялық мағынасы «ақылгөй», «дана», «мейірімді», «немерелеріне қамқоршы», «шаңырақтың берекесі» секілді эмоционалды, мәдени мағыналы жиынтықтарды қамтиды.

Коннотация термині лингвистика мен әдебиеттану ғылымдарында сөздердің немесе сөз тіркестерінің әртүрлі мәнмәтіндерде қолданылатын қосымша мағыналарын сипаттау үшін қолданылады. Олар оң, теріс немесе бейтарап болуы мүмкін (Арынбаева, Байғұтова, 2024). Ең бастысы, коннотациялар екінші номинативті тілдік бірлік қана бола алатынын ұмытпауымыз керек.

Аталмыш зерттеу жұмысының ғылыми-теориялық маңызы қазақ тіліндегі «қарт» концептісінің лингвомәдениеттаным мен лингвоаксиология ілімінің негізгі мазмұнын дамытып, гендерлік, мәдени құндылығының коннотациясын көрсетеді. Адамның биологиялық жас мөлшер кезеңіндегі «қарттық» циклы тілдік тұрғыдан гендерлік сипатымен де ерекшеленеді. Ақын-жазушылар туындыларындағы «қарт» концептісінің қолданысы мен этникалық дүниетанымдағы гендерлік түсінігінің бейнелі-танымдық, бағалаушы сипаты арнайы қарастырылады.

Зерттеу нәтижелерін теориялық тіл білімі, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы, лингвоаксиология, лингвомәдениеттаным және гендерлік лингвистика бойынша арнайы курстар мен семинарларда қолдануға болады, бұл мақаланың практикалық құндылығын айқындайды.

Зерттеу жұмысында адамның жас ерекшеліктерінің ішінде «қарттық» кезеңіне арнайы тоқталып, этникалық дүниетаным мен гендерлік түсініктегі жас мөлшерінің тілдік санадағы образды бейнесі гендерлік лингвистикалық аспектіде талданады.

Материал және әдістер

Көркем мәтіннен жинақталған мысалдардағы гендерлік тіл бірліктеріне семантикалық талдау жасау барысында танымдық, сипаттамалық, саралау, топтастыру әдістері пайдаланылды. Зерттеудің теориялық тұжырымын айқындау үшін гендер және коннотация ұғымдарына шолу жасалды.

Деректерді жинақтау барысында отандық ақын-жазушылардың еңбектері негізге алынды. Оның ішінде Ш. Мұртаза, Б. Момышұлы, М. Мақатаев, Т. Әбдікұлының туындыларындағы «қарттыққа» қатысты мысалдар коннотациялық тұрғыдан гендерлік контексте қарастырылды. Көркем мәтіндердегі «қарт» концептісінің гендерлік қырын сипаттау барысында олардың ортақ заңдылықтары мен ерекшеліктері анықталды. Отандық және шетелдік ғалымдардың аталған тақырыпты зерттеулері, ғылыми-теориялық еңбектері мен лингвистикалық зерттеу әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Саралау тәсілі арқылы жинақталған материалдарға этнографиялық, түсіндірме, синонимдік, фразеологиялық сөздіктерден түсініктеме берілді.

Әдебиетке шолу

Тілдік қолданыстағы «қарт» ұғымы жалпы адамға қатысты айтылатын жасы келген, биологиялық және физиологиялық дамуы тежелген, өмірлік тәжірибесі толысқан, табиғи қалыпты үдерісті айтады. Қарттық – адам баласына ортақ, ұлт пен ұлысқа тән, жынысқа бөлінбейтін процесс. Қарттық ұғымына қатысты тілдік қолданыстар ер мен әйелдің жас мөлшеріне қарай тілдік дискурста өзара жіктеледі. Яғни, ер адамға қатысты қарттық яки кәрілік ұғым-түсініктер мен атаулардың қолданысы және әйел адамға қатысты ұғым-түсініктер мен атаулардың қолданысы болып жіктеледі. Қарттық процесс адамзатқа ортақ құбылыс болғанымен ондағы ұғым-түсініктер жынысқа (гендер) келгенде бөлек болатындығын тілдік қолданыстардан анықтауға болады.

Адам болмысындағы еркектік және әйелдік физиологиямен олардың дүниетанымы деген мәселелерді салыстырмалы түрде зерттеген Аквинат Т., Бахаева Л.М., Нихолас Д., секілді көптеген ғалымдар гендерлік мәселелерде жас ерекшеліктің де өзіндік басымдықтары мен иррационалды ықпалының барын жоққа шығармайды.

Қазақ тілтаным ғылымында соңғы жылдары тіл мен гендерлік қатынастардың өзара сабақтастығы кеңінен қарастырылуда. Отандық лингвистикада гендерлік мәселелерді зерттеген ғалымдарға Г.Т. Шоқым, К. Жумашева, Г.Б. Мамаева, А. Байғұтова секілді ғалым зерттеушілерді жатқызуға болады.

Көркем мәтіндердегі қарттық кезеңдегі ер мен әйелдің болмысына тән табиғи ерекшеліктер гендерлік алуан түрлілікке негізделеді. Қарттық кезеңдегі ер мен әйелдің табиғатына тән гендерлік ерекшеліктер олардың мінез-құлықтарына, дербес қасиеттеріне, әлеуметтік орнына, ұлттық стереотиптерге, этникалық нормалар мен құндылықтарға сәйкес көрінеді (Төреханова, Анесова, 2021).

Зерттеу жұмысындағы ғылыми тұжырымдар «қарт» концептісінің гендерлік коннотациясын талдау арқылы жас мөлшеріне қатысты ұғымдарды жаңаша тануға жол ашты. Адам баласының әр дәуір мен жас кезеңіне байланысты «қарт» концептісінің өзгеріп отырғаны анықталды. Ғылыми-зерттеу жұмысының нәтижесін тіл білімі бойынша ғылыми жұмыстар жазуда, арнайы курстар мен семинарларда пайдалануға болады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ мәдениетіндегі «қарттық» кезең этноәлеуметтік тұрғыдан «қастерлі», «сыйлы», «батагөйлік», «данагөйлік» деген ұғым-түсініктермен өзара астасып, биік мәртебелі кезең болғандықтан лингвистикалық аспектідегі лингвоаксиологиялық және тілдік коннотациялық тұрғыдан зерттеуге негіз болады. «Қарттық» кезеңнің тілдік тұрғыдан бедерленуі көркем мәтіндер арқылы айшықталады. Көркем мәтіндердегі қарттыққа қатысты гендерлің пресуппозициялық мәнін түсіну үшін қарттық кезеңдегі адамның жан әлеміндегі эксплицитті және имплицитті мағыналарын айқындап алу қажеттігі байқалды. Яғни, көркем мәтіндердегі

«контекстік мағына тек оның семантика-стилистикалық күшімен ғана анықталмайды, сонымен қатар, осы кезеңде өмір сүрген социумның белгілі бір этникалық ұжымда қолданылатын эстетикалық нормаларымен де анықталады» (Елемесова, 2003: 20).

Саралау әдісі арқылы жинақталған материалдар маскулиндік, феминистік концептосферасын ғана емес, сондай-ақ заманауи гендерлік сәйкестендірудің негізгі белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында «жас мөлшері», «сыртқы келбет», «рухани құндылық» секілді түсініктер сипатталды.

Этникалық дүниетаным мен мәдени тұрмыстық өмірдегі тілдік қолданыстағы қарт ер адам макроконцептісінің бірнеше микроконцептілері бар: *қария/кәрия – ақсақал/қарасақал – қарт – ата/елдің атасы/ауылдың атасы/хан ата – шал/шауқан – абыз – баба – дана* т.б. секілді микроконцептілер синонимдік қатарлар ғана емес, әрбір атаудың астарында лексика-семантикалық ұғым-түсініктермен қатар танымдық мағынамен қатар гендерлік код бекітілген. Аталған атаулар тек ер адамның қарттық кезеңіне ғана бағытталған лексикалық бірліктер саналады. Жоғарыда аталған микроконцептілерге сөздіктерде мынадай анықтамалар беріледі. Қарт – жасы ұлғайған, қартайған адам. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде шал лексемасына өз үй-іші шаруасымен айналысатын, әлеумет ісінен сырттай жүретін, бала-шаға қамында өзімен-өзі болған қарт кісі деген анықтама беріледі. Демек, билік басында жүрген, әлеуметтік орталарда қоғам белсендісі болып жүрген қартайған ер-азаматтарға шал деген атауды қолдану орынсыз. Ал қария – көп жасаған адам; қарт. Әдеби сөздікте қария лексемасына көрген-білгені мол, көп жасаған деген анықтама берілген. Қарияларды кәрі құлақ қариялар, шежірелі кісілер, көнекөз қариялар, сөз ұстар қариялар деп те атайды. Ақсақал – ел билеген ру басы, жасы үлкен сыйлы адам. Ақсақал-қарасақал – бас көтерер үлкен үлкен-кіші. Абыз – аса білгір, білімдар адам. Ұлттық санада *абыз* деп қарт адамға теңеу мәнінде де қолданылады. Ер адамға қатысты аталған қарттыққа негізделген лексикалық бірліктер ер азамат жынысына ғана тән тілдік қолданыстар саналады. Ал мұндағы аталымдар әйел адамға қарата қолданылмайды. Демек, қарттық ұғымының астарында гендерлік мәнділіктің болатындығын байқауға болады.

Адам баласының қарттық кезеңі – ерге де әйелге де ортақ үдеріс. Алайда қарттық кезеңнің әлеуметтік, психологиялық, қоғамдық сипаты ер мен әйелде белгілі бір дәрежеде гендерлік тұрғыдан ерекшеленеді. Қарттық кезеңдегі ер адамның әлеуметтік статусы әйел адамға қарағанда сәл жоғары болады. Қарттық кезеңдегі ер адамда ақылмандық, батагөйлік, данагөйлік, төрелік секілді функцияларды атқаратын болса, әйел адамда отбасындағы қамқорлық, мейірімге бөлеу секілді қызметтерді табиғи тұрғыда иемденеді. «Адамзат тарихындағы іргелі түсініктердің қатарында «еркек-әйел» оппозициясының аталатыны белгілі. Ертедегі еңбектің жынысқа қарай бөлінісі еркектің асыраушы (аңшы т.б.) ретінде тұрмыста үстемдікке ие болып, абсолютті тұлға ретінде орнығуына жағдай жасады. Ерлердің қызметі табиғатпен бірге әйелді де бағындырды. Олар әйелдерді өздерінің жартысы деп танып, оны өздерін толықтыратын екінші «мені» ретінде ғана мойындады, ол ұғым прецедентті мәтіндерде дәйектелді» (Байғұтова, 2008: 38).

Тілдік қолданыстағы *қарт әйел адам* макроконцептісі: *кейуана – әже – кемпір – ебей – ебене* секілді бірліктерден тұрады. Көркем мәтіндердегі «Есіктің алды ебене, Ерлер киер кебене. Кеткен кісі келер ме, Алғанын тәңір бере ме» деген батырлар жырындағы ебене лексемасы мен «Айналайын ақыл табарға Есіктегі *ебесін*, Сонда, ханым, не дейсің. Мен жоқ болсам, Есім хан» деген жыр толғаулардағы *ебесін* лексемаларымен қатар, «Есік алды ебейін, Күйген үрер көмейін. Алдымда тұрған Барынау, Шалдың қарны тоқ па екен» – эпостық жырлардағы *ебейін* лексемалары бұл күндері тілдік қолданыстан шыққан ескілікті (тарихи) сөздер қатарына жатады. Аталған көркем мәтіндердегі *«ебене – ебесін – ебейін»* лексемалары тек әйел адамның қарттық кезеңін сипаттайтын лексикалық бірліктер саналады. Тілдік қолданыстағы әйел адамның қарттық бейнесінің белсенді атауы – «кемпір» лексемасы. Түсіндірме сөздікте *кемпір* – жасы ұлғайған, қартайған әйел деген анықтама берілген. Кейуана – жасы ұлғайған кәрі ана, кемпір, ауыспалы мағынасы мейірімді, шапағатты (жалғыз өркешті көп боталаған ұрғашы түйе тұқымының құрметті кәрісі). Кемпір-шал – жасы ұлғайып қартайған әйел-еркек. Тілімізде қолданылып жүрген «кемпір» сөзі «кексе әйел» деп аударылады. Ә. Қоңыратбаев «кемпір» этимологиясына «қам пір» деген түсінік берген. Мұндағы «қам» Шығыс Қазақстанда сақталған

«бақсы» деген ұғымды беретін көне атау, ал «пір» иран тілінен шыққан сопылық деген мағынаны береді (Қоңыратбаев, 1987:181).

«Қарт» концептісі адам баласының рухани құндылықтарының бірі болғандықтан қоғамда алатын орны ерекше. Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарасы мен ұлттық ой-санасының өркендеуінде *қарттық* ұғымы терең мағынаға ие. Қазақ танымында «қарт» концептісі келесі аспектілерде байқалады: отбасы және ұрпақ, адамгершілік және рухани байлық, құрмет және сыйластық. Қарттық кезең – этнос мәдениетінде ерекше құрметке ие цикл. «Қарттықты қазынаға балау» этнос мәдениетіндегі дәстүрлі стереотиптерге жатады. Қарттық – ақылдың кеніші, отбасылық ырыс пен дәулеттің көрсеткіші саналады. Сондықтан да «қарттық» концептісі – лингвоаксиологиялық мәнділікке ие бірлік.

Көркем мәтіндерде қарттық концептісі әралуан танымдық мағыналық сипат алады. Көркем ой ақиқат өмірдің санадағы суретті бейнесіне негізделеді. Осы жағынан келгенде көркем мәтіндердегі қарттық концептісі: жасы келу, ақыл тоқтату, парасаттылық, даналық, абыздық, батагөйлік, шарасыздық, дәрменсіздік, алаңдаушылық, уайымшылдық, діндарлық, тақуалық т.б. секілді тезаурустық тізбектерге құрылып, көптеген концептілік мазмұнға ие болады.

Қазақ халқы үлкен кісілерге әрдайым ізет көрсетіп, жасын сыйлау (сақалын сыйлау), құрмет көрсету үдерісін этностереотип ретінде орнықтырған. Мәселен: Су ағады, тас қалады, кәрі кетеді, жас қалады (жастық пен кәріліктің өлшемі аққан суға теңестірілуі арқылы жастықтың шегі кәрілік екендігін түсіндіруге негізделеді); Жас жүрген жер – мереке, қарт жүрген жер – береке (жастықтың кезеңі той-думанға құрылуы жастық максимализмнің нәтижесі саналса, қарттық ұқыптылық пен жинақылықтың, қамқор көңілдің нәтижесі берекеге бастайды); Кәрісі бардың – ырысы бар (жасы келген адамның көрген-білгені, көңілге түйгені көп болғандықтан қарттарды қазынаға балап, қарты бар үйді берекелі үй деп суреттеп жатады); Үлкенге – құрмет, Кішіге – ізет (қазақ халқы ертеден қартын қастерлеп, ешқашан алдын кесіп өтпеген, ал кішіге ізет көрсетіп, мейірбандық танытқан); Кішкентай үлкенге қарсы тұра алмас, Қырғи сұңқарға қарсы шыға алмас (кез келген қоғамда жастарды егде адамдарды сыйлап, батасын, ақылын алып қалуға тырысады); Жақсы адам қартайса, жазып қойған хаттай, жаман адам қартайса, бықсып жанған шамдай (қазақ халқының тілдік санасында қарт ұғымы елді басқаратын, дау-дамайды шешетін көсем деген ұғым қалыптасқан, алайда заман өзгерген сайын «қарт» концептісі өзгеріп әлжуаз, сөзін саралап айта алмайтын, бір ауыз батасын дұрыс бере алмайтын т.б. ұғымдар қалыптасуда) деген мақал-мәтелдердің мәдени семантикасында қарттыққа деген құрмет пен сыйластықтың этникалық үлгісін көруге болады. Демек, коннотациялар да уақыт өте келе және түрлі тарихи-мәдени жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін.

Қазақ мәдениетінде қарттық ерекше құрмет пен сыйластықтың биігіндегі категория. Қарттыққа жету физиологиялық және биологиялық жас мөлшері ғана емес, үлкен моральдық биік көрсеткіш. Қарттыққа жетудің жолдары ретінде этномәдениетте көптеген ұғым-түсініктер қалыптасқан. Мәселен, қазақтың этнографиялық сөздігінде «адамда ас шайнайтын негізгі құралы ретінде азу тіс саналатындықтан оның түсіп қалуы, мұқалуы қартаюдың нышаны ретінде бағамдалады. *Азу шалды* деген тұрақты тіркес егде тартты, жасы ұлғайды деген мағынаны білдіреді». «Ақ шашты / басын ақ (қырау) шалған – қазақы ортадағы дәстүрлі түсінік бойынша жасы «жер ортасынан ауған», шашына ақ түскен адамға қатысты айтылатын, жас ерекшелігін білдіретін ұғым. Өмір заңы бойынша жасы ұлғайған кезде, адамның ақыл-ойы толысып, өмірге парасат пайыммен қарайтын, «көшелі адамға» айналады.

Тілдегі «ақ шашты, ақ самайлы» деген фразалардағы ақ шаш пен самай – жасы ұлғайған, егде әйел деген мағынаны білдіреді. Қарттық бір белгісі шаш пен самайдың ағаруымен бейнеленеді. Этномәдениетті «ақ шашты, ақ самайлы» адамға деген құрмет жазылмаған заңдылықтар арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар жарыса қолданылатын «ақ жаулық» деген фраза – «әйелдердің ақ түсті орамалы. Ақ орамал әйелдерді бас киіміне қарап ажыратын белгі болғандықтан, *ақ жаулық* атауы «әйел», «жұбай», «қосақ» тәрізді ауыспалы мағынада да жұмсалады. «Бірінші байлық – денсаулық, Екінші байлық – ақ жаулық, Үшінші байлық – он саулық» деп келетін мақал қалыптасқан. *Ақ жаулық*ты балалы болған, кимешек киген

келіншектер мен үлкен әйелдер салған. Ел арасында жібектен тоқылған ақ жаулықты ақ желек деп атаған, оны жас келіншектер тартқан».

Қарттықтың мазмұнын білдіретін *қария, шал, ақсақал* лексемаларына гендерлік-лингвистикалық талдау жасау арқылы адамның қарттық кезеңнің гендерлік мәдени және әлеуметтік түсініктерін көруге болады. Қарт, қария лексемалары ер мен әйелдің жас мөлшерінің ұлғайған, ақылы толысқан, кемеліне келген кезеңін бейнелейді. Алайда қарттық әр адамның туа бітті болмысына қарай әртүрлі жағдайда өтетін процесс. Бір адамдар қартайғанда ақылман, батагөйге айналса, енді бірі керісінше «қартайғанда бір балаға» айналады. Тілде «қартайғанда бір бала» дейтін тіркес бар. Бұл тіркестің мәнісі қартайған адам баладай көңілшек, аңғал да аңқау, сенгіш те сезімтал келетіндігіне қатысты айтылған образды сөз саналады. Яғни, қарт – «қартайып жасы келген адам. Қазақы ортада жасы үлкен, егде тартқан кісілерді көпшілік тарапынан *қария* немесе *қарт* деген. Дәстүрлі ортада *қария* деп ер кісілерді атаса, *қарт* деп ер кісімен бірге жасы үлкен әжелерді де атау орын алған. Айталық, халық арасында «қартайғанда бір бала», «күлсең кәріге күл» сынды тіркестер аталмыш кезеңде адамның бұрынғы қайраты кеміп, заманының өткенін көрсетсе керек.

Жамбыл жырларының бірінде адам жасының осы бір кезеңіне байланысты дәстүрлі қазақы ортада ежелден қалыптасқан көзқарасты білдіретін төмендегідей жолдар бар:

Көкірегің кірілдеп,
Көздің алды іріңдеп.
Қаз-қаз басқан баладай,
Буындарың дірілдеп,
Қартайған соң немене,
Қауіп ойлар күнің көп.

Көнекөз қариялар мен қарттардың дәстүрлі қазақы ортадағы отбасында ғана емес, социумде де айырықша ықпалы болды. Қарттың қоғамдағы алатын орнына, құрметі мен сыйына байланысты «ауылыңда қартың болса, жазып қойған хатпен тең» деген мақалы осы жайтты білдіреді».

Ерлер мен әйелдердің қарттық кезеңінің даму эволюциясы олардың жеке тұлғалық болмысына қарай әртүрлі сипатта болады. Ерлердің басым бөлігі қарттайғанда жасы үлкендік статусына еніп, қоғамдық-әлеуметтік қызметтерде ықпалды болса, әйел азаматтардың отбасылық-әулеттік қатынастардағы белсенділігі арта түседі. Осыған сәйкес ерлер мен әйелдер қарттық кезеңге өздерін іштей және сырттай дайындап, бейімделеді. Бұл тұжырымды көркем әдебиеттердегі тілдік деректерден де көруге болады: «*Шал өзіне зорға келген немересін бауырына басып, бетінен сүйді. «Ой, тентек, атаны сағынбайсың-ау», – деп жаулықтай үлкен ақ орамалының шетімен көзін сүртті.*

– Кел, келе ғой, әй, – деді есік жақтан көрші кемпірлердің бірі қолын созып. Шалдың баласысың ғой, кел. Қитар ұл енді ешкімге бармады. Тіпті шақырған Ерекеңнің өзіне де жолаған жоқ.

– Келсеңші, ей, жаман неме. Өзі қазақша білетін бе еді, Сапабекжан? – деп әлгі кемпір қапсағай сары жігітке қарады» (Т. Әбдікұлы. Қонақтар).

Жоғарыда берілген мәтіндегі ата мен немеренің арасындағы қатынастың эмоционалды бейнесі суреттеледі. Қазақ халқының танымында ертеден әрбір әулетте ата жолын жалғастыратын ұл болуды мұрат еткен. Яғни патриархат заманының қалдығы сақталған. Патриархалды қоғамда әйел адамның жұмысы ана атану, бала бағу, үй шаруасымен айналысу. Ер адамға әулет жалғастырушы ізбасары, отбасын асыраушы, отбасының басшысы секілді рөлдер беріледі. XXI ғасырда әйелдер жоғары білім алып, ерлермен қатар мемлекеттік қызмет атқарып, билікке араласқанымен, ер адамның отағасы әрі отбасының асыраушысы екендігі туралы патриархалдық түсінік қоғамдық санада терең орныққан. Ер адамдар қартайған шағында көбіне артында қалар ұрпақ жайлы көп уайымға салынады және қазақ халқында немере, шөберелер ата-әжесінің көзінше әкемнің немесе анамның баласымын деп айтпаған, есесіне шалдың баласымын, атамның баласымын деп айту әдеті қалыптасқан. Бұған *«Атадан пұл қалғанша, ұл қалсын»* деген фразеологияны дәйек ретінде келтірсе болады.

Қазақ тіліндегі поэтикалық мәтіндерде жас буын, орта буын, егде буын, қарттық кезең қатар суреттеліп, өзара салыстырулармен этномәдени бағалауыштық сипатта өріледі. Жасы келген ер адамдарға *қария, ата, ақсақал, шал* деген лексемалар қолданылады. Көркем шығармалардағы қарт еркек пен қарт әйелдің мәдени сипаттамасы әлеуметтік, этникалық, гендерлік мәнділіктерге ие болады. Көркем мәтіндердегі «Қарт» концептісі жас мөлшерінен бастап, гендерлік ерекшелікті, биологиялық болмысты, физиологиялық қуатты, эмоционалды әрекетті, интеллектуалдық көрсеткішті, этностереотипті, әлеуметтік мәнділікті, мәдени түсінікті лингвоаксиологиялық тұрғыдан сипаттайды. Оны төмендегі Кесте 1-де келтірілген көркем мәтіндерден көруге болады.

Кесте 1 – Ер адамға қатысты қарттық кезеңнің поэтикалық бейнесі
Таблица 1 – Поэтический образ мужчины в старости
Table 1 – The Poetic Image of a Man in Old Age

Қарт ер адамға қатысты гендерлік стереотип	*Қарт ер адамға қатысты гендерлік стереотиптің көркем мәтіндердегі бейнесі*
Қарттыққа бой алдырған ер адам бейнесі	Отанды қорғау – салтымыз Мен арқалық кәрі шал, Көп естідім, көп көрдім, Талайды бастан өткердім. Шапан еттім төсенген алашамды, Қамқор тұтып қауқарсыз қара шалды”
Егде жастағы ер адамның қоғамдық-әлеуметтік дәрежесі	Бидің үйі, Іленің жағасында. Жақсы менен жайсаңның бәрі осында. Қарасақал, ақсақал – алқалы топ, Алдына алып бір істі қарасуда, бірі көнсе, біреуі таласуда. (М. Мақатаев)
Егде жастағы ер адамға берілетін оң көзқарас	Кең құшағы саялы Қаратаудай, Алақаны аялы Алатаудай. Әңгімесін тыңдасаң қарттарымның, Көңілің жай тауып бір қалатындай. Ақсақалдар сарқылмас дариялар, Әр сөзінен көңілге бақ ұялар
Қарттықтың дәрменсіздігі	Қартайып арыстанның әлі кетті *** Етектен тартып үйде қалдырдың-ау, Салмағың қара тастай, шіркін тоқсан. *** Бүгіліп белің, Таусылып әлің, Аяқ пен белің құрысып. «Кәрі итім, шат» - деп, «Сөйлемей жат» - деп, Қатының кетсе ұрысып. Өлмегенге қара жер, Онан да өзің бара бер. (Шәкәрім) Бозбала едім, сақал бітті, қайралдым, Қара құзғын ем, ақ құсқа айналдым. Өмір күйін шырқатып, Отырмын шыңның басында. 90 жасқа келген Доскей ақын қартайдым дегенді шыңның басына теңеп, өмірінің соңын сипаттайды. Шал лексемасы жағымды-жағымсыз коннотациялық сипатқа ие.

Қоғамдық қатынастардағы гендерлік мәселелер ер мен әйелге қатысты категориялардан ғана тұрмайды. Тұрмыстық өмірдегі гендерлік мәселелер физиологиялық, анотомиялық, әлеуметтік жағынан ортақ қатынасқа құрылады. Ол ортақ қатынастардағы ер мен әйелдің қартайып, қарттыққа бой алдыратындығы екеуіне де ортақ табиғи процесс. Осымен байланысты қарттық кезеңдегі ер мен әйел өзіндік гендерлік рөлдеріне қарай, дербес құқықтары мен міндеттері жағынан ажыратылады. Көптеген мәдениеттерде егде жастағы қарт кісі қоғамның құрметті азаматы, дәстүр мен діннің жалғастырушысы ретінде қабылданады. Ол сондай-ақ дана, сабырлы, көпті көрген деген ұғым-түсініктермен ассоциацияланады. Мәселен: − *Қайнаға-ау, қара ешкіні жер жұтып кетті ме? Қайда қалды? – деп сұрады.*

− *Апыр-ай, ә! Табылмады ма? – деп қара шал сасқалақтады.*

Сөйтіп, біздің үйге, көптен бері қонақ келмеген үйге, сонау Көксайдан Қырғыз ата келді. Бүкшиіңкіреп қалған қарт екен. Сақал-мұрты аппақ қудай. Көзінің жиектері қызарып, жасаурап тұрады екен. Біздің бәрімізді құшақтап, сүйіп, «қағылайын, қағылайын» деп жатыр. «Айналайын, айналайын» дегені (Мұртаза Ш. Ай мен Айша). Бұл мәтінде жазушының қазақ тілінде жиі кездесетін ұлттық мәнділігі жоғары *айналайын-айналайын, апыр-ай, ә!* деген сөздердің қарт адамдардың лексиконына ортақтығы мен ер мен әйел адамның дискурсына сәйкес, өзіндік фонологиялық, коннотациялық ерекшеліктері бар.

Қазақ тілінде қарттық кезеңдегі әйел адамның көркем мәтіндердегі гендерлік мазмұнында отбасылық қатынастың тірегі, ерекше құрметке ие субъект ретінде саналады. Қазақ мәдениетіндегі қарттық кезеңдегі әйел тек қарапайым отбасының тұтқасы ғана емес, отбасылық, әулеттің, рулы елдің анасы саналады. Оның әлеуметтік қызметі ер азаматтармен теңестірілген, жанама күшке ие қызметтерімен астасып жатады.

Осымен байланысты қазақ әйелдері мен ерлерінің арасындағы өзара ықпалдастық пен мүдделестік жазылмаған ұлттық ережелер негізінде жүзеге асады.

Кесте 2 – Әйел адамға қатысты қарттық кезеңнің поэтикалық бейнесі
Таблица 2 – Поэтический образ женщины в старости
Table 2 – The Poetic Image of a Woman in Old Age

Қарт әйел адамға қатысты гендерлік стереотип	*Қарт әйел адамға қатысты гендерлік стереотиптің көркем мәтіндердегі бейнесі*
Егде жастағы әйел адамның жасы	Кемпір, әже, кейуана, апа т.б.
Әйел және қоғам (егде жастағы әйел адамның қоғамдағы рөлі)	От жанды, ас та келді алдарына, Айналды жалғыз түтін малды ауылға. Мал дейтін мақұлықтар риза ғой. Қазақтың *кемпірі* мен шалдарына. (М. Мақатаев)
Егде жастағы әйел адамға берілетін оң көзқарас	*Әже*, сен бірге жүрсің меніменен, Өліге мен өзіңді телімегем. Ақ кимешек киген бір *кемпір* көрсем, Ақ кимешек асытынан сені көрем. (М. Мақатаев)
Егде жастағы әйел адамға берілетін теріс көзқарас	Жетімдерде үн бар ма, Сөйлейтұғын тіл бар ма, Осы қу бас, кәрі иттен Құтылатын күн бар ма? *Өгей шешесін кәрі итке теңеп отыр*
Егде жастағы әйелдің сырт келбеті, мінезі	Ал, енді кез боп қалса жаман қатын, Білдірер пиғылынан есек затын. Жыландай сүйір тілмен шағып-шағып, Күннен-күн артылтпай ма кесапатын?! Жыландай құр сыртымен жылтырайды, Уменен кісі өлтірер толған іші. (Машхур Жусип)

«Антропоцентристік бағыттағы қазіргі тіл білімінде бүгінде гендерлік лингвистика деп аталатын, ерлер мен әйелдердің тілдік ерекшеліктеріне назар аударатын лингвистиканың жаңа

қыры пайда болды. Ер мен әйел әртүрлі позициялардан ерекшеленеді: генетикалық, діни, мифологиялық, психологиялық, идеологиялық, қоғамдық, әлеуметтік, мәдени, тілдік және т.б.» (Шоқым, 2024).

Көркем мәтіндерде кездесетін қарт әйелдерге қатысты «*арық ашаң кемпір, тарамысты мықты саусақтар, ерні мен иегін күйік шалып тыртықтанған әдемі ажар, кимешегінен дудырап шығыңқырап жүретін ақ шалмаған қара бұйра шаш»* секілді сөз орамдары этнос мәдениеті мен ұлттық болмысына сай образды сипат алады. Яғни, «адам дүниетанымындағы айнала қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды танудағы тетіктердің бірі – тілдегі теңеулер арқылы жүзеге асады. Тілдегі теңеулер әлемі арқылы адам баласы қоршаған ортадағы дүние болмысын қарабайыр тілдік суреттеуден бастап, поэтикалық көркем бейнелеу сатысына дейінгі аралықта таниды» (Kulmanova, 2022). Сондай-ақ «қарт әйел» лексемасына қатысты авторлық қолданыстарда гендерлік ерекшеліктер астыртын суреттеледі. Мәселен: *Мені аяған кемпірдің қасына барып отырдым. Құрайдай жеп-жеңіл алақанымен басымнан сипалады. Басымнан ыстық күн өткендей шым-шым ете қалды. Кемпір әлгі салмақсыз, жеп-жеңіл қолын басымнан алып, кіртиген көзін көлегейлеп, тау жаққа қарады.* (Ш. Мұртаза. Ай мен Айша) деген көркем мәтінде әйел адамның қартайған шағында да нәзік, әлсіз, мейірімді, жылы жүзді, ер адамдарға қарағанда әлжуаз болатындығы бейнеленеді.

Тілдің лексикалық жүйесіндегі «кемпір» лексемасы кез келген қоғамда мәдениет пен өмір сүру салтына байланысты әртүрлі қолданысқа ие. Тілдік қолданыстағы «кемпір» лексемасы жағымды да жағымсыз семантикалық сипатқа енеді. Егде жастағы әйел, ер адамға қарағанда едәуір сыпайы болып келеді, оның тілдік репертуарында түсіндіру, сендіру, кеңес беру, ұсыныстар, тіпті сөгіс немесе наразылық білдіруінің өзі әлдеқайда жұмсағырақ болып келеді (Svensson, 2024).

Егде жасқа жеткен кез келген адамда физиологиялық, эмоционалдық, ақыл-ой және тілдік тұрғыдан сөздік қорында көп өзгерістер орын ала бастайды. Шашы ағарып, бойы қысқарып, тістері мүжілумен қатар қолданыстағы сөздері жасының ұлғаюына байланысты ерекшеленеді. Этномәдени тұрмыста қарттық кезеңді әрбір индивид әртүрлі қабылдайды. Біреулер қарттық кезеңді мәртебелі, сыйлы кезең деп бағаласа, енді бірі өмірдің соңын өкініш пен уайымға балайды. Осыған сәйкес қарттықтың тілдегі коннотациялық мәні біркелкі емес, әркелкі боп келеді. Алайда қоғамдық ортаның қарттарға деген ерекше құрметі қалыптасқан.

Көркем мәтіндердегі «Қарт» концептісі этноқауымдастық өкілдерінің санасында құрмет мәнді бағалауыштық мағына арқылы қарттықтың ақиқат өмірдегі шынайы сипатын білдіреді. Поэтикалық мәтіндегі қарттық сөз өрнектері көптеген тілдік және логикалық модельдер негізінде белгілі бір гендерлік мәндегі образды суреттейді. Көркем мәтіндердегі «Қарт» концептісінің коннотациялық ішкі формасы, автор тарапынан берілген илеяның гендерлік жағынан әсерлі болуына ықпал етеді. «Қарт» концептісінің коннотаттық компоненті сөздің экспрессивті-бейнелілік сипатын күшейте отырып, кәрілік құбылысына қатысты субъективті бағалау мен көзқарасты білдіруге қызмет етеді.

Кесте 3 – Ер мен әйелдің қарттық кезеңнің образды бейнесі
Таблица 3 – Образ старости мужчины и женщины
Table 3 – The Image of Old Age for Men and Women

Қарт ер адам образы	*Қарт әйел адам образы*
Бүкшиіңкіреп қалған қарт Сақал-мұрты аппақ құдай Көзінің жиектері қызарып, жасаурап тұрады	Құрайдай жеп-жеңіл алақаны Салмақсыз, жеп-жеңіл қолы Кіртиген көзі
Қарт ер адамға тән одағай сөздер	*Қарт әйел адамға тән одағай сөздер*
Апыр-ай, ә!, ей, ой, айналайын, қап, А? Ә, бәрекелді! О, пәлі, Пah-пah! Пай, жә, қап,	қарай гөр, әй, ойбай-ау,иттің күшігі, Құдайға шүкір, шырағым, қарай гөр, өләй, көтек,

3-кестеде берілген одағай сөздер адамның әртүрлі сезімінен шығатын дыбыстық шарттарды білдіреді. Қазақ тілінде қарт ерлер және әйелдер қолданысында одағай сөздерді жиі

байқауға болады.

Көркем мәтіндердегі «қарт» концептісіне қатысты уақыттың атрибуттары екі түрлі жолмен беріледі (*зат есім және етістік*): ғасыр, жыл, жаз, қыс арқылы белгілі бір жастық кедергіні жеңу, шығу, келу, кету, өмір сүру және кету мағынасын білдіретін етістіктердің көмегімен дискурсқа түседі.

– Ойбай, не дейді? – деді апам толық түсінбей.

– А? – деді әкем естімей қалғандай.

– Сабыр қыл Сейсен, – деді Ербатыр шал.

– Қайғыға берік едің ғой, сабыр қыл. Артында тұяқ бар ...

«Құлынымдап» зарлаған апамның ащы айқайы шыққанда барып жаманат хабардың мағынасын толық түсіндім (Т. Әбдікұлы. Оралу). Кемпірлер қаралы хабарды естігенде зарлы үнімен жоқтау айтады. Барлық эмоциясын сыртқа шығарады. Ал шалдар тек бетін төмен түсіріп, жанындағыларға басу айтып сабыр сақтайды.

Екі кемпірдің басы қосыла қалған жерде:

– Мағрипаның қызының келісті-ақ таралып өскені-ай! Жібекше ширатылып тұр ғой! – десетін ауыздарының суы құрып.

– Бетім-ау, әлгі он бес жыл дәсердей ғып оқытқан Күләндәнің қызына ұқсап, әке-шешені жерге қаратып, көлденең көк аттының етегін ұстап, тайып отырса қайтер едің?! Өзіміздің ауылға келгенін айтпайсың ба?! (Ш. Бейсенова).

Жалпы қарт әйелдер жиналған ортада эмоционалды-экспрессивтерге көңіл-күй көп орын алады. Әйелдерде әңгіме тақырыбына байланысты қорқу, жаны ашу, ұялу, жылау сезімдері байқалады (Мамаева, 2003: 42).

Әйелдердің психологиясындағы негізгі эмоциялардың бірі – қорқу, жаны ашу, аяу. Олар ер адамдарға қарағанда өзгелердің қайғысын өзінің қайғысындай көріп жаны ашиды. Бұл сезім әйелдердің тілдік қолданыстарында жиі кездеседі.

– И, алда байғұс-ай! – десетін кемпірлер аяушылық білдіріп (Ш. Бейсенова).

Физиологиялық, психологиялық қандай да бір жағдай орын алғанда, ерлер мен әйелдер түрлі әсер алып одан түрлі қорытынды шығарады. 4-кестеде көрсетілгендей қарт әйелдер ашуланған кезде *анафемалық лексиканы* (қарғыс сөздерді) қолданса, қарт ерлер *инвективтік лексиканы* (көне латын тілінен аударғанда балағат сөз) қолданады немесе күш көрсетеді (Nicholas, 2021). Тұрмыстық мәдениеттегі қарт әйелге тән гендерлік стереотип басым немесе бәсең; көркем шығармалардағы қарт ер адам мен қарт әйел адам образы физиологиялық тұрғыдан көбірек суреттелгенімен, олар қолданатын одағай сөздерде ерекшеліктер бар. Тұрмыстық өмір мен ауызекі стильде одағай сөздер қарт әйел адамдар лексиконында жиі кездеседі. Қарт кісілер сөйленісіндегі одағайлардың контекстегі қолданысынан дәрменсіздік пен шарасыздықтан туған көңіл-күйдің түкпіріндегі таңданыс, өкініш, қуаныш, мұң секілді ұғым-түсініктер одағайлар арқылы беріледі.

Кесте 4 – Қарттық кезеңге тән гендерлік бейәдеп сөздер
Таблица 4 – Гендерно-оскорбительная лексика, характерная для пожилого возраста
Table 4 – Gender-offensive Vocabulary Associated with Old Age

Қарт еркектің сөз қолданысындағы инвективті лексика (балағат, боғауыз сөздер)	*Қарт әйелдің сөз қолданысындағы анафемалы лексика (қарғыс сөздер)*
Анаңды ұрайын-ай, әкеңнің аузын, әкең, енеңді ұрайын, өңкей әкеңді және т.б.	Көзің ақсын, қараң қалғыр, қара басыңа көрінсін, адыра қал!, атаңа нәлет, ой, бетің тіліңгір, қу шешек келгір, жаның шықсын, тілің кесілсін және т.б.

Көркем мәтіндерде қолданылмайтын тіл бірліктері, лексика немесе тұрақты тіркестер кемде-кем. Кез келген мәтін автор баяндамасынан бөлек кейіпкер сөзімен толығып жазылады. Ал кейіпкерлер (қария, шал, кемпір, ақсақал және т.б.) әртүрлі болуы мүмкін. Кейіпкер тілінде кәсіби, диалектологиялық немесе бейпіл сөздер де кездесіп отырады. Бейпіл сөздер көбінесе аз

аяда, шағын ортада, негізінен жігіт-желең арасында айтылып, ұрпақ жады арқылы жалғасын тауып отырады. Шектен шыққан аса дөрекі, балағат-боқтық (инвективті) сөздердің өзі де этникалық мәдениеттің айғағы болып табылады (Сейітжан, 2024).

Қорытынды

Көркем мәтіндердегі «қарт» концептісінің гендерлік коннотациясы адам баласының жас ерекшелігі мен әлеуметтік рөлдеріне байланысты түрлі аспектілерді қамтиды.

1. «Қарт» концептісі адам баласының рухани құндылықтарының бірі болғандықтан қоғамда алатын орны ерекше. Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарасы мен ұлттық ой-санасының өркендеуінде қарттық ұғымы терең мағынаға ие.

2. Мақалада «қарт» концептісінің гендерлік коннотациясы, тілдік, рухани және мәдени негіздері жан-жақты талданды. Қазақ халқында қарттық ұғымы тек тілдік тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар ұрпақ тәрбиесі, ұлттық құндылықтармен тығыз байланыста.

3. Ерлер мен әйелдердің қарттық кезеңіндегі өмірі, қоғамдағы қарттар туралы стереотиптер, гендерлік айырмашылықтар көрсетілді. Нәтижесінде қарт әйелдерге көбіне отбасындағы күтім мен эмоционалдық қолдау, балаларға тәрбие беру жүктелсе, қарт ерлердің рөлі көбінесе қара шаңырақтың отын сөндірмейтін артында қалған ұрпақпен байланысты. Бұл гендерлік сипатты зерттеу, қарттықтың әлеуметтік, мәдени және психологиялық аспектілерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

4. «Қарт» концептісі батагөйлік пен данагөйліктің орбитражы секілді ассоциацияға құрылған, этнос мәдениетіндегі ерекше құрметке ие әлеуметтік орта саналып, тілдік тұрғыдан көптеген көркем ойлы мәтіндерге арқау болған категория.

5. Көркем мәтіндердегі «қарт» концептісінің коннотациялық сипаты стилистикалық бояуы қанық сөз образдарымен көмкерілу арқылы, гендерлік ерекшелікті эмоционалды-экспрессивті тұрғыдан айшықтап береді. Тұрмыстық өмір мен ауызекі стильде одағай сөздер қарт әйел адамдар лексиконында жиі кездеседі.

Көркем мәтіндердегі «қарт» концептісі ер мен әйелге ортақ құбылыс болғанымен, әйел мен еркек психологиялық, физиологиялық тұрғыдан бөлек болмыс болғандықтан, табиғаты бірбірінен өзгешеленетін, қарттық кезеңді өткізу үшін әрқайсысы өзінің табиғи жаратылысына сай өзін гендерлік тұрғыдан көрсетеді. Осыған орай әйел, аналық, әжелік, апалық стеротиптерді табиғи түрде орындап, төзімділікпен, қамқор көңілмен, риясыз мейіріммен ұрпағына ықылас көрсетумен бейнеленеді. Ал қарт ер адам әке, аталық, ақсақалдық секілді әлеуметтік жалпы қоғамдық қызметтерді атқарады. Қарттық кезеңдегі ер мен әйел табиғатын ерекшелейтін ұғымдар белгілі бір көркем сөздердің коннотациясы арқылы сомдалады.

Әдебиеттер

Арынбаева Д.Ж., Байғұтова Д.Н., Құрбанов А.Г. Д. Исабеков шығармаларындағы фразеологизмдердің ұлттық коннотациясы // Ясауи университетінің хабаршысы, 2024. – №2(132). – 102-114-бб. https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.47

Байғұтова А. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол.ғ.к. ... дис. – Алматы, 2008. – 143 б.

Бахаева Л.М., Хабусиева Т.Б. Репрезентация концепта «возраст» в пословицах и поговорках чеченского языка: гендерный аспект // Гуманитарные и социальные науки, 2020. – №2. – С. 123-130.

Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – Изд-е 2-е, доп. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 280 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание. – Москва: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. – 352 с.

Елемесова Ш.М. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары (Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы бойынша): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2003. – 27 б.

Есенова Қ.Ө., Сейітова Б.Б. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының прагмастилистикалық ерекшеліктері // TILTANYM. 2023;92(4):28-36. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-28-36

Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданыстарындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеу): филол.ғ.к. ... дис. – Алматы, 2003. – 150 б.

Сейітжан Д.Қ., Дукенбаева З.О., Ташағыл А. Тарихтағы тұлғаны танудың әдіснамалық мәселелері және Ақселеу Сейдімбектің өмірі, қызметі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих, философия сериясы, 2024. – №3(115). – 215-220-бб.

Төреханова Р.А., Анесова Г.Г. Қазіргі қазақ қоғамындағы ер-жігіттің рөлі мен бейнесі (әлеуметтік-сауалнама нәтижелері негізінде) // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2021. – №2 (182). – 74-85-бб.

Шоқым Г.Т., Буранкулова Э.Т., Мұратбек Б.Қ. «Қыз» гендерлік концептісінің этномәдени ерекшеліктері (қазақ, башқұрт, татар тілдері материалдары негізінде) // Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы журналы. Филология ғылымдары сериясы, 2024. – №4. – 289-304-бб.

Gal, S. Gender and the discursive authority of far right politics. Gender and Language, 2021. No.15(1). Pp. 96–103.

Kulmanova, Z.B., Zhirenov, S.A., Mashinbayeva, G.A., Orynbayeva, D.G. Abitova, Zh.S. Babayeva, K.S. Reflection of the Religious Worldview in Language // International Journal of Society, Culture & Language, 2022. https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.544382.2484

Nicholas, D. Psychophysiological underpinnings of proactive and reactive aggression in young men and women // Physiology & Behavior, 2021. https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2021.113601

Svensson, H. Language learning, gender and education: Understanding the agency and affordances of refugee-background women with emergent literacy // Linguistics and Education, 2024. https://doi.org/10.1016/j.linged.2024.101309

References

Arynbaeva, D.Zh., Bajgutova, D.N., Qurbanov, A.G. (2024) D. Isabekov shygarmalaryndagy frazeologizmderding ulttyq konnotacijasy. Jasaui universitetining habarshysy. No.2(132). B. 102-114. [Arynbayeva, D.Zh., Baigutova, D.N., Kurbanov, A.G. (2024) National connotation of phraseological units in the works of D. Issabekov. Bulletin of Yassawi University. No.2(132). Pp. 102-114.] (in Kazakh)

Bahaeva, L.M., Habusieva, T.B. (2020) Reprezentacija koncepta «vozrast» v poslovicah i pogovorkah chechenskogo jazyka: gendernyj aspekt. Gumanitarnye i social'nye nauki. No.2. S. 123-130. [Bahayeva, L.M., Khabusiyeva, T.B. (2020) Representation of the concept of "age" in proverbs and sayings of the Chechen language: gender aspect. Humanitarian and social sciences. No. 2. S. 123-130.] (in Russian)

Bajgutova, A. (2008) «Qazaq ajeli» konceptisining jetnomadeni sipaty: filol. gyl .kand. ... dis. Almaty, 143 b. [Baigutova, A. (2008) Ethnocultural characteristics of the concept of “Kazakh woman” dissertation. Almaty, 143 p.] (in Kazakh)

Dal', V.I. (2006) Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo jazyka: sovremennoe napisanie. Moskva: AST: Astrel': Tranzitkniga, 352 s. [Dahl, V.I. (2006) Interpretive dictionary of the living Great Russian language: contemporary writing. Moscow: AST: Astrel: Transitkniga, 352 p.] (in Russian)

Elemesova, Sh.M. (2003) Korkem matindegi ulttyq madenietting tildik relevanttary (G. Musirepovting «Qazaq soldaty» romany bojynsha): filol. gyl. kand. ... avtoref. Almaty, 27 b. [Yelemessova, Sh.M. (2003) Linguistic relevance of national culture in literary texts (based on G. Musrepov's novel "The Kazakh Soldier"): dissertation, author's abstract. Almaty, 27 p.] (in Kazakh)

Esenova, Q.O., Sejitova, B.B. (2023) XV-XVIII gasyrlardagy zhyraular pojezijasynyng pragmastilistikalyq erekshelikteri. Tiltanym. [Yessenova, K.O., Seitova, B.B. (2023) Pragma-stylistic features of the poetry of the Zhyrau in the XV-XVIII centuries. Tiltanym.] (in Kazakh)

Gal, S. (2021) Gender and the discursive authority of far right politics. Gender and Language. No.15(1). Pp. 96-103.

Kulmanova, Z.B., Zhirenov, S.A., Mashinbayeva, G.A., Orynbayeva, D.G. Abitova, Zh.S. Babayeva, K.S. (2022) Reflection of the Religious Worldview in Language. International Journal of Society, Culture & Language. (in English)

Mamaeva, G.B. Erler men ajelderding soz qoldanystaryndagy erekshelikter (genderlik zertteu): filol. gyl. kand. ... dis. Almaty, 150 b. [Mamayeva, G.B. Distinctive features in the use of words by men and women (gender research). Dissertation. Almaty, 150 p.] (in Kazakh)

Nicholas D. (2021) Psychophysiological underpinnings of proactive and reactive aggression in young men and women. Physiology & Behavior. (in English)

Sejitzhan, D.Q., Dukenbaeva, Z.O., Tashagyl, A. (2024) Tarihtagy tulgany tanudyng adisnamalyq maseleleri zhane Aqseleu Sejdimbekting omiri, qyzmeti. Qaragandy universitetining habarshysy. Tarih, filosofija serijasy. No.3(115). B. 215-220. [Seitzhan, D.K., Dukenbayeva, Z.O., Tashagyl, A. (2024) Methodological issues of recognizing a person in history and the life and work of Akseleu Seidimbek. Bulletin of Karaganda University. History, Philosophy Series. No.3(115). Pp. 215-220.] (in Kazakh)

Shoqym, G.T., Burankulova, Je.T., Muratbek, B.Q. (2024) «Qyz» genderlik konceptisining jetnomadeni erekshelikteri (qazaq, bashqurt, tatar tilderi materialdary negizinde). Abylaj han atyndagy QazHQzhaneATU Habarshysy zhurnaly, Filologija gylymdary serijasy. No.4. B. 289-304. [Shokym, G.T., Burankulova, E.T., Muratbek, B.K. (2024) Ethnocultural features of the gender concept "kyz" (based on the kazakh, bashkir, tatar languages). Journal «Bulletin. Series: Philological sciences» Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. No.4. Pp. 289-304.] (in Kazakh)

Svensson, H. (2024) Language learning, gender and education: Understanding the agency and affordances of refugee-background women with emergent literacyн. Linguistics and Education. (in English)

Torehanova, R.A., Anesova, G.G. (2021) Qazirgi qazaq qogamyndaqy er-zhigitting roli men bejnesi (aleumettik-saualnama natizheleri negizinde). QazUU Habarshysy. Filologija serijasy. No.2 (182). B. 74-85. [Torekhanova, R.A., Anessova, G.G. (2021) The role and image of a man in modern Kazakh society (based on the results of a sociological survey). Bulletin of the Kazakh National University. Philology Series. No.2 (182). Pp. 74-85.] (in Kazakh)

Vol'f, E.M. (2002) Funkcional'naja semantika ocenki. Izd-e 2-e, dop. Moskva: Editorial URSS, 280 s. [Wolf, E.M. (2002) Functional semantics assessment. Iss. 2, ed. Moscow: Editorial URSS, 280 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.02.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.03.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Ақбердіқызы У., Жиренов С.А., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.49 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-146-159

Акжан Рысбаевна Мырзатаева[1*], Қаныш Тілеужанұлы Бибеков[2], Ерол Алган[3]
[1*]докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0009-0009-4623-9934 E-mail: akzhanrisbai@gmail.com
[2]филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0003-2850-9637 E-mail: bibekov_kt@enu.kz
[3]магистрант, Оксфорд университеті, Ұлыбритания, Оксфорд қ.,
ORCID: 0009-0007-1492-5767 E-mail: ealgan@americancouncils.org.

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ «АҚЫЛДЫ» ЖӘНЕ «АҚЫМАҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІ: МӘДЕНИ КОД ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Мақалада отандық және шетелдік ғылымдағы «ақылды» және «ақымақ» ұғымдарының зерттелуіне шолу жасай отырып, осы концептілердің қазақ мәдениетіндегі сипаты, тілдегі көрінісі зерттелген. Бұл зерттеуде қазақ тілінің мәдени коды – мақал-мәтелдерді лингвомәдени және әлеуметтік аспектіде қарастыру арқылы қазақ мәдени қоғамындағы «ақылды» мен «ақымақ» шендестігінің байланысы мен мағыналық құрылымдық өзгерістерін көрсету мақсаты қойылды. Осы мақсатқа орай жұмыстың негізгі материалы ретінде мақал-мәтелдер алынды. Мақал-мәтелдер әрбір этностың әлемге көзқарасын, ақыл-парасат пен ақымақтыққа қатысты ұстанымдарын айқын көрсетеді. Зерттеудің өзектілігі де – осында. Сондықтан қазақ халқының дүниетанымында маңызды орын алатын «ақылды» және «ақымақ» концептілерін осы паремиологиялық қор арқылы талдау – тіл мен мәдениет байланысын, когнитивтік құрылымдарды танудың тиімді жолы. Зерттеу жұмысында ғылыми материалдарға сүйене отырып, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді ақылды–ақымақ шендестігі тұрғысынан салыстыру, талдау, сондай-ақ лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Соның ішінде сөздердің бағалауыштық мәні салыстырылып, семантикалық өрісі анықталды. Зерттеу нәтижелері кесте түрінде беріліп, қазақ мақал-мәтелдеріндегі «ақылды» концептісінің негізгі белгілері көрсетілді. Сол арқылы «ақымақ» ұғымын білдіретін қолданыстардың лингвомәдени сипаты ашылды. Зерттеу нәтижесінде мақал-мәтелдердің тек тұрақты тілдік бірліктер ғана емес, сонымен бірге интерпретациялық өзгерістерге ұшырайтын мәдениеттің динамикалық элементтері ретінде қызмет ететіні жөніндегі тұжырым ғылыми тұрғыдан негізделді.

Түйін сөздер: лингвоконцептология; «ақылды» концептісі; «ақымақ» концептісі; қазақ мақал-мәтелдері; қазақ дүниетанымы.

Сілтеме жасау үшін: Мырзатаева А.Р., Бибеков Қ.Т., Алган Е. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «ақылды» және «ақымақ» концептілері: мәдени код және әлеуметтік бағалау. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 146-159-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-146-159

Акжан Рысбаевна Мырзатаева[1*], Каныш Тлеужанулы Бибеков[2], Ерол Алган[3]
[1*]докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Казахстан, г. Астана, ORCID: 0009-0009-4623-9934 E-mail: akzhanrisbai@gmail.com
[2]кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0003-2850-9637 E-mail: bibekov_kt@enu.kz
[3]магистрант, Оксфордский университет, Великобритания, г. Оксфорд,
ORCID: 0009-0007-1492-5767 E-mail: ealgan@americancouncils.org.

КОНЦЕПТЫ «УМНЫЙ» И «ГЛУПЫЙ» В КАЗАХСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ: КУЛЬТУРНЫЙ КОД И СОЦИАЛЬНАЯ ОЦЕНКА

Аннотация. В статье, опираясь на достижения отечественной и зарубежной научной мысли, представлен обзор исследований концептов «умный» и «глупый», а также проанализированы их репрезентации в казахской культуре и языке. Цель исследования заключается в выявлении взаимосвязи и семантико-структурной динамики оппозиции «умный – глупый» в казахском социокультурном пространстве посредством рассмотрения паремиологического фонда – пословиц и поговорок – в лингвокультурном и социальном аспектах. В качестве основного эмпирического материала использованы пословицы и поговорки, поскольку именно паремии репрезентируют этнокультурное мировосприятие, а также ценностные установки, связанные с категорией разума и глупости. Этим обусловлена и актуальность данного исследования. Анализ концептов «умный» и «глупый», занимающих значимое место в казахской языковой картине мира, через призму паремиологического фонда, позволяет выявить глубинные связи между языком и культурой, а также реконструировать соответствующие когнитивные структуры. В работе на основе привлечения научных источников осуществлены методы

сопоставительного и семантического анализа, а также лингвокультурного интерпретирования паремий, отражающих оппозицию «умный – глупый». Особое внимание уделено сопоставлению оценочных значений языковых единиц и раскрытию их семантических полей. Полученные результаты систематизированы в табличной форме, где представлены ключевые признаки концепта «умный» в казахских пословицах. На этой основе выявлены лингвокультурные особенности языковых репрезентаций, связанных с концептом «глупый». В результате исследования обоснован вывод о том, что пословицы и поговорки функционируют не только как устойчивые языковые единицы, но и как динамичные элементы культуры, подверженные интерпретационным трансформациям.

Ключевые слова: лингвоконцептология; концепт «умный»; концепт «глупый»; казахские пословицы и поговорки; казахское мировоззрение.

Для цитирования: Мырзатаева А.Р., Бибеков К.Т., Алган Е. Концепты «умный» и «глупый» в казахских пословицах и поговорках: культурный код и социальная оценка. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 146-159. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-146-159

Akzhan Myrzatayeva[1*], Kanysh Bibekov[2], Erol Algan[3]

[1*]Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
ORCID: 0009-0009-4623-9934 E-mail: akzhanrisbai@gmail.com

[2]Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
ORCID: 0000-0003-2850-9637 E-mail: bibekov_kt@enu.kz

[3]Master's Student, Oxford University, Great Britain, Oxford,
ORCID: 0009-0007-1492-5767 E-mail: ealgan@americancouncils.org.

THE CONCEPTS OF “WISE” AND “FOOLISH” IN KAZAKH PROVERBS: CULTURAL CODE AND SOCIAL EVALUATION

Abstract. The article provides a critical overview of the concepts of “wise” and “foolish” as examined in both domestic and international scholarship, and analyzes their representation within Kazakh culture and language. The primary objective of the study is to identify the interrelation and semantic-structural dynamics of the “wise – foolish” opposition in the Kazakh sociocultural context through a linguocultural and social analysis of the paremiological corpus, specifically proverbs and sayings. Proverbs and sayings constitute the principal empirical material of the study, as they encapsulate the worldview of an ethnos and reflect its evaluative attitudes toward intelligence and foolishness. This accounts for the relevance of the research. The examination of the concepts “wise” and “foolish,” which occupy a significant place in the Kazakh linguistic worldview, through the paremiological corpus enables a deeper understanding of the interaction between language and culture, as well as the reconstruction of underlying cognitive structures. Drawing on relevant scholarly sources, the study employs comparative, semantic, and linguocultural methods to analyze Kazakh proverbs associated with the “wise – foolish” opposition. Particular attention is paid to the evaluative meanings of lexical units and the delineation of their semantic fields. The findings are systematized in tabular form, highlighting the core features of the “wise” concept as represented in Kazakh proverbs. On this basis, the linguocultural characteristics of expressions associated with the concept of “foolishness” are further elucidated. The study concludes that proverbs and sayings should be regarded not merely as fixed linguistic units, but as culturally dynamic elements subject to ongoing interpretative transformations.

Keywords: linguoconceptology; the concept of “wise”; the concept of “foolish”; Kazakh proverbs and sayings; Kazakh worldview.

For citation: Myrzatayeva, A., Bibekov, K., Algan, E. The Concepts of “Wise” and “Foolish” in Kazakh Proverbs: Cultural Code and Social Evaluation. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 146-159. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-146-159

Кіріспе

Халықтың тілі мен дүниетанымы, мәдениеті арасындағы байланыс когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану салаларында негізгі зерттеу нысандарына айналды. Халықтық тілдік мұра – әсіресе мақал-мәтелдер – ұлттың тұрмыс-тіршілігін, наным-сенімін, ойлау жүйесін және құндылықтарын шоғырландырған қазына ретінде когнитивтік лингвистика мен лингвомәдениеттану бағытындағы зерттеулерге концептілерді зерделеуге баға жетпес материал береді. Бұл мақалада «ақылды» және «ақымақ» концептілерінің практикалық бөлімде аталған екі концептінің семантикалық өрісі, сипаттамалық белгілері, ұлттық мәдени бағалауы және дүниетанымдық рөлі қазақ мақал-мәтелдері негізінде қарастырылады.

Тілдің қасиеті, сөз құдіреті жөніндегі халықтың өмірден түйген ойларын, тіл туралы мақал-мәтел, фразеологиялық сөз орамдарын т.б. метатілдік рефлексия деуге болады. Әсіресе мақал-мәтелдердегі терең пайымдаулардан сөз мәдениетінің қоғамдық-әлеуметтік тіршілікпен байланысты екені айқын аңғарылады (Уәли, 2021: 8)

Бүгінгі таңда мақал-мәтелдердің қолданыс ерекшелігі және олардың мағыналық құрылымының динамикасын анықтау үшін осы шендестікке қатысты мақал-мәтелдерді талдау маңызды.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілінің мәдени коды – мақал-мәтелдерді талдау арқылы қазақ мәдениетіндегі ақылды және ақымақ шендестігінің байланысын, мағыналық-құрылымдық өзгерістерін көрсету.

Аталған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: - «ақылды» және «ақымақ» ұғымдарына қатысты мақал-мәтелдерді жинақтау; - оларды лингвомәдени амал-тәсілдермен салыстыра талдау; - мақал-мәтелдердің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктеріне орай сипаттарын анықтау; - талдау нәтижелеріне сәйкес тұжырымдар ұсыну.

Қазақ халқының дүниетанымын көрсететін рухани құрылымдар ретінде концептілерді жан-жақты зерделеу қажет. Концепт когнитивтік лингвистикада адамның танымдық тәжірибесі мен мәдени білімін жинақтайтын менталды құрылым ретінде қарастырылады. Ол тілдік бірліктер арқылы вербалданып, ұжымдық санадағы құндылықтар жүйесін, ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін танытады. Ғылымда концептіні мәдениеттің санадағы көрінісі ретінде сипаттаса, В.А. Маслова (2001) оның тіл, мәдениет және ойлау жүйесінің тоғысындағы кешенді бірлік екенін көрсетеді. Осыған байланысты мақал-мәтелдер құрамындағы концептілер халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, бағалау жүйесін және дүниені қабылдау ерекшеліктерін айқындайтын тілдік дереккөз ретінде бағаланады (Кириллова, 2012).

Мақал-мәтелдерді аталған шендестік шеңберінде қарастырып, әлемдік тілдік бейнесіне үңілу халықтың әлемді қабылдау жолдарын көруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар адам мінез-құлқының мәдени негіздерін түсінуге, сондай-ақ жекелеген ұлттық концептосфераларға тән спецификалық және әмбебап сипаттарды айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі заманғы ғылымда қарқынды дамып келе жатқан лингвомәдениеттану парадигмасы шеңберінде «ақылды» және «ақымақ» концептілерін қарастыру негізді болып табылады. Зерттеуге алынған «ақылды» концептісі когнитивтік талдау, интеллектуалдық концептосфера, гендерлік лингвистика мен түркі тіл білімі тұрғысынан алғанда кешенді түрде қаралатын өзекті мәселе екені сөзсіз (Бақытжанова, 2023).

Кез келген мәдени кеңістікке енгенде, біз ең алдымен оның басты субъектісі – адамға, тұлғаға назар аударамыз. Шынайы болмысты танып-білу, қоршаған ортаны адекватты қабылдау қабілеті ретінде түсінілетін «ақылды» және осы нормаға сәйкес келмеуді білдіретін «ақымақ» ұғымдары адамзаттық коммуникацияда көне заманнан бері тұрақты түрде көрініс тауып келеді. Ол ойымызды қарастырылып отырған концептілерге түсіндірме сөздіктерде мынадай анықтамалар арқылы негіздеуге болады:

Ақылды

Есті, парасатты, сана сезімі жоғары. Ол кемпірі ақылды болса, енді Жұмағұлды бауырына тартуы керек емес пе? – деді. Әміре бұл сөздің жарыққа шығып, көп жұрттың талқысына түскенін жаратпайды (Сөздікқор порталы);

Ақымақ

Жөн білмейтін ессіз, ақылы аз.

Ой-өрісі нашар, ақылға көнбейтін, ұнамды қасиеттерден жұрдай, жөн білмейтін адамға қарата айтылатын сөз.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ақымақ сөзіне былай анықтама берілген: сын. Ессіз, жөн білмейтін, парықсыз адам. Жаманға барсаң, қор боп ұмыр өтер, ұстайды ол ақымақ күңнен бетер, күн шығып, ай да туып, көз ашылып, бұл қайғы сорлыдан қашан кетер? (Сөздікқор порталы).

Берілген анықтамалардан байқайтынымыз, «ақылды» мен «ақымақ» концептілерін талдау арқылы белгілі бір мәдениет өкілінің дүниеге деген көзқарасы мен мінез-құлқын ашып, қазақ болмысының негізгі белгілерін нақтылауға мүмкіндік береді. Зерттеудің гипотезасы – «ақылды» және «ақымақ» концептілері қазақ тілі мен мәдениетінде негізгі және мәдени ұғымдар болып саналады, ал оның семантикалық және құрылымдық сипаты тек кешенді салыстырмалы талдау арқылы толық ашылады.

Материал және әдістер

«Ақылды» және «ақымақ» концептілеріне қатысты деректер «адам» өзегінің маңызды құрамдас бөлігі, оның рухани кеңістігі арқылы әлем жөніндегі тұтас түсініктер жүйесімен өзара байланысады. Десек те концептологияның жаңа сала ретінде көпқабатты, менталды феномен ретіндегі күрделілігіне байланысты концептілер мазмұны, құрылымы, мағынасы жағынан бірізді зерттелмей келеді. И.В. Кириллованың «Лингвокультурологическая специфика когнитивной оппозиции ум – глупость в русской языковой картине мире» (2012) еңбегінде осы ақылды-ақымақ шендестігін әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан зерттеуі осы мақалада теориялық негіз ретінде алынды.

Зерттеу нысаны: Сөздікқор порталы материалдары негізінде жинақталған қазақ тіліндегі әлем бейнесінің фрагменттері, сондай-ақ «ақылды-ақымақ» концептілерін репрезентациялайтын тілдік бірліктер.

Зерттеу жұмысында алдымен фразеологиялық, мақал-мәтелдер жинағынан концептілерге қатысты мысалдар қолма-қол теріліп, жалпы тілдегі шендестікті репрезентациялайтын 253 мақал-мәтел іріктеліп алынды. Іріктеу барысында бірліктердің семантикалық мазмұны, бағалауыштық сипаты, мәдени-танымдық ерекшеліктері, сондай-ақ концептуалдық қарама-қарсылықты айқын көрсету деңгейі ескерілді. Сонымен қатар қайталанатын, мағыналық жағынан ұқсас және зерттеу мақсатына тікелей сәйкес келмейтін бірліктер іріктеуден шығарылды. Таңдалған материал зерттеудің нәтижелілігіне оң ықпал етті.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу жұмысында «ақылды» және «ақымақ» концептілеріне байланысты мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерді айқындау үшін біршама лингвистикалық амал-тәсілдер қолданылды. Атап айтқанда, концептуалдық талдау әдісі, салыстырмалы әдіске басымдық берілді. Осының негізінде ақылды мен ақымақ, даналық пен надандық ұғымдарының өзара байланысы мен айырмашылықтары зерттеліп, қолданыстағы мақал-мәтелдердегі ақылды адам мен ақымақ адам белгілері топтастырылды. Аталған тәсілдер мен қатар сипаттау және жүйелеу тәсілдері арқылы деректердің семантикалық, бағалауыштық ерекшеліктері кесте арқылы ұсынылып, нақты мысалдармен сипатталды. Осы орайда лингво-мәдени талдау әдісі қарастырылған концептілердің, қазақ дүниетанымы мен мәдени құндылықтар жүйесіндегі орнын айқындауға ықпал етті. Зерттеу нәтижелері жүйелі ұсыну мақсатында сызба берілді.

Әдебиетке шолу

Зерттеу мақаласының тақырыбы мен мазмұнына сай осы бағытта жүргізілген отандық және шетелдік зерттеулер қатары мол. Сол зерттеулерді ғылыми негіздерді анықтай отырып, тілдегі шендестіктер туралы тұжырымдарды саралай келе, жаңашыл бағыттағы еңбектерге де назар қойылды.

Әлемнің тілдік бейнесінде бұл концептілер когнитивтік оппозиция құрай отырып, адамның интеллектуалдық мүмкіндіктерін сипаттайды. Аталған концепттердің ядросын тек «адамның белгілі бір зиятркерлік қабілеті» деген мағына ғана емес, сонымен қатар «әлеуметтік-мінез-құлықтық сипаттама» семантикасы да құрайды деп пайымдауға негіз бар.

«Ақылды» және оған қарама-қарсы ұғымдарды зерттеуде әдетте мақал-мәтелдер, ертегілер, әдеби мәтіндер және сөздік деректері қолданылады. А.Бақытжанова және әріптестері (2023) түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерден тұратын материалдарды алып, «ақыл» концептінің гендерлік ерекшеліктерін көрсететін когнитивтік модельдерді зерттеген. Қ.Т. Бибеков пен Л.М. Оразғалиева (2025) Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі тілдік бірліктер арқылы «ақылды» және «надан» концептілерінің өрісін талдаған. Сонымен қатар тілдік анықтамалар сөздіктерінен алынған мағыналарды талдаудың да өз маңызы бар. Мысалы, Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «ақыл» сөзі «адамның ойлау қабілеті, сана-сезім», «пікір, пайдалы кеңес», «дұрыс шешім, амал» деген мағыналарды қамтиды.

Осы негіздемелерге сәйкес ақылды және ақымақ ұғымдарын зерттеу үшін жұмысының негізгі материалы ретінде мақал-мәтелдер жинақтары алынды. Оған қоса фразеологиялық сөздік, түсіндірме сөздік, мәтіндерден де мысалдар жинақталды. Ал бұл материалдарды талдаудың теориялық негізіне бұған дейін жарияланған Г.С. Исаева (2022) еңбегінде паремиологиялық

материалдар мен тұжырымдары да алынды. Сондай-ақ бұл бағыттағы жоғарыда аталған Қ.Картжан зерттеуінде ертегі дискурсындағы «ақыл – mind» концептісінің когнитивті лингвистика мен лингвоконцептологияға қатысты еңбегін де атауға болады. Бір қызығы, мұнда авторлар «Ер Төстік» ертегісі мен ағылшын тіліндегі «The Three Heads of the Well» ертегі дискурсындағы ақыл/mind концептісі арқылы дүниенің әмбебап бейнесі мен ұлттық ерекшелікті көрсетуді мақсат ете отырып, оппозиция әдісі басшылыққа алынады (Картжан т.б., 2022). Осындай мазмұнда М.К. Абаева, А.Баймұханова (2022) зерттеуінде «ақылды», «ақымақ» ұғымдарын орыс және қазақ тілдерінде салыстырып, қазақ танымындағы ақылдың құндылығы мен ақымақтың кемсітілуі шендестіріледі.

Шендестік мәселесіне келгенде, ғалым Е.Селиверстова (2020) типологиялық тұрғыдан туыс емес, байланыссыз тілдерде ақылды мен ақымақ сынды бинарлық жұптардың тұрақты түрде қайталанатын көрсетеді. Бұдан мақал-мәтелдер дискурсында ортақ концептуалдық және бағалау құрылымдары бар екендігін байқауға болады. Ал бұл ойдың осы зерттеу мақалдарды талдауда ұлттық-мәдени ерекшелігін бейнелейтінін, екінші жағынан әлеуметтік баға берудің әмбебап үлгілерін негіздеуге ықпалы бар.

Қазақ тіл білімінде басқа да концептілердің зерттелу жолдарына қарасақ, И. Байсыдық, А. Нұрбаева, Р. Жетібай (2025) мақаласында «қонақ» концептісінің көпқабатты когнинивті-бағалауыштық құрылым екенін көрсетеді. «Қонақ» ұғымының тілдік репрезентациясы әлеуметтік қарым-қатынастың мәдени спецификалық сценарийлерін және құндылықтар жүйесін бейнелейді. Бұл зерттеу осы мақалада «ақылды-ақымақ» концептілерін шендестік ретінде ғана емес, мәдени тұрғыдан қалыптасқан әлеуметтік пайымдау көздері үлігісінде тәпсірлеуге мүмкіндік береді.

Қазақ зерттеулерінде де концептілік талдау кең қолданыс табады. Мысалы, Бақытжанова (2023) «ақыл» концептісі мен оның гендерлік қырларын когнитивтік модельдер арқылы көрсетеді; ол әйелдің мақтанышы ретінде сұлулық, ердің иелігінде – ақыл болып саналатынын анықтаған. Өңірлік зерттеулерде Абайдың шығармалары үшін «ақылды» мен «надан» қарама-қарсылық ұғымдары лингвоконцептологиялық әдістермен зерттелген.

Қазақстандық ғалымдар «ақыл» концептісі адам түсінігінің маңызды элементі және ол когнитивті мәдени аспектілерді біріктіреді дейді. Мәселен, Г. Исаева (2015) ақылды концептісін үш мағыналық топқа бөледі:

1. Ойлау қабілеті, сана сезім;
2. Пайдалы кеңес, ақыл;
3. Қиындықтан шығу жолы, амал.

Байқағанымыздай, зерттеуші қазақ дүниетанымындағы ақылдың маңызын осы бөлініс негізінде көрсетеді. Ал К. Картжан (2022) концептіні зерттеуде когнитивті тәсілді және салыстырмалы типологиялық әдістерді қолданғанды жөн санайды. Енді батыстық мәдениеттанушылар мен психолингвистер (Лурия) концептіні жалпыадамзаттық мәдени контексттіде қарастырады.

«Ақылды» концептісі «ақылды, ғалым, білімді, есті, ер, хаким» секілді лексемалармен, «Надан» концептісі «білімсіз, қырсық, шәгіз, мақтаншақ, ақылсыз, қайғысыз» лексемалармен ұштасады. Мұндай тұжырымдар «ақылды» және оның қарсы ұғымдарының этникалық мәдени контексте әрқилы көрініс табатынын көрсетеді. Сонымен қатар концептология саласында Пименова мен Кондратьева (2011) сияқты зерттеушілер концептілердің жалпы теориялық негіздерін талдаған, ал шетелдік ғалымдар (Мишин, 2007; Гафиатуллина, 2012; Кириллова, 2012) «ум/ақыл – глупость/ақымақтық» сияқты концептілерді неміс, ағылшын, татар, орыс тілдерінде зерттеген.

Шетелдік зерттеулерде Шығыс Славян тілдеріндегі библиядағы мақал-мәтелдердің мәдени таным мен күнделікті ауызекі қолданыс негізінде формалық және семантикалық варианттары пайда болғанын айтылады (Ignatieva, 2025). Бұл ой біздің зерттеуіміздің мақал-мәтелдердегі «ақылды», «ақымақ» концептілерінің де атадан балаға беріліп, тілде сақталғанын ғана емес, сондай-ақ жергілікті бағалау жүйесіне, әлеуметтік нормаларға, және когнитивтік категорияларға әсер ете отырып мәдени реинтерпретациядан өткендігі жөніндегі идеясын толықтыра түседі.

С. Волошина (2020) концептінің тілдік құрылымдалуын және диалект дискурстарында мәдени интерпретациялануын көрсете келе, мәдени тұрғыдан маңызды лексемалардың концептуалдық, аксиологиялық қабаттарын талдайды. Осылайша, дәстүрлі паремиологиялық зерттеулерде *«ақылды»* және *«ақымақ»* ұғымдары мәдени тұрғыдан қалыптасқан бағалау категориялары ретінде қарастырылады. Ал қазіргі цифрлық коммуникацияда ақымақ сөзінің қолданыс ерекшелігі өзгеріп, ол адам мен технология байланысы аясында қолданушының өкпе-ренішін көңіл толмаушылық ойын білдіретін прагматикалық маркер есебінде қолданыла бастады (Biermann, Schweiger, Jentsch, 2019). Мұндай айырмашылық мақалдардағы моральдық, мәдени негізді бағаның цифрлық аяда жағдаяттық және аффектив бағаға қарай өзгеру үдерісін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда аталған концептілерді тарихи және әлеуметтік аспектіден уақыт пен мәнмәтінге қарай өзгермелі концептілер ретінде қарастыру қажеттігі туындайды (Салқынбай, 2024).

Нәтижелер және талқылау

«Ақылды» және «ақымақ» концептілерін шендестік (оппозиция) ретінде қарастырар болсақ, олар бір-біріне қарама-қарсы жұп ретінде назарға алынады (Гафиятуллина, 2012). Ғалымдардың ойынша әрбір ұлт тілінде міндетті түрде ақылды мен ақымаққа байланысты базалық танымдық ұғымдар кездеседі. Бұл ойдан ақылды мен ақылсыздың кез-келген қоғамда өзіндік белгілері бар екендігін аңғарамыз. Ғалым И.В. Кириллова (2012) орыс дүниетанымындағы аталған ұғымдар (ум, глупость) арасындағы когнитивті оппозицияны қарастырған.

Қазақ мақал-мәтелдері мен фразеологизмдерінде ақылды адамды мадақтауды ал, ақымақтыққа бей-жай қарауға болмайтының ұғындыру үрдісі жиі кездеседі. Мәселен, Абай шығармаларындағы ақылды және надан концептілері лексемалар деңгейінде де қарама-қарсы қолданылады (Бибеков, 2025). Кейбір мақал-мәтелдерде ақылсыз ағайын жаумен тең, ақылдыдан үйрен деген шендестік осы жағдайды сипаттайды. Мұндай шендестікті талдау арқылы адамның ақылдылығы мен ақымақтығы күнделікті өмірде әлеуметтік қырынан бағаланатының көрсетеді.

«Ақылды» және «ақымақ» концептілерінің мағыналық құрылымдарының өзіндік динамикасы бар. И.В. Кириллова зерттеуіне сүйенсек, ақыл ұғымы әуелде аңғару, түсіну мағынасымен байланысты болған. Ежелгі тілдік санада ақыл адамның жанымен бірге қарастырылып, рухтың ажырамас бөлігі ретінде танылған. Уақыт өте келе, бұл ұғымның семантикалық ауқымы кеңейіп XIX ғасырдың соңына қарай ақыл немесе ақыл адамның ойлау қабілетін көрсететін, зияткерлік үдерістерді жүзеге асыратын кеңістік, тіпті тұлғаның тұтас сипатын көрсететін белгі ретінде қабылдана бастады. Ал «ақымақ» концептісінің мазмұнында диахрондық жағынан әуелдегі физикалық қабылдауға қатысты мағынадан танымдық деңгейдегі адамның ойлау қабілетінің жеткіліксіздігі, түсінбеу семантикасына қарай ауыса бастаған. Бұл ақылды мен ақымақ ұғымдарының тілдік санада бір-біріне қарама-қарсы бірақ бір-бірімен байланысты когнитивтік шендестік ретінде қалыптасқаның көрсетеді.

Жоғарыда «ақылды» концептісінің кең өрісті қамтитыны атап өтілді, оған қоса Гафиатуллинаның ақыл сөзінің мағыналық топтары аталды. Мақал-мәтелдерде осы үш қыр да (ойлау қабілеті, кеңес беруші, қиындықтан шығу жолы) көрініс табады. Зерттеушілердің пайымдауынша, қазақ дүниетанымында «ақылды» концептісі мына негізгі семантикалық тармақтармен сипатталады: ойлау қабілеті, сана-сезім (интеллектуалдық деңгей, зерде), адамның зиялылық қасиеттері (парасат, білімдарлық, көрегендік), ақыл мен білімнің арақатынасы, сондай-ақ әлеуметтік-қоғамдық қызметі (ақылдың қоғамдағы рөлі, ақыл-кеңес беру) (Полищук, 2012). Расында, көптеген мақалдар ақылдың адам өміріндегі сан қырын бейнелейді: бір жағынан *«Ақыл – дария, алсаң да таусылмайды»* деп білім-парасаттың сарқылмас қазына екені айтылса, екінші жағынан *«Ақыл көпке жеткізер, өнер көкке жеткізер»* деп ақылдың практикалық пайдасы да мадақталады.

«Ақылды» концептісіне қатысты белгілер: Қазақ тілдік санасында «ақылды адам» образы ең ізгі, оң қасиеттермен ассоциацияланады. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді талдау негізінде ақылды кісі келесі белгілермен сипатталатыны анықталған: мейірімділік, адалдық, сабырлылық, шыдамдылық, кішіпейілділік, сыйластық, сөзге шешендік, тапқырлық, батылдық

(Бақытжанова, 2025). Яғни ақылды адам – зерек, парасатты, сабырлы, ақылға жүгінеді, ұстамды және көреген. Мысалы, халық даналығында *«Ақылдының сөзі қысқа, айта қалса – нұсқа»* деп, ақыл иесінің ойды нұсқалы, мәнді түрде жеткізетін сабыр-қайратын көрсетсе (Мақал-мәтелдер, 2016), *«Ақылы асқанды аға тұт»* деп, ақылдылығы жағынан басым адамды туысыңдай көріп құрметтеу қажет деген өсиет айтылады (Alefirenko, 2010). Сондай-ақ *«Ақылды адам ақымақтан да бірдеңе үйренеді»* деген мақал ақылдының білімқұмарлығын, ашық ойлығын аңғартады (Павлов, 2013). Ақылдың қазақ дүниетанымындағы репрезентациясын зерттеген Д.С. Рыспаева (2022) ақылдының кейіпкерлерін, атап айтқанда, Қарашаш пен Жиренше шешенге қатысты мәтіндер арқылы талдайды.

Қазақ мәдениетінде ақыл тек білім өлшемі емес, сонымен бірге имандылық пен намыс ұғымдарымен тығыз байланысты екені де байқалады (Chunyi Lei, 2020). Мысалы, парасат сөзінде намыс, ар ұғымы да қабаттасып, «намысын жерге таптамау» тек ақылды адамның қолынан келетіні ескертіледі. Бұл ерекшелік халықтық тілдік қолданыстарда да көрініс табады. Мәселен, *«Ақылды адам арын сата алмайды», «Парасатты ерге намыс серік»* мақал-мәтелдерінде ақыл мен адамгершілік сапалар өзара сабақтастықта беріледі. Сондай-ақ *«Ақыл – жастан, асыл – тастан»* мақалында ақыл адамның жас ерекшелігіне тәуелді емес рухани құндылық ретінде танылады. Осыдан «ақылды» концептісі ақыл-парасат, білім және моральдық құндылықтар синтезінен құралған кемел адам бейнесін қалыптастырады деген тұжырымға келеміз.

«Ақымақ» концептісінің семантикалық өрісіне келер болсақ, «ақылды» ұғымына қарама-қарсы тұрған «ақымақ» концептісі қазақ тілінде ақыл-ойдың кемшілігін, сананың жетіспеушілігін білдіретін жиынтық ұғым. Бұл концептінің семантикалық өрісін «ақылсыздық» түсінігінің түрлі қырлары құрайды: ойсыздық, санасыздық, надандық, есерсоқтық, аңғалдық және қисынсыз қылық сияқты мағыналар. Мәселен, қазақ мақалдары ақылсыздықты бейнелеу үшін жиі *«бас», «ми»* образдарын теріс коннотацияда қолданады: *«Баста ми болмаса, екі аяққа күш түседі»* дейді. Сол сияқты *«Ақылсыз жігіт – ауыздықсыз ат»* деп ақылсыз кісі жүгенсіз атқа теңеледі. «Ақымақ» концептісіне қатысты сипаттамалық белгілері мақал-мәтелдерде анық көрініс тапқан. Қазақ танымында ақымақ адам – әдетте жеңілтек, орынсыз мақтаншақ немесе ашушаң, кез келген жылтыр нәрсеге еліктеп, түпкі нәтижесін ойламайтын әпербақан: *«Ақымақтың ақылы көзінде»* деп, үстірт нәрсеге құмарды айтса, *«Ақымаққа жылтыраған бәрі алтын»* деп, алдамшы сыртқы түрге алданатынын бейнелейді.

Ақымақтың тағы бір белгісі – сақтықтың жоқтығы, артын ойламау. *«Ақымақ артын ойламас, аласа суға бойламас»* деген мақал оны көзсіз, аңғал әрекетке бейім деп сипаттайды. Сонымен бірге ақымақ түсінбес, ұқпас жан ретінде көрінеді: оған айтқан ақыл далаға кеткен оқпен тең (*«Ақымаққа айтқан сөз – далаға атқан оқ»*). Өркөкіректік пен қырсықтық та ақымақтың белгілерінен: талай мақал ақымақтың өзімдікі ғана дұрыс деп қарсыласатынын көрсетеді және оны түзету мүмкін емес дейді (*«Ақымақты үйрету – өліні тірілту»*). Жалпы алғанда, ақымақ концептісі қазақ тілдік санасында ақылдан кенде адамның күлкілі әрі қауіпті бейнесін жинақтайды: ондай жан *түсінуден, жөн қабылдаудан қалған*, көбіне мәнсіз сөйлеуге құмар (*«Ақымақ сөйлей қалса, ақылға қонбайтын қайдағыны айтар»* деп келетін әзіл сөз бар), әрі өз қатесін мойындамайтын бірбеткей болып суреттеледі.

Ақылды және ақымақ концептілерінің бағалауыштық мәніне келсек, қазақ қоғамында ақылдылық – ең жоғары бағаланатын құндылықтардың бірі, ал ақымақтық – теріс қасиет ретінде жағымсыздыққа тап болу, жөнсіздік, адасу нышаны ретінде қарастырылады. Мақал-мәтелдер бұл екі ұғымның аксиологиялық (бағалауыштық) полюстерін айқын көрсетеді. Халық даналығы бойынша, *«Дүние ақылдыға жарық, ақылсызға тамұқ»*, яғни ақылды үшін дүние гүлстан, ал ақылсыз үшін тозақ секілді. Ақыл – адамды жақсылыққа жеткізетін жарық нұр, Құдайдың адамға берген ең үлкен сыйы саналады. Сондықтан қазақ ұғымында *«ақыл – құдайдың сыйы»* деп қадірлейді. Керісінше, «ақымақ» болу – Алланың адамға жазасы: *«Құдай адастырғанда – ақылынан айырады»* деген сенім бар. Мақал-мәтелдердің мазмұнына үңілсек, “ақылды” әрдайым жағымды контексте көрініп, мадақталатынын, ал “ақымақ” күлкіге ұшырап, сын нысаны болатынын көреміз.

Зерттеулер де қазақтар ақылдыны аса құрметтеп, ақымақ әрекеттен барынша аулақ болуды

насихаттайтынын растайды. Мысалы, *«Ақылдыға ишара, ақымаққа таяқ»* деген сөзде ақылды адамға жұмсақ ескерту жеткілікті болса, ақымаққа қатал шара қолданбаса түсінбейді делінген. Сол сияқты *«Ақымақпен астаспа, ақылдымен қастаспа»* деген мәтел ақылдымен жауласып опа таппайтыныңды, ал ақымақпен дос болсаң қадір-қасиетің кететінін ескертеді. Осы тұрғыдан қазақ қауымында ақылды – оң, қадірлі ұғым (мадақтау, жақсы сипат арқылы беріледі), ал ақымақ – теріс, жағымсыз ұғым (келеке, негативті салыстыру арқылы көрінеді).

Ақылды пен ақымақтың қоғамдағы орны және дүниетанымдық рөлі

Ақылдының қоғамдағы рөлі. Дәстүрлі қазақ қоғамында ақыл иелері ел ағасы, кеңесші, шешен би ретінде маңызды әлеуметтік қызмет атқарған. Мақал-мәтелдерде ақыл иесінің мәртебесі ерекше көрсетіледі: ақылды адамға жұрт жүгініп, кеңес сұрайды (*«Көп ақылында көл, аз ақылында шөл»* дегенде көптің кеңесі – көлдей мол деп дәріптеледі). Хан қасында ақылды кеңесші болса, *«қара жерден кеме жүргізер»* деген сөз бар, яғни кез келген қиын істі ақылмен шешуге болады (Асықова, 2013).

Бұл ақылдылардың қоғам тірегі, тәртіп пен дамудың кепілі екенін білдіреді. Сондай-ақ ақылды қазақ дүниетанымында рухани кемелдікпен теңестіледі: ақылды кісі тек өз пайдасын емес, халқының қамын ойлайтын парасат иесі. Мысалы, А. Құнанбаев «Ғылым таппай мақтанба...» өлеңінде ақыл, ғылым, сабыр, рақым сияқты қасиеттерді адамзаттың асылы деп үйретеді. Демек ақылдылар – қоғамның қайнар бұлағы, алға жетелеуші күші. Бұған ертегілердегі белгілерін қоссақ, ақыл концептісі мұнда амал-айла табуға қатысты қолданылады екен (Қартжан, 2022). Ғалымдардың зерттеуінше, ағылшын ертегілерінде ақыл айладан гөрі, оң пікір білдіру, жөн көрсете білумен байланысты.

Қазақ мәдениетінде ақыл иесіне жас ерекшелігіне қарамастан құрмет көрсетілгені байқалады: жоғарыда айтылған *«ақылы асқанды аға тұт»* қағидасы – соның дәлелі. Яғни дүниетанымдық тұрғыда ақылды болу – тәрбие мен тәртіптің, прогресс пен руханияттың негізгі өлшемі, ұлттық идеалдың бір құрамдас бөлігі.

Ақымақтың қоғамдағы орны. «Ақымақ» қазақ қоғамында сөгіске ұшыраған, келеңсіз әрекеттің бейнесі. Мақал-мәтелдерде ақымақ адамдардан сақтандыру, оларды қауіпті, зиянды деп суреттеу басым. Мәселен, *«ақымақтан арқан бойы алыс жүр»* деп ақылсыздан мүмкіндігінше алыстау керектігі ескертіледі (Polishchuk, 2012). Ақымақ – қоғамға пайдасы жоқ, керісінше зияны тиюі мүмкін тұлға. Оны достыққа да, істес тірлікке де жолатпауды жөн санайды (*жаманмен / ақымақпен жолдас болсаң – тіріде көрген қорлығың, өлгенде көрген сорлығың*). Дүниетанымдық тұрғыда қазақ үшін ақымақтық – тәртіпсіздік пен хаос бастауы.

Ақымақ адам өзіне ғана емес, айналасына залал келтіруі ықтимал: мысалы, бір жалған қылығы бүкіл ауылға сөз, бүкіл елге күйе жағуы мүмкін деп астарлайды (*қазанның күйесі жұғады, ақымақтың бәлесі жұғады*). Сондықтан қазақ қоғамында ақымақ болмау, ондай қылықтан сақ болу әркімнің парызы ретінде қарастырылған. Фольклорлық шығармаларда да ақымақ бейнесі көбінесе күлкілі кейіпкер не сабақ болатын мысал түрінде беріледі (мәселен, Алдаркөсе шығармаларында ақымақ байларды алдап кету арқылы халық ақылы жеңілдерді келемеж етеді). Бұдан байқайтынымыз, ақымақтық – қазақ дүниетанымында жағымсыз әлеуметтік құбылыс, ол жеке адамды абыройынан айырып, түптеп келгенде қоғамның да тұтастығына нұқсан келтіреді деп түсінілген (Kaşapoğlu, 2020). Бұл екі концептінің қарама-қарсы сипаты қазақтың ұрпағына берген тәрбиелік үндеуінде анық байқалады: *ақылды бол, ақымақ болма* деген сарын – мақал-мәтелдердің түйінді өнегесі (Кесте 1).

Кесте 1 – «Ақылды», «ақымақ» концептілерінің салыстырмалы кестесі
Таблица 1 – Сравнительная таблица концептов «умный» и «глупый»
Table 1 – Comparative Characteristics of the Concepts “Wise” and “Foolish”

Қырлары	*«Ақылды» концептісі (оң мәнді)*	*«Ақымақ» концептісі (теріс мәнді)*
семантикалық өрісі	– ойлау қабілеті, сана (интеллект, зерде) – парасат, даналық (терең ақыл, өмір	– ақылсыздық, ойсыздық (интеллектінің төмендігі) – надандық (білімсіздік, тоғышарлық)

	тәжірибесі) – ақыл-кеңес (пайдалы насихат, шешім жолы) – құндылықтармен байланыс (намыс, ізгілік)	– аңғалдық, жеңілтектік (естиярсыз мінез, алданғыштық) – өркөкіректік (өзіне қатты сену, қателігін көрмеу)
сипаттамалық белгілері	– зеректік (алғыр, ұғымтал) – сабырлылық (өзін тежей білу) – парасаттылық (ойшыл, көреген) – кішіпейілділік (кеңпейіл, инабатты) – білімділік, түсінгіштік	– жеңілтектік (ойсыз әрекетшіл, тұрақсыз) – қиқарлық (кінәмшіл, қырсық) – түсінбестік (ақыл айтуға көнбейді) – мақтаншақтық (өзін тым жоғары бағалау) – ашушаңдық (ызаға тез берілу)
бағалауышты қ мәні	– оң, жоғары баға (қадір-қасиет) – мадақтау, үлгі тұту (ақыл құдайдың сыйы деп саналады) – қоғамда құрмет пен мәртебе (ақылдыны ел сыйлайды)	– теріс баға (кері тартқыш қасиет) – күлкі, әзіл нысаны (ақымақтық ақылсыздықтың үлгісі ретінде келтіріледі) – қоғамда беделсіз, жағымсыз бейне (ақымақтан аулақ жүр деген кеңес)
қоғамдық рөлі	– кемел тұлға, тәрбие мен тәртіп көзі – ақылшы, кеңесші, басшының тірегі – ұлттық идеалдың белгісі (дана, әділ би, ақылгөй абыздар)	– қауіпті тұлға, бүлік пен келеңсіздіктің көзі – әлеуметтік сын нысаны (мазақ етіледі) – үрейлендіру құралы (жастарды ақымақтықтан сақтандыру мысалы)

Кесте 1-де «ақылды» және «ақымақ» концептілерінің семантикалық, бағалауыштық және әлеуметтік қырларының қарама-қарсы сипатта көрініс беретінін көреміз. Кесте мазмұнына сәйкес, «ақылды» концептісі қазақ дүниетанымында *парасат, сабыр, білім және адамгершілік* құндылықтарымен сабақтастырылса, «ақымақ» концептісі *ойсыздық, надандық және әлеуметтік жағымсыз мінез-құлықпен* байланыстырылған. Бұл қарама-қарсылық мақал-мәтелдер арқылы халықтың тәрбиелік ұстанымдарын, қоғамдық нормаларын және тұлғаға қатысты бағалау жүйесін айқындайды.

«Ақылды» концептісінің мақал-мәтелдердегі бейнесін осы концептілік қырлар негізінде қарастырсақ, мақал-мәтелдерінде ақылды адам сабырлы, ойлы, әлеуметтік жауапкершілігі жоғары, өзін және ортасын тәрбиелей алатын тұлға ретінде сипатталады. Ақыл тек танымдық қабілет емес, қоғамда өмір сүрудің мәдени механизмі ретінде танылады (Кесте 2).

Кесте 2 – Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «ақылды» концептісінің негізгі белгілері
Таблица 2 – Основные признаки концепта «умный» в казахских пословицах и поговорках
Table 2 – The Main Features of the Concept “Wise” in Kazakh Proverbs and Sayings

Мәдени-когнитивтік белгі	*Мақал-мәтелдердегі көрінісі*	*Концептуалдық мәні*
Сабыр, асықпау	Ақыл – адам көрігі, Ақылдың сабыр серігі.	Ақыл – ойлы әрекет.
Тыңдай білу, түсіну	Ақылдыға айтса, білер.	Ақыл – қабылдау мен ұғыну.
Әлеуметтік бағдар	Ақымақпен жараспа, Ақылдыдан адаспа. Ақылды көрші – төрің, Ақымақ көрші – көрің. Ақылды отқа қарайды, Ақымақ қазанға қарайды.	Ақылды адам – әлеуметтік үлгі.
Таңдау	Ақылдымен отыру – ақымаққа жаза, Ақымақпен отыру – ақылдыға тозақтан жаман қаза.	Ақыл – ақымақ қорқатын нысан.
Даму, өсу	Ақылдыға ишарат, Ақымаққа тоқпақ. Ақылдыға жақындас, Ақылсыздан өз басыңды алып қаш.	Ақыл – динамикалық құбылыс.
Біліммен байланыс	Ақымақ ішкен-жегенін айтады,	Ақыл мен білім – кемелдік.

	Ақылды көрген-білгенін айтады.	
Билік пен жауапкершілік	Ақылдыға сөз ерер, Ақылсызға бөз ерер.	Ақыл – басқару талабы.
Ар-намыспен сабақтастық	Ақылды арын қорғайды. Ақылды «көндім» десе, Ақымақ «жеңдім» дейді.	Ақыл – моральдық бақылау.
Ақылдың құндылығы	Ақылдан артық байлық жоқ, Ақылдан асар амал жоқ, Батылдар алмас қамал жоқ. Ақыл – гауһар бағасыз, Ақымақ – ауру дауасыз.	Ақыл – байлық.

Кесте 2-дегі деректер «ақылды» концептісінің қазақ дүниетанымында көпқабатты мәдени-когнитивтік құрылым ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Мақал-мәтелдерде ақыл тек адамның ойлау қабілетін білдірмейді, ол әлеуметтік қатынасты реттейтін, мінез-құлықты бақылауға бағыттайтын және *«тұлғаның қоғамдық орнын айқындайтын тетік»* қызметін атқарады. Кестеде берілген тілдік деректерге сәйкес, ақылды адам көбіне сабырлы, жауапкершілігі жоғары, ортаға бейімделе алатын әрі моральдық ұстанымы берік тұлға ретінде бағаланады. Бұл қазақ мақал-мәтелдерінде ақыл ұғымының білімнен гөрі әлеуметтік және этикалық мазмұнмен тығыз байланыста концептуалданғанын аңғартады.

Қазақ дүниетанымында ақылды адам – тек «көпті білетін» емес, – ұстамды, қоғамға пайдалы, ар мен жауапкершілікті бірінші орынға қоятын тұлға (Сурет 1).

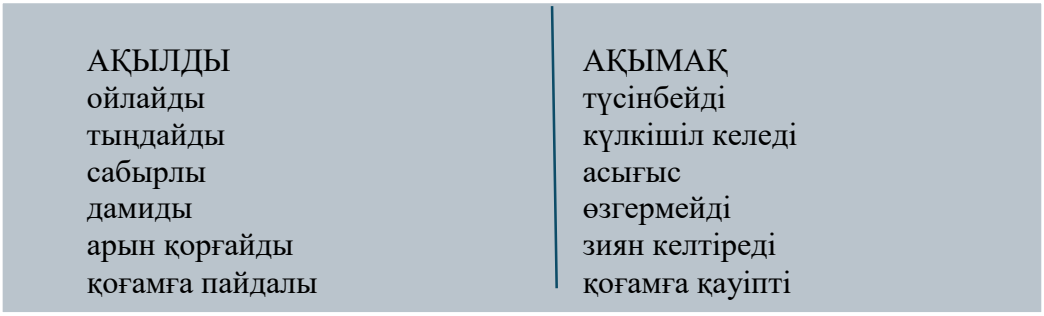

Сурет 1 – «Ақылды – ақымақ» концептілік жұбы
Рисунок 1 – Концептуальная пара «умный – глупый»
Figure 1 – The Conceptual Pair “Wise – Foolish”

Бұл сурет қазақ тілдік санасында «ақылды» және «ақымақ» ұғымдарының қарама-қарсы, бірақ өзара байланысты концептілік жұп құрайтынын көрсетеді. «Ақылды» концептісі ойлау, тыңдай білу, сабыр сақтау, даму және ар-намысты қорғау сияқты когнитивтік және моральдық қасиеттер арқылы сипатталады. Оны мына мысалмен бекітуге болады:

Екі мақұл дауласса, сөздері асқар ала таудай болар

Бір тентек бір ақылды таласса, атысқан жаудай болар.

Ал «ақымақ» концептісі түсінбеу, асығыстық, рефлексивті емес әрекет, өзгермеу және зиян келтіру сияқты белгілермен белгіленеді. Мәселен, а*қылдыға айтса – біледі, ақымаққа айтса – күледі.*

Бұл шендестік ақылды болудың қазақ көзқарасында жай зияткерлік қабілет емес, – әлеуметтік жауапкершілік, мінез-құлықьы реттейтін мәдени норма екенін көрсетеді. Ал ақымақтың белгілерінің бірі де – осы ақылдының белгілерінен айнығандық.

Қазақ тілінде ақылды мен ақымаққа қатысты тек бұл сөздер емес, басқа да теріс мәнді сөздер салыстырмалы мақсатта қолданылады. Мысалы, «ақылды арын қорғайды, сараң малын қорғайды» деген мақалда ақылды мен сараң қарсы қойылып, сараңдықтың ақымақ адамның бір белгісі деп ұғындырады. Шендестіктің мәні қазақ дүниетанымында ақымақ пен ақылды түсінігі «ақылды кісіні аяла, ақымақ кісіні аяма» мақалынан анық байқалады. Бұдан мысалға алынған

мақал-мәтелдердегі маңызды сипат – ақылды болу да, ақымақ болу да жағдаятқа, әрекетке сәйкес өзгеретін категория екендігі. Яғни бір адам бір жағдайда ақылды әрекет етсе, екінші бір жағдайда ақымақтық танытуы ықтимал. Бұл ұстаным қазіргі когнитивтік ғылымдағы контекстуалдық зият, жағдаяттық рационалдылық теорияларымен ұштасады. Демек, қазақ тіліндегі ақыл сөзі мәртебеге емес, таңдау, әрекет нәтижесіне сай қолданылады.

Қазіргі дискурста дәстүрлі мақал-мәтелдердің құрылымы мен мазмұны трансформацияланып, жаңа коммуникативтік ортаға бейімделіп қолданылатыны байқалады. Мысалы, дәстүрлі «Ақылдыға айтсаң білер» мақалы әлеуметтік желі тілінде «Ақылдыға бір сторис жетеді» түрінде ирониялық сипатта қолданылады. Сол сияқты «Ақыл жастан» тіркесі қазіргі медиадискурста «Ақыл жастан, контент TikTok-тан» тәрізді өзгертілген нұсқаларда кездеседі. Мұндай өзгерістер мақал-мәтелдердің семантикалық өзегінің сақталғанын, алайда олардың жаңа цифрлық мәдени ортаға бейімделу арқылы прагматикалық қызметінің кеңейгенін көрсетеді.

Қазақ мақал-мәтелдері «ақылды» мен «ақымақ» концептілерін тек когнитивтік категория ретінде емес, әлеуметтік-моральдық реттегіш ретінде танытады. Ақылды адам – қоғамды сақтайтын, дамытатын күш болса, ақымақ – қауіпті, бірақ табиғи түрде кездесетін құбылыс. Осы арқылы қазақ мәдениетінде ақылды ұғымы тәрбиелеуге, ал ақымақ ұғымы жағымсыз әрекеттен сақтануға бағытталған мәдени кодты ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу қазақ мақал-мәтелдері негізінде «ақылды» және «ақымақ» концептілерінің лингвомәдени табиғатын айқындауға бағытталды. Мақал-мәтелдерді талдау барысында бұл ұғымдардың қазақ тілдік санасында тек танымдық қабілетті сипаттайтын категория ретінде ғана емес, қоғамдағы мінез-құлық нормаларын бағалайтын және реттейтін мәдени-әлеуметтік өлшем ретінде орныққаны байқалды. Яғни мақал-мәтелдердегі «ақылды – ақымақ» шендестігі көбіне жеке адамның зияткерлік деңгейін емес, оның мінез-құлығын, өзін-өзі ұстауын, айналасына тигізер әсерін ашып көрсетеді.

Талдау нәтижелері «ақылды» концептісінің негізгі белгілері ретінде ойлану, тыңдай білу, сабыр сақтау, өзін дамыту, ар-ұят пен жауапкершілікке мән беру, қоғамға пайдалы болу сияқты сипаттардың тұрақты қайталанатынын көрсетті. Ал «ақымақ» концептісін танытатын қолданыстарда түсінбеу, орынсыз ыржаң, асығыстық, өзгермеу, сөзге тоқтамау, өзіне де, айналаға да зиян келтіру секілді бағалауыш мәндері басым. Осы тұрғыдан алғанда, ақылды-ақымақ шендестігі қазақ мақал-мәтелдерінде «ақыл – әлеуметтік тұрғыдан оң қасиет, пайдалылық және моральдық бақылау» мәні кеңейіп, тәрбиелік қызмет атқаратын мәдени кодқа айналған деуге болады. Сонымен бірге мақал-мәтелдердегі маңызды бір жайт – ақыл мен ақымақтық абсолютті, өзгермейтін сипат емес, көбіне әрекет пен жағдайға тәуелді бағаланатын құбылыс ретінде көрінеді. Бұл қазақ дүниетанымында «ақылды» ұғымының мәртебеден гөрі таңдауға, тәртіпке, өзін-өзі басқаруға жақын екенін аңғартады. Алдағы уақытта осы модельді корпус материалдары мен басқа дискурстық деректер (көркем мәтін, ауызекі сөйлеу, публицистика) арқылы кеңейтіп, синонимдік қатарлар мен бағалауыш бірліктердің жүйесін толық ашу зерттеудің нәтижелерін нақтылай түсері анық.

Әдебиеттер

Абаева М.К., Баймуханова А. Концепт «ум» и «глупость» во фразеологическом фонде русского и казахского языка // Молодой ученый. – 2022. – №15 (410). – С. 342–343.

Алефиренко Н.Ф. Аксиологиялық лингвистика. – Москва: ФЛИНТА, 2010.

Асықова З. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Балауса, 2013.

Байсыдық И.Б., Нұрбаева А.М., Жетібай Р.К. Орыс және қазақ тілдеріндегі «қонақ / guest» концептісінің когнитивтік және лингвомәдени параметрлері. – Eurasian Journal of Philology, 2025(3). – 30-41-бб. https://doi.org/10.26577/EJPh202519933.

Бақытжанова А.Қ., Шоқым Г.Т., Бұранқұлова Е.Т. Түркі интеллектуалдық концептосферасы жүйесіндегі «ақыл» концептісінің гендерлік сипаты // Филология сериясы, 2023. 71(4). https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.004.

Балабекова Қ., Отарбекова Ж., Иманқұлова М. Халық ертегілеріндегі «байлық» және «кедейлік» концептілерінің тілдік репрезентациясы // Тілтаным, 2024(2). – 52–66-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-

52-бб.

Бибеков Қ.Т., Оразғалиева Л.М. Абайдың тілдік әлеміндегі «ақылды» және «надан» концептілері // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 2025(2). – 88-100-бб.

Гафиятуллина Н.Р. Ағылшын және татар тілдеріндегі даналық/ақыл және ақымақтық концептілерінің вербалдануы: филол.ғ.к. ... автореф. – Қазан федералдық университеті, 2012. https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/net/92799/-1/0-796322.pdf.

Даналық туралы қазақ халық мақал-мәтелдері // Bilimdiler.kz порталы.

Закирияева Г., Жиренов С., Имангазина А. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметі // Тілтаным, 2025. – 100(4). – 81-92-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92.

Исаева Г.С. Қазақ әлемінің тілдік бейнесіндегі «ақыл» концептісі: паремиологиялық талдау // Тілтаным, 2022(2). – 72-80-бб.

Кириллова И.В. Орыс тілінің әлем бейнесіндегі «ақыл – ақымақтық» когнитивтік оппозициясының лингвомәдени ерекшелігі: филол.ғ.д. ... дис. – Нижний Новгород, 2012.

Қартжан Н.Е., Исакова С.С., Исакова А.С., Алтайбекова К.Т. Қазақ-ағылшын қиял-ғажайып ертегі дискурсындағы «ақыл/mind» концептісінің лексика-семантикалық репрезентациясы // Филология сериясы, 2022. 67(4). https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.007.

Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

Павлов С.Г. Адамның лингвоаксиологиялық моделі: ғылыми-әдістемелік аспект // Минин университетінің хабаршысы, 2013(2). – 56-68-бб.

Полищук Т.И. Әлемнің тілдік бейнесіндегі «ақымақтық» концептісі (орыс және француз тілдері негізінде). Докторлық диссертация. – Калуга, 2012.

Полищук Т.И. Әлемнің тілдік бейнесіндегі «ақымақтық» концептісі. – Автореферат, 2012. https://cheloveknauka.com/kontsept-glupost-v-yazykovoy-kartine-mira (орыс тілінде)

Рыспаева Д.С. Қазақ халқының әлем бейнесіндегі «ақыл/ум» концептісінің тілдік репрезентациясы // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ хабарлары. Филология сериясы, 2022. – №1(64). – 181-198-бб.

Салқынбай А.Б., Нұрбеков Т.Б. Қазақ ертегілеріндегі «жақсылық» пен «жамандық» оппозициясы // Ясауи университетінің хабаршысы, 2024. №1(131). 7–19-бб. https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01

Сүлейменова Э.Д. Қазіргі лингвистикадағы мағына ұғымы. – Алматы: Мектеп, 1989.

Уәли Н.М. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Докторлық диссертация авторефераты. – Алматы, 2007.

Biermann, M., Schweiger, E., Jentsch, M. Дауыс арқылы басқарылатын интерфейстерді жетілдіру: пайдаланушы мінез-құлқы, мәселелер және өзара әрекет пен диалог дизайнын жетілдіру мүмкіндіктері. Informatics Lecture Notes (LNI) еңбектер жинағы. 2019. https://doi.org/10.18420/muc2019-up-0253.

Chunyi, L., Pamies, A. Жарық метафораларының лингвомәдени салыстырмалы талдауы (испан және қытай тілдері негізінде). 2020. Studies in Contrastive Linguistics.

Ignatieva, N., Mokienko, V., Nikitina, T. Шығыс славян паремиологиялық параллельдері: библиялық даналықтың бейнелі вариациясы. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 2025. 69(1). https://doi.org/10.1556/060.2024.00148.

Kaşapoğlu, Ç.H. Түркі мәдениетіндегі «ақыл» және «даналық» туралы өсиеттер: Баласағұндық Жүсіптен Абайға дейін. Milli Folklor, 2020. 16(128), 75-86.

Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors we live by. University of Chicago Press, 1980. (in English)

Seliverstova, E.I. Мақал-мәтелдік концептілердің ұқсастығы мен ұлттық ерекшелігі. Russian Journal of Linguistics, 2020. 11(2). Pp. 198–212. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2020-11-2-198-212

Sozdikqor.kz порталы. https://sozdikqor.kz/. Қаралған күні: 29 желтоқсан 2025 ж.

Voloshina, S.V. Диалектілік дискурстағы «аю» концептісінің репрезентациясы. Томск мемлекеттік университетінің хабаршысы. Филология, 2020. (65/2). https://doi.org/10.17223/19986645/65/2.

References

Abaeva, M.K., Baimuhanova, A. (2022) Koncept «um» i «glupost'» vo frazeologicheskom fonde russkogo i kazahskogo jazyka. Molodoj uchenyj, (15), 342–343. https://moluch.ru/archive/410/90365. [Abayeva, M.K., Baimukhanova, A. (2022) The concept of "mind" and "stupidity" in the phraseological fund of Russian and Kazakh languages. Molodoi uchenyi, (15), 342–343. https://moluch.ru/archive/410/90365.] (in Russian)

Alefirenko, N.F. (2010) Aksiologicheskaja lingvistika. Moskva: FLINTA [Alefirenko, N.F. (2010) Axiological linguistics. Moscow: FLINTA.] (in Russian)

Asyqova, Z. (Ed.). (2013) Qazaq maqal-matelderi [Asykova, Z. (2013) Kazakh proverbs. Almaty: Balausa.] (in Kazakh)

Baisydyq, I.B., Nurbaeva, A.M., Zhetibaj, R.K. (2025) Orys zhane qazaq tilderindegi «qonaq / guest» konceptisining kognitivtik zhane lingvomadeni parametrleri. Eurasian Journal of Philology, 2025 (3), 30–41-bb. [Baissydyk, I.B., Nurbayeva, A.M., Zhetibai, R.K. (2025) Cognitive and linguocultural parameters of the concept "guest / qonaq" in Russian and Kazakh languages. Eurasian Journal of Philology, (3). Pp.30–41.] https://doi.org/10.26577/EJPh202519933 (in Kazakh)

Balabekova, Q., Otarbekova, Zh., Imankulova, M. Linguistic representation of the concepts "wealth" and "poverty"

in folktales. Tiltanym. 2024;(2) Pp. 52-66. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-52-66 (in English)

Baqytzhanova, A.K., Shoqym, G.T., Burankulova, E.T. (2023) Turki intellektualdyq konceptosferasy zhujesindegi «aqyl» konceptisining genderlik sipaty [Bakytzhanova, A.K., Shokym, G.T., Burankulova, E.T. (2023) Gender features of the concept “mind” in the system of the Turkic intellectual conceptosphere], Philological Series, 71(4). https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.004 (in Kazakh)

Bibekov, Q. T., & Orazgalieva, L. M. (2025). Abaydyń tildik álemindegi “aqyldy” jáne “nadan” kontseptteri [The concepts “wise” and “ignorant” in Abai’s linguistic world]. Torayghyrov University Bulletin. Philological Series, (2), Pp. 88-100. https://doi.org/10.48081/OKPD9476 (in Kazakh)

Biermann, M., Schweiger, E., Jentsch, M. (2019) Improving voice user interfaces: Insights on user behavior, pain points and improvement opportunities for interaction and dialog design. In Lecture Notes in Informatics (LNI), Proceedings of the Gesellschaft für Informatik (GI). https://doi.org/10.18420/muc2019-up-0253 (in English)

Chunyi, L., Pamies, A. (2020) Shedding some light on the metaphors of light: A Spanish–Chinese linguocultural contrast. Studies in Contrastive Linguistics. (in English)

Gafijatullina, N.R. (2012) Verbalizacija binarnyh konceptov mudrost′/aqyl i glupost′/yülärlek v anglijskom i tatarskom jazykah [Gafiyatullina, N.R. (2012) Verbalization of the binary concepts wisdom/aqyl and stupidity/yülärlek in English and Tatar]. Candidate’s thesis abstract. Kazan Federal University. https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/net/92799/-1/0-796322.pdf (in Russian)

Ignatieva, N., Mokienko, V., Nikitina, T. (2025) East Slavic paremiological parallels: Biblical wisdom in figurative variation. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 69(1). https://doi.org/10.1556/060.2024.00148 (in English)

Isaeva, G.S. (2022) Qazaq alemining tildik bejnesindegi «aqyl» konceptisi: paremiologijalyq taldau. Tiltanym, (2). 72–80-bb. [Isayeva, G.S. (2022) Concept “aqyl” in the Kazakh linguistic worldview: A paremiological analysis]. Tiltanym, (2). Pp. 72–80.] (in Kazakh)

Kaşapoğlu, Ç.H. (2020) Advices on “mind” and “wisdom” in Turkish culture from Yûsuf of Balasagun to Abay of Semey. Milli Folklor, 16(128). Pp. 75–86. (in English)

Kazakh folk proverbs about wisdom. (2016, November 25). Bilimdiler portaly. https://bilimdiler.kz. (in Kazakh)

Kirillova, I.V. (2012) Lingvokul'turologicheskaja specifika kognitivnoj oppozicii “um–glupost′” v russkoj jazykovoj kartine mira. Doktorskaja dissettacija. Nizhnij Novgorod. [Kirillova, I.V. (2012) Linguocultural feature of the cognitive opposition of the Russian language "mind – stupidity" in the picture of the world. Doctoral dissertation. Nizhny Novgorod, 2012.] (in Russian)

Lakoff, G., Johnson, M. (1980) Metaphors we live by. University of Chicago Press. (in English)

Maslova, V.A. (2001) Lingvokul`turologija: ucheb. posobie dlja stud. vysh. ucheb. zavedenij. Moskva: Izdatel`skij centr «Akademija», 2001. 208 s. ISBN 5-7695-0745-4. [Maslova, V.A.(2001) Linguoculturology: textbook. student's handbook. higher. studies. establ. Moscow: Publishing Center "Academy". 208 p. ISBN 5-7695-0745-4.]

Pavlov, S.G. (2013) Lingvoaksiologicheskaja model’ cheloveka: Nauchno-metodicheskij aspekt. Vestnik Mininskogo universiteta, (2). S. 56–68. [Pavlov, S.G. (2013) Linguoaxiological model of Man: scientific and methodological aspect. Minin university bulletin. Pp. 56-68.] (in Russian)

Polishchuk, T.I. (2012) Koncept “glupost`”” v jazykovoj kartine mira (na materiale russkogo i francuzskogo jazykov). Doktorskaja dissertacija. Kaluga. [Polishchuk, T.I. (2012) The concept of "stupidity" in the linguistic picture of the world (based on Russian and French). Doctoral dissertation. Kaluga.] (in Russian)

Polishchuk, T.I. (2012) Koncept glupost′ v jazykovoj kartine mira (na materiale russkogo i francuzskogo jazykov). https://cheloveknauka.com/kontsept-glupost-v-yazykovoy-kartine-mira [Polishchuk, T.I. (2012) The concept of "stupidity" in the linguistic picture of the world. Abstract. https://cheloveknauka.com/kontsept-glupost-v-yazykovoy-kartine-mira (in Russian)] (in Russian)

Qartzhan, N.E., Isakova, S.S., Isakova, A.S., Altajbekova, K.T. (2022) Qazaq–agylshyn qijal-gazhajyp ertegı diskurysyndagy «aqyl/mind» konceptısınıng leksika-semantikalyq reprezentacijasy. Philological Series, 67(4). [Kartzhan, N.E., Issakova, S.S., Issakova, A.S., Altaibekova, K.T. Lexical and semantic representation of the concept of "mind/mind" in the Kazakh-English fantasy fairy tale discourse. Philology series. 67(4).] https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.007 (in Kazakh)

Ryspaeva, D.S. (2022) Jazykovaja reprezentacija koncepta «aqyl/um» v kartine mira kazahskogo naroda // Izvestija KazUMOiMIa imeni Abylai hana serija «Filologicheskie nauki». No. 1(64). Pp. 181–198. [Ryspayeva, D.S. Linguistic representation of the concept of "mind/UM" in the image of the world of the Kazakh people. Reports of abylai Khan Kazguu. Philology series. No.1(64). Pp. 181-198.] https://bulletin-philology.ablaikhan.kz. (in Russian)

Salqynbaj, A.B., Nurbekov, T.B. (2024) Qazaq ertegilerindegi «zhaqsylyq» pen «zhamandyq» oppozicijasy // Jasaui universitetining habarshysy. No.1(131). 7–19-bb. https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01 [Salqynbai, A. B., Nurbekov, T.B. The opposition of “good” and “evil” in Kazakh fairy tales. Bulletin of Yassawi University. No.1 (131). Pp. 7-19.] https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.01. (in Kazakh)

Seliverstova, E.I. (2020) Similarity and national specificity of proverbial concepts across languages. Russian Journal of Linguistics, 11(2). Pp. 198–212. https://doi.org/10.22363/2313-2299-2020-11-2-198-212 (in English)

Sozdikqor portaly. https://sozdikqor.kz/. Accessed 29 December 2025. (in Kazakh)

Sulejmenova, Je.D. (1989) Ponjatie smysla v sovremennoj lingvistike. Almaty: Mektep. [Suleimenova, E.D. (1989) The concept of meaning in modern linguistics. Almaty: Mektep.] (in Russian)

Uali, N.M. (2007) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi. Doktorlyq diss. abstract. Almaty. [Uali, N.M. (2007) Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Abstract of the doctoral dissertation. Almaty.] (in Kazakh)

Voloshina, S.V. (2020) Representation of the concept “bear” in dialect discourse. Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Filologiya, (65/2). https://doi.org/10.17223/19986645/65/2 (in English)

Zakirijajeva, G., Zhirenov, S., Imangazina, A. Dasturli qazaq madenietindegi tilding medijacijalyq qyzmeti. Tiltanym. 2025;100(4): 81-92-bb. (In Kazakh) [Zakiriyayeva, G., Zhirenov, S., Imangazina, A. Mediation function of language in traditional Kazakh culture. Tiltanym. 100(4). Pp. 81-92.] https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92.] https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92 (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Мырзатаева А.Р., Бибеков Қ.Т., Алган Е., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-160-172

Ақбота Серікқызы Садық
докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0000-3739-2536 E-mail: serikqyzy_resmi@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақала қазақ халқының рухани мәдениетінің ажырамас бөлігіне жататын дәстүрлі ән фольклорындағы орнитонимдердің, яғни құс атауларының лингвомәдени сипатын зерттеуге арналған. Ғылыми зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ ән өлеңдерінің мәтіндері негізінде құс атауларының ұлттық дүниетанымдағы символдық, метафоралық және эталондық қызметін айқындау. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы зоонимдік лексиканың астарындағы этномәдени кодты ашу арқылы лингвомәдениеттану саласын тың деректермен толықтыруында жатыр. Зерттеу барысында сипаттамалы, компоненттік, контекстік талдау әдістері және лингвомәдени интерпретация тәсілі қолданылды. Талдау нәтижесінде орнитонимдер семантикалық үш топқа жіктелді: сұлулық пен адалдық символы (су құстары), ерлік пен тектілік символы (жыртқыш құстар) және өнер мен хабаршылық символы (сайрағыш құстар). Құс атауларының психологиялық параллелизм құрудағы және сөйлеу этикетін сақтаудағы рөлі анықталды. Жүргізілген зерттеудің құндылығы – қазақ әндеріндегі орнитонимдердің биологиялық атау ғана емес, адамның ішкі сезімі мен әлеуметтік болмысын бейнелейтін тұрақты лингвомәдени бірліктер жүйесі екендігін ғылыми тұрғыдан дәлелдеуінде. Жұмыс қорытындысының практикалық мәні алынған нәтижелерді этномәдени сөздіктер түзуде, фольклортану және тіл білімі пәндерін оқытуда, сондай-ақ ұлттық менталитетті зерттеуде пайдалану мүмкіндігімен негізделеді.

Тірек сөздер: орнитонимдер; қазақ ән мәтіндері; лингвомәдениеттану; ұлттық код; метафора; символ.

Сілтеме жасау үшін: Садық А.С. Қазақ ән өлеңдеріндегі орнитонимдердің лингвомәдени сипаты. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 160-172-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-160-172

Акбота Сериккызы Садык
докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0000-3739-2536 E-mail: serikqyzy_resmi@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРНИТОНИМОВ В КАЗАХСКИХ ПЕСНЯХ

Аннотация. Статья посвящена исследованию лингвокультурологической природы орнитонимов (названий птиц) в традиционном песенном фольклоре, являющемся неотъемлемой частью духовной культуры казахского народа. Основной целью научного исследования является определение символической, метафорической и эталонной функции орнитонимов в национальном мировоззрении на основе текстов песен. Научная значимость работы заключается в дополнении сферы лингвокультурологии новыми данными посредством раскрытия этнокультурного кода зоонимической лексики. В ходе исследования были использованы методы описательного, компонентного, контекстуального анализа и лингвокультурологической интерпретации. В результате анализа орнитонимы были классифицированы на три семантические группы: символы красоты и верности (водоплавающие птицы), символы мужества и благородства (хищные птицы), символы искусства и вестничества (певчие птицы). Определена роль названий птиц в создании психологического параллелизма и соблюдении речевого этикета. Ценность проведенного исследования состоит в научном обосновании того, что орнитонимы в казахских песнях представляют собой не просто биологические наименования, а систему устойчивых лингвокультурных единиц, отражающих внутренние чувства и социальное бытие человека. Практическая значимость итогов работы обосновывается возможностью использования полученных результатов при составлении этнокультурных словарей, в преподавании дисциплин фольклористики и языкознания, а также в изучении национального менталитета.

Ключевые слова: орнитонимы; тексты казахских песен; лингвокультурология; национальный код; метафора; символ.

Для цитирования: Садык А.С. Лингвокультурные особенности орнитонимов в казахских песнях. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 160-172. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-160-172

Akbota Sadyk
Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0000-3739-2536 E-mail: serikqyzy_resmi@mail.ru

LINGUOCULTURAL FEATURES OF ORNITHONYMS IN KAZAKH SONGS

Abstract. The article is devoted to the study of the linguocultural nature of ornithonyms (bird names) in traditional song folklore, which is an integral part of the spiritual culture of the Kazakh people. The main purpose of the scientific research is to identify the symbolic, metaphorical, and etalon functions of ornithonyms in the national worldview based on the lyrics of songs. The scientific significance of the work lies in supplementing the field of linguoculturology with new data by revealing the ethnocultural code of zoonymic vocabulary. During the research, methods of descriptive, component, contextual analysis, and linguocultural interpretation were used. As a result of the analysis, ornithonyms were classified into three semantic groups: symbols of beauty and loyalty (water birds), symbols of courage and nobility (birds of prey), and symbols of art and messengers (songbirds). The role of bird names in creating psychological parallelism and observing speech etiquette was determined. The value of the conducted research lies in the scientific proof that ornithonyms in Kazakh songs are not just biological names, but a system of stable linguoculturemes reflecting a person's inner feelings and social existence. The practical significance of the work is based on the possibility of using the obtained results in compiling ethnocultural dictionaries, teaching folklore and linguistics disciplines, as well as in studying the national mentality.

Keywords: ornithonyms; Kazakh song lyrics; linguoculturology; national code; metaphor; symbol.

For citation: Sadyk, A. Linguocultural Features of Ornithonyms in Kazakh Songs. *Tiltanym,* 2026. No.2 (102). Pp. 160-172. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-160-172

Кіріспе

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мәдениетінде, дүниетанымдық көзқарасы мен эстетикалық талғамын қалыптастыруда ән өнерінің алатын орны ерекше. Көшпелі өмір салтын ұстанған халықтың табиғатпен етене жақындығы қоршаған ортадағы құбылыстарды, әсіресе, жан-жануарлар мен құстар әлемін ұлттық санада ерекше қабылдауға негіз болды. Қазіргі отандық филология ғылымында фольклорлық мұралар, оның ішінде ән мәтіндері әдебиеттану және музыкатану тұрғысынан жан-жақты зерттелген. Осы зерттеулерде қалыптасқан мол ғылыми тәжірибеге сүйене отырып, бұл жұмыс зоонимдік лексиканың, соның ішінде орнитонимдердің, яғни құс атауларының лингвомәдени сипаты мен этномәдени кодын арнайы әрі кешенді зерттеуді мақсат етеді. Құс атаулары поэтикалық троптар (теңеу, метафора) ретіндегі көркемдік қызметімен қатар, олардың астарында терең танымдық, мифтік және символдық мәндерді де қамтиды, бұл оларды лингвомәдени тұрғыдан тереңірек зерделеуге мүмкіндік ашады. Бұл жағдай қазақ ән мәтіндеріндегі орнитонимдерді жаңа антропоөзектік парадигма тұрғысынан қайта қарастыру қажеттілігін туындатып, тақырыпты таңдаудың негізгі себебі болып отыр.

Мұнда зерттеу нысанының терминологиялық аражігін ажыратып алу қажет. «Ән өлеңі» дегеніміз – белгілі бір әуенге салынып айтылатын, ырғақ пен ұйқасқа құрылған поэзиялық шығарма, яғни мәтіні мен сазы біртұтас өрілген ауызша фольклордың синкретті жанры. Әуенге арналып шығарылғандықтан, ән өлеңі қарапайым жазба поэзиядан ерекшеленеді, ондағы қайталаулар, қаратпалар, одағай сөздер мен тұрақты теңеулер музыкалық орындаушылықпен тікелей байланысты. Дегенмен лингвомәдени талдаудың нысаны ретінде бізді осы жанрдың сөздік, вербалды қабаты, яғни ән мәтіні қызықтырады. Сондықтан бұл мақалада «ән өлеңі» жанрлық атау ретінде сақталғанымен, талдау бірлігі ретінде бұдан әрі «ән мәтіні» термині қолданылады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі қазіргі жаһандану дәуіріндегі ұлттық кодты сақтау және оны келер ұрпаққа жеткізу мәселесімен тікелей байланысты. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол – этностың ғасырлар бойғы тәжірибесін, дүниетанымы мен менталитетін сақтайтын мәдени код. Осы орайда, халық әндеріндегі «аққу», «бұлбұл», «сұңқар», «қарлығаш» секілді орнитонимдер жай ғана биологиялық атаулар емес, олар ұлттық болмысты, адамның ішкі жан дүниесін, сұлулық пен ерлік туралы түсініктерін бейнелейтін лингвомәдени бірліктер қызметін атқарады. Бұл тақырыптың теориялық маңыздылығы лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және этнолингвистика салаларындағы «тіл – мәдениет – адам» үштігін тереңірек

түсінуге мүмкіндік беретіндігімен, ал практикалық құндылығы – жинақталған нәтижелерді лексикографияда, этномәдени сөздіктер түзуде және оқу үдерісінде пайдалану мүмкіндігімен дәйектеледі.

Зерттеудің объектісі ретінде қазақтың дәстүрлі халық әндері алынды. Зерттеу пәніне аталған ән мәтіндеріндегі орнитонимдердің семантикалық құрылымы, қолданылу ерекшеліктері және лингвомәдени мазмұны жатады. Жұмыстың негізгі мақсаты – қазақ ән мәтіндеріндегі құс атауларының тілдік табиғатын ашып, олардың ұлттық дүниетанымдағы символдық, метафоралық және эталондық қызметін лингвомәдени аспектіде айқындау. Осы мақсатқа жету үшін алға қойылған міндеттер қатарына: ән мәтіндеріндегі орнитонимдерді жинақтау және жүйелеу; олардың тура және ауыспалы мағыналарын ажырату; құс бейнелері арқылы жасалған ұлттық стереотиптер мен ассоциацияларды анықтау; орнитонимдердің этностың аксиологиялық, яғни құндылықтар жүйесіндегі орнын бағамдау кіреді.

Зерттеу барысында сипаттамалы талдау, компоненттік талдау, контекстік талдау және лингвомәдени интерпретация әдістері мен тәсілдері басшылыққа алынды. Зерттеудің ғылыми гипотезасы бойынша, қазақ ән мәтіндеріндегі орнитонимдер қоршаған ортаның жай ғана атауы емес, олар халықтың эстетикалық, этикалық және философиялық танымын таңбалайтын, адамның мінез-құлқы мен көңіл-күйін, әлеуметтік мәртебесін және өмірлік ұстанымдарын жеткізетін тұрақты көркемдік-танымдық модельдер жүйесі. Жұмыстың ғылыми мәні – фольклорлық мәтіндердегі зоонимдік лексиканың ұлттық менталитетті танудағы рөлін ашу арқылы қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану саласын жаңа деректермен толықтыруында.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының эмпирикалық базасы ретінде Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген жүз томдық «Бабалар сөзі» сериясының 99-томына енген «ән-өлеңдер» алынды. Зерттеу материалының негізгі дереккөзіне жататын бұл академиялық жинаққа қазақ халқының ғасырлар бойы сақталған, ауызша дәстүр арқылы жеткен және XIX-XX ғасырларда хатқа түскен 558 ән мәтіні енгізілген. Зерттеу нысанының сандық сипаттамасы аталған жинақтағы барлық ән мәтіндерін толығымен шолып шығу арқылы жүзеге асырылды. Нәтижесінде зерттеу жұмысына тікелей қатысы бар, құрамында орнитонимдер кездесетін 200-ден астам репрезентативті мәтіндік үлгі іріктеліп алынды. Материалдың сапалық сипаттамасы тұрғысынан қарағанда, талданған мәтіндер негізінен лирикалық әндер, ғашықтық жырлар, жастық шақ туралы толғаулар және тұрмыс-салт әндері жанрын қамтиды. Бұл жанрлардағы орнитонимдердің қолданылу жиілігі мен семантикалық жүктемесі халықтың эмоционалдық-экспрессивтік лексика қорының байлығын көрсетеді.

Зерттеудің ғылыми әдістемесі нақты қойылған мәселе – қазақ ән мәтіндеріндегі орнитонимдердің жай ғана номинативті атау емес, этномәдени ақпарат тасымалдаушы бірлік екенін дәлелдеуге негізделген. Осыған орай жұмыстың ғылыми гипотезасы (тезисі) ретінде мынадай тұжырым ұсынылады: халық әндеріндегі құс атаулары адамның ішкі жан дүниесін, әлеуметтік мәртебесін және моральдық-этикалық құндылықтарын бейнелейтін тұрақты лингвокультуремалар жүйесін құрайды. Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңді қамтыды: бірінші кезеңде «Бабалар сөзі» жинағынан орнитонимдері бар барлық контекст теріп алынды; екінші кезеңде жинақталған лексикалық бірліктер семантикалық топтарға жіктелді; үшінші кезеңде олардың лингвомәдени мағынасы мен символдық қызметі айқындалды.

Зерттеу нәтижелеріне қол жеткізу үшін дәстүрлі және заманауи лингвистикалық әдістер кешені пайдаланылды. Атап айтқанда, сипаттамалы талдау әдісі арқылы орнитонимдердің ән мәтіндеріндегі қолданылу ерекшеліктері суреттелсе, компоненттік талдау әдісі сөздердің мағыналық құрылымын ашуға мүмкіндік берді. Контекстік талдау әдісі құс атауларының ауыспалы мағынада, яғни метафора, теңеу, символ ретінде жұмсалу аясын анықтау үшін қолданылды. Сонымен қатар статистикалық талдау әдісі арқылы ән мәтіндерінде ең жиі кездесетін орнитонимдердің, яғни доминанттық лексемалардың рейтингі түзіліп, лингвомәдени интерпретация әдісі арқылы олардың астарындағы ұлттық-танымдық ақпараттар талданды. Бұл әдістердің жиынтығы зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен ғылыми негізділігін қамтамасыз етеді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі тіл біліміндегі антропоөзектік парадигманың қалыптасуы тілдік құбылыстарды мәдениетпен, адамның дүниетанымымен сабақтастыра қарастыруға кең жол ашты. Осы орайда, лингвомәдениеттану ғылымының теориялық негіздері мен әдістемелік қағидаттары шетелдік және отандық ғалымдардың іргелі еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Ресейлік ғалым В.А. Маслова лингвомәдениеттануды тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін зерттейтін, халықтың мәдени құндылықтарының тілдік таңбалардағы көрінісін қарастыратын пән ретінде анықтайды. Оның пайымдауынша, тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар мәдени кодтарды сақтаушы және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал (Маслова, 2004: 28). Ал В.Н. Телия фразеология мен метафораны зерттей отырып, тілдік бірліктердің коннотациялық мағыналарында ұлттық менталитеттің ізі жатқандығын дәлелдеген. Ғалым: «Метафора – әлемді танудың және оны мәдени тұрғыдан игерудің ең тиімді тәсілі. Метафоралық номинация арқылы адам өзіне беймәлім дүниені бұрыннан таныс образдар (эталондар) арқылы қабылдайды және оған эмоционалдық баға береді» деп атап көрсеткен (Телия, 1996: 164). Бұл тұжырымдар біздің зерттеуіміздегі орнитонимдердің жай ғана атау емес, символдық мәнге ие мәдени белгілер екендігін негіздеуге тірек болады.

Қазақстандық ғылымда тіл мен мәдениеттің байланысы академик Ә. Қайдардың этнолингвистикалық еңбектерінде (Қайдар, 2013), Ж. Манкееваның когнитивтік зерттеулерінде (Манкеева, 2008) және З. Ахметжанованың лингвомәдениеттануға қатысты еңбектерінде (Ахметжанова, 2016) терең талданған. Атап айтқанда, З. Ахметжанова қазақ мәдениетінің өзекті концептілерін тілдік бейненің негізі ретінде қарастырып, ұлттық рух пен тіл арасындағы сабақтастықты айқындап берді. Ғалымның пікірінше, лингвомәдениеттану этнос мәдениетін өз лексикасы арқылы танытады. Сонымен қатар А. Әмірбекова (Әмірбекова, 2006), Г. Смағұлова (Смағұлова, 2010) сынды ғалымдар тілдік бірліктердің ұлттық бояуын, фразеологизмдер мен метафоралардың танымдық сипатын зерттеуде қомақты үлес қосты. Осы іргелі тұжырымдарға сүйене отырып, аталмыш жұмыс ән мәтіндеріндегі құс атауларының жүйелі лингвомәдени сипатын тұтас жүйе ретінде талдауға ден қояды. Осы орайда, Ж.А. Абдуманапованың орнитонимдердің метафоралануы мен символдық мәнін қарастырған зерттеуін атап өтуге болады. Зерттеуші: «Орнитонимдердің адам тыныс-тіршілігімен астасып жатуы, адами қасиеттердің құс атаулары арқылы берілуі – тіл мен ұлттық танымның сабақтастығын көрсетеді» деген тұжырым жасайды (Абдуманапова, 2017: 373). Бұл пікір біздің зерттеуіміздің теориялық негізін толықтыра түседі.

Музыкалық дискурс пен ән мәтіндерінің тілдік ерекшеліктерін зерттеу мәселесіне келгенде, К.Қ. Күркебаев пен Х.А. Ордабекованың зерттеуін атап өту қажет. Олар дәстүрлі қазақ ән мәтіндерінің лингвомәдени бейнесін қарастыра отырып, ән өнеріндегі философиялық ой тереңдігі мен дидактикалық мазмұнды ашып көрсеткен (Күркебаев, Ордабекова, 2022).

Қазақ тіл біліміндегі ізденістермен қатар, орнитонимдер мен зоонимдердің фольклорлық дискурстағы символдық әрі метафоралық қызметі соңғы жылдардағы халықаралық зерттеулерде де белсенді қарастырылып келеді. Атап айтқанда, А.С. Пангереев пен әріптестері эпикалық мәтіндердегі онимдердің, соның ішінде жер-су атауларының лингвомәдени кодты тасымалдау тетігін «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры негізінде талдап, онимдік бірліктердің ұлттық сананың символдық, бейнелі және метафоралық қабаттарын сақтайтынын дәлелдейді (Pangereyev, 2023: 14). Бұл тұжырым ән мәтіндеріндегі орнитонимдерді де этномәдени кодтың тасымалдаушысы ретінде қарастыруға әдіснамалық тірек болады. К.А. Сахибуллина орнитоним компонентті фразеологизмдердің заманауи дискурстағы вариативтілігі мен прагматикалық әлеуетін ағылшын тілі материалында зерделей келе, құс атауларының эмоционалды-экспрессивтік әсер күшіне ие болатынын көрсетеді (Sakhibullina, 2023). Ал зерттеуші О.Р. Жерновая зоонимдік фразеологиялық бірліктердің этномәдени коннотацияларын талдай отырып, олардың әсіресе ән мен көркем мәтіндерде айрықша мәдени мәнге ие болатынын айқындайды (Zhernovaya, 2021). Аталған еңбектердегі тұжырымдар, бір жағынан, орнитонимдік символиканың әмбебап сипатын растаса, екінші жағынан, әрбір ұлттың тілдік бейнесіндегі вариативті, өзіндік мәдени реңктердің болатынын дәйектейді. Осылайша бұл зерттеулер қазақ ән мәтіндеріндегі орнитонимдердің

зоосемантикалық және когнитивтік-метафоралық табиғатын типологиялық тұрғыдан негіздеуге мүмкіндік береді.

Осы ретте бұл зерттеу жұмысы жоғарыда аталған ғылыми ізденістерді толықтыра түседі. Егер бұрынғы еңбектерде құс атаулары биологиялық немесе жалпы лингвистикалық тұрғыда сөз болса, бұл мақалада нақты ән мәтіндері негізінде орнитонимдердің ұлттық кодты тасымалдаушы, адамның ішкі сезімі мен әлеуметтік болмысын бейнелеуші лингвокультурема ретіндегі қызметі кешенді түрде талданады. Зерттеу жұмысы ән өлеңдеріндегі зоонимдік метафоралардың этномәдени астарын ашу арқылы қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану саласының дереккөзін байытуға бағытталған.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында табиғат пен адам болмысының тұтастығы ерекше орын алады. Ән өнеріндегі поэтикалық мәтіндерді лингвомәдени тұрғыдан талдау барысында, әсіресе, орнитонимдердің жиі қолданылатыны және олардың терең символдық мәнге ие екендігі байқалды. Көшпелі өмір салтында құс – еркіндіктің, сұлулықтың, биіктік пен хабардың белгісі ретінде қабылданып, ұлттық менталитеттегі маңызды концептілерді таңбалаушы тілдік бірлікке айналған. Ән өлеңдерінің мәтіндерін сараптау нәтижесінде, құс атауларының жай ғана зоологиялық лексика емес, этностың эстетикалық талғамы мен этикалық ұстанымдарын жеткізетін лингвомәдени бірліктер екеніне көз жеткіздік. Бұл тұжырым батыс лингвистикасындағы когнитивтік метафора теориясының негізін қалаушылар Джордж Лакофф пен Марк Джонсонның «метафора – тек тілдік құрал ғана емес, ол біздің ойлау және әрекет ету жүйеміздің негізі» (Lakoff, 2003: 46) деген пікірімен толықтай үндеседі.

Зерттеу нысанына алынған жинақтағы ән мәтіндерінің лексикалық құрамын статистикалық тұрғыдан шолып өтсек, зоонимдердің ішінде орнитонимдердің үлес салмағы басым екендігі анықталды. Бұл құбылыс қазақ халқының аңшылық пен саятшылық өнеріне, сондай-ақ сулы-нулы жерлерді мекендеген құстардың сұлулығына деген ынтызарлығымен түсіндіріледі. Мәтіндерде «аққу», «қаз», «үйрек», «бұлбұл», «қарлығаш», «бүркіт», «сұңқар», «лашын», «тұйғын», «тоты», «қырғауыл» сияқты атаулар кездеседі. Бұл лексемалардың әрқайсысы белгілі бір коммуникативтік жағдаятта қолданылып, тыңдаушыға нақты прагматикалық әсер ету мақсатында жұмсалады.

Зерттеу нәтижелерін сандық тұрғыдан нақтылау мақсатында «Бабалар сөзі» сериясының 99-томы («Ән-өлеңдер») материалына статистикалық талдау жүргізілді. Аталған том қазақ халқының XIX – XX ғасырларда хатқа түскен 558 ән мәтінін қамтиды. Толық шолу барысында осы мәтіндердің 200-ден астамында, яғни корпустың үштен бірінен астам бөлігінде құрамында кемінде бір орнитоним бар екендігі анықталды. Бұл мәтіндерден орнитонимдердің барлығы 298 қолданысы теріп алынып, әрбір атаудың қолданылу жиілігі мен жалпы орнитонимдік қолданыстағы үлес салмағы есептелді (Кесте 1). Мұндай сандық көрсеткіштер құс атауларының ән фольклорындағы белсенділік дәрежесін объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Кесте 1 – Қазақ ән мәтіндеріндегі орнитонимдердің қолданылу жиілігі
Таблица 1 – Частотность употребления орнитонимов в текстах казахских песен
Table 1 – Frequency of Ornithonym Usage in Kazakh Song Lyrics

Орнитоним	*Жиілігі*	*Үлесі, %*	*Семантикалық топ*
Қаз	36	12,1	су құстары
Үйрек	36	12,1	су құстары
Бұлбұл	31	10,4	сайрағыш құстар
Аққу	25	8,4	су құстары
Қаршыға	20	6,7	жыртқыш құстар
Тоты	19	6,4	дала/сәнді құстар
Бүркіт	18	6,0	жыртқыш құстар

Сұңқар	18	6,0	жыртқыш құстар
Тұйғын	18	6,0	жыртқыш құстар
Қыран	14	4,7	жыртқыш құстар
Лашын	11	3,7	жыртқыш құстар
Торғай	11	3,7	сайрағыш құстар
Қарлығаш	6	2,0	сайрағыш құстар
Жапалақ	5	1,7	жыртқыш құстар
Қырғауыл	5	1,7	дала/сәнді құстар
Тырна	3	1,0	су құстары
Шүрегей	1	0,3	су құстары
Қасқалдақ	1	0,3	су құстары
Ителгі	1	0,3	жыртқыш құстар
Барлығы	*298*	*100*	

Кесте 1-дегі деректер орнитонимдердің қолданылу жиілігі бойынша «қаз», «үйрек», «бұлбұл» және «аққу» лексемаларының басым екенін көрсетеді. Осы төрт атаудың өзі барлық орнитонимдік қолданыстың жартысына жуығын (шамамен 43%-ын) құрайды. Бұл көрсеткіш қазақ ән фольклорының жанрлық табиғатына тікелей байланысты. Аталған әндердің басым бөлігі ғашықтық лирикаға, жастық шақ пен сұлулықты жырлайтын толғауларға жататындықтан, лирикалық кейіпкердің ішкі сезімін бейнелеуге қызмет ететін су құстары мен сайрағыш құстардың атаулары жиілік тізімінің жоғары шегінде шоғырланған. «Аққу» мен «қаз-үйрек» бейнелері ғашық жардың пәктігі мен сұлулығын, ал «бұлбұл» әншілік өнер мен махаббат сезімінің шынайылығын таңбалай отырып, мәтіндердің эмоционалды-экспрессивтік өзегін құрайды. Демек, бұл лексемалардың жоғары жиілігі олардың ұлттық поэтикалық санада орныққан тұрақты символдық мәртебесін айғақтайды.

Ал «бүркіт», «сұңқар», «лашын», «тұйғын», «қыран», «қаршыға» сияқты жыртқыш құс атаулары жеке-жеке алғанда орташа жиілікте (әрқайсысы 11 – 20 қолданыс аралығында) болғанымен, жалпылама алғанда үлесі елеулі. Бұл құстардың семантикасы негізінен ерлік, тектілік, өршіл рух пен азаматтық болмысты сипаттауға бағытталғандықтан, олар су құстарына қарама-қарсы тұрғанымен, оны мағыналық тұрғыдан толықтыратын символдық өріс құрайды. Жыртқыш құс атауларының алуандығы, яки синонимдік қатардың байлығы қазақ халқының құсбегілік дәстүрімен, саятшылық өнерімен тығыз байланысты болып, бұл саладағы ұғымдық аражіктің тілде нақты сараланғанын көрсетеді. Сайрағыш құстар мен дала құстарының жиілігі салыстырмалы түрде аз болғанымен, олар мәтіндерге өзіндік көркемдік реңк үстеп, сұлулық пен сән-салтанат, көңіл-күй құбылыстарын беруде ұтымды қолданылады.

Орнитонимдердің мұндай әркелкілігі олардың ән мәтініндегі қызметінің әртүрлілігін аңғартады. Жиі кездесетін атаулар әмбебап символдарға айналып, мәтіннің мазмұндық тірегін құраса, сирек кездесетіндері нақты бейнелеу немесе әннің мағыналық бояуын қалыңдату мақсатында жұмсалады. Атаулардың семантикалық топтар бойынша таралуын салыстыру әрбір топтың ән мәтіндеріндегі функционалдық белсенділігін бағамдауға және құс бейнелерінің ұлттық дүниетанымдағы орнын объективті айқындауға мүмкіндік береді (2-кесте).

Кесте 2 – Орнитонимдердің семантикалық топтары бойынша үлес салмағы
Таблица 2 – Распределение орнитонимов по семантическим группам
Table 2 – Distribution of Ornithonyms by Semantic Groups

Семантикалық топ	*Атау саны*	*Жалпы жиілігі*	*Үлесі, %*
I топ – су құстары (аққу, қаз, үйрек, шүрегей, қасқалдақ, тырна).	6	102	34,2

II топ – жыртқыш құстар (бүркіт, сұңқар, лашын, тұйғын, қыран, қаршыға, жапалақ, ителгі).	8	105	35,2
III топ – сайрағыш және дала құстары (бұлбұл, қарлығаш, тоты, торғай, қырғауыл).	5	72	24,2
Барлығы	*19*	*279*	*~94*

Кесте 2-ден көрініп тұрғандай, жыртқыш құстар (35, 2%) мен су құстары (34, 2%) топтары жиілігі жағынан шамалас болып, ән фольклорындағы екі негізгі бағытты – ерлік пен сұлулық эстетикасын қатар таңбалайды. Сайрағыш құстар мен дала құстары (24, 2%) үлесі жағынан салыстырмалы түрде аз болғанымен, «бұлбұл» лексемасының жоғары жиілігі бұл топтың әншілік өнер мен ғашықтық сезімді бейнелеудегі салмағы басым түсетінін дәлелдейді. Жүргізілген сандық талдау мақаланың сапалық тұжырымдарын эмпирикалық тұрғыдан нығайта түседі.

Кестедегі сандық көрсеткіштер «Бабалар сөзі» 99-томының мәтіндік корпусы бойынша есептелген. Қалғаны, шамамен 6%, сирек кездесетін және жекелеген бір рет қана ұшырасатын орнитонимдердің үлесіне тиесілі.

Талданған материалдар негізінде ән мәтіндеріндегі орнитонимдерді семантикалық және функционалдық қызметіне қарай үш ірі топқа жіктеуге болады:

Бірінші топ – сұлулық, нәзіктік және адалдық символы ретінде жұмсалатын су құстары (аққу, қаз, үйрек);

Екінші топ – ерлік, тектілік, өршілдік және ғашықтық ынтызарлықты білдіретін жыртқыш құстар (бүркіт, сұңқар, лашын, тұйғын);

Үшінші топ – өнер, шешендік, көңіл-күй және хабаршылық қызмет атқаратын сайрағыш және дала құстары.

Осы жіктелім негізінде әрбір топтың лингвомәдени ерекшелігіне жеке-жеке тоқталамыз.

Қазақ лингвомәдениетінде сұлулық пен тазалықтың ең жоғарғы өлшемі ретінде су құстары, оның ішінде «аққу» бейнесі қарастырылады. Аққу – киелі құс, сондықтан ол ән мәтіндерінде ғашық жардың пәктігін, ақыл-парасатын және қоғамдағы биік орнын сипаттау үшін қолданылады. Мәселен, әйгілі «Гәкку» әнінде:

«Шүрегей, көлден ұшқан, сіз бір аққу,

Қалқаға арнап жаздым осы хатты» (Бабалар сөзі, 2013: 131) – деген жолдар бар. Мұндағы лирикалық кейіпкер қарапайым «шүрегей» үйрегі мен асыл текті «аққуды» шендестіру арқылы сүйген қызының өзгелерден оқ бойы озық тұрған даралығын, қол жетпес биік болмысын айшықтайды. Бұл теңеу жай ғана сыртқы сұлулықты емес, ішкі рухани тазалықты да білдіреді.

Аққу бейнесі тек кемелденген сұлулықты ғана емес, сонымен қатар жастық шақтың нәзіктігі мен қорғансыздығын бейнелеу үшін де жиі жұмсалады. «Жұбай» әніндегі:

«Айналайын, қарағым, кекілдім-ай,

Балапаны аққудың секілдім-ай» (Бабалар сөзі, 2013: 184) – деген тіркесте «аққудың балапаны» метафорасы қолданылған. Бұл жерде «балапан» сөзі қыздың жастығын, ал «аққу» сөзі оның тектілігін меңзейді. «Құстардың өз балапанын сыртқы жаудан қорғау үшін жанкешті әрекетке баруы – этнос тілінде «қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай» деген тұрақты тіркестің қалыптасуына негіз болған» (Жиренов, 2023: 16). Халықтық танымда аққудың балапанына тиісуге болмайды деген тыйым бар, сондықтан бұл теңеу арқылы жігіт өзінің сүйіктісіне деген аяулы сезімін, оны қорғауға деген ішкі ұмтылысын жеткізеді. Осылайша, орнитоним эмоционалдық-экспрессивтік бояуға ие болып, мәтіннің лирикалық әуенін күшейте түседі.

Су құстары тобына жататын «үйрек» және «қаз» лексемалары да қыздың сыртқы келбетін, әсіресе жүріс-тұрысын сипаттауда маңызды рөл атқарады. «Агугай, Жамал-ай» әнінде:

«Үйректің өрге жүзер қасқалдағы,

Көпірдің солқылдайды басқа жағы» (Бабалар сөзі, 2013: 37) – деген жолдар кездеседі. Мұндағы «қасқалдақ» (маңдайында ақ белгісі бар үйрек түрі) сөзі қыздың сирек кездесетін сұлулығын білдірсе, «өрге жүзу» тіркесі оның ерке, қырсық, бірақ өте тартымды мінезін

аңғартады. Ал «Қоңыр қаз-үйрек» әніндегі *«Қоңыр қаз-үйрек, қанатын сүйреп»* (Бабалар сөзі, 2013: 252) деген жолдарда құстың қанатын сүйретіп жүруі арқылы қыздың назды қылығы, бипаз жүрісі және мұңды көңіл-күйі астарлы түрде суреттелген. Бұл мысалдар зоонимдік метафоралардың портреттік сипаттау қызметін атқаратынын нақты дәлелдейді.

Сонымен қатар су құстарына қатысты орнитонимдер ән мәтіндерінде тек сыртқы сұлулықты ғана емес, ғашықтық сағыныш пен қол жетпес арманды бейнелеу үшін де қолданылады. Мәселен, «Ахау, Үрия-ай» әніндегі *«Алма мойын ала үйрек ұшар сайдан»* (Бабалар сөзі, 2013: 94) деген жолдардағы «алма мойын» тіркесі бір жағынан құстың иілген сұлу мойнын сипаттаса, екінші жағынан арудың мүсінін көз алдыға келтіреді. Ал құстың «сайдан ұшуы» қыздың ұзатылуын немесе жігіттің қолы жетпей қалған сәтін меңзейді. Бұл жердегі «ала үйрек» лексемасы лирикалық кейіпкердің ішкі құлазуы мен ынтызарлығын күшейтетін психологиялық параллелизм қызметін атқарып тұр.

Су құстары әйел затының нәзіктігі мен сұлулығын бейнелесе, жыртқыш құстар тобына жататын «бүркіт», «сұңқар», «лашын», «тұйғын» орнитонимдері – ер жігіттің қайратын, тектілігін және өршіл рухын танытатын негізгі символдарға жатады. Академик Ә. Қайдар жануарлар әлеміне қатысты атаулардың (зоонимдердің) этнос өміріндегі маңызын зерттей келе, жыртқыш құстардың бейнесі арқылы көшпелілердің жауынгерлік рухы мен билік иерархиясы бейнеленетінін жазған (Қайдар, 2013: 480). Бұл символдық қолданыстың түп-төркіні ежелгі наным-сенімдерде жатыр. Зерттеуші З.Ж. Даниярова түркі халықтарының дүниетанымын талдай келе: «Ежелгі халықтар жануарлар мен құстардың барлық түрлерін керемет күш ретінде танып, оларға құрметпен қарап, табынған. Сібір халықтарының арасында аю, бүркіт, аққу, қаз сияқты тіршілік иелері тотем ретінде қабылданған» деген маңызды дерек келтіреді (Данияров, 2024: 236). Қазақ әндеріндегі аққуды кие тұту немесе бүркітті күш иесі санау – осы көне тотемдік түсініктің заңды жалғасы.

Қазақ фольклорындағы «аңшы (жігіт) – олжа (қыз)» бинарлы оппозициясы осы құс атаулары арқылы жиі жүзеге асады. Мысалы, «Ақжай» әнінде жігіттің немесе оның тұлпарының кемелденген шағы *«Сұңқардай үш түлеген аппақ болып-ай»* (Бабалар сөзі, 2013: 58) деген теңеу арқылы берілген. Құсбегілік танымда «үш түлеген сұңқар» – әбден толысқан, қуаты тасыған, нағыз бабына келген қыранды білдіреді. Осы этнографиялық ұғым арқылы ән мәтінінде жігіттің рухани және физикалық кемелдігі шебер суреттелген.

Жыртқыш құстардың ішінде «қыран» мен «бүркіт» атаулары жігіттің өмірлік ұстанымы мен азаматтық болмысын айқындау мақсатында жиі философиялық толғамдарға арқау болады. «Қыран бүркіт» әніндегі:

«Қыран бүркіт қиядан құр алмайды,

Бас қосылмай дүние құралмайды» (Бабалар сөзі, 2013: 272) – деген жолдарда терең мағына жатыр. «Халық танымында бүркіт – «аспан патшасы, көк еркесі, құс төресі» саналады және оның қырағылығы мен батылдығы адамның мінез-құлқын бағалауда эталон ретінде қолданылады» (Жиренов, 2023: 16). Мұндағы «қиядан құр алмау» (яғни, оңай олжаға немесе бос нәрсеге қызықпау) тіркесі арқылы текті жігіттің ұсақталмайтын ірі мінезі, биік талғамы және өмірлік мақсатының айқындығы көрсетілген. Бұл – орнитонимдердің ұлттық менталитеттегі «тектілік» категориясын таңбалаудағы айрықша қызметін дәлелдейді.

Ғашықтық лирикада жігіттің қызға деген ынтызарлығы мен оған қол жеткізуге ұмтылысы «тұйғын» бейнесі арқылы да жиі көрініс табады. Мысалы, «Ақ қайың» әнінде:

«Секілді ақ балапан тұйғын қуған,

А, ақ қайың айдай» (Бабалар сөзі, 2013: 50) – деген жолдар кездеседі. Бұл жерде ғашығын іздеген жігіттің жан-дәрмен күйі, мақсаткерлігі жыртқыш құстың аңға түсу сәтімен шендестірілген. «Ақ балапан» теңеуі қыздың пәктігін білдірсе, «тұйғын» – жігіттің алғырлығын, жігерін танытады. Мұндай метафоралық қолданыс қазақ жігітінің табиғатындағы батылдық пен қайсарлықты ғашықтық сезіммен ұштастырады, нәтижесінде «аңшы – олжа» моделіндегі дәстүрлі фольклорлық сюжет жаңғыртылады.

Сонымен қатар жыртқыш құстардың атаулары ән мәтіндерінде антитеза (шендестіру) құру үшін де тиімді қолданылады. «Абайкөк» әніндегі:

«Жапалақ жалбаң-қалбаң ұшар сайдан,

Лашын құс қуып жетер әлде қайдан» (Бабалар сөзі, 2013: 34) – деген жолдарда «жапалақ» пен «лашын» қарама-қарсы қойылған. Мұнда жапалақ – сәтсіздіктің, дәрменсіздіктің немесе жағымсыз бәсекелестің символы болса, лашын – жеңістің, мықтылықтың және ақиқаттың бейнесі. Ал «Қаршыға» әнінде:

«Қаршығам қаз ал десем, қаз алмайды,

Ежелден кекті дұшпан тазармайды» (Бабалар сөзі, 2013: 244) – деп, құстың аң алмауы арқылы адамның көңіл-күйі, реніші және өмірдегі сәтсіздіктер астарлы түрде жеткізіледі. Бұл мысалдар орнитонимдердің тек тікелей мағынада емес, кейіпкердің психологиялық халін ашудағы құрал ретінде жұмсалатынын көрсетеді.

Үшінші топқа жататын сайрағыш және дала құстарының ішінде «бұлбұл» лексемасының лингвомәдени жүгі өте ауыр. Қазақ ән өнерінде бұлбұл – әншілік өнердің, шешендіктің және ғашықтық сезімнің әмбебап символы. «Агугай, Жамал-ай» әнінде: *«Дауысың бұлбұл болғанда өзің бір гүл»* (Бабалар сөзі, 2013: 36) – деп, шығыстық поэзиядан бастау алатын «бұлбұл мен гүл» жұбы қазақы танымға бейімделе қолданылған. Мұнда жігіт (әнші) өзін сайраған бұлбұлға, ал сүйген жарын нәзік гүлге балайды. «Ғашық жарға» әнінде де лирикалық кейіпкер: *«Сайраған бір сен үшін мен бір бұлбұл»* (Бабалар сөзі, 2013: 141) – деп, өз сезімін ән арқылы жеткізетінін осы құс бейнесімен нақтылай түседі. Бұлбұл бейнесі арқылы әнші өз өнерінің құдіретін және махаббатының шынайылығын паш етеді.

«Бұлбұл» бейнесімен қатар қазақ ән фольклорында «қарлығаш» орнитонимі де ерекше лингвомәдени жүктемеге ие. Шетелдік ғалым З. Ковечес метафора мен мәдениеттің байланысын зерттей келе, «әмбебап метафоралармен қатар, әр мәдениеттің өзіне тән, вариативті метафоралары болады» деген қорытынды жасайды (Kövecses, 2010: 201). Бұл пікір қазақ әндеріндегі «қарлығаш қанат» тіркесінің тек қазақ мәдениетіне тән сұлулық эталоны (қас пішіні) екендігін түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл құс атауы ән мәтіндерінде екі түрлі қызметте жұмсалады. Біріншіден, қарлығаш – сұлулықтың, әсіресе қыздың қас пішінінің эталоны. Халықтық эстетикада қарлығаштың қанатының иілісі сұлудың қиғаш қасына ұқсатылады. Мәселен, «Ахау, құрғыр» әнінде:

«Қанаты қарлығаштың – қара қасың,

Суға түскен аққудай таранасың» (Бабалар сөзі, 2013: 89) – деген жолдар кездеседі. Мұндағы «қарлығаш қас» немесе «қанаты қарлығаштың» тіркесі – қазақ аруының портретін жасайтын, ғасырлар бойы қалыптасқан тұрақты фразеологизмдік теңеу. Бұл теңеу арқылы қыздың нәзіктігі мен сүйкімділігі қатар суреттеледі.

Екіншіден, «қарлығаш» – хабаршы, дәнекер және адалдық символы ретінде танылады. Мифтік танымда қарлығаш – адамға жақын, оған жақсылық тілейтін, алыстан хабар жеткізетін құс. «Халық ұғымында қарлығаш – «пейіштің құсы», жақсылықтың жаршысы және адалдықтың символы» (Абдуманапова, 2017: 264). Осы түсінік «Қыз» әніндегі:

«Кеткенде аулың алыс, қалқатайым,

Хат жазып қарлығаштан, жіберейін» (Бабалар сөзі, 2013: 264) – деген жолдарда көрініс тапқан. Мұнда ғашық жігіт өз сезімін немесе сағынышын жеткізуші ретінде басқа құсты емес, дәл қарлығашты таңдайды. Бұл метафоралық қолданыс құстың кеңістікті бағындыру мүмкіндігі мен оның «елшілік» миссиясына деген халықтық сенімге негізделген. С.А. Жиренов орнитонимдік паремияларды зерттей келе: «Тілдегі орнитонимдер арқылы жасалған паремиялар этностың дүниетанымындағы құстар әлемі мен адамдар тұрмысының сабақтастығын, табиғат пен адамның тепе-теңдігін көрсетеді», – деп тұжырымдайды (Жиренов, 2023: 14). Бұл пікір ән мәтіндеріндегі орнитонимдердің де халықтық философиямен тығыз байланысты екенін дәлелдейді.

Ән мәтіндерінде кездесетін тағы бір маңызды орнитоним – «тоты» құсы. Бұл лексема көбінесе киім киісінің сәнділігін, түр-түсінің алуандығын немесе мінездің құбылмалылығын сипаттау үшін қолданылады. «Ханшайым» әнінде:

«Көңілдің ғашық отын сөндіре алмай,

Тотыдай жүз құбылып қалып едің» (Бабалар сөзі, 2013: 342) – деген жолдар бар. Бұл

жердегі «тотыдай құбылу» теңеуі қыздың ішкі толғанысын, ұялшақтығын немесе сыртқы көркінің жағдайға қарай түрленіп, құлпырып тұрғанын бейнелейді. Тоты құсының экзотикалық сипаты мен ашық түстері оны сұлулық пен сән-салтанаттың символына айналдырған.

Сондай-ақ ән мәтіндерінде сирек кездесетін, бірақ өзіндік бояуы бар «қырғауыл» секілді құс атаулары да ұшырасады. «Сәулем-ай» әніндегі *«Қырғауылдың мойнындай мың құбылған, қалқам-ай»* (Бабалар сөзі, 2013: 308) деген жолдар арқылы ғашық жардың сұлулығы мен оның көз тартарлық ажары суреттеледі. Қырғауылдың мойнындағы қауырсындардың күн сәулесіне шағылысып, түрлі түске ену қасиеті, яғни иризация адамның көркіне немесе оның құбылмалы мінезіне қатысты астарлы түрде қолданылады. Бұл мысалдар қазақ халқының табиғаттағы құстардың сыртқы ерекшеліктерін жіті бақылап, оларды адам болмысын ашудағы ұтымды көркемдік құрал ретінде пайдалана білгенін көрсетеді.

Талданған материалдар негізінде орнитонимдердің коммуникативтік-прагматикалық қызметіне де ерекше назар аудару қажет. Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы әдеп жүйесі мен «ат тергеу» салты, сондай-ақ ғашықтық сезімді ашық білдіруге деген ішкі инабаттылық сезімдерді астарлы тілмен жеткізуді талап еткен. Осы орайда «аққуым», «қаз-үйрегім», «бұлбұлым» секілді зоонимдік метафоралар сүйген жардың есімін алмастыратын эвфемистік қызмет атқарған. Бұл – сөздің эстетикалық әсерін күшейтіп қана қоймай, ұлттық мәдениеттегі сөйлеу этикетінің сақталуын қамтамасыз ететін бірегей лингвомәдени тәсіл. Мәселен, «Екі жирен» әніндегі:

«Жалғанда ғашығымсың, ай,

Жаным сүйген» (Бабалар сөзі, 2013: 154) – деген жолдарда нақты есімнің орнына жанама сипаттамалар мен зоонимдік теңеулердің алдыңғы шумақтардағы аттың сипатымен астаса қолданылуы осыны дәлелдейді.

Сонымен қатар орнитонимдер ән мәтіндерінде психологиялық параллелизм құрудың негізгі құралы болып табылады. Табиғаттағы құстардың іс-әрекеті (ұшуы, қонуы, сайрауы, қаңқылдауы) лирикалық кейіпкердің ішкі көңіл-күйімен (қуанышы, мұңы, сағынышы, үміті) қатар қойылып суреттеледі. «Қоңыр қаз-үйрек» әніндегі *«Қоңыр қаз-үйрек, қанатын сүйреп»* (Бабалар сөзі, 2013: 252) жолдарында құстың қанатын сүйретуі – кейіпкердің дәрменсіздігін, шаршауын немесе үмітсіздігін заттық бейне арқылы көрсетеді. Бұл құбылыс көшпелі халықтың табиғатпен біте қайнасқан дүниетанымын, адам мен қоршаған орта арасындағы шекараның шартты екендігін көрсететін семиотикалық белгі ретінде бағалануы тиіс.

Лингвомәдени талдау нәтижелері көрсеткендей, қазақ әндеріндегі орнитонимдер этностың аксиологиялық құндылықтар жүйесінде маңызды орын алады. «Қыран» мен «сұңқар» – еркіндік, тәуелсіздік және биік рух құндылықтарын таңбаласа, «аққу» мен «қарлығаш» – адалдық, сұлулық және мейірім құндылықтарын насихаттайды. Бұл атаулардың жиі қайталануы және тұрақты эпитеттермен («ақ сұңқар», «қоңыр қаз», «көк ала үйрек») тіркесуі олардың халық жадында стереотиптік образдар ретінде бекігенін көрсетеді. Осылайша, ән мәтініндегі әрбір құс атауы – ғасырлар бойы сұрыпталған, ұлттық кодты тасымалдаушы мәдени ақпараттың жиынтығы. Зерттеушілердің пікірінше: «Тіл нақты өмірдің айнасы ретінде қызмет ететіндіктен, лексика қоғамдағы когнитивтік және ақпараттық өзгерістердің «тіркеушісі» рөлін атқарады» (Bissengali, 2024: 63). Яғни, халық әндеріндегі «аққу», «бұлбұл» секілді тұрақты теңеулер – халқымыздың өткен өмірі мен эстетикалық танымын бүгінгі күнге жеткізіп отырған рухани тіркеуші құралдар. Отандық ғалымдардың тағы бір зерттеулерінде: «Зоонимдердегі мәдени ақпарат осы тілді қолданушы халықтың өмір салтын, тұрмысын бейнелейді және тілдік қауымдастықта сақталады. Жануарлар (құстар) әлемі – өркениеттің қалыптасуы мен өмір сүруінің негізі ретінде сөз өнерінің маңызды материалына айналғаны» көрсетіледі (Rayeva, 2024: 95). Яғни, қазақ әндеріндегі орнитонимдер халықтың табиғатпен етене байланысын және ғасырлар бойғы рухани тәжірибесін көрсететін «зоонимдік код» қызметін атқарады.

Қазақ ән мәтіндерін зерттеу барысында орнитонимдердің көпқырлы лингвомәдени табиғаты айқындалды. Құс атаулары жай ғана денотативті мағынада емес, көбінесе коннотативті мағынада жұмсалып, метафора, теңеу, символ, аллегория сияқты көркемдік тәсілдерді жасауға негіз болған. Олар адамның сыртқы келбетін, мінез-құлқын, ішкі сезімдерін және әлеуметтік қатынастарын бейнелейтін әмбебап код қызметін атқарады. Бұл нәтижелер қазақ тіліндегі

зоонимдік лексиканың тек биологиялық емес, терең этномәдени мазмұнға ие екенін ғылыми тұрғыдан дәйектейді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысында қазақ ән мәтіндеріндегі орнитонимдердің лингвомәдени сипаты кешенді түрде қарастырылды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсатқа сәйкес, сипаттамалы, компоненттік және контекстік талдау әдістері, сондай-ақ лингвомәдени интерпретация тәсілі қолданылып, құс атауларының ұлттық дүниетанымдағы символдық, метафоралық және эталондық қызметі айқындалды. Зерттеу нәтижелері жұмыстың басында ұсынылған ғылыми гипотезаны, яғни орнитонимдердің жай ғана зоологиялық атау емес, халықтың эстетикалық талғамы мен этикалық ұстанымдарын, философиялық ой-танымын таңбалайтын тұрақты мәдени кодтар, яғни лингвомәдени бірліктер жүйесі екенін толығымен растады. Жүргізілген талдаулар мен сараптамалар негізінде мынадай нақты ғылыми тұжырымдар жасалды:

Біріншіден, қазақ ән фольклорында орнитонимдер үш негізгі семантикалық топқа бірігеді: су құстары (аққу, қаз, үйрек) – сұлулық, нәзіктік және адалдық эталоны; жыртқыш құстар (бүркіт, сұңқар, лашын, тұйғын) – ерлік, тектілік, өршілдік және жігіттік күш-қуаттың символы; сайрағыш және дала құстары (бұлбұл, қарлығаш, тоты) – өнер, шешендік, жақсы хабар және көңіл-күйдің жаршысы.

Екіншіден, ән мәтіндеріндегі зоонимдік метафоралар мен теңеулер психологиялық параллелизм құрудың және ұлттық әдеп жүйесіндегі сөйлеу этикетін, яки эвфемизмдерді сақтаудың тиімді құралына жатады. Бұл құбылыс көшпелі қазақ халқының табиғатпен тұтастығын және қоршаған ортаны антропоморфтық тұрғыдан қабылдайтынын, сондай-ақ «адам – табиғат» қатынасындағы үндестікті көрсетеді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы алынған нәтижелердің қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және этнолингвистика салаларын жаңа деректермен толықтыруында жатыр. Мақалада жасалған тұжырымдар мен жинақталған лингвомәдени бірліктерді болашақта «Қазақ тілінің этномәдени сөздігін» және ассоциативтік сөздіктерді түзуде, жоғары оқу орындарында фольклортану және тіл білімі пәндерін оқытуда, сондай-ақ ұлттық код мәселесін зерттейтін арнайы курстарда көрнекі материал ретінде пайдалануға болады. Келешекте бұл бағыттағы зерттеулерді кеңейтіп, қазақ әндеріндегі фитонимдер (өсімдік атаулары) мен басқа да зоонимдердің (төрт түлік мал, аң атаулары) когнитивтік табиғатын салыстырмалы түрде қарастыру – отандық филология ғылымының өзекті міндеттерінің бірі ретінде әлі де терең әрі жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер

Абдуманапова Ж.А. Орнитонимдердің метафоралануы және символдық мәні // Eurasian Journal of Philology Science and Education. – 2017. – Т. 165. – № 1. – 372-376-бб.

Ахметжанова, З.К. Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос : монография / З.К. Ахметжанова, З.Ш. Ерназарова. – Алматы: Елтаным, 2016. – 286 с.

Әмірбекова А.Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 125 б.

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Т. 99: Ән-өлеңдер. – Астана: Фолиант, 2013. – 440 б.

Жиренов С.А. Орнитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – № 2(110). – 13-22-бб. DOI: 10.31489/2023Ph2/13-22.

Күркебаев К.Қ., Ордабекова Х.А. Дәстүрлі қазақ ән мәтіндерінің лингвомәдени бейнесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 3(187). – 32-42-бб. DOI: 10.26577/EJPh.2022.v187.i3.04.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Т. 2: Қоғам. – Алматы: Сардар, 2013. – 728 б.

Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: Тетра Системс, 2004. – 255 с.

Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Елтаным, 2010. – 280 б.

Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

Bissengali, A., Mankeyeva, Zh., Ashimbayeva, N. Linguocognitive and Linguocultural Foundations of the Processes

of Terminologization in Modern Kazakh and Turkish Languages // Tiltanym. – 2024. – № 3(95). – Pp. 60-71. DOI: 10.55491/2411-6076-2024-3-60-71.

Daniyarova, Z.Zh. Linguocultural analysis of zooanthroponyms in Karakalpak epics // Eurasian Journal of Academic Research. 2024. Vol. 4. Issue 1. Pp. 232-238.

Kövecses, Z. Metaphor and Culture // Acta Universitatis Sapientiae, Philologica. 2010. Vol. 2(2). Pp. 197-220.

Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 2003. 276 p.

Pangereyev, A.S., Kabylov, A.D., Aldashev, N.M., Umatova, Z.M., Suleimenova, Z.Y., Shuriyeva, A.Y. Epic Toponyms as Carriers of a Linguocultural Code // Eurasian Journal of Applied Linguistics. 2023. Vol. 9. № 1. Pp. 13-23. DOI: 10.32601/ejal.901002.

Rayeva, A., Eker, S. Linguoculturalogical Semantic Aspects of Zoo-phraseological Units in Turkic Languages // Bulletin of KazNU. Philology series. 2024. Vol. 195. № 3. Pp. 91-102. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph09.

Sakhibullina, K.A. Phraseological Units with the Ornithonym Component in Social Networks and Their Variations // Russian Linguistic Bulletin. 2023. № 1(37). DOI: 10.18454/RULB.2023.37.21.

Zhernovaya, O.R. The Linguistic Cultural Analysis of Phraseological Units with the Zoonym Component // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (ISCKMC 2020). 2021. DOI: 10.15405/epsbs.2021.05.21.

References

Abdumanapova, Zh. (2017) Ornitonimderding metaforalanuy zhane simvoldyq mani. Eurasian Journal of Philology Science and Education, 165(1), 372-37-bb. [Abdumanapova, Zh. (2017) Metaphorization and symbolic meaning of ornithonyms. Eurasian Journal of Philology Science and Education, 165(1), Pp. 372-376.] (in Kazakh)

Ahmetzhanova, Z., Ernazarova, Z. (2016) Kazahskaja lingvokul`tura: jazyk, chelovek, jetnos: monografija Almaty: Eltanym, 286 p. [Akhmetzhanova, Z., Yernazarova, Z. (2016) Kazakh linguoculture: language, person, ethnos: monograph. Almaty: Eltanym, 286 p.] (in Russian)

Amirbekova, A. (2006) Konceptilik qurylymdardyng pojetikalyq matindegi verbaldanu erekshelikteri. Filol. gyl. kand. dis. Almaty, 125 b. [Amirbekova, A. (2006) Features of verbalization of conceptual structures in poetic text. Cand. philol. sci. diss. Almaty, 125 p.] (in Kazakh)

Babalar sozi: zhuztomdyq. T. 99: An-olengder (2013) Astana: Foliant, 440 b. [Words of Ancestors: 100 Volumes. Vol. 99: Folk Songs (2013) Astana: Foliant, 440 p.] (in Kazakh)

Bissengali, A., Mankeyeva, Zh., Ashimbayeva, N. (2024) Linguocognitive and Linguocultural Foundations of the Processes of Terminologization in Modern Kazakh and Turkish Languages. Tiltanym, (3), 60-71. DOI: 10.55491/2411-6076-2024-3-60-71. (in English)

Daniyarova, Z. (2024) Linguocultural analysis of zooanthroponyms in Karakalpak epics. Eurasian Journal of Academic Research, 4(1), 232-238. (in English)

Kövecses, Z. (2010) Metaphor and Culture. Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 2(2), 197-220. (in English)

Kurkebaev, K., Ordabekova, H. (2022) Dasturli qazaq an matinderining lingvomadeni bejnesi. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy. No. 3(187). 32-42-bb. [Kurkebayev, K., Ordabekova, Kh. (2022) Linguocultural image of traditional Kazakh song texts. Bulletin of KazNU. Philology series. No. 3(187). Pp. 32-42.] (in Kazakh)

Lakoff, G., Johnson, M. (2003) Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 276 p. (in English)

Mankeeva, Zh. (2008) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyng tanymdyq negizderi. Almaty: Zhibek Zholy, 356 b. [Mankeyeva, Zh. (2008) Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language. Almaty: Zhibek Zholy, 356 p.] (in Kazakh)

Maslova, V. (2004) Kognitivnaja lingvistika. Moskva: Tetra Sistems, 255 p. [Maslova, V. (2004) Cognitive linguistics. Moscow: Tetra Sistems, 255 p.] (in Russian)

Pangereyev, A., Kabylov, A., Aldashev, N., Umatova, Z., Suleimenova, Z., Shuriyeva, A. (2023) Epic Toponyms as Carriers of a Linguocultural Code. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 9(1), 13-23. DOI: 10.32601/ejal.901002. (in English)

Qajdar, A. (2013) Qazaqtar ana tili aleminde: jetnolingvistikalyq sozdik. T. 2. Qogam. Almaty: Sardar, 728 b. [Qaidar, A. (2013) Kazakhs in the world of their native language: Ethnolinguistic dictionary. Vol. 2. Society. Almaty: Sardar, 728 p.] (in Kazakh)

Rayeva, A., Eker, S. (2024) Linguoculturalogical Semantic Aspects of Zoo-phraseological Units in Turkic Languages. Bulletin of KazNU. Philology series, 195(3), 91-102. DOI: 10.26577/EJPh.2024.v195.i3.ph09. (in English)

Sakhibullina, K. (2023) Phraseological Units with the Ornithonym Component in Social Networks and Their Variations. Russian Linguistic Bulletin, (1). DOI: 10.18454/RULB.2023.37.21. (in English)

Smagulova, G. (2010) Magynalas frazeologizmderding ulttyq-madeni aspektileri. Almaty: Eltanym, 280 b. [Smagulova, G. (2010) National-cultural aspects of synonymous phraseological units. Almaty: Eltanym, 280 p.] (in Kazakh)

Telija, V. (1996) Russkaja frazeologija: Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul`turologicheskij aspekty. Moskva: Jazyki russkoj kul`tury, 288 p. [Teliya, V. (1996) Russian phraseology: Semantic, pragmatic and linguocultural aspects. Moscow: Languages of Russian culture, 288 p.] (in Russian)

Zhernovaya, O. (2021) The Linguistic Cultural Analysis of Phraseological Units with the Zoonym Component. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (ISCKMC 2020). DOI: 10.15405/epsbs.2021.05.21. (in English)

Zhirenov, S. (2023) Ornitonimdik paremijalardyng jetnomadeni semantikasy. Qaragandy universitetining habarshysy. Filologija serijasy. №2(110). 13-22-bb. [Zhirenov, S. (2023) Ethnocultural semantics of ornithonymic paremias. Bulletin of

the University of Karaganda. Philology series. No. 2(110). Pp. 13-22.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.12.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн /Available online: 30.06.2026.

© Садық А.С., 2026

CC BY 4.0

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Статья/Мақала/Article
ГРНТИ 16.21.27 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-173-186

Улжан Есеновна Мусабекова [1], Виктор Михайлович Шаклеин[2], Жанат Арыстанбековна Уразбаева[3*]
[1]доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-1333-8695 E-mail: u.mussabekova@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы, Россия, г. Москва, ORCID: 0000-0003-3576-3828 E-mail: vmshaklein@bk.ru
[3*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0006-9862-2394 E-mail: uzhana1@yandex.com

УРБОЛИНГВА КАЗАХСТАНСКОГО МЕГАПОЛИСА В СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению урболингвы казахстанского мегаполиса в условиях современной языковой ситуации на примере города Шымкента. Целью статьи выступает оценка влияния языковой политики на конкуренцию языков на основе анализа динамики выбора языков школьниками в образовательной среде Шымкента. Задача статьи – в мониторинговом режиме осмыслить влияние проводимой языковой политики в Казахстане на реальное использование языков в выбранном регионе. Выбор языка образования является одним из наиболее практичных и надежных источников данных о языковом использовании в многоязычном обществе мегаполиса, поскольку отражает языковую политику государства и национальные приоритеты. Материалом исследования послужили данные, извлеченные из переписи населения, Агентства по статистике РК, базы данных Национального центра государственных стандартов образования и тестирования. Источниками исследования послужили принятые в разные годы языковые законодательства РК, а также учебные планы общего среднего образования. Кроме того эмпирическим материалом исследования послужили впервые введенные в научный оборот социолингвистические данные, полученные в ходе проведенного опроса среди школьников Шымкента. В ходе исследования для получения более точных результатов применялся комплексный подход, сочетающий как общенаучные, так и частонаучные методы исследования. Результаты исследования показывают тенденцию к приоритетному употреблению казахского языка в регионе. Мониторинговое исследование языковых предпочтений учащихся средних школ города Шымкента представляется перспективным с позиций описания выбора языка обучения в сфере среднего образования, а также степени/уровня владения русским языком как вторым и первым, анализа условий обучения казахскому/русскому/английскому языкам в школьных программах. Осуществление мониторинга языковых предпочтений школьников Казахстана в зависимости от региона проживания является перспективным социолингвистическим показателем эффективности проводимой в республике языковой политики.

Ключевые слова: урболингва; язык обучения; языковая ситуация; полиязычие; мегаполис; социолингвистический опрос.

Для цитирования: Мусабекова У.Е., Шаклеин В.М., Уразбаева Ж.А. Урболингва казахстанского мегаполиса в современной языковой ситуации. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). С. 173-186.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-173-186

Ұлжан Есенқызы Мұсабекова [1], Виктор Михайлович Шаклеин[2], Жанат Арыстанбекқызы Уразбаева[3*]
[1]филология ғылымдарының докторы, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті , Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-1333-8695 E-mail: u.mussabekova@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор, Патрис Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті, Ресей, Мәскеу қ., ORCID: 0000-0003-3576-3828 E-mail: vmshaklein@bk.ru
[3*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0006-9862-2394 E-mail: uzhana1@yandex.com

ҚАЗІРГІ ТІЛДІК ЖАҒДАЙДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МЕГАПОЛИСТІҢ УРБОЛИНГВАСЫ

Аңдатпа. Мақала Шымкент қаласы материалдары негізінде қазіргі тілдік жағдайдағы қазақстандық мегаполистің урболингвасын зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты – Шымкент қаласының білім беру ортасындағы оқушылардың тілдерді таңдау динамикасын талдау арқылы тіл саясатының тілдер бәсекелестігіне әсерін бағалау, мониторингтік режимде Қазақстанда жүргізіліп жатқан тіл саясатының таңдалған өңірде тілдердің нақты қолданылуының әсерін түсіну. Білім беру тілін таңдау – мегаполистің көптілді қоғамында тілді қолдану туралы деректердің ең практикалық және сенімді көздерінің бірі, себебі ол мемлекеттің тіл саясаты мен ұлттық басымдықтарды көрсетеді. Зерттеу материалы халық санағынан, ҚР Статистика агенттігінен, ұлттық білім беру және тестілеу стандарттары орталығының дерекқорларынан алынған мәліметтер болды. Зерттеу көздері – әр жылдары қабылданған ҚР тілдік заңнамалары, сондай-ақ жалпы орта білім берудің оқу жоспарлары. Сонымен қатар зерттеудің эмпирикалық материалы ретінде Шымкент оқушылары арасында жүргізілген сауалнама барысында алынып, ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген әлеуметтік-лингвистикалық деректер алынды. Зерттеу барысында дәлірек нәтижелер алу үшін жалпы ғылыми және жеке ғылыми зерттеу әдістерін біріктіретін кешенді тәсіл қолданылды. Зерттеу нәтижелері өңірде қазақ тілін басымдықпен қолдану үрдісін көрсетеді. Шымкент қаласының орта мектеп оқушыларының тілдік қалауларын мониторингтік зерттеу орта білім беру саласында оқыту тілін таңдауды сипаттау, сондай-ақ бірінші және екінші тіл ретінде орыс тілін меңгеру дәрежесі/деңгейі, мектеп бағдарламаларында қазақ/орыс/ағылшын тілдерін оқыту жағдайларын талдау тұрғысынан перспективалы болып көрінеді. Қазақстан оқушыларының тұрғылықты өңіріне байланысты тілдік қалауларына мониторинг жүргізу республикада жүзеге асырылып жатқан тіл саясатының тиімділігін бағалаудың перспективалы әлеуметтік-лингвистикалық көрсеткіші болып саналады.

Тірек сөздер: урболингва; оқыту тілі; тілдік жағдай; көптілділік; мегаполис; әлеуметтік лингвистикалық сауалнама.

Сілтеме жасау үшін: Мұсабекова Ұ.Е., Шаклеин В.М., Уразбаева Ж.А. Қазіргі тілдік жағдайдағы қазақстандық мегаполистің урболингвасы. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 173-186-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-173-186

Ulzhan Mussabekova[1], Viktor Shaklein[2], Zhanat Urazbayeva[3*]

[1]Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1333-8695 E-mail: u.mussabekova@mail.ru

[2]Doctor of Philology, Professor, Patrice Lumumba Peoples' Friendship University of Russia, Russia, Moscow, ORCID: 0000-0003-3576-3828 E-mail: vmshaklein@bk.ru

[3*]Corresponding Author, Doctoral Sstudent, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0006-9862-2394 E-mail: uzhana1@yandex.com

THE URBOLINGUA OF A KAZAKHSTANI METROPOLIS IN THE CONTEMPORARY LINGUISTIC SITUATION

Abstract. This article is devoted to the study of the urbolingua of the Kazakhstani megacity in the conditions of the modern language situation on the example of the city of Shymkent. The purpose of the article is to assess the impact of language policy on language competition based on an analysis of the dynamics of language choice by schoolchildren in the educational environment of Shymkent. The objective of the article is to comprehend in monitoring mode the impact of the current language policy in Kazakhstan on the real use of languages in the selected region. The choice of language of education is one of the most practical and reliable sources of data on linguistic use in the multilingual society of the megapolis, as it reflects the language policy of the state and national priorities. The materials of the study were the data from the census, the data from the Agency for statistics of the Republic of Kazakhstan, the database of the National Center for State Standards of Education and Testing. The sources of the study were the language laws of the Republic of Kazakhstan adopted in different years, as well as the curricula of general secondary education. In addition, the empirical material of the study was the sociolinguistic data firstly introduced into scientific circulation, obtained in the course of a survey among schoolchildren of Shymkent. In the course of the study, an integrated approach was used to obtain more accurate results, combining both general and frequent scientific research methods. The results of the study show a trend towards priority use of the Kazakh language in the region. A monitoring study of the language preferences of secondary school students in the city of Shymkent seems promising from the standpoint of describing the choice of the language of instruction in the field of secondary education, as well as the degree / level of proficiency in Russian as the first and the second language, and analyzing the conditions for teaching Kazakh / Russian / English in school curricula. Monitoring the language preferences of schoolchildren in Kazakhstan depending on the region of residence is a promising sociolinguistic indicator of the effectiveness of the language policy pursued in the republic.

Keywords: urbolingua; language of instruction; language situation; multilingualism; metropolis; sociolinguistic survey.

For citation: Mussabekova, U. Shaklein, V., Urazbayeva, Zh. The Urbolingua of a Kazakhstani Metropolis in the Contemporary Linguistic Situation. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 173-186. (in Russian)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-173-186

Введение

Актуальность изучения урболингвы мегаполисов Казахстана обусловлена динамичными процессами языковой конкуренции, разворачивающимися в условиях глобализации и социокультурных трансформаций XXI века. В частности, взаимодействие казахского и русского языков в городской среде – сложный и многослойный феномен, требующий пристального внимания исследователей. Лингвокультурная ситуация крупнейших казахстанских городов – Астаны, Алматы, Шымкента – представляет собой уникальный полилингвальный ландшафт, где переплетаются различные языковые практики, культурные традиции и этнические идентичности. Урболингва Шымкента вызывает интерес, прежде всего, как пространство, характеризующееся преобладанием казахского языка в повседневной жизни города. Особую актуальность приобретает изучение языковых предпочтений учащихся образовательных школ как индикатора будущей языковой ситуации в стране. Исследование индикаторов выбора языка обучения учащимися и их отношения к языковой культуре работников различных социальных сфер города, позволит прогнозировать тенденции языкового развития и разрабатывать эффективные стратегии языковой политики.

Лингвокультурная ситуация города складывается из комплекса социологических условий, обеспечивающих стабильно развивающееся единое коммуникативное пространство, в котором все его участники имеют возможность без затруднений использовать соответствующий язык для реализации различных видов деятельности и решения коммуникативных задач. Взаимообусловленность социологического портрета города и языковой ситуации предполагает изучение актуальных языков города как основных инструментов коммуникации социума. Казахстан по показателям урбанизации относится к странам среднего уровня. В стране наглядно проявляется существенная концентрация городского населения в трех мегаполисах – Алматы, Астане, Шымкенте – в которых сосредоточена одна пятая всего населения республики (Альжанова, Сатпаева, Алибекова, 2022: 128). Языковой портрет этих мегаполисов имеет общие и специфические черты. Основным элементом формирования полиязычной среды в городах-миллионниках Казахстана является полиязычие жителей, обусловленное историко-культурным развитием этих городов. Так, этнолингвистический корпус алматинской урболингвы к 1980 г. включал 101 этноязык, принадлежащий к 11 основным языковым семьям Евразии (Сулейменова, Шаймерденова, Смагулова, Аканова, 2020).

Полиэтнический состав населения Казахстана побуждает государство обеспечить развитие и сохранение всех языков. В стране языковое и культурное многообразие гарантируется государственными нормативными правовыми актами. Правовую основу языковой политики составляет закон «О языках в Республике Казахстан» от 11 июля 1997 года, который закрепляет статус казахского языка как государственного, определяет сферу официального употребления русского языка, гарантирует языковые права граждан, включая право на обучение и общение на родном языке.

Языковая политика Казахстана активно развивается в векторе субординативного билингвизма с приоритетом государственного казахского языка, тем самым создавая необходимость приоритетного использования его в образовательной сфере и в социальной жизни. Следовательно, актуальная языковая ситуация РК предполагает развитие внетрадиционных парадигм моно-, би- и полилингвизма.

Сегодня в Казахстане параллельно развиваются несколько языковых форм: *монолингвизм* на казахском и русском языках; различные типы *билингвизма*, включая казахско-русское и русско-казахское двуязычие; а также распространен *полилингвизм*, охватывающий казахский, русский и языки этнических групп: уйгурский, татарский, ингушский и другие.

Языковое разнообразие оказывает значительное влияние на когнитивную деятельность детей, их коммуникативные навыки, достижения в учебе, создавая как возможности для межкультурного взаимодействия, так и вызовы, связанные с языковым балансом и

идентичностью. Исследуя факторы формирования детского билингвизма в условиях глобализации и растущих миграционных процессов, И. Мухамеджанов, А. Жакупова указывают на необходимость обучения ребенка дополнительным лингвокультурным кодам для успешной социализации (Мухамеджанов, Жакупова, 2025).

В этой связи исследование языковой ситуации на примере города Шымкента представляется перспективным с позиций описания языковых предпочтений школьников в различных социальных сферах городской жизни.

Материалы и методы

В ходе исследования для получения более точных результатов применялся комплексный подход, сочетающий как общенаучные, так и частнонаучные методы исследования. В настоящем исследовании применялся социолингвистический подход, поскольку социолингвистический аспект является ведущим при лингвистическом изучении города. Социолингвистическое исследование выявило факторы, способствующие образованию городского дву- и многоязычия у школьников Шымкента, а также позволило составить социолингвистический портрет школьника-горожанина. Одним из основных методов является социолингвистическое анкетирование, направленное на изучение выбора языка в условиях языковой конкуренции мегаполиса. Социолингвистический опрос проводился среди учащихся средних общеобразовательных школ города. Опросник состоял из 17 вопросов с закрытыми ответами и с правом выбора лишь одного пункта.

Статистический метод применялся для обработки количественных данных с целью выявления закономерностей при выборе языка школьниками. Основные результаты отражены в диаграммах и таблицах.

Материалом исследования послужили социолингвистические данные, полученные в ходе проведенного опроса среди школьников Шымкента, статистические данные, касающиеся общеобразовательных городских школ. Фактическим материалом послужили материалы переписи, статистические источники, учебные планы общеобразовательных школ. В качестве эмпирической базы исследования использованы данные социолингвистических опросов, проведенных среди школьников в 2025 году в городе Шымкенте; материалы фокус-группы (736 человек).

Обзор литературы

Язык города – это сложная динамичная система, отражающая социальную структуру, культурные ценности и историческое наследие городского пространства. Урболингвистика представляют собой междисциплинарное направление, объединяющее лингвистику, социологию, антропологию и другие смежные области. Важным аспектом урболингвистических исследований является изучение речевых практик различных социальных групп в городском пространстве. Города становятся полилингвальными центрами, где сосуществуют различные языки и культуры. Изучение языковой политики, языковой конкуренции, проблем языковой интеграции является важной задачей урболингвистики.

Е.В. Красильникова в статье «Язык города как лингвистическая проблема» отмечает: «Изучение языка города в целом принадлежит к области социолингвистики, так как исходное понятие «город» социально по своей природе. Лингвистическое изучение города поэтому должно опираться на всю совокупность социологических характеристик города как целого и характеристики компонентов его сложной структуры» (Красильникова, 1988: 5-18).

Е.А. Хасенов в работе «Метаязык и социолингвистические перспективы урбанологии» определяет урболингвистику как самостоятельное научное направление: «онтологическое отличие урболингвистики от социолингвистики заключается в том, что, если объектом социолингвистики выступает языковой социум, то урболингвистика направлена на изучение только одной разновидности социума – территориально-поселенческой общности городского типа» (Хасенов, 2006). Исследователь, подчеркивая взаимную обусловленность процессов городского и языкового развития, отмечает, что именно городам и столицам принадлежит ведущая роль в политическом, экономическом, социокультурном и собственно лингвистическом развитии общества и, что именно города следует считать основной ареной языковой

конкуренции, где сталкиваются интересы различных языковых микро-, макро-, и даже мегасообществ, облекающиеся как в антогонистические и конфликтные, так и в симбиотические и мирные формы. С этой точки зрения, по мнению автора, термины «языковая ситуация города» и «урболингва» как совокупность разновидностей вариантов языка, форм существования языка в их социальном взаимоотношении и функциональном взаимодействии в границах города практически совпадают.

Авторы «Словаря социолингвистических терминов» Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова придерживаются мнения, что «эмпирически урболингва – это, как правило, многоязычный конгломерат, и урболингва как некая системно-структурная целостность претендует на роль высшей эволюционной формы языкового развития и взаимодействия, вбирающей в себя все остальные типы идиомов» (Сулейменова, Шаймерденова, Смагулова, Аканова, 2020: 304-305).

Городская среда – это динамичное и лингвистически развитое пространство, где часто сосуществуют, взаимодействуют и развиваются многочисленные языки. Урбанизированная среда способствует разностороннему изучению языковой вариативности и полиязычия в действии. Одним из наиболее наглядных и доступных индикаторов языкового присутствия в городских пространствах является языковой ландшафт (Urbaite, 2025).

Полиязычие и социальная идентичность – это два взаимосвязанных понятия, на которые сильно влияют государственная языковая политика. Различное использование языков и их разновидностей может формировать как социальное восприятие индивидов, так и установки общества. Поскольку социальная идентичность – это динамичное явление, отсутствие достигнутой идентичности очевидно, и влияние полизычия на социальную идентичность необходимо изучать в контексте, включающем связь индивидуализма и коллективизма (Yıldırım, 2020).

Языковая идеология определяет социальные настроения жителей полиэтничных регионов, возникающих на фоне языкового многообразия (Савин, 2006: 33). С целью изучения общественного мнения граждан разной этничности Казахстана регулярно проводятся социологические опросы его населения с учетом этнического состава респондентов. Так, в 2012 году С.М. Джнунсбаев, И.С. Савин провели социологическое исследование с целью выявления факторов, влияющих на социальное самочувствие русского населения города Шымкента. В социологическом опросе приняли участие 130 человек из 91000 – 0,1% русских жителей города по данным на 2011 год. Выборка учитывала повышенное количество пожилых людей, большая часть которых были уроженцами города Шымкента. Анализ проведенного социологического опроса 2012 года показал, что одним из главных факторов, влияющих на самовосприятие русского населения Шымкента, является изменение языковой среды. Исходя из ответов респондентов, дискомфорт от недостаточного знания государственного языка приходилось испытывать 82 % опрошенных (51% – и иногда, а 31% – часто), и лишь 18% никогда не приходилось. Результаты опроса, привели авторов к выводу о том, что на юге Казахстана к этому периоду была создана достаточная среда использования казахского языка, повышающая его востребованность в повседневной жизни. Отвечая на вопрос о языковых предпочтениях, русские респонденты Шымкента показали, что 86% из них хотели бы, чтобы их дети знали английский и другие европейские языки, 54% – русский и 53% – казахский языки. Полученные результаты опроса позволили исследователям сделать выводы о том, что изменения информационной и языковой среды на юге Казахстана уже обусловили невозможность дальнейшего игнорирования местными жителями своей языковой некомпетентности в большинстве жизненных ситуаций. При этом большинство опрошенных (39%) считают своей родиной Казахстан. Это значит, что три четверти, опрошенных твердо ассоциируют себя с Казахстаном и признают решающую роль страны в своей судьбе (Джнунсбаев, Савин, 2015: 52-55).

Таким образом, как показало исследование С.М. Джнунсбаева, И.С. Савина, на дискомфортное самоощущение представителей старшего поколения русского населения оказали влияние ряд факторов. Во-первых, активно меняющаяся языковая и социально-культурная ситуация; во-вторых это сокращение в пространстве социальной жизни символов, привычных

элементов и знаков из прежней советской эпохи; в-третьих рост демографической ситуации в стране, следовательно изменяются языковые предпочтения новых категорий граждан; в-четвертых меняется вектор информационной и идеологической политики: все больше отсылок не к общесоветскому, а к общетюркскому прошлому и к будущему, построенному без использования советского опыта (Джнунсбаев, Савин, 2015: 54).

Результаты и обсуждения

Еще в 20-е годы прошлого столетия основоположник социолингвистического направления в изучения эндоглоссной языковой ситуации в городе Б.А. Ларин в статьях «О лингвистическом изучении города», «К лингвистической характеристике города» (Ларин, 1977) отмечал необходимость комплексного изучения языка города и основным объектом определял живую речь разных групп горожан. В городской среде происходит контактирование всех слоев городского коллектива. В крупных городах с полиэтническим населением складывается специфичная языковая ситуация, ведущая к городскому билингвизму или полилингвизму.

Официальные данные на сайте «Бюро национальной статистики и агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан», предоставляют информацию о населении города Шымкента. На 1 декабря 2025 года население города составляет 1 256 164 человек: казахи – 897721 (71,47%), узбеки – 198519 (15,8%), русские – 74757(5,95%), азербайджанцы – 23201 (1,85%), татары – 11377 (0,91%), корейцы – 7148 (0,57%), украинцы – 7071(0,56%), турки – 6937 (0,55%), курды – 4003 (0,32%), уйгуры – 2602(0,21%), немцы – 2092(0,17%), кыргызы – 1886(0,15%), таджики – 1614 (0,13%), чеченцы – 1532(0,12%), греки –976 (0,08%), белорусы – 737(0,06%), башкиры – 675(0,05%), молдоване – 532(0,04%), армяне – 462(0,04%), другие нации – 12322(0,98%). В городе на начало 2025–2026 учебного года, согласно официальным данным городского управления образования, функционируют 302 школы, в которых обучаются 276 466 школьников, из них в государственных школах – 208 040, в частных – 68 426 учащихся. Анализ языковой модели обучения показывает, что образовательные учреждения города развернули работу в рамках многоязычного образовательного пространства: значительная доля школ применяет смешанную (двуязычную) модель обучения наряду с казахским языком обучения (по региональным данным – 92 школы с казахским языком обучения как основным, 154 школы со смешанным языком), обеспечивая широкий охват учащихся (например, около 91 371 учеников в казахоязычных школах и 157 816 учащихся в смешанных), что отражает специфику языковой ситуации региона (источник управления образования/региональная статистика). Тенденции и динамика развития в сфере образования за последние 30 лет во многом предопределяются позитивными изменениями в социально-экономической ситуации города. Как показали итоги переписи населения, проведенные в 2005, 2014, 2025 годах, в Шымкенте наблюдается значительный рост населения.

Урболингва города Шымкента характеризуется языковым многоообразием. Согласно закону о языках, казахский язык, являясь государственным языком, активно используется в официальных сферах, образовании. В последние годы наблюдается устойчивая тенденция к увеличению визуального функционирования казахского языка в городской среде. Многие вывески, рекламные объявления, меню в кафе, другие элементы городской среды часто дублируются на русском языке, что указывает на факт его востребованности в общественности жизни. В районах компактного проживания узбеков в Шымкенте можно встретить надписи и вывески на узбекском языке. В туристическом секторе городской жизни, на рекламных баннерах, в названиях брендов, названиях некоторых заведений увеличиваются надписи на английском языке. Встречаются надписи и вывески на турецком, китайском, арабском языках, особенно в сфере торговли и деятельности зарубежных компаний. По итогам исследования И. Мухамеджанова и А. Жакуповой, можно сделать вывод, что по сравнению с сельской, городская среда безусловно предоставляет больше возможностей как образовательных так и культурных, что может оказывать влияние на языковое развитие детей (Мухамеджанов, Жакупова, 2025: 316-331).

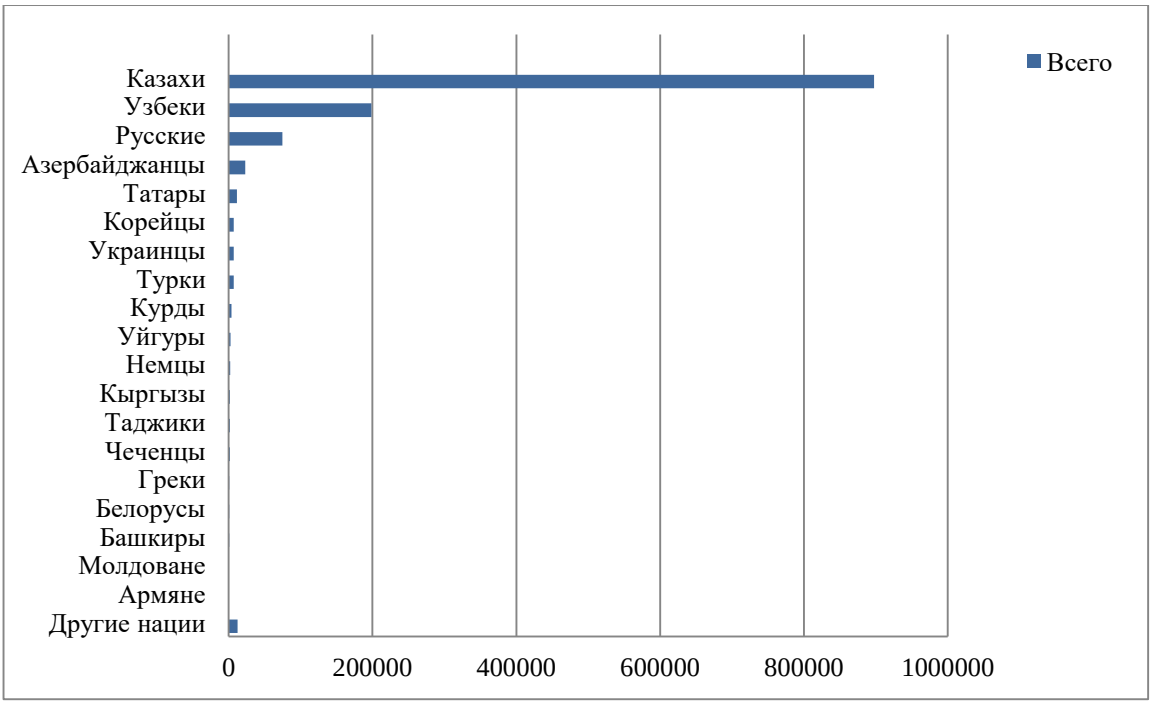

Диаграмма 1 – Количество этнических групп, проживающих в городе Шымкент
Диаграмма 1 – Шымкент қаласында тұратын этникалық топтардың саны
Diagram 1 – The Number of Ethnic Groups Living in Shymkent

В целях выявления и исследования факторов, влияющих на формирование языкового пространства города Шымкента, был проведен опрос среди 736 учащихся 5-11 классов средних общеобразовательных школ с казахским и русским языком обучения. 56,6% респондентов составили учащиеся мужского пола, и 43,4% – женского. 5,9% из всех респондентов являются учениками 5-го класса, 9,4% – 6-го класса, 4,9% – 7-го класса, 27,1% – 8-го класса, 23,6% – 9-го класса, 15,9% – 10-го класса, 13,2% – 11-го класса. Анкета содержала 17 вопросов, включающих как социально-демографические параметры, так и вопросы о языковом поведении, такие как:

1) пол респондента;
2) город обучения;
3) класс обучения;
4) тип школы (государственная, частная, специализированная);
5) язык мышления;
6) язык общения;
7) язык коммуникации в семье;
8) язык общения с друзьями;
9) язык обучения;
10) предпочтительный язык дальнейшего образования;
11) языки обслуживания в общественных сферах (медицинские центры, торгово-развлекательные объекты);
12) языковые предпочтения в сфере сервиса.

Анкета была построена на принципах социолингвистического анкетирования и позволяла выявить как фактическое использование языков, так и языковые установки респондентов. Обработка результатов осуществлялась с использованием методов количественного и качественного анализа. При анализе использовалась классификация языковых ответов по следующим группам: казахский язык; русский язык; билингвальные модели (казахский + русский); полилингвальные модели (казахский + русский + английский).

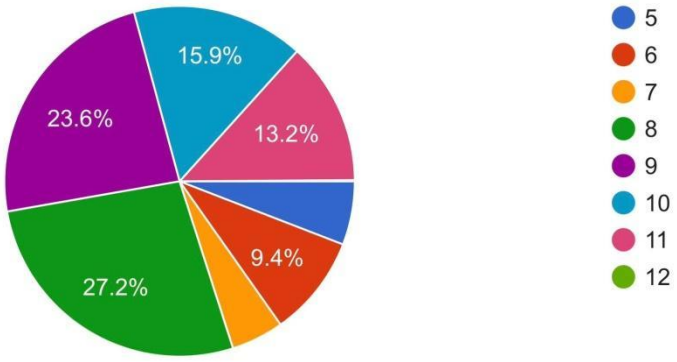

Диаграмма 2 – Количество классов
Диаграмма 2 – Сыныптар саны
Diagram 2 – Number of Classes

Большинство участников опроса учатся в государственной школе – 79,8%, в специализированной школе –10,9%, в частной школе – 3%, в гимназии около – 4%.

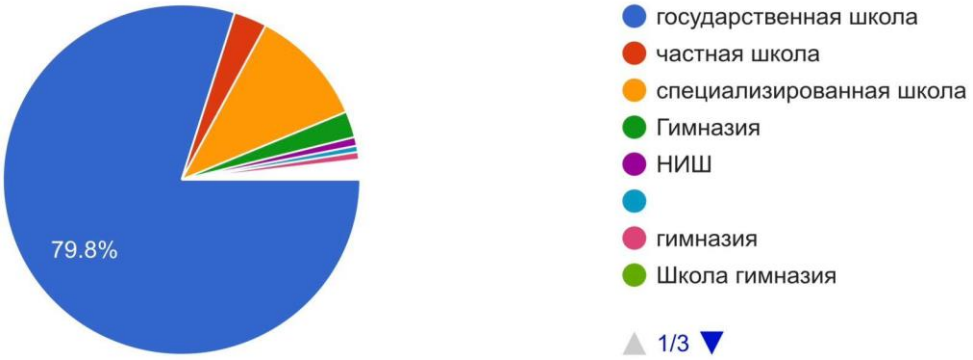

Диаграмма 3 – Школы, которые принимали участие в опросе
Диаграмма 3 – Сауалнамаға қатысқан мектептер
Diagram 3 – Schools Participating in the Survey

Как показали результаты опроса, около 65% учащихся думают исключительно на казахском языке, в то время как 25,5% респондентов думают и на казахском и на русском языках, однако первым языком для них является казахский язык. Около 5% учащихся предпочитают и казахский, и русский языки, но первым языком является русский язык. Для 5% учащихся русский язык является единственным в коммуникации. Наряду с этим, есть и учащиеся (около 1%), которые предпочитают думать на английском языке.

На вопрос «На каком языке вы говорите?» участники опроса ответили следующим образом: 68,1% говорят на казахском языке; 23,4% и на казахском, и на русском языках, но первым языком является казахский; 5% от всех ответов составили участники, которые говорят и на казахском, и на русском языках, но первым языком для них является русский язык. Около 2% респондентов говорят только на русском языке.

Как известно, язык общения в социуме и язык общения в домашней среде у одного и того же человека может быть разным. Исходя из ответов, можно сделать вывод о том, что 77% учащихся говорят с родственниками только на казахском языке, 14,3% говорят и на казахском, и на русском языках, но казахский язык является проритетным. Около 5% говорят на двух языках, в большинстве случаев выбирают русский язык, 3% учащихся говорят только на русском языке. Судя по данным, можно предположить, что некоторые интернациональные семьи говорят на всех трех языках.

Что касается общения учащихся со сверстниками, то большинство детей (около 70%) общаются между собой на казахском языке. 23,1% говорят и на казахском, и на русском языке, но первым языком для них является русский язык. Около 4% наоборот, в качестве первого языка общения предпочитают русский, а затем казахский языки. 5% респондентов выбирают только русский язык для общения с друзьями. Немаловажным является то, что некоторые учащиеся говорят на всех языках, которые знают, включая и родной язык.

Учащиеся средних школ являются активными участниками городской жизни, играют важную роль в определении факторов становления языковой среды мегаполисов. На вопрос «На каком языке говорят кассиры в торгово-развлекательных центрах (магазины, кинотеатры, кафе, рестораны) в вашем городе?» респонденты ответили следующим образом. Около 41% ответили, что сотрудники ТРЦ говорят на государственном языке, 16,4% – на русском языке, 32,7% – на двух языках, но больше – на казахском языке. 9,7% отметили, что сотрудники говорят на двух языках, но больше на русском языке.

Эксперимент также включал вопрос «На каком языке вы хотите слышать кассиров в торгово-развлекательных центрах (магазинах, кинотеатрах, кафе, ресторанах) в вашем городе?». Были получили следующие ответы: 67,5% хотели бы слышать исключительно казахский язык, в то время как 21,5% наряду с казахским выбирают и второй необходимый язык как русский. 5,6% опрошенных хотят слышать только русский язык. Некоторые из респондентов непротив, чтобы их обслуживали на всех трех языках.

На вопрос «На каком языке *говорят* сотрудники медицинских центров в вашем городе?» получены такие ответы: 61,3% ответили, что медперсонал говорит исключительно на казахском языке; 27% – и на казахском, и на русском языках, но первый язык коммуникации казахский; около 6% – на русском языке. 5,1% отметили, что используют 2 языка, но первый язык русский.

Следовательно, при ответе на вопрос «На каком языке вы хотите *слышать* сотрудников медицинских центров в вашем городе?» имеются следующие варианты. Многие, то есть 71,5% хотят слышать сотрудников медорганизаций на казахском языке; около 21% считают, что будет правильным использовать оба языка; 5% выбирают русский язык; также есть респонденты, которые хотели бы, чтобы медицинское обслуживание в мегаполисах страны проводилось на трех языках.

Большинство учащихся обучаются на казахском языке, почти 86% из опрошенных. Около 6% проходят смешанное обучение, то есть и на казахском, и на русском языках, Только 3% обучаются исключительно на русском языке. Среди участников опроса также присутствуют ученики, которые проходят обучение в школе на трех языках, включая английский язык.

¼ часть респондентов предпочитают дальнейшую учебу на английском языке. 54,2% придерживаются мнения, что казахский язык более подходящий для их образования в будущем. Около 4% учащихся выбирают русский язык, около 3% предпочитают смешанный тип обучения, на русском и на казахском языках. Также есть учащиеся, которые хотели бы продолжать получать образование на корейском зыке.

Проведенный социолингвистический опрос показал, что язык обучения учащихся напрямую влияет на их языковое поведение в различных социальных сферах жизни города.

Согласно Приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 8 ноября 2012 г. № 500, зарегистрированному в Министерстве юстиции Республики Казахстан 10 декабря 2012 г. за № 8170, и утверждённому Приложению 1 к нему, структура учебного плана общего среднего образования предусматривает обязательное изучение государственного языка, русского языка как предмета/языка обучения, а также иностранного языка в соответствии с установленными образовательными стандартами (Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан).

Анализ типовых учебных планов 2012-2013, 2023-2024 учебных годов, показал, что количество часов казахского и английского языков в 2023 году увеличилось, по сравнению с 2012 годом. Количество выделенных часов на изучение русского языка за период с 2012-2024 года осталось неизменным. Количество языковых дисциплин в общественно-гуманитарном направлении в старших классах к 2023 году значительно выросло.

Таблица 1 – Количество часов на изучение казахского языка согласно типовому учебному плану общеобразовательной школы
Кесте 1 – Жалпы білім беретін мектептің үлгілік оқу жоспарына сәйкес қазақ тілін үйренуге арналған сағат саны
Table 1 – Number of Hours Allocated for the Study of the Kazakh Language According to the Standard Curriculum of General Secondary Schools

Классы	Школы с казахским языком обучения		Школы с русским языком обучения		Школы с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения	
Количество часов в неделю по предмету «Казахский язык»						
1	-	-	2	2	2	2
2	4	4	2	3	2	2
3	4	4	3	3	2	3
4	4	4	3	4	2	3
5	3	3	3	4	2	3
6	3	3	3	4	2	3
7	3	3	3	4	2	3
8	3	2	3	4	2	3
9	1	2	2	4	2	3
Ест.-матем. направление 10 класс		1		3	1	4
Общ.-гуман. направление 10 класс	2	2	3	3	2	4
Ест.-матем. направление 11 класс		1		3	1	4
Общ.-гуман. направление 11 класс	2	2	3	3	2	4

Казахский язык в школах с казахским языком обучения увеличился на 2 часа; в школах с русским языком обучения – на 14 часов; в школах с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения – на 17 часов. Увеличение в учебном плане общеобразовательной школы часов на изучение казахского языка подтверждает факт укрепления лидирующих позиций казахского языка в образовательном пространстве Казахстана, а также расширение его применения в социальной жизни мегаполиса. Большинство респондентов-учащихся школ города Шымкента предпочитают использовать казахский язык во всех сферах городской коммуникации.

Таблица 2 – Количество часов на изучение русского языка согласно типовому учебному плану общеобразовательной школы
Кесте 2 – Жалпы білім беретін мектептің үлгілік оқу жоспарына сәйкес орыс тілін үйренуге арналған сағат саны
Table 2 – Number of Hours Allocated for the Study of the Russian Language According to the Standard Curriculum of General Secondary Schools

Классы	Школы с казахским языком обучения	Школы с русским языком обучения	Школы с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения
Количество часов в неделю по предмету «Русский язык»			

1	-	-	-	-	-	-
2	-	2	4	4	-	2
3	2	2	4	4	2	2
4	2	2	4	4	2	2
5	2	3	3	3	2	2
6	2	3	3	3	2	2
7	2	3	3	3	2	2
8	2	3	3	2	2	2
9	2	3	2	2	2	2
Ест.-матем. направление 10 класс		2		1	1	1
Общ.-гуман. направление 10 класс	2	3	2	2	2	2
Ест.-матем. направление 11 класс		2		1	2	1
Общ.-гуман. направление 11 класс	2	3	2	2	2	2

Русский язык в школах с казахским языком обучения увеличился на 11 часов; в школах с русским языком обучения – на 1 час; в школах с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения – на 1час. Увеличение часов в школьной программе на обучение русскому языку констатирует тот факт, что в крупных городах наблюдается большее языковое разнообразие и русский язык остается широко распространенным в повседневной коммуникации многонационального мегаполиса.

Таблица 3 – Количество часов на изучение английского языка согласно типовому учебному плану общеобразовательной школы
Кесте 3 – Жалпы білім беретін мектептің үлгілік оқу жоспарына сәйкес ағылшын тілін үйренуге арналған сағат саны
Table 3 – Number of Hours Allocated for the Study of the English Language According to the Standard Curriculum of General Secondary Schools

Классы	Школы с казахским языком обучения		Школы с русским языком обучения		Школы с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения	
Количество часов в неделю по предмету «Английский язык»						
1	1	-	1	-	1	-
2	1	-	1	-	1	-
3	1	2	1	2	1	2
4	1	2	1	2	1	2
5	2	3	2	3	2	2
6	2	3	2	3	2	2
7	2	3	2	3	2	2
8	2	3	2	3	2	2
9	2	3	2	3	2	2
Ест.-матем. направление 10 класс		2		2		3
Общ.-гуман. направление 10 класс	4	3	4	3	4	3

Ест.-матем. направление 11 класс		2		2		3
Общ.-гуман. направление 11 класс	4	3	4	3	4	3

Количество часов на английский язык в школах с казахским языком обучения увеличилось на 7 часов; в школах с русским языком обучения – на 7 часов; в школах с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения – на 4 часа. Увеличение часов на обучение английскому языку подтверждает тенденцию развития полиязычия в образовательной среде Казахстана согласно Концепции полиязычного образования Национальной Академии образования имени И. Алтынсарина Министерства просвещения Республики Казахстан: «Полиязычное образование – единственный способ подготовить конкурентоспособное поколение, владеющее несколькими языками, свободно коммуницирующее в любой языковой среде, способное найти свое место в поликультурном обществе» (Концепция полиязычного образования, 2022). ¼ часть респондентов в связи с глобальными изменениями общества и технологий предпочитают дальнейшую учебу на английском языке. Безусловно, английский язык – язык новых технологий и будущего и его активное внедрение в учебную программу положительно влияет на личностное развитие учащихся.

В начальной школе, количество лингвистических часов на казахский и русский языки изменилось незначительно. Количество часов казахского языка в школах с казахским языком обучения со 2-го по 4-й классы осталось таким же, в школах с русским языком обучения увеличилось на 1 час, в школах с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения также увеличилось на 1 час. Количество часов, отводимых на русский язык в школах с казахским языком обучения и в школах с уйгурским, узбекским, таджикским языками обучения (к 2023 учебному году он начал изучаться со 2-го класса), в школах с русским языком обучения не изменилось. Иностранный язык к 2023 учебному году начал изучаться с 3-го класса, в то время, как в 2012 году он изучался с 1-го класса.

Таким образом, современные стандарты образовательной системы отражают усиление позиции государственного языка и целенаправленное изучение его обществом. Хотя доля казахоязычного образования в стране ниже в городах по сравнению с сельскими районами, тем не менее, в 2025 году 82,61% выпускников школ г. Шымкента сдавали ЕНТ на казахском языке, тогда как на русском языке этот показатель составил 17,32%, а на английском языке – 0,07%. В городе Шымкенте казахский язык является основным языком обучения и отвечает задачам осознанной политики, направленной на укрепление его статуса как государственного и ключевого фактора в формировании национальной идентичности. Язык обучения позволяет делать выводы о перспективах развития урболингвы города. Мониторинг использования языков учащимися средних школ города Шымкента отражает устойчивые тенденции: во-первых, растет доля монолингвов, использующих только казахский язык (абсолютное большинство респондентов говорит в семье только на казахском языке – 77 %; используют только казахский язык в различных сферах городской жизни – 68,1 %); во-вторых, бесспорно, складывается тенденция роста казахско-русского двуязычия (на казахском и русском языках в семье говорит – 14, 3%; в различных сферах городской жизни – 23,3 %); в-третьих, наблюдается снижение русско-казахского двуязычия (на русском и казахском языках в семье говорит – 3,8%; в различных сферах городской жизни – 4,9 %), в-четвертых, зафиксирован факт низких показателей полиязычия среди школьников города Шымкента (на всех трех языках (на казахском, русском, английском) говорят в семье – 0,5%; на всех трех языках в различных сферах городской жизни (на казахском, русском, узбекском) – 0,1%; больше чем на трех языках (на казахском, русском, английском, китайском) – 0,1%). Эти языковые тенденции тесно связаны с ростом численности этнических казахов в Казахстане, в частности, в Шымкенте, а также со стремлением к сохранению своей этнической идентичности посредством использования своего родного языка, что формирует спрос на обучение на казахском языке. Казахский язык

становится инструментом успешной социальной интеграции учащихся города Шымкента независимо от этнического происхождения. Результаты проведенного исследования языковых предпочтений школьников Шымкента позволяет утверждать, что преимущественный выбор языка обучения прямо коррелирует с параметрами языковой ситуации региона, во многом зависящего от этнического состава мегаполиса.

Заключение

Урболингва города Шымкента характеризуется бесспорным доминированием в разных сферах коммуникации казахского языка и казахско-русского двуязычия. Казахский язык укрепил свои позиции как язык образования, науки, межэтнической коммуникации. Современные стандарты образовательной системы направлены на дальнейшее укрепление государственного языка, формирование полиязычной культуры у казахстанских школьников. При этом, отмечается снижение интереса к русскоязычному образованию и прослеживается явная тенденция к формированию моноязычной культуры среди школьников-этнических казахов. Как показал мониторинг языковых предпочтений школьников города Шымкента, казахский язык как государственный язык становится консолидирующим языком жителей города. Ответы школьников также показали, что в городе созданы благоприятные условия для развития языков и культуры этнических групп, компактно проживающих в мегаполисе. Отмечено также позитивное отношение шымкентских школьников к приумножению лингвистического капитала казахстанцев. Данное исследование также предполагает дальнейшее изучение развития лингвистического ландшафта других крупнейших казахстанских городов, таких как Астана и Алматы, где переплетаются различные языковые практики, культурные традиции и этнические идентичности в соответствии с географическим положением.

Литература

Альжанова Ф.Г., Сатпаева З.Т., Алибекова Г.Ж. Современные тенденции урбанизации и демографического развития городов Казахстана // Большая Евразия: развитие, безопасность, сотрудничество. – 2022. – №5-1. – С. 128.

Государственный портал акимата города Шымкент https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent/activities/1846?utm_source

Джнунсбаев С.М., Савин И.С. Факторы социального самочувствия в полиэтничном регионе. По материалам опроса русского населения города Шымкента (Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). – №7 (16), 2015 | Исторические науки. – С. 52-55.

Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан https://adilet.zan.kz/rus

Концепция полиязычного образования – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2022. – С. 3.

Красильникова Е.В. Язык города как лингвистическая проблема // Живая речь уральского города: Сборник научных трудов. – Свердловск: УрГУ, 1988. – С. 5-18.

Ларин Б.А. История русского языка и общее языкознание (Избранные работы). – Москва, 1977. – С. 175-189.

Мухамеджанов И., Жакупова А. Организация психолингвистического эксперимента для анализа мотивационной рефлексии учащихся монолингвов и билингвов 7 классов. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series, 2025(1). – С. 316–331.

Савин И.С. Этническая идентификация городского населения республики Казахстан 1992-2005 (на примере казахов и русских Южно-Казахстанской области): автореф. ... канд. ист. наук. – Москва, 2006. – 33 с.

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов. 2-басылымы, өнделген. – Алматы, 2020. – С. 304-305.

Хасенов Е.А. Метаязык и социолингвистические перспективы урболингвистики: дис.. канд. филол. наук: защищена 26.06.06; КазНУ им.аль-Фараби, 2006. – 120 с.

Bialystok, E., Craik, F.I., Green, D.W., Gollan, T.H. Bilingual minds.Psychological science in the public interest. 10(3). Pp. 89-129.

Çetintaş Yıldırım, F. The Language Choice and Identity: An Investigation Based on the Comparison of Language Attitudes from Two Different Localities. Journal of Language and Linguistic Studies, 16(2), 1032-1042. DOI: 10.17263/jlls.759361. Submission Date:14/02/2020. Acceptance Date:18/03/2020.

Urbaite, G. Balandis Linguistic Landscapes: How Urban Environments Shape Language Variation Euro-Global Journal of Linguistics and Language Education, Lithuania. Original research article / Originalus mokslinis straipsnis Vol. 1 No. 2 (2025) Accepted: 04.10.2025 Published: 04.14.2024 https://doi.org/10.69760/portuni.010203).

References

Al'zhanova, F.G., Satpaeva, Z.T., Alibekova, G.Zh. (2022) Sovremennye tendencii urbanizacii i demograficheskogo razvitija gorodov Kazahstana. Bol'shaja Evrazija: razvitie, bezopasnost', sotrudnichestvo. No. 5-1. S. 127–129. [Alzhanova, F.G., Satpayeva, Z.T., Alibekova, G.Zh. (2022) Current trends in urbanization and demographic development of cities in Kazakhstan. No. 5-1. Pp. 127–129.] (in Russian)

Bialystok, E., Craik, F.I., Green, D.W., Gollan, T.H. (2009) Bilingual minds.Psychological science in the public interest,10(3), 89-129. (in English)

Çetintaş Yıldırım, F. (2020) The Language Choice and Identity: An Investigation Based on the Comparison of Language Attitudes from Two Different Localities. Journal of Language and Linguistic Studies, 16(2), 1032-1042. DOI: 10.17263/jlls.759361 Submission Date:14/02/2020 Acceptance Date:18/03/2020). (in English)

Dzhnunsbaev, S.M., Savin, I.S. (2015) Faktory social'nogo samochuvstvija v polijetnichnom regione. Po materialam oprosa russkogo naselenija goroda Shymkenta (Evrazijskij Sojuz Uchenyh (ESU) # 7 (16). Istoricheskie nauki, S. 52-55. [Dzhnunsbayev, S.M., Savin, I.S. (2015) Factors of social well-being in a multiethnic region. Based on the survey of the Russian population of Shymkent. # 7 (16). History Sciences. Pp. 52-55.] (in Russian)

Gosudarstvennyj portal akimata goroda Shymkent [The state portal of the Akimat of Shymkent] https://www.gov.kz/memleket/entities/shymkent/activities/1846?utm_source (in Russian)

Hasenov, E.A.(2006) Metajazyk i sociolingvisticheskie perspektivy urbolingvistiki: dis.. kand. filol. nauk: zashhishhena 26.06.06 / KazNU imeni Al'-Farabi. 120 s. [Khassenov, E.A.(2006) Metalanguage and sociolinguistic perspectives of Urban linguistics: dis.. Candidate of Philological Sciences: defended on 26.06.06; KazNU named after Al-Farabi. 120 p.] (in Russian)

Informacionno-pravovaja sistema normativnyh pravovyh aktov Respubliki Kazahstan https://adilet.zan.kz/rus [Information and legal system of regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan] https://adilet.zan.kz/rus (in Russian)

Koncepcija polijazychnogo obrazovanija (2022) Astana: NAO imeni I. Altynsarina. 141 s. Str. 3. [The concept of multilingual education (2022) Astana: I. Altynsarin NAE. 141 p. P. 3.] (in Russian)

Krasil'nikova, E.V. (1988) Jazyk goroda kak lingvisticheskaja problema. Zhivaja rech' ural'skogo goroda: Sbornik nauchnyh trudov. Sverdlovsk: UrGU. S. 5-18. [Krasilnikova. E.V. (1988) City language as a linguistic problem. The living speech of the Ural city: A collection of scientific papers. Sverdlovsk: UrGU. Pp. 5-18.] (in Russian)

Larin, B.A. (1977) Istorija russkogo jazyka i obshhee jazykoznanie (Izbrannye raboty). Moskva. S. 175-189. [Larin, B.A. (1977) The history of the Russian language and general linguistics (Selected works). Moscow. Pp. 175-189.] (in Russian)

Muhamedzhanov, I., Zhakupova, A. (2025) Organizacija psiholingvisticheskogo jeksperimenta dlja analiza motivacionnoj refleksii uchashhihsja monolingvov i bilingvov 7 klassov. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series, (1), 316–331. https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss1pp316-331. [Mukhamedzhanov, I., Zhakupova, A. (2025) Organization of a psycholinguistic experiment to analyze the motivational reflection of monolingual and bilingual 7th grade students. Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series, (1), Pp. 316-331.] (in Russian)

Savin, I.S. (2006) Jetnicheskaja identifikacija gorodskogo naselenija respubliki Kazahstan 1992-2005 (na primere kazahov i russkih Juzhno-Kazahstanskoj oblasti): Avtoref. diss. na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskih nauk. Moskva. 33 s. [Savin, I.S. (2006) Ethnic identification of the urban population of the Republic of Kazakhstan 1992-2005 (on the example of Kazakhs and Russians in the South Kazakhstan region). The abstract. diss. for the degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow. P. 33.] (in Russian)

Sulejmenova. Je.D., Shajmerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., Akanova, D.H. (2020) Aleumettik lingvistika terminderining sozdigi. Slovar' sociolingvisticheskih terminov. 2-basylymy, ongdelgen. Almaty. S. 304-305. [Suleimenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., Akanova, D.H. (2020) Dictionary of social linguistics terms. English sociolinguistic terms. 2nd Edition, edited. Almaty. Pp. 304-305.] (in Russian)

Urbaite, G. (2025)) Balandis Linguistic Landscapes: How Urban Environments Shape Language Variation Euro-Global Journal of Linguistics and Language Education, Lithuania. Original research article / Originalus mokslinis straipsnis Vol. 1. No.2. Accepted: 04.10.2025. Published: 04.14.2024 https://doi.org/10.69760/portuni.010203). (in English)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 18.12.2025.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 19.06.2026.
Доступно онлайн / Интернетте қол жетімді / Available online: 30.06.2026.

© Мусабекова У.Е., Шаклеин В.М., Уразбаева Ж.А., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.37 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-187-197

Айсәуле Жантемірқызы Аманбаева[1*], Олжас Жұмағалиұлы Нұржақыпов[2]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-4278-7457 E-mail: aaisaule@mail.ru
[2]докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0004-6063-3288 E-mail: olzhas.nurzhakyp@bk.ru

БІЛІМ БЕРУ ПЛАТФОРМАЛАРЫ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ИНТОНЕМАЛАРДЫҢ ПРОСОДИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада сөз синтезі жүйесін жүзеге асыру үшін білім беру платформаларының мәтіндерінің просодикалық ерекшелігін анықтау мәселесі қарастырылды. Себебі сөз синтезіне әрбір сөйлемнің интонациялық ерекшелігін анықтап бермейтін болсақ, бағдарлама сөйлемнің қандай интонемамен айтылатындығын ажырата алмайды. Қазіргі таңда қазақ тілінің интонациялық ерекшелігі академик З.М. Базарбаеваның зерттеулерінде жан-жақты талданып, қазақ тіліне тән 8 интонеманың бар екені анықталды. Осы орайда диктордың оқылымына берілетін мәтіндерге қазақ тіліне тән интонемалар қойылып, ерекшелігі көрсетілді. Зерттеуге білім беру платформасындағы жаратылыстану және гуманитарлық бағыттағы «Анатомия», «Криминалистика», «Менеджмент», «Қазақ әдебиеті» оқулықтары алынды. Мақалада сөз синтезін жасау барысында интонема модельдері диктордың оқу мәнеріне үлгі ретінде қолданылды. Синтезделген сөйленімнің интонациялық (просодикалық) сапасын арттыру үшін негізгі тон жиілігінің көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі және бірқалыпты түрлері, сондай-ақ сөйлеу қарқынының жылдам және баяу деңгейлері назарға алынды. Қазақ тіліндегі интонемалар сөйлемнің тиянақты не тиянақсыз екенін, айтылымның эмоциялық реңкін, сондай-ақ оның жалпы сұраулы немесе арнайы сұраулы интонациямен айтылуын анықтайды. Осыған байланысты интонема модельдерін жүйелеп ұсыну маңызды. Сондықтан сөйленім синтезаторына сөйлем соңында тональді деңгейдің міндетті түрде төмендейтіні, ал сөйлем ортасында көтеріңкі немесе бірқалыпты тональді деңгейдің сақталуы ойдың аяқталмағандығын білдіретіні модель түрінде беріліп, ерекшелігі көрсетілді.

Тірек сөздер: просодикалық ерекшеліктер; интонема; орфоэпиялық норма; интонация; білім беру платформасы.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993111 «Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы негізінде сөз синтезі жүйесін әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Аманбаева А.Ж., Нұржақыпов О.Ж. Білім беру платформалары мәтіндеріндегі интонемалардың просодикалық сипаттамасы. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 187-197-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-187-197

Айсауле Жантемировна Аманбаева[1*], Олжас Жумагалиулы Нуржакыпов[2]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-003-4278-7457 E-mail: aaisaule@mail.ru
[2]докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0004-6063-3288 E-mail: olzhas.nurzhakyp@bk.ru

ПРОСОДИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИНТОНЕМ В ТЕКСТАХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ

Аннотация. В статье рассматривается проблема определения просодических особенностей текстов образовательных платформ для реализации системы синтеза речи. Это обусловлено тем, что без учета интонационных характеристик каждого предложения программа не способна корректно распознавать, с какой интонемой оно должно быть произнесено. На современном этапе интонационные особенности казахского языка всесторонне проанализированы в исследованиях академика З.М. Базарбаевой, в которых установлено наличие 8 типов интонем, характерных для казахского языка. В этой связи тексты, предназначенные для дикторского озвучивания, были снабжены соответствующими интонемами с указанием их особенностей. В качестве материала исследования использованы учебники образовательных платформ по естественно-научному и гуманитарному направлениям: «Анатомия», «Криминалистика», «Менеджмент», «Казахская литература». В статье при разработке системы синтеза речи интонемные модели были использованы в качестве образца дикторского чтения. Для

обеспечения высокого качества синтеза речи в интонационном (просодическом) аспекте были учтены типы основного тона (восходящий-нисходящий, нисходяще-восходящий, ровный), а также параметры темпа (быстрый и медленный). Интонемы казахского языка определяют завершенность или незавершенность высказывания, его эмоциональную окраску, а также тип интонации – общий или специальный вопрос. В связи с этим важным является системное представление интонемных моделей. Таким образом, при разработке системы синтеза речи было установлено, что в конце предложения тональный уровень закономерно понижается, тогда как сохранение повышенного или ровного тонального уровня в середине высказывания указывает на незавершенность мысли. Эти особенности были реализованы в виде соответствующих интонемных моделей.

Ключевые слова: просодические особенности; интонема; орфоэпическая норма; интонация; образовательная платформа.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993111 «Разработка системы синтеза речи на основе орфоэпической нормы казахского языка».

Для цитирования: Аманбаева А.Ж., Нуржакупов О.Ж. Просодическая характеристика интонем в текстах образовательных платформ. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 187-197. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-187-197

Aisaule Amanbayeva[1*], Olzhas Nurzhakupov[2]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-003-4278-7457 E-mail: aaisaule@mail.ru

[2]Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0004-6063-3288 E-mail: olzhas.nurzhakyp@bk.ru

PROSODIC CHARACTERISTICS OF INTONEMES IN EDUCATIONAL PLATFORM TEXTS

Abstract. The article focuses on determining the prosodic characteristics of texts used in educational platforms for the development of a speech synthesis system. This is обусловлено тем, что without taking into account the intonational characteristics of each sentence, the program cannot correctly determine which intoneme should be used in its pronunciation. At present, the intonational features of the Kazakh language have been comprehensively analyzed in the studies of Academician Z.M. Bazarbayeva, which identifies eight types of intonemes characteristic of the Kazakh language. In this regard, texts intended for voice-over narration were annotated with the corresponding intonemes, indicating their specific features. As research material, textbooks from educational platforms in both natural sciences and humanities were used, including *Anatomy*, *Criminalistics*, *Management*, and *Kazakh Literature*. In developing the speech synthesis system, intoneme models were employed as a reference for narrator reading. To ensure high-quality speech synthesis in the intonational (prosodic) aspect, types of fundamental frequency patterns (rising-falling, falling-rising, and level), as well as tempo parameters (fast and slow), were taken into account. Intonemes in the Kazakh language determine whether an utterance is complete or incomplete, convey its emotional coloring, and indicate the type of intonation-general or special question. Therefore, a systematic representation of intoneme models is essential. Thus, it was modeled for the speech synthesizer that the tonal level must necessarily fall at the end of a sentence, while the preservation of a rising or level tonal pattern in the middle of a sentence indicates the incompleteness of the thought; these features were incorporated into the system in the form of corresponding models.

Keywords: prosodic features; intoneme; orthoepic norm; intonation; educational platform.

Source of funding: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993111 “Developing the speech synthesis system based on the orthoepic norm of the Kazakh language”.

For citation: Amanbayeva, A., Nurzhakupov, O. Prosodic Characteristics of Intonemes in Educational Platform Texts. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 187-197. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-187-197

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде интонема сөйлеудің просодикалық жүйесіндегі ең басты бірлік ретінде қарастырылады. Ол сөйлеудің мағыналық, эмоционалдық және коммуникативтік мазмұнын айқындап, ауызша тілдің табиғи ырғақтық-әуендік ұйымдасуын қамтамасыз етеді. Интонема ұғымы алғаш рет XX ғасырдың ортасында функционалды фонетика мен интонация теориясында ғылыми айналымға енген. Интонема – интонацияның ең кіші әрі мағыналық бөлшегі. Ол сөйлеу кезіндегі әуеннің қозғалысын, екпін мен кідіріс қатынасын, қарқын мен әуездің өзгерісін біріктіріп, тыңдаушыға сөйлеушінің ойын, эмоциясын және коммуникативтік мақсатын

жеткізеді.

Фонетикадағы ең кіші тілдік бірлік – фонема болса, интонация жүйесіндегі ең кіші бірлік – интонема. Интонеманың дербес мазмұны болмайды, сондықтан оны сөздерді бір-бірінен ажырату қызметін атқаратын фонемамен салыстыруға болады. Интонеманың ерекшелігі тек өзіне тән құрылымы ғана емес, оның мағынасы мен қызметі де сөйлемнің барлық түрлерінде көрініс табады. Сөйлемнің қайсысын алсақ та, интонемасыз болмайды, олардың өзіне тән интонациясы болады.

Қазақ тіл білімінде сөйлемнің әртүрлі коммуникативтік түрлері, оның синтаксистік құрылымдары зерттеліп, эксперимент жүргізу арқылы қазақ тілінде 8 интонема бар екені академик З.М. Базарбаеваның зерттеу еңбектерінен бастау алып, ғылыми айналымға енді. Олар: тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті сөйлем, қыстырма сегмент интонемалары (Интонология, 2022). Яғни кез келген тілдің интонациялық жүйесін анықтауда интонеманың орны ерекше.

Білім беру платформалары мен оқулықтардан алынған мәтіндерді диктор оқылымына ұсыну интонемалардың табиғи түрде жүзеге асырылуына мүмкіндік береді, сондықтан бұл мәселеге ерекше мән беру қажет. Мәтіндерді орфоэпиялық нормаға сәйкес дыбыстау үшін кәсіби дикторлар Ерғали Төлебаев пен Жазира Асанованың оқылымдары алынды. Екі диктордың да мәтінді оқу мәнері, интонациясы және орфоэпиялық нормаларды сақтауы қазақ әдеби тілінің талаптарына толық сәйкес келеді. Дикторлардың интонациялық және орфоэпиялық нормаларды сақтай отырып оқуы тыңдаушының мәтінді дұрыс түсінуіне, ақпараттың дәл қабылдануына және оның мазмұнының толық жеткізілуіне негіз болады. Интонема – просодикалық параметрлердің (әуен, қарқын, үдемелік, кідіріс) жиынтығы арқылы жүзеге асатын күрделі құбылыс. Интонема, ең алдымен, сөйлеу әуенін білдіретін негізгі көрсеткіш қызметін атқарады. Оның негізгі қызметтері мыналар:

1. Коммуникативтік қызметі: сөйлеуші ойын хабарлы, сұраулы, лепті мағынада береді, яғни әуеннің қозғалысына қарап, оның қандай сөйлем екенін ажыратамыз.

2. Синтаксистік қызметі: фраза мен синтагманың шегарасын анықтайды, яғни синтагма сөйлемнің ішін мағыналық бөлшекке бөлсе, ал фраза тұтас ойды білдіреді.

3. Эмоциялық-экспрессивтік қызметі: сөйлеушінің сезімін, қатынас реңін білдіреді, яғни адамның эмоциясымен байланысты болады.

Интонема көбінесе үш түрлі деңгейде болады:

Фраза деңгейі – толық интонациялық контур, сөйлемнің аяқталғандығын көрсетеді;

Синтагма деңгейі – мағыналық-ритмикалық топтың әуендік өрнегі;

Кідіріс деңгейі – сөйлеудің ішкі ұйымдасуы мен логикалық жігін айқындайтын кідіріс. Осы үш деңгей бір-бірімен байланыса отырып, сөйлеудің толық просодикалық моделін құрайды.

Сөйлеу кезінде интонемамен қатар синтагма да интонацияның маңызды бірлігіне айналған. Синтагма дегеніміз бір немесе бірнеше ритмикалық топтан тұратын фонетикалық бірлік. Ол сөйлеу барысында интонациялық жағынан тұтасып, өз ішінде қысқа әрі үйлесімді келетін, бір сөзден немесе мағыналық байланысқан сөздер тобынан құралған семантикалық бірлік.

Синтагмалар – өзара интонациялық-мағыналық үзіктер ретінде жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің мағыналық тұтастығын, жеке сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді қамтып интонациялық байлам жасайтын тәсіл. Егер бірнеше синтагмадан тұратын мәтінді әртүрлі етіп оқыса, оның интонациялық шекарасы да, мағынасы да өзгеріп кетер еді. Кейінгі кездері ғалымдар фразадан гөрі синтагманы функционалды мазмұнға ие болатын өлшем ретінде қарастырып жүр. Қай тілде де синтагма сөйлеу тіліндегі сөздердің мән-мағынасын ашып, логикалық қатынасымен және сөйлеушінің өзінше ұғып, пайымдап, оны өзі үшін тұжырымдаумен байланысты қарастырып жүргендігі мәлім. Осы орайда синтагманы – тілдің динамикалық категориясы ретінде танып, тілдің лингвистикалық деңгейін танытатын синтаксистік, семантикалық, интонациялық тұтастығын көрсету байқалады. Кейде синтагмалар дауыстың музыкалық қозғалысы жағынан ірі интонациялық бүтінді құрайды. Мұны «фраза» не «сөйлем» дейміз. Осындай сөйлемдегі дауыстың музыкалық қозғалысын әуен атқарады. Ал фраза – жай сөйлем немесе күрделі сөйлемнен жасалады.

Материал және әдістер

Білім беру платформасынан алынған мәтіндердің просодикалық ерекшелігін анықтау үшін параметрлік синтез әдісі қолданылады. Параметрлік синтездің компилятивтік синтез жүйесінен негізгі айырмашылығы, онда акустикалық бірліктерді біріктіру (желімдеу) арқылы синтез жасау мүмкіндігі бар екендігінде. Осы тәсілдің көмегімен әртүрлі әдістер арқылы бірнеше бірліктен сөз құрастыруға болады. Мұндай жүйеде синтезделген сөйленімді сипаттау үшін негізгі тон жиілігі, дауыс қарқындылығы мен созылыңқылығы анықталып, дыбыс сигналдары өңделеді. Сегменттер арасын форманттық құрылым негізінде өңдеу үшін компьютерлік бағдарламаға бейімделген арнайы алгоритмдер жасалады. Ал компилятивті синтез жүйесінде дыбыс сигналын өңдеуге арналған LP және PSOLA алгоритмдері қолданылады: LP-синтезі сөйлеу теориясына сүйеніп дамыса, PSOLA-синтезі дыбыс толқындарын сақтау және қайта құру қағидатына негізделген.

Әдебиетке шолу

Жалпы алғанда дүниежүзінде де, орыс тіл білімінде де сөз синтезіне қатысты көптеген зерттеулер жүргізілген. Мәселен, А.В. Фролов пен Г.В. Фролованың «Синтез и распознавание речи. Современные решения» (1978), Б.М. Лобанов пен Л.И. Цирульниктің «Компьютерный синтез и клонирование речи» (2008), О.Ф. Кривнова мен И.С. Чардиннің «Паузирование в естественной и синтезированной речи» (1999), сондай-ақ Дж. Флонаганның «Анализ, синтез и восприятие речи» (1968) атты еңбектерінде сөз синтезін жүзеге асыру әдістері мен табиғи сөйлеудің просодикалық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылған. Сонымен қатар зерттеу барысында қазақ тіл біліміндегі интонация және орфоэпия мәселесін қарастырған академик Р. Сыздықтың «Сөз сазы» (Сыздықова, 1995), интонология саласы бойынша арнайы зерттеу жүргізген академик З.М. Базарбаеваның «Интонология» (Базарбаева, 2022), «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» (Базарбаева, 1996), профессор Н. Уәлидің «Графика. Орфография. Орфоэпия» (Уәли, 2018), сондай-ақ А. Фазылжанованың «Сөз сазы және интонация» (Фазылжанова, 2022) т.б. еңбектері қарастырылды. Мақалада аталған еңбектердің негізінде қазақ тіліне тән интонациялық ерекшеліктер талданып, ғылыми тұрғыда сипатталады. Сондай-ақ сөз синтезіне интонациялық жағынан интонема модельдерін беру үшін әлеуметтік ғылымдар (қоғамдық-гуманитарлық) бағытындағы А.Р. Бижанова, Г.Ә. Жүнісованың «Криминология» (Бижанова, Жүнісова, 2016), С. Купешова, Қ.С. Мұхтарованың «Стратегиялық менеджмент» (Купешова, Мұхтарова, 2015), А.С. Ақтановаңың «Қазақ әдебиеті» (Ақтанова, 2020) оқулығы просодикалық тұрғыдан талданып, белгіленімі қойылды.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында білім беру платформалары мәтіндерінде анықталған интонемалар, яғни әуеннің бағыты мен эмоциялық бояуына қарай үш негізгі типке бөлінді:

1. Көтеріңкі интонема (↑) – сөйлемнің басында немесе жаңа ақпарат берілгенде байқалады. Яғни көтеріңкі интонема сөздің басында болады. Бұл интонема тыңдаушы назарын аудару, жаңа ұғымды енгізу, ой өрісін ашу функциясын атқарады. Мысалы: ↑*қозғалыс аппараты / екі бөліктен тұрады*↓/// Мұнда көтеріңкі әуен сөйлеудің ақпараттық бастамасын көрсетіп тұр. Бұны тиянақсыз интонема деп атаймыз.

2. Бірқалыпты интонема (→) – мәтіндерде ақпарат бірізділікпен беріледі, сөйлем ішінде логикалық байланыс үзілмейді. Мысалы: *сүйектер мен / олардың қосылыстарынан тұратын* → *// енжар бөлігі* ↓ ///

3. Бәсең интонема (↓) – сөйлемнің немесе ойдың аяқталуын білдіреді. Бұл түрі мәтінде сөйлемнің, ойдың аяқталғанын білдіреді. Мысалы: ↑*қаңқа сүйектері / иіндерін қимылға келтіретін / белсенді бөлігі*↓/// Яғни сөйлем аяқталғанда тиянақты интонема белгісі қойылады.

Интонема модельдеріне қатысты негізгі акустикалық параметрлердің сипаттамалары берілді. Білім беру платформаларындағы мәтіндердің интонемаларын талдау мен олардың просодикалық ерекшеліктерін сипаттауда төменде көрсетілген академик З.М. Базарбаева ұсынған акустикалық параметрлер басшылыққа алынды. Бұл параметрлер сөйлеудің әуендік бағытын, қарқын мен үдемелік деңгейін, кідіріс ұзақтығын және тоналды диапазонның ауысуын нақтылауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде әрбір интонема моделінің просодикалық көрінісі айқындалады (Базарбаева, 2022).

Кесте 1 – Интонема модельдеріне қатысты негізгі акустикалық параметрлер
Табица 1 – Основные акустические параметры интонемных моделей
Table 1 – Main Acoustic Parameters of Intoneme Models

интонация параметрі	интонация бірліктері							
	тиянақты	тиянақсыз	жалпы сұрақ	арнаулы сұрақ	қатал бұйрық	сыпайы бұйрық	лепті	қыстырма сегмент
тоналды диапазон	орташа	орташа	орташа	кең	кең	орташа	орташа	тар
негізгі тон жиілігі	басында	соңында	соңында	басында ортасында	басында	ортасында соңында	кез келген жерінде	басында
қарқын	орташа	жылдам	жылдам	орташа	баяу	баяу	баяу	жылдам
үдемелік	төмен	орташа	орташа	орташа	жоғары	орташа	жоғары	төмен

Кестеде көрсетілген интонема модельдерінің негізгі акустикалық параметрлері төменде қысқаша сипатталып түсіндірілді. Интонеманың просодикалық табиғатын айқындайтын негізгі параметрлерге мыналар жатады.

Әуен (негізгі тонның жиілігі). Әуен сөздердің мағынасын айқындап, қабылдау мен түсіну үдерісін жеңілдетеді. Әрбір сөздің өзіндік әуені бар және ол адамның көңіл-күйіне, эмоциялық күйіне қарай өзгеруі мүмкін. Мысалы, таңдану, бұйыру, жалыну, өкіну, зекіру сияқты түрлі эмоциялар әуен арқылы көрінеді. Әуенсіз сөздер өз мағынасын толық жеткізе алмайды, себебі тілде мағыналық ақпарат тек қана сөздермен емес, олардың интонациясы арқылы беріледі. Осылайша, әуен сөйлеу мен қарым-қатынас үшін негізгі қызмет атқарады. Тілде әуеннің бірнеше маңызды қызметі бар, олардың ішінде синтаксистік қызметі айрықша. Әуен арқылы сөйлемнің түрін, яғни хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдерді айқын ажыратуға болады. Мысалы, *«Ол кітапты оқыды»* деген сөйлемнің әуені көтеріңкі-бәсең интонемамен айтылса, *«Ол кітапты оқыды ғой!»* дегенде әуені көтеріңкі болады, ал *«Ол кітапты оқыды ма?»* дегенде әуен сұраулы сөйлем интонемасымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, қаратпа және қыстырма сөздер де өздерінің интонациялық ерекшеліктері арқылы сөйлемнің мағынасын айқындайды. Яғни әуен сөйлеу ағымындағы дауыс биіктігінің өзгерісін көрсетіп герцпен өлшенеді. Көтеріңкі интонемада әуен диапазоны кең, дауыс динамикасы жоғары болады. Бірқалыпты интонемада әуен аз өзгереді, дыбыстық амплитуда тұрақты болады. Бәсең интонемада дауыс төмендеп, сөйлем логикалық түрде аяқталып, ойдың аяқталғандығын білдіреді.

Қарқын. Сөйлеу қарқыны сөйлеу кезіндегі сөз бөліктерін уақыттық көрсеткіштеріне (миллисекундпен өлшенеді) қарай жұмсауынан байқалады. Сөздегі, синтагмадағы, сөйлемдегі және синтаксистік бірліктердің ұзақтылығын сөйлеу қарқыны (темп речи) көрсетеді. Әр адамның өзіне тән сөйлеу қарқыны болады. Сөйлеуші өзі мән берген, яғни маңызды бөлігін – баяу айтса, қалған бөліктерін жылдам қарқынмен айтады. Сондықтан да қарқынына қарап, мағынасының маңыздылығы мен маңызсыздығын ажыратуға болады. Сөйлем басында қарқын жоғары көтеріледі де, сөйлем аяғына қарай бәсеңдейді. Тәжірибелерге сүйенер болсақ, көбінесе бұйрықты сөйлем баяу, әрі салмақты айтылады, өйткені екінші адам оны тыңдап, орындауы қажет. Ал лепті сөйлем баяу әрі созылыңқы айтылып эмоцияны білдіреді. Сөйлеу қарқыны коммуникативтік түрлерімен, эмоциялық реңкімен тығыз байланысты. Қуану, ашулану кезінде қарқын жылдамырақ айтылса, қайғыны естірту кезінде немесе салтанатты жағдайда қарқыны баяулай түседі. Қарқын сөйлеу жылдамдығын айқындайды. Қарқын әдетте әуенмен және дауыс диапазонымен тығыз байланыста қызмет етеді. Себебі сөйлеу баяулаған сайын дауыс диапазоны кеңейеді, ал жылдамдаған сайын, керісінше, тарылып отырады. Сөйлеу барысында қарқынның өзгеруі, яғни оның жылдамдауы немесе баяулауы оның коммуникативтік түріне, мазмұнына

және эмоциялық реңкіне тікелей байланысты болып, жалпы айтылымның табиғи әрі үйлесімді жүзеге асуына ықпал етеді.

Білім беру платформаларындағы мәтіндерді диктор оқылымына беруде қарқын орташа немесе баяу деңгейде сақталды, өйткені басты мақсат ақпараттың дәл және анық қабылдануы болды.

Үдемелік (интенсивтілік). Үдемелік негізінде басқа компоненттердің көмегі арқылы өзінше мазмұнға ие болады. Дауыстың күшті не жай шығуы тек үдемелікпен ғана емес, дауыс тонының көтерілуі мен төмендеуіне байланысты анықталады. Сөйлеу кезінде эмоция неғұрлым көбейген сайын дауыс үдемелігі де күшейе түседі. Айталық адамның көңіліне жағымды болып, көңіл-күйін көтеретін эмоцияның әсері интонацияда үдемеліктің жоғары екендігін көрсетсе, адамның көңіл-күйін түсіретін жағымсыз эмоцияның болуы үдемеліктің төмендеуіне апарады. Әсіресе бұйрықты және лепті сөйлемдердің үдемелігі жоғары болатыны эксперименттік зерттеулер арқылы анықталды. Үдемелік жайында белгілі фонетист ғалымдар Ж. Аралбаев пен Ә. Жүнісбеков: «Соңғы буындағы дауысты алдыңғы буынға қарағанда созылыңқы және интенсивті айтылады», – деген тұжырым жасайды (Аралбаев, Жунисбек, 1968).

Сөйлеу барысында дауыс үдемелігі әуенмен қатар келіп, айтылымның маңызды тұстарын айқындайды. Үдемеліктің әуенмен қатар келуі, әсіресе сөйлемнің бірыңғай мүшелері санамалау интонациясы арқылы берілгенде айқын байқалады: мұндайда екеуі де бірдей деңгейде қатар көрінеді. Яғни әуеннің көтеріңкі айтылуы үдемеліктің де күшейе түсуіне негіз болады.

Интонемадағы екпін мен қарқынның үйлесуі ақпараттың маңызды тұсына назар аударуға мүмкіндік берді. Мысалы, «стратегиялық менеджментке», «қылмыстық құқық», «қазақ әдебиетіндегі» сияқты терминдік тіркестерде үдемелік жоғары деңгейде болады.

Кідіріс және ырғақ. Кідіріс – сөйлеу барысында болады, ол сөйлем мағынасын нақтылап, жүйелеуге мүмкіндік береді. Сөйлеу үдерісінде кідірістің рөлі өте маңызды, себебі ол сөздер арасындағы мағыналық байланыстарды айқындауға ықпал етеді. Кідіріс акустикалық тұрғыдан дыбыстың тоқтағанын, ал физиологиялық жағынан артикуляцияның үзіліп, тыйылғанын білдіреді. Кідірістің қысқа және ұзақ түрлері бар. Ұзақ кідіріс көбіне тыныс белгілеріне байланысты жасалса, қысқа кідіріс әдетте бастауыш пен баяндауыш арасында, сондай-ақ сөйлемнің бірыңғай мүшелері арасында байқалады. Кідіріс – фраза мен синтагма шекарасын айқындайтын негізгі көрсеткіш. Кідірістің сөйлеу кезіндегі қызметі ерекше. Кідірісті физиологиялық және психологиялық түрлерге бөліп, адам сөйлеу кезінде физиологиялық жағынан міндетті түрде кідіріс жасайтыны және психологиялық жағынан келесі фразаны ойлау үшін, сөйлеуші ойын нақты жеткізу мақсатында сөз іздейтіні, яғни айтар ойын жинақтау мақсатында кідіріс жасайтыны байқалады.

Кідірістің бірнеше түрі:

Логикалық кідіріс – сөйлеу кезінде ойдың мазмұндық және мағыналық жігін бөліп көрсетуге арналған кідіріс түрі.

Хезитациялық кідіріс (ағылш. hesitation pause) – сөйлеушінің ойлануы, келесі сөзді таңдау немесе сөйлем құрылымын жоспарлау кезінде пайда болады. Өйткені хезитациялық кідіріс адамның ойлау үдерісімен тығыз байланысты болғандықтан, келесі синтагма мен фразаны құрастыруы үшін ол міндетті түрде кідіріс жасайды.

Физиологиялық кідіріс – сөйлеу кезінде тыныс алу, дем шығару, дауыс аппаратын қайта қалыпқа келтіру сияқты адамның табиғи физиологиялық қажеттіліктерінен туындайтын үзіліс. Просодикалық талдау көрсеткендей, білім беру мәтіндерінде сөйлемдердің 80%-ы орташа ұзындықтағы синтагмаларға бөлінеді, әр синтагма соңында 0,3-0,5 секундтық кідіріс байқалады.

Әуез (тембр). Әуез – дауыс реңкі деп аталады. Дауыс реңкі адамның көңіл-күйі мен эмоциясын білдіретін интонацияның бір тәсілі. Сондықтан әуез адамның ішкі сезімі мен көңіл-күйімен тығыз байланысты. Ол сөйлеу барысында дербес мағыналық ақпарат жеткізбейді, тек эмоциялық-экспрессивтік реңк үстейді. Осыған байланысты тіл білімінде интонацияның ең аз зерттелген компоненттерінің бірі ретінде қарастырылады. Сөйлеу кезінде дауыс реңкі арқылы қуаныш пен өкініш, қайғы мен қасірет, мейірімділік пен қатігездік, сықақ пен ирония сияқты эмоциялық реңктер ажыратылады. Дауыс реңкі көбінесе көркем әдебиет пен ауызекі сөйлеу

стилінде айқын байқалса, публицистикалық және ғылыми стильдерде сирек көрініс табады.

Диктор әрбір мәтінді оқу барысында сол мәтіннің стиліне қарай оқиды. Жалпы әуез көрсеткіші сөйлеушінің эмоциясы мен әр саладағы мәтіннің ерекшелігін білдіреді. Мысалы, анатомия пәнін диктор бейтарап, жұмсақ әуезбен оқыды, криминалистика мәтінінде қатаң әрі нық реңк басым болды. Сол сияқты анатомия оқулығы мәтінінде интонемалар көбіне сипаттамалық функция атқарып, баяу қарқынмен берілді, сөйлеу әуені бірқалыпты және бейтарап сипатта болды. Ал криминалистика мәтінінде керісінше, көтеріңкі және бәсең интонемалар жиі алмасты. Мұндай интонемалық құрылым ғылыми-аналитикалық мәтіндердің табиғатына сай келеді.

Сөйленім синтезін құру барысында интонема модельдері диктордың оқуына модель түрінде беріледі. Синтездің интонациялық (просодикалық) сапасын қамтамасыз ету үшін негізгі тон жиілігінің көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі және бірқалыпты түрлері, сондай-ақ қарқынның жылдам және баяу параметрлері ескеріледі. Қазақ тіліндегі интонемалар сөйлемнің аяқталған-аяқталмағанын, айтылымның эмоциялық реңкін, сондай-ақ оның жалпы не арнайы сұраулы интонациямен берілуін айқындайтындықтан, олардың модельдері де жүйеге енгізіледі. Осыған байланысты сөйленім синтезаторында сөйлем соңында тональді деңгейдің төмендейтіні, ал сөз ортасында көбіне көтеріңкі тональді деңгейдің сақталып, ойдың аяқталмағанын білдіретіні ескерілуі қажет. Дегенмен, тиянақсыз интонема сөйлем түріне қарай өзгеріп отырады: мысалы, сабақтас құрмалас сөйлемдерде ортасы тиянақсыз интонемамен айтылып, соңында тиянақты интонема қолданылады. Ал салалас құрмалас сөйлемдерде сөйлеу тиянақсыз интонемамен басталып, ортасында бірқалыпты интонация сақталып, соңында тиянақты интонемамен аяқталады. Мысалы: *↑бірмың ͡тоғұжжжүз / жыйырма ͡жетінші ͡жылы →// таржол ͡тайғақ ͡кешуу →// тарійхій / мемүуарлық ᵞроманы →// жарық ͡көрдү↓///* (қазақ әдебиеті) Сөз синтезіне диктор сабақтас құрмалас сөйлемдерді оқығанда интонациясы белгілі бір тәртіппен өзгереді: сөйлемнің басында әуені көтеріңкі болып келеді, ортасында аяқталмаған, тиянақсыз интонациямен көтеріңкі тоналды деңгейде айтылады, ал соңына қарай дауыс бәсеңдеп, ой толық жеткізіліп әуен көрсеткіші бәсеңдейді. Мысалы*: ↑бірмың ͡тоғұжжжүз / жыйырм'екінші ͡жылы жазылған →// айша повесі / бірмың ͡тоғұжжжүз / ᵞотұз ͡бесінші жылы ᵞөңдөлүп↑// қайтадан жарыққа шықты↓///* Жалпы сұрақ интонемасымен айтылған сөйлемнің интонемасы көтеріңкі тональді деңгейде көрінеді. Мысалы: *↑сол ͡ғазақтың / басың ͡госұуға / бола ͡ма↑//* Сондай-ақ арнаулы сұрақ интонемасымен айтылатын сөйлем де көтеріңкі интонемамен айтылады. Мысалы: *↑сол жер үшүн →// сол тұуған ͡жердің ᵞөзүнде →// сырда ͡жүрүб̊ / арқаны / қалай ͡алмақ↑//* Лепті сөйлемдер адамның көңіл-күйін, сезімін білдіреді. Сондықтан мұндай сөйлемдердегі сөздер әсерлі шығып, көтеріңкі интонациямен айтылады, бұл айтылған ойдың эмоциялық реңкін күшейтеді. Мысалы: *дәрійға→// ᵞо ͡дәрійға→// шіркін ͡дәурен↑//* Қатал бұйрық интонемасында сөйлеуші бұйрықтың сөзсіз, міндетті түрде орындалуын талап етеді. Мұндай жағдайда айтылған ойда үзілді-кесілділік, талап қою, қатаңдық басым болады. Сондықтан сөйлем бәсең, салмақты әрі нық интонациямен айтылады, бұл оның бұйрықтық мәнін күшейтіп, тыңдаушыға анық әрі нақты жеткізеді. Мысалы: *↑сонұмең ͡ғатар / әскерге ͡герек / қарұу ͡жарақты қорғасын↑//* Сыпайы бұйрық интонемасында айтылған ой тек тыңдаушыға жетіп қана қоймай, оның орындалуына да әсер етеді. Алайда мұнда қатал бұйрықтағыдай міндетті түрде орындалуға тиіс, жалтаруға болмайтын қатаң талап болмайды. Керісінше, өтіну, сұрау, тілек білдіру, қалау сияқты сыпайы реңк басым болып келеді, сондықтан интонациясы да сыпайы түрде айтылады. Мысалы: *↑алдымен текс̌ерген ͡ жөн↓///* Қыстырма сегмент интонемасы сөйлемге қосымша түсіндірме, үстеме мағына береді. Мұндай бөліктер негізгі ойдан гөрі қосалқы мәнге ие болғандықтан, көбінесе жылдам қарқынмен айтылады. Сонымен қатар мағынасының аса маңызды емес екенін білдіру үшін көтеріңкі, бірақ жеңіл интонациямен жеткізіледі. Мысалы: *↑әрійне / қәзір атасы / аб*ы*лайханның / заман'емес↓///* (Ақтанова, 2020).

Осындай орфоэпиялық нормамен жазылған мәтінді диктор оқып, аудиожазба жасалады. Кейін бұл жазба мен аудиожазба синтез бағдарламасына енгізіліп, соның негізінде сөз синтезі жүзеге асырылады.

Қазақ тілінің сөйленім синтезін жасау үшін орфоэпиялық нормаларды және просодикалық

ерекшеліктерді дұрыс беру маңызды болғандықтан, мәтіндер синтагмаларға бөлініп ұсынылды. Орфоэпиялық норма мәселесін қарастыру барысында дауыстылардың үндесуі мен дауыссыздардың үйлесуі, түбір мен қосымша арасындағы дыбыстық өзгерістер, сондай-ақ ырғақтық топтар арасындағы құбылыстар зерттелді. Бұған қоса ассимиляция, диссимиляция, редукция, вариант пен вариация, элизия сияқты дыбыстық өзгерістер де ескеріліп, оларды сөйленім синтезіне бейімдеу жолдары қарастырылды және соның негізінде модель жасалды.

Білім беру платформасынан 11-сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығы алынып, әр сөйлемнің орфоэпиялық ерекшеліктері мен просодикалық көріністері (8 интонема) толық ашылып көрсетілді.

Сөйленім синтезін түзу үшін қазақ тілінің орфография және орфоэпиялық заңдылықтарының да ара-жігі ажыратылып, ондағы әртүрлі өзгерістер компьютер бағдарламасы жадына ереже ретінде беріледі.

Интонемалардың осылайша жүйелі қолданылуы білім беру дискурсының прагматикалық тиімділігін арттырады. Болашақта бұл сипаттамалар қазақ тіліндегі сөйлеу синтезі жүйелерін (TTS) жетілдіруге, оқу контентін автоматты түрде интонациялық модельмен дыбыстауға мүмкіндік береді. Осы негізде диктор оқылымына берілетін, интонемасы қойылған, синтагма, фраза, кідірске бөлінген мәтін үлгісі төменде беріліп отыр.

«Криминология» оқулығы бойынша орфоэпиялық нормаға түскен, интонемасы қойылған мәтін: ↑адамдардың / қылмыстық ⁀әрекеттері →// әлеуметтік қызметтің / ʲерекʲше→// қоғамға ⁀ғайшы түрү↓/// ↑қылмыстық құқық→// қылмыстық / іш ⁀шүргүзүү ⁀ ғұқұғ→// қылмыстық / атқарушылық ⁀құқық ⁀сыйақты / құқықтық ғылымдар →// адамдардың ⁀ғолдарына / қылмыстық құқық ⁀пұзʸушылықтұ / ұғұнуу ⁀ғұралын ұстатты→// қылмыстық / құқық ⁀пұзʸушылық түрлөрүн / құрастырды↓/// ↑ʸоларды / қылмыстық кодекстерге ⁀ ʲеңгізді→// әртүрлү деңгейдегі →// қылмыстық құқық ⁀пұзʸушылықтармең ⁀түрөстүң →// процесүуалдық тәртібʲін→// формалары мен / тәсілдерін анықтады→// қылмыскерлермен / байланыс ʲережелерім ⁀ бекітті↓/// ↑аталғам ⁀ пʲроблемаға / терең бойлай ʸотʸрұп↑// қылмыстылықпең ⁀ гүрөсте →// қылмыскерлерд'әшкерелеудүң →// жетекʲші тәсілдерім ⁀ пайдаланұудұң →// қажеттігі ⁀ бʲаршағ'айан↓/// ↑бұл міндетті / қылмыстылықпең ⁀ гүрөстүң →// шынайы ғылʲымый / және ⁀ бʲасқа ⁀ да тәсілдерін→// құқықтұғ ⁀ және / технійкалық тәсілдерін / сараптай алатын / кʲірʲіймʲіналійстійка ғылымы ʸорұндады↓/// ↑қылмыстық құқық ⁀пұзʸушылықтұ →// танұу процесінде →// медійційна / йәғʲній / пʲісʲійхійатрійа / маңызды ʸорұңғ'ійе болдұ↓/// ↑ал / соңғұ ⁀ гездері / барша ⁀ ғарқыммен / дамып келе жатқан →// соттық / йәғʲній / қылмыстық / пʲісʲійхологійа→// кʲірʲіймʲіналійстійканы толықтұрыбʲ ⁀ʸотұр↓/// ↑солай бола тұрса ⁀да →// аталған ғылымдардың / ʲешбірі ⁀ де →// жалпы қылмыстылық проблемасын →// толықтай ⁀ ғамтый алмады↓/// ↑алайда / қылмыстылықты / әлеуметтік ⁀ құбʷлыс ʲретінде қарап →// ʸонұң заңдылықтарын / қылмыстылықпен →// күрөс нысанының артықʲшылықтарын →// ілімдерді / дамыта ʸотʸрұбʲ ⁀ анықтау →// бүгүңгү ⁀ гүннүң / жеке ⁀ гүрдөлү мәселесі↓/// ↑мұнұмен / кʲірʲіймʲіналогійа ғылым'айналыспақ↓/// ↑кʲірʲіймʲіналогійа / және ʸонұң тұжʸрұмдары негізінен→// қылмыстық / қылмыстығ ⁀атқаруу→// процесүуалдық құқық→// кʲірʲіймʲіналійстійка ғылымдарын →// терең ⁀ұғұнұуға →// мүмкүндүк береді →// және ғылымдарды ⁀ бʲөлөктөмейді↓/// ↑кʲірʲіймʲіналогійа шынында ⁀ да / қылмыстық құқықтан шығып →// ʸөз ⁀ бʲетінше / жеке ⁀ бʲөлүнүүгө / мүмкүндүг ⁀ алды↓/// ↑ʸөз ⁀бʲетінше / ʸөмүр сүрө ʸот^ұрұп →// ʸол / қылмыстық құқықпен / және ⁀ бʲасқа ⁀ да ғылымның салаларымен→// атабʲ ⁀ айтқанда / соційологійамен / фійлософійамен →// және медійційнамен→// әсʲресе / пʲісійхійатрійамен / тығыз ⁀бʲайланыста ⁀бʲолдұ↓/// ↑алайда / ʸонұ / ʸолардан / ажʲырат'алұу ⁀ ғәжет↓/// (Бижанова, Жүнісова, 2016).

«Стратегиялық менеджмент» оқулығы бойынша орфоэпиялық нормаға түскен, интонемасы қойылған мәтін: ↑ұйұмнұң / мійссійасы тұуралы мәселелер →// мақʲсаттард'анықтаумен / тығыз ⁀бʲайланысты↓/// ↑батыл / бірақʲ шынайы мақʲсаттарды →// қойұу ⁀ гезінде→// менеджерлер / ағымдағы қызметтің ⁀төрсөткүштерін →// сонұмең ⁀ғатар / ұйұмнұң ʲрентабʲелділігің гөтөрөтін →// ʲстратегійәлық таңдаулардың / барын →// ʲесепк'алұуұ ⁀ғажет↓/// ↑ʲстратегійә тұуралы / шешім қабʲылдау →// ұзағ ⁀ʸуақыттық / дамұу жолдарымен →// және

мақ̌саттарды төмөндөтүу→// көтөрүу ͡деңгейіне ͡͡байланысты →// қыйындатылұуұ ͡ мүмкүн ↓ /// ↑мақ̌сат / бұл нәтійже мен / жеңіс→// ал ˢтратегійә / сол мақ̌сатқа жетʸудүң →// ʲең тійімді жолұ↓/// ↑ʸол / менеджердің ˢтратегійәлық→// сондай ͡ақ қаржылық ͡ міндеттерді / ʸөзара ͡ байланыстыр'отᵚрұп →// ʸорұндау ͡үшүн / қолданылатың ғұралы↓/// ↑ʲекіншіден / ˢтратегійәлық ͡ менеджменттің міндеттері →// ʸөз ͡͡бетінше / жек'іске асˢрылмайды↓/// ↑ʸолар менеджерлердің / күндөлүкті жұмұстарымен / қатар жүрөдү↓/// ↑мысалы / күндөлүкті / ʸоперасыйаларды ͡ бақˢлау→// дағдарыш ͡ шағдайынан шығұу→// жыйналыстарға ͡͡баруу→// сонұмең ͡ ғатар / қосұмша міндеттерд'атқарұу →// және қоғамдық ͡ жұмұстармен айналысұу↓/// ↑сондұқтан / ˢтратегійәлық ͡͡пасқарұу ͡͡бойұнша →// міндеттер менеджменттің / басты фұұнқцыйаларының бірі / болса ͡да →// барлық ͡менеджер / ʸол үшүн →// жауапкершіліг ͡алмайды↓/// ↑үшүншүден / ˢтратегійәны құрастырұу / және ʸонұ жүзөг'асырұу →// ʲеңбекті ͡гөп қажет ʲететін үдөрүс→// ʸол әртүрлү шығындарды →// талаб ͡ʲетеді↓/// ↑ұйұмдағы қызметтер / әрдайым белгілеңген / тұрақты жолмен дамымайды↓/// ↑ˢтратегійәны / қайта ʸойластырұуға / ійтермелейтін жағдайлар / жылдам→// бірте ͡͡бірте / немесе ʸөтө шапˆшаң ⁱреттілікте →// пайда ͡͡болұуұ ͡мүмкүн↓/// ↑ʸонұ ͡ ʸөзгөртүуге →// алып келген жағдайлардың / себ͡͡бебі ͡гейде →// ʸоңай анықталмайды↓/// ↑сондұқтан / менеджерлерге тұұндағаң / жағдайға ͡͡байланысты →// ˢтратегійә мен шешім ͡ ғаб͡ылдау →// мәселелерің ͡ ғарастырұу ͡ үшүн →// ᵚуақыт ͡ керек↓/// ↑шын мәнінде / менеджерлер ˢтратегійәны →// қай ᵚуақытта ʸөзгөртүу ͡ герек →// және ʸол үшүн / не'стеу қажеттілігін →// шеш'алатындай / жеткілікті деңгейде →// білікті ͡͡болады↓/// ↑төртүншүден / ˢтратегійәлық ͡ менеджментке / көп көңүл ͡͡бөлүу →// ˢтратегійәны және ʸонұ / жүзөг'асырұу жолдарын / жетілдірұу→// сапасы мен / тійімділігін арттырұуда →// әрб͡ір ͡ғызметкердің үлөсүн →// мақ̌сыймыйзацыйалау ͡ғажеттілігінен / мәжб͡үрлөңген↓/// ↑әдетте менеджерлер / ұйұм жұмұсұна / үлкөн ʸөзгөрүстер әкеліп→// ʸонұ ʲеңгізгеннең ͡гөрү→// ағымдағы ˢтратегійәны / жақ̌сартұу ͡үшүн →// көп күш шұмсайды↓/// ↑ˢтратегійәдағы ʸөзгөрүстер / қызметкерлерге / жағымсыз әсер ʲетіп→// тұтұнұушұларды жоғалтұуға / әкелүүᵚ мүмкүн↓/// ↑ағымдағы ˢтратегійәны / жетілдіре ʸотᵚрұп →// айтарлықтай нәтійжеге / қол жеткізүгө ͡ болады↓/// (Купешова, Мұхтарова, 2015).

«Қазақ әдебиеті» оқулығы бойынша орфоэпиялық нормаға түскен, интонемасы қойылған мәтін: ↑ᵚроман / қазағ ͡ әдеб͡ійетіндегі алғашқ̌ы →// мемүуар жанрындағы →// шығарма ͡ болұұмөң ͡ ғұндұ↓/// ↑бірмың ͡тоғұжжүз / жыйырм'екінші ͡жылы жазылған →// айша повесі / бірмың ͡тоғұжжүз / ʸотұз ͡͡бесінші жылы ʸөндөлүп↑// қайтадан жарыққа шықты↓/// ↑повесте / қазаққызының →// ауұр ͡тағдыры ͡͡бейнеленеді↓/// ↑айша / ͡басына түскөң ͡ғыйындықты →// жұмұшшұлардың ͡ ғолдауұмен ͡шешкен →// қазақ қызы↓/// ↑бұл шығармада →// жазұушұның ͡ ʸөзү / ʸөмүр сүрүп ʸотұрған ͡ гезеңнің →// шындығың ͡ гөрсетүүмен ʲерекˆшеленеді↓/// ↑жерғазғандар повесі →// бірмың ͡тоғұжжүж / жыйырма ͡͡сегізінші жылы жазылған↓/// ↑мұнда / теміржол салұушұ / жұмұшшұ ͡ғазақтардың →// тағдыры сүүрөттеледі↓/// ↑ауұр ʲеңбек пен →// болашаққа деген үмүт тұуралы →// шығарма тақˢрыбы ͡да / қазағ ͡әдеб͡ійетінде ʸөзгезінде / тың жаңалық ͡ полдұ↓/// ↑бандыны ͡ғұуған ͡ хәмійт →// жұб͡атұу →// қыр ͡͡балалары →// сырым білмей сыртына сембе →// ʲекі ͡ гездесүу →// ʸомар →// тағы ͡͡басқа / әңгімелері ͡͡бар↓/// ↑жазұушұның ͡ гөптөгөм ͡ пүүблійційстійкалы / мақалалары мен →// қазақ ͡ фолкᵚлөрү тарійхын'арналған →// қазақтың ʲеск'әдеб͡ійет нұсқалары →// қазағ ͡әдеб͡ійеті →// батырлар атты зерттеу ͡гітәптары →// қазағ ͡әдеб͡ійеті тарійхындағы →// танымал ғылˢмый ʲеңбектер ⁱретінде ͡ бағаланады↓/// ↑сәкен сейфүуллійннің ʸөмүрү мен / шығармалары тұуралы →// сәб͡ійт мұқановтұң / сәкен сейфүуллійм ͡пійесасы→// ғәб͡ійт мүсүрөповтің / кездеспей ͡геткем ͡͡бір ͡ бейне повесі →// әб͡ділда тәжібаев →// асқар токмағамбетов →// қәлійхам ͡͡бекқожійн →// тағы ͡ басқ'ақындардың поемалары →// ʲесмағамбет ысмайылов →// серік қыйрабаев →// тұрсұмбек кәкішев сыйақты ғалымдардың / әдеб͡ій ͡зерттеулөрү↑// ʲестеліктері →// жарық көргөн↓/// ↑бірмың ͡тоғұжжүз / ʸотұс ͡͡сегізінші жылы →// халық ͡жауұ деген →// сайасый жала жаб͡ылып↑// бірмың ͡тоғұжжүз / ʸотұс ͡͡сегізінші жылы →// атұу жазасына ͡гесілген↓/// ↑сәкен сейфүуллійн / бірмың ͡тоғұжжүз / ʲелүү ͡͡сегізінші жыл'ақталған↓/// (Ақтанова, 2020).

Қорытынды

Сөз синтезін жүзеге асыруда диктор оқитын мәтінде интонемаларды көрсетіп беру қажет.

Интонема сөйлеудің мағыналық, коммуникативтік және эмоциялық мазмұнын жеткізуде жетекші қызмет атқарып, әуен, қарқын, үдемелік, кідіріс және әуез сияқты параметрлердің өзара үйлесімі арқылы жүзеге асатын күрделі құбылыс екені айқындалды.

Зерттеу барысында білім беру платформаларынан алынған мәтіндерге жүргізілген талдау интонемалардың мәтін мазмұнына, стиліне және коммуникативтік мақсатына қарай әртүрлі қызмет атқаратынын көрсетті. Атап айтқанда, көтеріңкі, бірқалыпты және бәсең интонема түрлері оқу мәтіндерінде ақпаратты, логикалық байланыстарды айқындау және тыңдаушының қабылдауын жеңілдету мақсатында жүйелі түрде қолданылатыны анықталды. Сонымен қатар академик З.М. Базарбаеваның зерттеуіне негізделген 8 түрлі интонема моделінің просодикалық параметрлері нақты мәтіндер арқылы дәлелденіп, оларға аудиторлық талдау жүргізілді.

Интонема мен синтагманың өзара байланысы сөйлеудің табиғи ұйымдасуында ерекше орын алатыны байқалды. Синтагмалар арқылы мәтіннің мағыналық көрінісі айқындалса, ал интонема сөйлемнің аяқталған не аяқталмағанын айқындап, тұтас просодикалық модель қалыптастыратыны дәлелденді. Бұл өз кезегінде сөйлеуді дұрыс қабылдау мен түсінудің негізгі шарттарының бірі саналады.

Параметрлік синтез әдісін қолдану арқылы интонациялық модельдерді сандық және акустикалық тұрғыдан сипаттауға мүмкіндік берілді. Нәтижесінде қазақ тіліндегі сөйленім синтезі жүйесіне қажетті интонациялық үлгілер мен олардың параметрлік сипаттамалары ұсынылды. Бұл ұсыныстар сөйлеу синтезінің табиғилығын арттыруға, әсіресе білім беру контентін автоматты дыбыстау сапасын жақсартуға негіз болады.

Жалпы алғанда зерттеу нәтижелері қазақ тілінің интонациялық жүйесін тереңірек түсінуге, интонема теориясын дамытуға және оны қолданбалы бағытта, атап айтқанда, сөйленім синтезі саласында тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан болашақта интонемаларды автоматты түрде тану, модельдеу және әртүрлі стильдегі мәтіндерге бейімдеу бағытындағы зерттеулерді жалғастырудың маңызы зор.

Әдебиеттер

Ақтанова А.С. Қазақ әдебиеті: 1-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2020. – 144 б.

Аманбаева А. Сөйленім синтезі: форманттық және компилятивтік әдістер // Тілтаным, 2016. – №2. – 88-90-бб.

Аралбаев Ж., Жунисбек А. Об ударении в казахском языке. Известия. АН Каз ССР. Серия обществ. – №6. – 1968.

Базарбаева З. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 225 б.

Базарбаева З.М. Интонология. – Т 1. – Алматы: Everest, 2022. – 440 б.

Бижанова А.Р., Жүнісова Г.Ә. Криминология: Жалпы және ерекше бөлім. – Алматы: Қазақстан Республикасы ІІМ Алматы академиясы, 2016. – 361 б.

Кривнова О.Ф., Чардин И.С. Паузирование при автоматическом синтезе речи // Теория и практика речевых исследований (АРСО-99). – Москва, 1999.

Купешова С., Мұхтарова Қ.С. Стратегиялық менеджмент: Оқу құралы / Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық ун-ті... – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 177 б.

Лобанов Б.М., Цирульник Л.И. Компьютерный синтез и клонирование речи. – Минск: Белорусская наука, 2008. – 342 с.

Сыздықова Р. Сөз сазы (сөзді дұрыс айту нормалары). – Алматы: Санат, 1995. –120 б.

Уәли Н.М. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы: Арыс, 2018. – 342 б.

Фазылжанова А. Сөз сазы және интонация (эксперименттік-фонетикалық зерттеу). – Алматы: Алматы-Болашақ, 2022. – 207 б.

Фланган Дж. Анализ, синтез и восприятие речи. – Москва: Связь, 1968.

Фролов А.В., Фролов Г.В. Синтез и распознавание речи. Современные решения. – Москва: Связь, 1978.

References

Amanbaeva, A. (2016) Sojlenim sintezi: formanttyq zhane kompiljativtik adister. Tiltanym. No.2 88-90-bb. [Amanbayeva, A. (2016) Speech synthesis: formant and compilative methods. Tiltanym. No.2. Pp. 88-90.] (in Kazakh)

Aqtanova, A.S. (2020) Qazaq adebieti: 1-bolim. Zhalpy bilim beretin mektepting qogamdyq-gumanitarlyq bagyttagy 11-synybyna arnalgan oqulyq. Almaty: Atamura. 144 b. [Aktanova, A.S. (2020) Kazakh literature: Part 1. Textbook for the 11th grade of a general education school in the social and humanitarian direction. Almaty: Atamura, 144 p.] (in Kazakh)

Aralbaev, Zh., Zhunisbek, A. (1968) Ob udarenii v kazahskom jazyke. Izvestija. AN Kaz SSR. Serija obshchestv.

No.6. **[**Aralbayev, Zh., Zhunisbek, A. (1968) On Stress in the Kazakh Language. Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Series of Social Sciences**,** No. 6.] (in Russian)

Bazarbaeva, Z.M. (1996) Qazaq tilining intonacijalyq zhujesi. Almaty: Gylym, 225 b. [Bazarbayeva, Z. (1996) The Intonational System of the Kazakh Language. Almaty: Gylym, 225 p.] (in Kazakh)

Bazarbaeva, Z.M. (2022) Intonologija. T 1. Almaty: Everest, 440 b. [Bazarbayeva, Z.M. (2022) Intonology. Vol. 1. Almaty: Everest, 440 p.] (in Kazakh)

Bizhanova, A.R., Zhunisova, G.A. (2016) Kriminologija: Zhalpy zhane erekshe bolim. Almaty: Qazaqstan Respublikasy IIM Almaty akademijasy, 361 b. [Bizhanova, A.R., Zhunissova, G.A. (2016) Criminology: General and Special Parts. Almaty: Research Institute of the Almaty Academy of the Ministry of Internal Affairs of the RK, 361 p.] (in Kazakh)

Fazylzhanova, A. (2022) Soz sazy zhane intonacija (jeksperimenttik-fonetikalyq zertteu). Almaty: Almaty-Bolashaq, 207 b. [Fazylzhanova, A. (2022) Word Melody and Intonation (Experimental-Phonetic Study). Almaty: Almaty-Bolashak, 207 p.] (in Kazakh)

Flangan, Dzh. (1968) Analiz, sintez i vosprijatie rechi. Moskva: Svjaz`. [Flanagan, J. (1968) Speech Analysis, Synthesis and Perception. Moscow: Svyaz.] (in Russian)

Frolov, A.V., Frolov, G.V. (1978) Sintez i raspoznavanie rechi. Sovremennye reshenija. Moskva: Svjaz`. [Frolov, A.V., Frolov, G.V. (1978) Speech Synthesis and Recognition: Modern Solutions. Moscow: Svyaz.] (in Russian)

Krivnova, O.F., Chardin, I. S. (1999) Pauzirovanie pri avtomaticheskom sinteze rechi. Teorija i praktika rechevyh issledovanij (ARSO-99). Moskva. [Krivnova, O.F., Chardin, I.S. (1999) Pausing in Automatic Speech Synthesis. Theory and Practice of Speech Research (ARSO-99). Moscow.] (in Russian)

Kupeshova, S., Muhtarova, Q.S. (2015) Strategijalyq menedzhment: Oqu quraly / Al-Farabi atyndagy Qazaq ulttyq un-ti... Almaty: Qazaq universiteti, 177 b. [Kupeshova, S., Mukhtarova, K.S. (2015) Strategic Management*:* Textbook. Almaty: Al-Farabi Kazakh National University Publishing House, 177 p.] (in Kazakh)

Lobanov, B.M., Cirul'nik, L.I. (2008) Komp'juternyj sintez i klonirovanie rechi. Minsk: Belorusskaja nauka, 342 s. [Lobanov, B.M., Tsirulnik, L.I. (2008) Computer Speech Synthesis and Cloning. Minsk: Belorusskaya nauka, 342 p.] (in Russian)

Syzdyqova, R. (1995) Soz sazy (sozdi durys ajtu normalary). Almaty: Sanat, 120 b. [Syzdykova, R. (1995) Word Melody (Norms of Correct Pronunciation). Almaty: Sanat, 120 p.] (in Kazakh)

Uali, N.M. (2018) Grafika. Orfografija. Orfojepija. Almaty,-342 b. [Uali, N.M. (2018) Graphics. Orthography. Orthoepy. Almaty, 342 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Аманбаева А.Ж., Нұржақыпов О.Ж., 2026

CC BY 4.0

Статья/ Мақала/Article
МРНТИ 16.31.61 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-198-210

Людмила Тимофеевна Килевая[1], Людмила Васильевна Сафронова[2*], Акмарал Жумадиллакызы Курманаева[3]
[1]доктор филологических наук, профессор,
Лингвистическо-технический университет, Польша, г. Псашныш,
ORCID: 0000-0001-5477-8756 E-mail: Kilevaya@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-0337-9418 E-mail: dinass2002@mail.ru
[3]доктор философии (PhD), ассоциированный профессор,
Международная образовательная корпорация, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-7198-9184 E-mail: akma_kurmanayeva@mail.ru

ВОСПРИЯТИЕ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» В ПУБЛИЧНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. Статья посвящена комплексному когнитивно-дискурсивному анализу публичных выступлений государственных деятелей Республики Казахстан, посвящённых реализации Программы «Рухани жаңғыру» («Духовное возрождение»). Фактическим материалом послужили тексты и фрагменты публичных речей государственных деятелей разного ранга, а также отчёты по реализации научных и социально-культурных проектов за период с 2017 по 2025 год, в том числе программные выступления Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева на заседаниях Национального курултая 2023, 2024 и 2025 годов. Исследование осуществлялось посредством комплекса научных методов: семантического и вербально-семантического анализа, когнитивного, дискурсивного, интеракционного и сопоставительного методов, а также SEO-анализа ключевых лексем и словосочетаний в диахронической перспективе. В результате анализа выявлены доминирующие концепты исследуемого публичного дискурса – «оценка» и «непрерывность», – вербализуемые посредством разнообразных семантико-синтаксических средств: страдательных конструкций, глаголов с проспективной семантикой, отглагольных существительных и абстрактной лексики морально-нравственной направленности. Установлено, что проспективная семантика, пронизывающая риторику Президента РК, играет ключевую роль в формировании стратегического образа будущего страны. Диахронический SEO-анализ трёх программных выступлений позволил проследить эволюцию приоритетов дискурса: от актуализации исторической памяти и национальной идентичности в 2023-2024 годах к акцентуации на внешнеполитическом позиционировании и перспективах развития в 2025 году. Результаты исследования подтверждают высокую эффективность применяемых вербально-семантических средств с точки зрения их воздействующего потенциала и перлокутивного эффекта, что обосновывает целесообразность дальнейшей разработки рекомендаций по оптимизации публичного политического дискурса в данном направлении.

Ключевые слова: концепт; вербально-семантические средства; публичное выступление; проспективная семантика; SEO-анализ.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН №BR24993269 «Эволюция и трансформация ценностных ориентиров в казахстанском обществе в период независимости».

Для цитирования: Килевая Л.Т., Сафронова Л.В., Курманаева А.Ж. Восприятие программы «Рухани жаңғыру» в публичном дискурсе. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). С. 198-210.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-198-210

Людмила Тимофеевна Килевая[1], Людмила Васильевна Сафронова[2*], Ақмарал Жұмаділлақызы Құрманаева[3]
[1]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лингвистикалық және техникалық университет, Польша, Псашныш қ.,
ORCID: 0000-0001-5477-8756 E-mail: Kilevaya@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-0337-9418 E-mail: dinass2002@mail.ru
[3]философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Халықаралық білім беру корпорациясы, Казақстан, Алматы қ.
ORCID: 0000-0001-7198-9184 E-mail: akma_kurmanayeva@mail.ru

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ШАРШЫСӨЗ ДИСКУРСЫНДА ҚАБЫЛДАНУЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасының мемлекет қайраткерлерінің «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыруға арналған жария сөздерін кешенді когнитивтік-дискурстық талдауға арналған. Зерттеудің дереккөзі ретінде әртүрлі деңгейдегі мемлекет қайраткерлерінің жария сөздерінің мәтіндері мен үзінділері, сондай-ақ 2017 – 2025 жылдар аралығындағы ғылыми және әлеуметтік-мәдени жобаларды іске асыру жөніндегі есептер пайдаланылды. Сонымен қатар зерттеу материалына Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Тоқаевтың 2023, 2024 және 2025 жылдары өткен Ұлттық құрылтай отырыстарындағы бағдарламалық баяндамалары енгізілді. Зерттеу семантикалық және вербалды-семантикалық талдау, когнитивтік, дискурстық, интеракциялық және салыстырмалы әдістерді, сондай-ақ негізгі лексемалар мен сөз тіркестерінің диахрондық SEO-талдауын қамтитын ғылыми әдістер кешені арқылы жүзеге асырылды. Талдау нәтижесінде зерттеліп отырған шаршысөз дискурсының басым концептілері – «бағалау» және «үздіксіздік» екені анықталды. Бұл концептілер ырықсыз етіс құрылымдары, проспективтік семантикаға ие етістіктер, етістіктен жасалған зат есімдер және адамгершілік құндылықтарға қатысты абстрактілі лексика сияқты әртүрлі семантикалық-синтаксистік құралдар арқылы вербалданады. Қазақстан Республикасы Президентінің риторикасына тән проспективтік семантиканың ел болашағының стратегиялық бейнесін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратыны анықталды. Үш бағдарламалық баяндаманың диахрондық SEO-талдауы дискурстық басымдықтардың эволюциясын қадағалауға мүмкіндік берді: 2023 – 2024 жылдары тарихи жады мен ұлттық бірегейлікті өзектендіруден бастап, 2025 жылы сыртқы саяси ұстанымдарды айқындауға және даму перспективаларын алдыңғы қатарға шығаруға дейінгі өзгерістер анықталды. Зерттеу нәтижелері қолданылған вербалды-семантикалық құралдардың ықпал ету әлеуеті мен перлокутивтік әсері тұрғысынан жоғары тиімділігін растайды. Бұл өз кезегінде аталған бағытта шаршысөз саяси дискурсын оңтайландыру жөніндегі ұсынымдарды одан әрі әзірлеудің тиімділігін негіздейді.

Тірек сөздер: концепт; вербалды-семантикалық құралдар; жұрт алдында сөз сөйлеу; проспективтік семантика; SEO-талдау.

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН №BR24993269 «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ қоғамындағы құндылық бағдарларының эволюциясы мен трансформациясы» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Килевая Л.Т., Сафронова Л.В., Құрманаева А.Ж. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының шаршысөз дискурсында қабылдануы. *Tiltanym*, 2026. № 2 (102). 198-210-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-198-210

Lyudmila Kilevaya[1], Lyudmila Safronova[2*], Akmaral Kurmanayeva[3]

[1]Doctor of Philology, Professor, Linguistic and Technical University, Poland, Psashnysh,
ORCID: 0000-0001-5477-8756 E-mail: Kilevaya@mail.ru

[2]Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-0337-9418 E-mail: dinass2002@mail.ru

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
International Educational Corporation, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-7198-9184 E-mail: akma_kurmanayeva@mail.ru

COMPREHENSION OF THE “RUKHANI ZHANGYRU” PROGRAM AS A PUBLIC DISCOURSE

Abstract. This article presents a comprehensive cognitive-discursive analysis of public speeches delivered by state officials of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the Rukhani Zhangyru (“Spiritual Revival”) Programme. The factual material comprises texts and fragments of public speeches by government representatives of various ranks, as well as reports on the implementation of scientific, social, and cultural projects covering the period from 2017 to 2025, including the keynote addresses of President K.-Zh. Tokayev at the National Kurultai sessions of 2023, 2024, and 2025. The study employs a multifaceted methodological framework encompassing semantic and verbal-semantic analysis, cognitive, discursive, interactional, and comparative methods, as well as SEO analysis of key lexical items and phrases in a diachronic perspective. The analysis identifies two dominant concepts structuring the public discourse under examination – “evaluation” and “continuity” – which are verbalized through a diverse range of semantic and syntactic devices: passive constructions, verbs with prospective semantics, deverbal nouns, and abstract vocabulary of moral and ethical orientation. The study demonstrates that prospective semantics, permeating the presidential rhetoric, plays a pivotal role in constructing the strategic image of the country’s future. The diachronic SEO analysis of three keynote speeches traces the evolution of discursive priorities: from the actualization of historical memory and national identity in 2023–2024 to an emphasis on foreign policy positioning and developmental prospects in 2025. The findings confirm the high effectiveness of the verbal-semantic means employed in terms of their perlocutionary impact, substantiating the relevance of developing further recommendations for optimizing public political discourse in this domain.

Keywords: concept; verbal-semantic means; public speech; prospective semantics; SEO analysis.
Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993269 “Evolution and transformation of value orientations in Kazakh society during the period of Independence”.
For citation: Kilevaya, L., Safronova, L., Kurmanayeva, A. Perceptions of the “Rukhani Zhangyru” Program in Public Discourse. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 198-210. (in Russian)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-198-210

Введение

Программа «Рухани жаңғыру», включающая шесть направлений, предполагающих существенные изменения в сознании социума Республики Казахстан, оптимизирует идею совершенствования казахстанской идентичности на фоне укрепления интеллектуального потенциала страны. Ориентированная на социум, данная Программа представляет собой социальный заказ Правительства Республики Казахстан. В этой ее интерпретации актуальными оказываются отчеты о ее выполнении перед народом, которые реализуются главным образом в виде разного рода публичных выступлений, потенциально наделенных функцией воздействия на адресата, то есть на общество, к которому они обращены. Представляющие собой речевые акты, данные выступления с целью реализации интенции их авторов и, в конечном итоге, достижения перлокутивного эффекта, предполагают соответствующий набор локутивных средств, то есть вербально-семантических единиц. В свете обозначенной выше основной идеи Программы эти локутивные средства приобретают особую значимость, следовательно, требуют тщательного анализа. Сказанное обусловливает актуальность настоящего исследования.

Цель данного исследования – произвести комплексный когнитивно-дискурсивный анализ вербально-семантических средств публичных выступлений, в которых зафиксированы достижения в реализации Программы «Рухани жаңғыру».

Полученные данные анализа позволяют определить основные концепты текстов публичных выступлений как ментальные образы, в которых обозначено восприятие достигнутого в реализации Программы; выявить их смысловые и формальные составляющие и эффективность использования последних применительно к фактору потенциального воздействия на адресата, следовательно, их дискурсивную направленность. Значимость обозначенного анализа несомненна, поскольку он послужит основой для выработки рекомендаций по дальнейшим выступлениям в этом направлении.

Материалы и методы

Фактическим материалом исследования послужили концепты, составляющие основу текстов публичных выступлений, а также содержащиеся в них вербально-семантические средства. Источниками материала явились публичные речи государственных деятелей разного ранга на тему Программы «Рухани жаңғыру», отчеты по реализации научных и социально-культурных проектов периода с 2017 по 2025 годы. В качестве дополнительных источников были использованы публичные выступления последних лет, в которых затрагиваются проблемы, связанные с тематикой Программы.

Анализ фактического материала осуществлялся путем применения комплекса научных методов исследования, основными среди которых являются методы: а) когнитивного анализа, используемого для выявления доминирующих концептов, позволяющих определить зону критериев оценочности автора текста; б) вербально-семантического анализа, применяемого с целью обозначения языковых средств, передающих интенциональные характеристики выступающего; в) интеракционного анализа, благодаря которому определялась степень потенциального взаимодействия оратора публичного выступления и ответной реакции на него лиц, к которым оно направлено; г) дискурсивного анализа – с целью определения степени воздействия публичного выступления на адресата; д) SEO-анализа, процесса оптимизации контента для повышения его видимости в поисковых системах.

Обзор литературы

Научно-методологическую базу для исследования составили научные труды: а) в когнитивном аспекте – работы Ю.С. Степанова (Степанов, 1997), А.П. Бабушкина (Бабушкин, 1996), И.А. Стернина (Стернин, 2008), М.В. Пименовой (Пименова, 2004), Е.С. Кубряковой

(Кубрякова, 2001), В.И. Карасика (Карасик, 2002), А. Вежбицкой (Вежбицкая, 1999) и К. Бюлера (Бюлер, 1995), а также таких известных зарубежных ученых-когнитивистов, как P.C. Hogan (Hogan, 2003), G. Fauconnier, M. Turner (Fauconnier, Turner 2002), R. de Beaugrande (Beaugrande, 1980), M. Kinsbourne (Kinsbourne, 1982), R.W. Langacker (Langacker, 2008), E. Semino, J. Culpeper (Semino, Culpeper, 2002) и др.; б) в семантическом аспекте – известные труды О. Есперсена, Е.В. Падучевой, Н.Д. Арутюновой, С.В. Гусаренко, Т.Ф. Шукуровой, Д.Н. Мироновой, И.В. Григорьевой и др.; в) в рамках коммуникативно-дискурсивного описания – работы А. Киклевича (Kiklewicz, 2020), И. Ухвановой-Шмыговой (Ухванова-Шмыгова, 2002); г) публицистического стиля – работы Е.Л. Фрейдиной (Фрейдина, 2013), А. Владимировой (Владимирова, 2007) и других.

В рамках когнитивного направления в настоящей работе актуализируется подход исследователей к интерпретации концепта как феномена ментального уровня речемыслительной деятельности. Обращаясь к концепту, отраженному в языке, ученые справедливо интерпретируют данный феномен в аспекте человеческого сознания, формируемого вне семантико-языкового уровня речемыслительной деятельности. Не случайно Е.С. Кубрякова определяет концепт как «оперативную единицу памяти ментального лексикона» (Кубрякова, 2001: 90-92), а В.И. Карасик – как «многомерное ментальное образование, в составе которого выделяются образно-перцептивная, понятийная и ценностная стороны», «фрагмент жизненного опыта человека», «переживаемая информация», «квант переживаемого знания» (Карасик, 2002: 71). Применительно к анализируемому материалу значимым в данном случае является постулат, согласно которому концепт предопределяет семантико-языковые средства, позволяющие передать его сущность, следовательно, интенцию говорящего.

Семантическое направление в настоящем исследовании используется в контексте знаменитого высказывания Л. Витгенштейна «значение есть употребление», поскольку применение тех или иных языковых единиц позволяет передать основную идею публичного выступления с его направленностью в будущее.

Вместе с тем, согласно располагаемым материалам, в лингвистической литературе не обнаруживается единообразного мнения относительно интерпретации самого термина «публичное выступление». Исследователи единодушны лишь в том, что выступление такого рода представляет собой один из видов публичной речи (Владимирова, 2007), с чем трудно не согласиться. Для разработки дефиниции термина «публичное выступление» нами были определены следующие параметры: а) форма речи; б) опосредованность / непосредственность общения; в) монологичность / диалогичность; г) подготовленность / спонтанность; д) состав аудитории.

Применительно к параметру «форма речи» интерес представляет точка зрения ученых, интерпретирующих публичное выступление как устную форму. Этот показатель, с их точки зрения, является основанием для отграничения его от публицистического стиля речи. Устность публичного выступления предопределяет непосредственность общения с аудиторией, предполагающую обратную связь и позволяющую трансформировать монологическую речь в живой диалог. Не случайно, согласно Е.Л. Фрейдиной, публичная речь, представляя собой по форме монологическую речь, по существу является диалогом. Это объясняется необходимостью обращенности к аудитории и обратной связи – важнейших и неотъемлемых характеристик коммуникации (Фрейдина, 2013: 27). Вместе с тем, на наш взгляд, обозначенные доводы в определенной степени применимы и к письменной форме речи, из которой исключается лишь непосредственность общения. Представляя собой политический тип публичного выступления (18), анализируемые тексты являются заранее подготовленными, продуманными, то есть отнюдь не спонтанными. Сказанное позволяет дать рабочее определение политического публичного выступления: это устная либо письменная речь, произнесенная оратором и обращенная к социуму с целью достижения перлокутивного эффекта.

Как следует из представленной выше дефиниции, целью публичного выступления является воздействие на адресата. Это свидетельствует о его прагматическом характере и прямом соотношении с понятиями «речевой акт» и «коммуникативный акт». Не случайно, обозначая

семантический подход к коммуникации, польский исследователь А. Киклевич среди категорий характеристик, служащих знаками общения между людьми, а именно: форма и структура; значение (семантика); контекст – выделяет употребление, то есть прагматическое взаимодействие (Kiklewicz, 2020: 199). Перлокуция как результат оптимального речевого акта, а также значимость воздействующей силы на адресата, в том числе с целью изменить его поведение, позволяют интерпретировать публичное выступление как публичный дискурс.

Результаты и обсуждение

Публичный дискурс, целью которого является обозначить достижения в реализации Программы «Рухани жангыру», характеризуется оценочностью. Оценочность представляет собой семантическую категорию и определяется в лингвистической литературе как «ценностный аспект значения языковых выражений» по шкале [хорошо – плохо] (Вольф, 2006). В анализируемом публичном дискурсе оценочность базируется на концепте «оценка», воплощаемом в спектре вербально-семантических средств, в том числе в глаголе *оценить*, например: (о проектах) *Пришло время оценить их эффективность* (Из выступления Государственного секретаря РК Г.Н. Абдыкаликовой на торжественной церемонии вручения премий лучшим НПО страны в рамках программы «Рухани жангыру» (Абдыкаликова, 2017).

Согласно проанализированному материалу, доминирующей составляющей обозначенного концепта является компонент «успех». Он вербализуется в словах *проект, грант, премия*. Данные лексемы передают значение [вознаграждение за проявленные результаты в работе], например: *на торжественной церемонии вручения премий*. Морально-нравственная направленность и сама тематика публичных выступлений, как правило, нивелирует научно-финансовую терминологическую окрашенность данных слов, придавая им нейтральный, общеупотребительный характер с положительной коннотацией: *В этом году в Казахстане впервые будут присуждены премии для НПО за реализацию успешных проектов по 15 номинациям. Премии – это оценка государством работы лучших НПО, повышение мотивации для реализации проектов.*

Компонент «результат» как составляющая концепта «оценка» вербализуется в анализируемом дискурсе главным образом в комплексе формально-грамматических средств. Доминирующую позицию среди них занимают страдательные причастия прошедшего времени позитивной коннотативной окрашенности. Использование их в безличных предложениях позволяет автору публичного выступления актуализировать прежде всего результативную деятельность субъекта, но не его самого как производителя действия: *Была существенно улучшена инфраструктура регионов, аулов* (Абдыкаликова, 2017); *совместными усилиями государства и гражданского сектора реализованы масштабные проекты* (Г.Н. Абдыкаликова); *улучшена система защиты прав человека, созданы условия для активного участия граждан в процессе принятия решений* (К.-Ж. Токаев, 2025).

Информационную значимость в публичном дискурсе для воплощения результативности действия имеют формы прошедшего времени глагола в перфектном значении. В них воплощается семантика позитивной результативности действия после его исполнения, например: *Одним из значимых событий стали гастроли Государственного театра оперы и балета «Астана Опера» в Омане, Италии и Венгрии* (Специальный проект «Туган жер).

Особо следует подчеркнуть, что, переплетаясь с конкретными существительными положительной коннотации типа *встреча, выставка, награда, гастроли* и в ряде случаев образуя на этой основе устойчивые сочетания, оценочное значение в аналитических докладах приобретают также глаголы прошедшего времени совершенного вида с фактологической семантикой: *прошла выставка, прошла встреча; впервые фильм «Амре» стал победителем на международном кинофестивале в Голливуде. На финальном этапе кинофестиваля Hollywood Film Festival…фильм «Амре» получил высшую награду «Best Global Hollywood Film»; Казахский государственный театр провел гастроли по городам Италии* (Специальный проект «Туган жер).

Использование в текстах выступлений страдательных конструкций позволяет акцентировать внимание не столько на организаторах мероприятий, сколько на самом событии.

Это дает возможность автору выступления модернизировать сознание социума в направлении скромности, сосредоточенности не на себе как исполнителе тех или иных действий, а на самих действиях и их значимости, например: *На системной основе проводились мотивационные встречи и тематические беседы со школьниками, студентами вузов, лицами с ограниченными возможностями и детьми-сиротами* (Специальный проект «Туган жер»).

Вместе с тем, согласно проанализированным материалам, в публичном дискурсе наряду с оценкой реализации заложенных в Программе направлений акцент делается на ее непрерывном характере. Морально-нравственную окраску в этом случае приобретает концепт «непрерывность», воплощаемый в лексико-грамматическом комплексе языковых средств. Значительной частотностью обладают глаголы постоянного настоящего времени, придающие реализуемым действиям делокализованный характер, воплощающие стремление продолжать их, совершенствуя и устраняя недостатки в будущем.

На основе концепта «непрерывность», согласно полученным данным, в анализируемых публичных выступлениях формируется проспективная семантика. Включая в разных пропорциях семантические зоны футуральности, аспектуальности и модальности, она выражает значение благоприятного условия для осуществления будущего действия в совокупности с самим совершаемым действием, основанным на эффективности и результативности. Другими словами, проспектив позиционирует облигаторные семы [намерение], [цель] и [желание] только в сочетании с семой [благоприятное условие будущего действия]. Обозначенные семы в совокупности позволяют выразить значение действия во времени, спроектированного на план будущего, которое реализуется либо не реализуется только при наличии определенных условий.

На наш взгляд, трудно переоценить использование проспективной семантики в анализируемом публичном дискурсе, поскольку она полностью вписывается в подзаголовок Программы – *Взгляд в будущее*. Ведь, применяясь в контексте обозначения условия их эффективной реализации, глаголы с проспективным значением в большей степени, нежели глаголы актуального будущего времени, позволяют передать перспективу будущих действий. Именно поэтому данные глаголы особенно часто используются в публичных выступлениях Президента страны Касыма-Жомарта Кемелевича Токаева. Как свидетельствуют проанализированные данные, проспективная семантика передается в его дискурсе как эксплицитным, так и имплицитным способами. Приведем следующий иллюстративный материал: *нам крайне необходим панорамный цивилизованный взгляд на историю, который на концептуально новом уровне соединит наше прошлое, настоящее и будущее.* В данном примере эксплицитно выраженная проспективная семантика передается глаголом *соединит*, а условия осуществления желаемого действия – словосочетанием *панорамный цивилизованный взгляд на историю*.

Имплицитно выраженная проспективная семантика с ее устремлением в будущее в публичном дискурсе Президента также достаточно доступна для восприятия социума, поэтому выраженные условия воплощения излагаемых действий соответствующим образом влияют на аудиторию, на которую она направлена: *хотел бы предупредить против однобокого анализа и суждения о советском периоде. На мой взгляд, в этой общей для нас истории были, конечно, темные стороны, но были и светлые стороны. Это нужно хорошо понимать. Иначе мы рискуем оказаться в плену заблуждений, которые выведут нас на неправильный путь общественно-политического развития со всеми вытекающими отсюда последствиями.* Как видно из приведенного фрагмента текста, проспективная семантика упреждающего характера с возможными негативными действиями передается не только глаголом будущего, но и настоящего времени *рисковать*, в лексическом значении которого уже заложен план будущего. Условия осуществления этих негативных действий излагаются благодаря развернутому контексту, трансформируемому при необходимости в условное придаточное предложение типа: *Если мы будем однобоко судить о советском прошлом.* Приведем подобный иллюстративный материал: *Важно в полной мере раскрыть уникальность и универсальность опыта нашего народа. Это поможет и в понимании миссии современного Казахстана* – трансформируя данный фрагмент текста, можно получить синтаксическую конструкцию с эксплицитно

выраженной проспективной семантикой: *Если в полной мере раскрыть уникальность и универсальность опыта нашего народа, то это поможет и в понимании миссии современного Казахстана*.

Согласно располагаемым данным, в вербализации концепта «непрерывность» активно участвуют также отглагольные существительные типа *разработка*, *реализация*, а также слово *результат*.

Особый пафос и эмоциональную окрашенность публичным выступлениям придает употребление абстрактных существительных типа *модернизация, сознание, развитие*. Это достигается благодаря их контекстуальному сочетанию с другими словами или словосочетаниями морально-нравственной направленности, что ярко проявляется в публичных выступлениях К.-Ж. Токаева, например: *За три года наша страна сильно изменилась, встав на новые рельсы развития*; Н.Г. Абдыкаликовой, например: *развитие патриотизма, гражданской ответственности, развитие интеллектуальной инфраструктуры, развитие и актуализация национальной идентичности.* В общий контент, направленный на модернизацию общественного сознания, вписываются отличающиеся значительной употребительностью социальные термины: *социум, НПО – «третий сектор», «неправительственный сектор»*.

SEO-анализ ключевых слов и словосочетаний, наблюдаемых в диахронической перспективе (в трех выступлениях Главы государства К.-Ж. Токаева на заседаниях Национального курултая 2023, 2024 и 2025 гг.), позволил сделать сравнительно-сопоставительный анализ лексем с ценностным значением, в первую очередь связанных с реализацией основных направлений Программы «Рухани жаңғыру». Программные выступления Президента, безусловно, не только показатель текущих проблем и свершений в масштабе страны, но и призыв и план действий, которые должны быть реализованы в приоритетном порядке. Поэтому анализ подобных программных материалов особенно показателен в плане обозначения эволюции насущных вопросов, объективного состояния в настоящем времени и перспектив развития казахстанского общества.

Таблица 1 – Диахронический анализ частотности ключевых слов и количество вхождений
Кесте 1 – Түйінді сөздердің жиілігі мен пайда болу санының диахрондық талдауы
Table 1 – Diachronic Analysis of Keyword Frequency and Number of Occurrences

Ключевые слова	*Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» (2023 г.)*	*Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» (2024 г.)*	*Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на четвертом заседании Национального курултая (2025 г.)*
Национальный	33	42	32
История	20	15	9
Улус Джучи		21	
Ценности	18	26	7
Поколения	15	17	5
Духовный	14	8	
Исторический	14	18	18
Наследие		13	
Казахский	13	8	5
Язык	13	9	5
Культура	11	9	12
Кенесары хан	11		
Традиции/ традиционные		10	6
Туркестан	8		
Национальная идентичность		8	

Литература	7		
Писатели	7		
Культурный		7	
Джучи		7	
Библиотека	6	7	
История Казахстана	6		
Книги	6		
Государственный язык/казахский язык	5	5	
Модернизация	5		
Национальная одежда			5
Золотая Орда		5	
Идентичность	4	8	5
Культурное наследие	4		
Мавзолей	4		

Определение ключей и семантического ядра текста в SEO-анализе дает возможность нахождения поисковых ключей в тексте и определения их количества. SEO-анализ проводился на платформе Text.ru.

Для иллюстрации методики проведенного SEO-анализа приводятся примеры частотных показателей первых страниц анализа на платформе Text.ru, представляющих наиболее высокие статистические параметры.

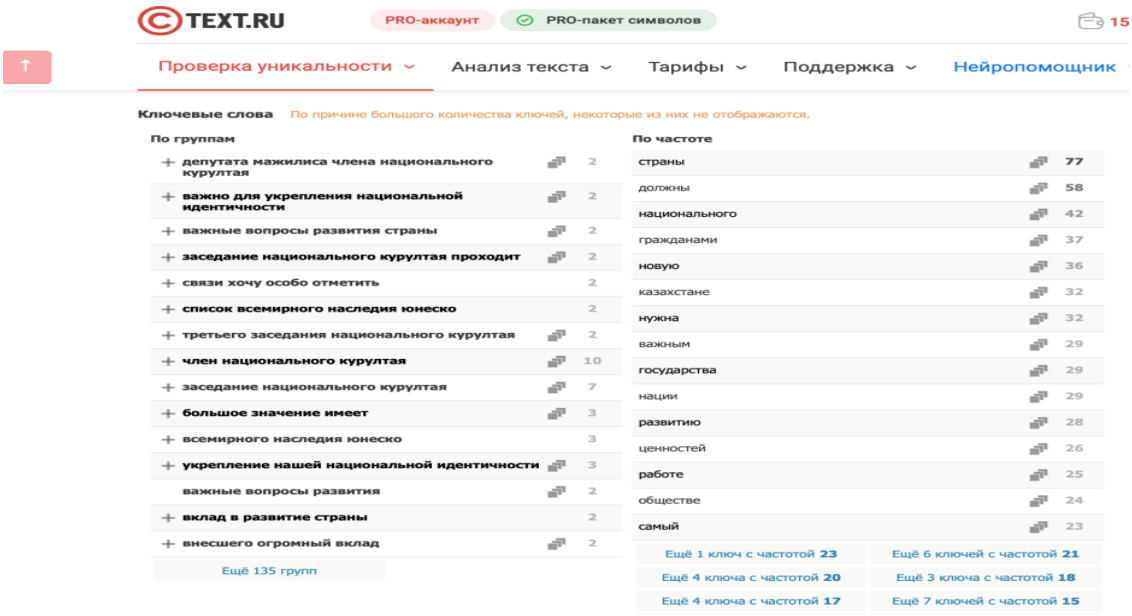

Рисунок 1 – Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» (2024 г.) (Токаев, 2024) – частотный анализ ключевых лексем и словосочетаний (+количество вхождений).

Сурет 1 – Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың үшінші отырысындағы «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты баяндамасындағы негізгі лексемалар мен сөз тіркестерінің жиілік талдауы (Тоқаев, 2024; қолданыс саны бойынша).

Figure 1 – Address by Head of State K.-J. Tokayev at the Third Session of the National Kurultai “Adal Adam – Adal Enbek – Adal Tabys” (2024) (Tokayev, 2024) – Frequency Analysis of Key Lexemes and Phrases (+Number of Occurrences).

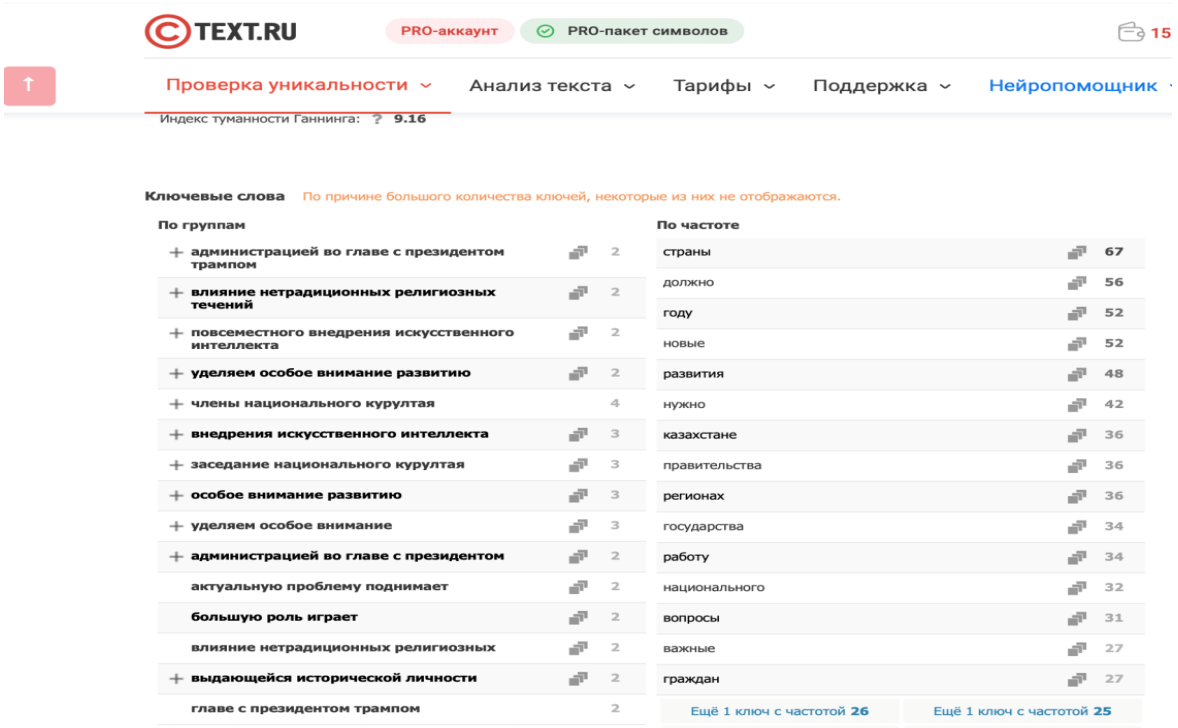

Рисунок 2 – Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на четвертом заседании Национального курултая (2025 г.) (Токаев, 2025) – частотный анализ ключевых лексем и словосочетаний (+количество вхождений).

Сурет 2 – Мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысындағы баяндамасындағы негізгі лексемалар мен сөз тіркестерінің жиілік талдауы (Тоқаев, 2025; қолданыс саны бойынша).

Figure 2 – Address by Head of State K.-J. Tokayev at the Fourth Session of the National Kurultai (2025) (Tokayev, 2025) – Frequency Analysis of Key Lexemes and Phrases (+Number of Occurrences).

Таблица 2 – Диахронический анализ частотности ключевых словосочетаний и количество вхождений

Кесте 2 – Тірек сөз тіркестерінің жиілігі мен кездесулер санының диахрондық талдауы

Table 2 – Diachronic Analysis of the Frequency of Key Phrases and the Number of Occurrences

Ключевые словосочетания	*Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» (2023 г.)*	*Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» (2024 г.)*	*Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая (2025 г.)*
Национальная идентичность		8	
Улус Джучи		7	
История Казахстана	6		
Золотая Орда		5	
Государственный язык	5		
Казахский язык	5	5	3
Кенесары хан	5		
Национальная			5

одежда			
Культурное наследие	4		
Казахское ханство		3	
Мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи	3	2	
Великая степь	3	5	
Духовные ценности	3		
Исторические фигуры/ личности	3		3
Историческое самосознание	3		
Казахская литература	3		
Национальные ценности	3		
Созидательные ценности			3
Писатели и поэты	3		
Наследие ЮНЕСКО		3	
Занимал особое место в нашей истории	2		
Развитие государственного языка	2	2	
Ценности и модели поведения	2		
Духовное развитие	2		
Особое место в нашей истории	2		
Важное значение для укрепления национальной идентичности		2	2
Восстановление исторической справедливости		2	
Список всемирного наследия		2	
Абиш Кекилбаев		2	
Высокая культура		2	

Как видно из частотного анализа ключевых лексем и словосочетаний, в 2023-2024 гг. проблемы, поднятые в программе «Рухани жангыру», стояли перед страной намного более остро. Это касалось в первую очередь истории Казахстана, сохранения исторических памятников и восстановления исторической справедливости, пробуждения исторического самосознания. Главой государства К.-Ж. Токаевым поднимались как важные общенациональные проблемы по сохранению исторической памяти и укреплению национальной идентичности, так и решались частные задачи, касающиеся отдельных выдающихся личностей из истории Казахстана, писателей и поэтов, культуры и искусства. Взгляд Президента был обращен в прошлое нации не менее, чем в ее будущее. Количество поисковых вхождений по ключевым словам, то есть

интерактивность текстов, также это подтверждает.

В 2025 г. Президент переключает казахстанский социум по преимуществу с актуализации прошлого, поскольку многие проекты по направлениям «Рухани жангыру» уже реализованы либо работа по ним стабилизирована, на будущее, на внешнюю политику Казахстана, мировое наследие, решение проблем в школьном и вузовском образовании («500 школ», повсеместное внедрение ИИ), на новые вызовы и угрозы (например, влияние нетрадиционных религиозных течений, налоговую реформу и др.): *Недостаточно изучать ранее не исследованные или малоисследованные темы. Мы должны заниматься позиционированием Казахстана как самостоятельной части мировой цивилизации. Важно в полной мере раскрыть уникальность и универсальность опыта нашего народа* (К.-Ж. Токаев).

Однако, как видно из представленного фрагмента речи, акцентуация в них смещается на проспективную семантику, так как приоритетными для страны, согласно оратору, остаются все-таки главные национальные ценности – национальная история и национальная идентичность, традиции, память о выдающихся исторических личностях Казахстана и казахский язык.

Заключение

Произведенный анализ публичных выступлений, посвященных реализации Программы «Рухани жангыру» либо публичных речей в контексте данной Программы, свидетельствует об их когнитивной направленности. Она заключается в том, что в содержательном плане они включают комплекс концептов с морально-нравственными смыслами, доминирующими среди которых являются концепты «оценка» и «непрерывность». Проанализированные публичные выступления представляют собой публичный дискурс, поскольку в них эффективно реализуется воздействующая функция языка. Это достигается за счет использования комплекса семантико-синтаксических единиц в сочетании с ключевыми словами патриотического содержания. Наибольшую актуализацию в нем приобретают языковые структуры, воплощающие проспективную семантику, благодаря которой передается ключевая стратегия будущего страны. Отчетливо выраженная в риторике Президента РК, она обоснованно указывают на оправданность дальнейшей траектории публичного дискурса в уже обозначенном направлении.

Литература

Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996. – 104 с.

Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка. – Москва: Прогресс, 1995. – С. 74-136.

Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 654с.

Владимирова Т.А. Типы публичной речи. Презентация. 2007. URL:https://portal.tpu.ru/SHARED/t/TATVLAD/sechs/Tab2/Tema_5.pdf. (дата обращения: 25.03.2025).

Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – Москва: КомКнига, 2006. – 280 с.

Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на втором заседании Национального курултая «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» 17.06.2023. URL:https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233 (дата обращения: 05.02.2025).

Выступление Главы государства К.-Ж. Токаева на третьем заседании Национального курултая «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс». 15.03.2024. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116 (дата обращения: 25.03.2025).

Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая. 26.05.2025. URL:https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359 (дата обращения: 27.05.2025).

Выступление Государственного секретаря РК Абдыкаликовой Г.Н. на торжественной церемонии вручения премий лучшим НПО страны в рамках программы «Рухани жаңғыру». 21.11.2017. URL:https://www.akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-rk-abdykalikovoi-gn-na-torzhestvennoi-ceremonii-vrucheniya-premii-luchshim-npo-strany-v-ramkah-progr (дата обращения: 27.05.2025).

Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 476 с.

Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и о семантике слова «когнитивный» // Вестник ВГУ. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – Т. 14. – 2001. – С. 4-10.

Пименова М. Введение в когнитивную лингвистику. Вып. 4. – Кемерово, 2004. – 208 с.

Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

Стернин И.А. Теоретические и прикладные проблемы языкознания. Научный ред. З.Д. Попова. – Воронеж:

Истоки, 2008. – 596 с.

Ухванова-Шмыгова И.Ф., Маркович А.А., Ухванов В.Н. Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. Вып. 3. Под общ. ред. И.Ф. Ухвановой-Шмыговой. – Мн.: «Технопринт», 2002. – 360 с.

Фрейдина Е.Л., Ковпак Н.А., Королева Ю.П. Просодия публичной речи. – Москва: Прометей, 2013. – 224 с.

Beaugrande, R. de. Text, discourse and process: Toward an interdisciplinary science of texts. Hillsdale. N.Y.: Lawrence Erlbaum, 1980. XV. 351 p.

Fauconnier, G., Turner, M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. N.Y.: Basic Books, 2002. 440 p.

Hogan, P.C. The mind and its stories. Narrative universals and human emotion. Cambridge: Cambridge univ. press, 2003. XII. 318 c.

Kiklewicz, A. Fenomeny komunikacji (normy i dewiacje w zachowaniach językowych). Olsztyn, 2020. 500 p.

Kinsbourne, M. Hemispheric specialization and the growth of human understanding // American Psychologist. No. 37. 1982. Pp. 411–420.

Langacker, R. Cognitive grammar. A basic introduction. N.Y.: Oxford University Press, 2008. 551 p.

Semino, E., Culpeper, J. Cognitive Stylistics. Amsterdam: John Benjamins, 2002. 333 p.

References

Babushkin, A.P. (1996) Tipy konceptov v leksiko-frazeologicheskoj semantike jazyka. Voronezh, 104 s. [Babushkin, A.P. (1996) Types of Concepts in Lexical and Phraseological Semantics of Language. Voronezh, 104 p.] (in Russian)

Beaugrande, R. de. (1980) Text, discourse and process: Toward an interdisciplinary science of texts. Hillsdale. N.Y, XV, 351 p. (in English)

Bjuler, K. (1995) Teorija jazyka: Reprezentativnaja funkcija jazyka. Moskva. S. 74-136. [Bühler, K. (1995) Theory of Language: The Representative Function of Language. Moscow. Pp. 74–136.] (in Russian)

Fauconnier, G., Turner, M. (2002) The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. N.Y., 440 p. (in English)

Frejdina, E.L., Kovpak, N.A., Koroljova, Ju.P. (2013) Prosodija publichnoj rechi. Moskva, 224 s. [Freydina, E.L., Kovpak, N.A., Koroleva, Yu.P. (2013) Prosody of Public Speech. Moscow, 224 p.] (in Russian)

Hogan, P.C. (2003) The mind and its stories. Narrative universals and human emotion. Cambridge. XII. 318 p. (in English)

Karasik, V. (2002) Jazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs. Volgograd, 476 s. [Karasik, V. (2002) Language Circle: Personality, Concepts, Discourse. Volgograd, 476 p.] (in Russian)

Kiklewicz, A. (2020) Fenomeny komunikacji (normy i dewiacje w zachowaniach językowych). Olsztyn, 500 p. (in Polish)

Kinsbourne, M. (1982) Hemispheric specialization and the growth of human understanding. American Psychologist. No.37. Pp. 411–420. (in English)

Kubrjakova, Ye.S. (2001) O kognitivnoj lingvistike i o semantike slova «kognitivnyj». Vestnik VGU. Serija lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija. T. 14. S. 4-10. [Kubryakova, E.S. (2001) On cognitive linguistics and the semantics of the word “cognitive”. Vestnik VSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication. Vol. 14. Pp. 4–10.] (in Russian)

Langacker, R. (2008) Cognitive grammar. A basic introduction. N.Y., 551 p. (in English)

Pimenova, M. (2004) Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku. Vyp.4. Kemerovo, 208 s. [Pimenova, M. (2004) Introduction to Cognitive Linguistics. Issue 4. Kemerovo, 208 p.] (in Russian)

Semino, E. Culpeper, J. (2002) Cognitive Stylistics. Amsterdam, 333 p. (in English)

Stepanov, Ju.S. (1997) Konstanty: Slovar' russkoj kul'tury. Moskva, 824 s. [Stepanov, Yu.S. (1997) Constants: Dictionary of Russian Culture. Moscow, 824 p.] (in Russian)

Sternin, I.A. (2008) Teoreticheskie i prikladnye problemy jazykoznanija / Nauchnyj red. Z.D. Popova. Voronezh, 596 s. [Sternin, I.A. (2008) Theoretical and Applied Problems of Linguistics. Scientific editor: Z.D. Popova. Voronezh, 596 p.] (in Russian)

Uhvanova-Shmygova, I.F., Markovich, A.A., Uhvanov, V.N. (2002) Metodologija issledovanij politicheskogo diskursa: aktual'nye problemy soderzhatel'nogo analiza obshhestvenno-politicheskih tekstov. Vyp. 3 / Pod obshh. red. I.F. Uhvanovoj-Shmygovoj. Minsk, 360 s. [Ukhvanova-Shmygova, I.F., Markovich, A.A., Ukhvanov, V.N. (2002) Methodology of Political Discourse Research: Current Issues in Content Analysis of Socio-Political Texts. Issue 3. Edited by I.F. Ukhvanova-Shmygova. Minsk, 360 p.] (in Russian)

Vezhbickaja, A. (1999) Semanticheskie universalii i opisanie jazykov. Moskva, 654 s. [Vezhbitskaya, A. (1999) Semantic Universals and Language Description. Moscow, 654 p.] (in Russian)

Vladimirova, T.A. (2007) Tipy publichnoj rechi. Prezentacija. URL: https://portal.tpu.ru/SHARED/t/TATVLAD/sechs/Tab2/Tema_5.pdf. (data obrashhenija: 25.03.2025). [Vladimirova, T.A. (2007) Types of public speech. Presentation. URL: https://portal.tpu.ru/SHARED/t/TATVLAD/sechs/Tab2/Tema_5.pdf. (accessed: 25.03.2025).] (in Russian)

Vol'f, E.M. (2006) Funkcional'naja semantika ocenki. Moskva, 280 s. [Wolf, E.M. (2006) Functional Semantics of Evaluation. Moscow, 280 p.] (in Russian)

Vystuplenie Glavy gosudarstva K.-Zh. Tokaeva na tret'em zasedanii Nacional'nogo kurultaja «Adal adam – Adal eңbek – Adal tabys». 15.03.2024. – [Jelektron. resurs] - URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116 (dataobrashhenija: 25.03.2025) [Speech by the Head of State, K.-Zh. Tokayev at the third meeting of the National Kurultai "Adam Adal – Adal enbek – Adal tabys". 03/15/2024. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116(date of request: 03/25/2025).] (in Russian)

Vystuplenie Glavy gosudarstva K.-Zh. Tokaeva na vtorom zasedanii Nacional'nogo kurultaja «Adiletti Qazaqstan – Adal azamat» 17.06.2023.URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233 (data obrashhenija: 05.02.2025) [Speech by Head of State K.-Zh. Tokayev at the second session of the National Kurultai “Adiletti Qazaqstan – Adal Azamat” on June 17, 2023. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-vtorom-zasedanii-nacionalnogo-kurultayaadiletti-kazakstan-adal-azamat-175233 (accessed on 05.02.2025).] (in Russian)

Vystuplenie Glavy gosudarstva K.-Zh. Tokaeva na chetvertom zasedanii Nacional'nogo kurultaja. 26.05.2025. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359 (data obrashhenija: 27.05.2025) [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the fourth session of the National Kurultai. May 26, 2025. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359 (accessed on May 27, 2025).] (in Russian)

Vystuplenie Gosudarstvennogo sekretarja RK Abdykalikovoj G.N. na torzhestvennoj ceremonii vruchenija premij luchshim NPO strany v ramkah programmy «Ruhani zhangyru». 21.11.2017. URL: https://www.akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-rk-abdykalikovoi-gn-na-torzhestvennoi-ceremonii-vrucheniya-premii-luchshim-npo-strany-v-ramkah-progr (data obrashhenija: 27.05.2025). [Speech by State Secretary of the Republic of Kazakhstan G.N. Abdykalikova at the awards ceremony for the country's best NGOs as part of the Rukhani Zhangyru program. November 21, 2017. URL: https://www.akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-rk-abdykalikovoi-gn-na-torzhestvennoi-ceremonii-vrucheniya-premii-luchshim-npo-strany-v-ramkah-progr (accessed on 27.05.2025).] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 16.10.2025.
Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 16.06.2026.
Доступно онлайн / Интернетте қол жетімді / Available online: 30.06.2026.

© Килевая Л.Т., Сафронова Л.В., Курманаева А.Ж., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.29 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-211-222

Альфия Кеңесқызы Өмірзақова[1], Рауза Мүтәліпқызы Өскенбаева[2*], Жайдаргүл Қадырқызы Дәркенбаева[3]
[1]филология ғылымдарының кандидаты, Қаныш Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-9120-6199 E-mail: a.omurzakova@satbayev.university
[2*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Қаныш Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-0401-611X E-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university
[3]филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-3756-0581 E-mail: zhaidargul.d@mail.ru

ТІЛДІК ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ КОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеріп жүрген орыстілді қазақ студенттерінің сөйлеу әрекетінде байқалатын интерференция құбылысы когнитивтік және психолингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде ана тілі қазақ тілі болғанымен, орта білімді орыс тілінде алған, жоғары оқу орнында, қоғамдық ортада және ақпараттық кеңістікте орыс тілін басым қолданатын студенттердің ауызша және жазбаша жұмыстары алынды. Зерттеуге қатысушылар қазақ тілін шектеулі функционалдық аяда – негізінен отбасылық қарым-қатынаста, қазақ тілі сабағында немесе күнделікті тұрмыстық жағдайларда ғана қолданады. Мақалада интерференция тілдік қате немесе тілдік нормадан ауытқу ретінде емес, қостілді сананың табиғи когнитивтік бейімделу тетігі және екі тілдің мағыналық, концептуалдық жүйелерінің өзара әрекеттесуінен туындайтын құбылыс ретінде сипатталады. Зерттеуде ассоциативтік тасымал, бейнелі мағынаны сөзбе-сөз беру, ұғымдық үстемелену және фреймдік ауысу сияқты когнитивтік механизмдердің интерференцияның қалыптасуындағы рөлі талданады. Зерттеу барысында когнитивтік-интерпретациялық, дискурсивтік, салыстырмалы және прагматикалық талдау әдістері қолданылды. Нәтижесінде аталған топтағы студенттерде интерференцияның тілдің лексика-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлерінде көрінетіні анықталды. Зерттеу нәтижелері интерференцияның қостілді тұлғаның жаңа тілдік тәжірибесін қалыптастыру барысында іске қосылатын табиғи когнитивтік үдеріс екенін дәлелдейді. Сонымен қатар зерттеу барысында студенттердің ауызша және жазбаша сөйлеуінде кездесетін интерференциялық қолданыстардың тұрақтануы байқалды. Мұндай құбылыс қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени мазмұнды, фразеологиялық қорды және табиғи қолданыс үлгілерін белсенді қолдану деңгейінің төмендеуіне әкеліп, тілдік аттриция қаупін күшейтуі мүмкін. Сондықтан қазақ тілін оқытуда интерференцияны түзетуді қажет ететін қате ретінде емес, тіл үйренушінің когнитивтік даму ерекшеліктерін көрсететін маңызды көрсеткіш ретінде қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Тірек сөздер: интерференция; қостілді сана; ассоциативтік тасымал; бейнелі мағынаны сөзбе-сөз беру; ұғымдық үстемелену; фреймдік ауысу.

Сілтеме жасау үшін: Өмірзақова А.К., Өскенбаева Р.М., Дәркенбаева Ж.Қ. Тілдік интерференция құбылысының когнитивтік механизмдері. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 211-222-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-211-222

Альфия Кенесовна Омирзакова[1], Рауза Муталиповна Ускенбаева[2*], Жайдаргул Кадыркызы Даркенбаева[3]
[1]кандидат филологических наук, Казахский национальный исследовательский технический университет имени Каныш Сатпаева, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-9120-6199 E-mail: a.omurzakova@satbayev.university
[2*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Казахский национальный исследовательский технический университет имени Каныш Сатпаева, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-0401-611X E-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university
[3]кандидат филологических наук, доцент, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-3756-0581 E-mail: zhaidargul.d@mail.ru

КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается явление интерференции в речевой деятельности русскоязычных студентов казахской национальности, изучающих казахский язык в качестве второго языка. Объектом исследования стали устные и письменные работы студентов, для которых родным языком является казахский. Однако среднее образование они получили на русском языке и преимущественно используют русский язык в образовательной, общественной и информационной среде. Участники исследования применяют казахский язык в ограниченной функциональной сфере – в семейном общении, на занятиях по казахскому языку и в повседневных бытовых ситуациях. В статье интерференция рассматривается не как языковая ошибка или отклонение от нормы, а как естественный механизм когнитивной адаптации билингвального сознания и результат взаимодействия смысловых и концептуальных систем двух языков. Анализируется роль таких когнитивных механизмов, как ассоциативный перенос, метафорическое калькирование, концептуальное доминирование и фреймовое переключение в формировании интерференционных проявлений. В ходе исследования применялись когнитивно-интерпретационный, дискурсивный, сопоставительный и прагматический методы анализа. Установлено, что у студентов данной группы интерференция проявляется преимущественно на лексико-семантическом, синтаксическом и прагматическом уровнях. Результаты исследования показывают, что интерференция представляет собой естественный когнитивный процесс, активизирующийся в ходе формирования нового языкового опыта билингвальной личности. Кроме того, выявлена тенденция к закреплению интерференционных проявлений в устной и письменной речи студентов. Такое явление может приводить к снижению уровня активного использования национально-культурного содержания, фразеологического фонда и естественных моделей употребления казахского языка, тем самым усиливая риск языковой аттриции. В связи с этим интерференцию следует рассматривать не только как ошибку, требующую коррекции, но и как важный показатель когнитивных особенностей развития личности, изучающей казахский язык.

Ключевые слова: интерференция; билингвальное сознание; ассоциативный перенос; метафорическое калькирование; концептуальное доминирование; фреймовое замещение.

Для цитирования: Омирзакова А.К., Ускенбаева Р.М., Даркенбаева Ж.К. Когнитивные механизмы языковой интерференции. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 211-222. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-211-222

Alfiya Omirzakova[1], Rauza Uskenbayeva[2*], Zhaidargul Darkenbayeva[3]

[1]Candidate of Philological Sciences, Kanysh Satpayev Kazakh National Research Technical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9120-6199 E-mail: a.omurzakova@satbayev.university

[2*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Kanysh Satpayev Kazakh National Research Technical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-0401-611X E-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university

[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-3756-0581 E-mail: zhaidargul.d@mail.ru

COGNITIVE MECHANISMS OF LANGUAGE INTERFERENCE

Abstract. This article examines the phenomenon of interference in the language use of Russian-speaking students of Kazakh ethnicity who study Kazakh as a second language. The study is based on oral and written assignments produced by students whose native language is Kazakh. However, they received their secondary education in Russian and predominantly use Russian in educational, social, and information environments. The participants use Kazakh within a limited functional domain, mainly in family communication, during Kazakh language classes, and in everyday situations. The article views interference not as a linguistic error or deviation from the norm, but as a natural mechanism of cognitive adaptation in bilingual consciousness and as a result of the interaction between the semantic and conceptual systems of two languages. The study analyzes the role of such cognitive mechanisms as associative transfer, metaphorical calquing, conceptual dominance, and frame shifting in the formation of interference patterns. The research employed cognitive-interpretative, discourse, comparative, and pragmatic methods of analysis. The findings indicate that interference among the students in this group manifests primarily at the lexical-semantic, syntactic, and pragmatic levels. The results demonstrate that interference is a natural cognitive process activated during the formation of a new linguistic worldview in bilingual individuals. In addition, the study revealed a tendency toward the stabilization of interference patterns in both oral and written language use. Such a phenomenon may lead to a decline in the active use of the cultural and conceptual content, phraseological resources, and natural usage patterns of the Kazakh language, thereby increasing the risk of language attrition. Therefore, interference should be regarded not only as an error requiring correction but also as an important indicator of the cognitive development of individuals learning Kazakh.

Keywords: interference; bilingual consciousness; associative transfer; metaphorical calquing; conceptual dominance; frame shifting.

For citation: Omirzakova, A., Uskenbayeva, R., Darkenbayeva, Zh. Cognitive Mechanisms of Language Interference. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 211-222. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-211-222

Кіріспе

Еліміздегі қостілді орта тілдік құбылыстарды жаңа қырынан қарастыруды қажет етеді. Қазақстан жағдайында ана тілімізді, яғни қазақ тілін сақтау және оның толыққанды қызмет етуін қамтамасыз ету айрықша мәнге ие. Осы тұрғыдан алғанда, интерференция мәселесі когнитивтік лингвистика, психолингвистика және қазақ тілін оқыту әдістемесі үшін маңызды зерттеу нысандарының бірі болып табылады. Бұл мәселе, әсіресе, ана тілі қазақ тілі болғанымен, күнделікті қарым-қатынас пен білім алу барысында орыс тілін басым қолданатын студенттердің сөйлеу тәжірибесінде айқын байқалады. Мұндай жағдайда қазақ және орыс тілдері жеке-дара емес, бір тілдік сана аясында қатар қызмет атқарып, өзара ықпалдасады.

Интерференция мәселесі тіл білімінде өткен ғасырдың ортасынан бері зерттеліп келеді. В. Вайнрейх еңбектерінен бастау алған бұл бағыт кейін психолингвистика мен когнитивтік лингвистикада кеңінен дамыды. Берілген зерттеулердің басым бөлігі екінші немесе шет тілін үйренуші өзге ұлт өкілдеріне бағытталған. Ал ана тілі бола тұра, күнделікті өмірінде басқа тілді белсенді қолданатын тіл үйренушілердің тілдік тәжірибесі жеткілікті деңгейде қарастырылмаған.

Қазіргі қостілді ортада жағдайында интерференция құбылысын сөйлеу нормасынан ауытқу немесе тілдік қате ретінде түсіндіретін дәстүрлі көзқарас түрғысынан қарастыру аздық етеді. Когнитивтік тұрғыдан интерференция туынды ұғымдық жүйенің қалыптасуымен бірге жүретін табиғи бейімделу тетігі ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда интерференция девиацияның (тілдік нормаға сәйкес келмейтін құрылымның пайда болуының) жай көзі ғана емес, сонымен қатар когнитивтік үнемдеудің тәсілі болып табылады. Өйткені бұрыннан меңгерілген білім, ұғымдар, категориялар және ұғымдық байланыстар жаңа тілдік кеңістікке көшіріледі.

Билингвизм мен қостілді сананы сипаттайтын психолингвистикалық зерттеулер (Kroll, 1994: 149-174; Dijkstra, 2005: 179-201; Pavlenko, 2014: 280) интерференцияны жекелеген лексикалық бірліктердің «қате аудармасы» ретінде емес, тұтас мағыналық өріс жүйесінің бір мезгілде жандануы ретінде түсіндіреді. Аталған еңбектерде L1 (ана тіл) мен L2 (екінші тіл) санада өзара оқшауланған жүйелер емес, қатар әрекет ететін және динамикалық түрде өзара ықпалдасатын когнитивтік құрылымдар ретінде қарастырылады. Осыған байланысты тілдегі интерференция құбылысын талдау дәстүрлі лингвистикалық әдістермен шектелмей, тілдік жүйелердің ұғымдық бейімделуі және өзара әрекеттесу процесін қайта құруға мүмкіндік беретін когнитивтік-модельдік тәсілдерді де қажет етеді.

Аталған мәселе еліміздегі қостілді саясаттың институционалдануы аясында айрықша өзектілікке ие. Бүгінде орыстілді қазақ студенттері қазақ тілін белгілі бір деңгейде меңгерген. Бірақ күрделі ойды жеткізу, өз көзқарасын білдіру немесе түрлі коммуникативтік жағдаяттарда сөйлесу кезінде орыс тіліндегі қалыптасқан тілдік үлгілерге сүйенеді. Соның нәтижесінде қазақ тілінің табиғи қолданысына сәйкес келмейтін лексика-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық ерекшеліктер байқалады. Мұндай құбылыстардың табиғатын түсіндіру интерференцияны тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Мақалада интерференция өзге ұлт өкілдерінің емес, орыстілді қазақ студенттерінің сөйлеу әрекеті негізінде қарастырылады. Аталған мәселенің маңызы интерференцияның ұзақ уақыт бойы түзетілмей, тұрақты сөйлеу дағдысына айналу қаупімен де байланысты. Егер берілген топ қазақ тіліндегі сөздердің мағыналық реңктерін, фразеологиялық қолданыстарын, ұлттық-мәдени астарын және прагматикалық нормаларын жүйелі түрде меңгермесе, орыс тіліндегі үлгілер қазақ тіліндегі табиғи қолданыстарды біртіндеп ығыстыруы мүмкін. Мұндай жағдайда интерференция жеке қателік деңгейінде қалмай, тілдік аттрицияға алып келетін факторлардың біріне айналады.

Тілдік аттриция тілдегі белсенді сөздік қордың, тұрақты тіркестерді қолдану дағдысының, ұлттық-мәдени концептілерді тану қабілетінің және табиғи коммуникативтік үлгілердің біртіндеп әлсіреуі ретінде түсіндіріледі (Schmid, 2011). Тілдік аттрицияның салдары студенттердің қазақ тілін түсінгенімен, оны еркін әрі орынды қолдана алмауынан көрінеді. Уақыт өте келе, бұл ұлттық-мәдени мазмұндағы тілдік бірліктердің студент санасында пассив

қорға ығысуына әкелуі мүмкін.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі де осы мәселемен байланысты. Қазіргі жағдайда қазақ тілін меңгеруді тек грамматикалық нормаларды игеру деңгейімен бағалау жеткіліксіз. Тілді еркін қолдану ұлттық-мәдени мазмұнды түсінуді, сөздердің мағыналық реңктерін ажыратуды және коммуникативтік нормаларды сақтауды талап етеді. Сондықтан интерференцияны когнитивтік бейімделудің көрінісі ретінде зерттеу тілдік қиындықтардың табиғатын тереңірек түсіндіруге, сондай-ақ тілдік аттрицияның алдын алуға бағытталған тиімді әдістемелік шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді.

Интерференцияның когнитивтік табиғатын түсіндіру үшін оның негізгі механизмдерін ескеру маңызды. Қостілді тұлғаның тілдік санасында екі тілдің мағыналық жүйелері бір-бірінен оқшауланбай, өзара байланыста әрекет етеді. Сондықтан екінші тілде сөйлеу немесе жазу кезінде бұрыннан қалыптасқан ассоциациялар, ұғымдық модельдер, бейнелі мағыналар және коммуникативтік сценарийлер белсендіріледі. Бұл процесс ассоциативтік тасымал, ұғымдық үстемелену, бейнелі мағынаны сөзбе-сөз беру және фреймдік ауысу сияқты когнитивтік механизмдер арқылы көрінеді. Аталған механизмдер қостілді адамның жаңа тілдік бірліктерді қабылдауына, мағынаны құрастыруына және сөйлеу жағдаяттарын рәсімдеуіне әсер етеді (Pavlenko, 2014; Lakoff, Johnson, 1980; Fillmore, 1982).

Зерттеудің мақсаты – қазақ тілін орта деңгейден жоғары және жоғары деңгейлерде меңгерген орыстілді қазақ студенттерінің қазақ тіліндегі интерференциялық қолданыстарын талдау, олардың когнитивтік механизмдерін анықтау және алынған нәтижелердің қазақ тілін оқытудағы маңызын көрсету. Осы мақсатқа сәйкес интерференция мәселесіне қатысты ғылыми еңбектер сараланып, студенттердің тілдік материалдарындағы интерференциялық құбылыстар анықталды. Олардың лексика-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық ерекшеліктері сипатталды.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы интерференцияны қазақ тілі ана тілі болып саналатын, алайда коммуникативтік тәжірибесінде орыс тілін басым қолданатын студенттердің нақты сөйлеу материалдары негізінде зерттеуімен байланысты. Орыстілді қазақ студенттерінің қазақ тіліндегі интерференциялық қолданыстары көбіне тілдік нормаларды білмеуінен емес, күнделікті қолданыста басым болып отырған орыс тілінің когнитивтік ықпалынан туындайды. Бұл тұрғыдан интерференция екі тілдік жүйенің өзара әрекеттесуінен туындайтын аралық когнитивтік жағдайдың көрсеткіші ретінде сипатталады.

Демек, интерференцияны жай ғана тілдік ауытқу емес, қостілді тұлғаның тілдік тәжірибесі мен когнитивтік бейімделуін көрсететін күрделі құбылыс ретінде қарастыру қазақ тілін меңгеру үдерісін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Зерттеу жоғары оқу орнының орыс бөлімінде білім алатын 1-курс студенттері арасында жүргізілді. Зерттеуге қатысқан информанттар – орыстілді қазақтар. Олардың ана тілі қазақ тілі болғанымен, күнделікті тілдік тәжірибеде орыс тілін басым қолданады.

Қазақ тілін меңгеру деңгейі университеттің диагностикалық тестілеуі негізінде анықталды. Бұл тестілеу білім алушылардың қазақ тілін меңгеру деңгейін кешенді бағалауға бағытталған. Оның құрылымына оқылым, тыңдалым, жазылым және ауызша тілдесім дағдыларын тексеруге арналған тапсырмалар, сондай-ақ лексика-грамматикалық тест сұрақтары енгізілген.

Зерттеу материалы ретінде студенттердің әртүрлі коммуникативтік тапсырмалар барысында орындаған жұмыстары пайдаланылды. Олардың қатарына монологтар, диалогтар, қысқа пайымдау мәтіндері және нақты жағдаяттарға байланысты берілген тапсырмалар енгізілді. Материалдарды іріктеу кезінде студенттердің дайын үлгіні қайталауынан гөрі, өз ойын еркін жеткізуіне мүмкіндік беретін тапсырмаларға басымдық берілді. Бұл интерференциялық құбылыстардың табиғи көріністерін анықтауға жағдай жасады.

Зерттеу бірнеше кезеңнен тұрды. Алдымен интерференция, билингвизм және қостілді сана мәселелеріне арналған ғылыми әдебиеттер талданды. Бұл кезең зерттеудің теориялық негізін айқындауға мүмкіндік берді. Келесі кезеңде студенттердің ауызша және жазбаша жұмыстары жинақталып, интерференциялық қолданыстар іріктелді. Іріктеу барысында қазақ тілінің табиғи

нормасына сәйкес келмейтін, бірақ орыс тіліндегі үлгілермен түсіндіруге болатын қолданыстарға назар аударылды. Сонымен қатар олардың бірнеше жұмыста қайталануы және белгілі бір когнитивтік стратегиямен байланысы ескерілді.

Жиналған материалдар лексика-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлер бойынша топтастырылды. Зерттеу барысында фонетикалық және морфологиялық ауытқулар да кездесті, бірақ олар жүйелі сипат алмады. Сондықтан негізгі назар студенттердің сөз мағынасын таңдауына, сөйлем құрауына және коммуникативтік жағдаяттарды тіл арқылы рәсімдеу ерекшеліктеріне аударылды.

Материалдарды талдау кезінде бірнеше әдіс қолданылды. *Когнитивтік-интерпретациялық талдау* интерференциялық қолданыстардың артында тұрған ойлау үлгілерін анықтауға мүмкіндік берді. *Салыстырмалы талдау* қазақ және орыс тілдеріндегі мағыналық, синтаксистік және прагматикалық ерекшеліктерді салыстыру үшін пайдаланылды. *Дискурсивтік талдау* студенттердің мәтін құрау және ойды ұйымдастыру тәсілдерін сипаттауға бағытталды. Ал *прагматикалық талдау* сөйлеу актілеріндегі ерекшеліктерді, атап айтқанда өтініш білдіру, пікір айту, қарсылық білдіру немесе эмоцияны жеткізу жағдайларындағы интерференциялық құбылыстарды анықтауға көмектесті.

Зерттеудің әдіснамалық негізі интерференцияны тілдік қате ретінде емес, қостілді тұлғаның танымдық тәжірибесінің көрінісі ретінде қарастыруға сүйенеді. Осы тұрғыдан алғанда, әрбір интерференциялық қолданыс оның сыртқы формасы арқылы ғана емес, пайда болуына ықпал еткен когнитивтік себептермен бірге талданды. Бұл студенттердің қазақ тіліндегі қиындықтарын тереңірек түсіндіруге және алынған нәтижелерді оқыту тәжірибесінде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Интерференция құбылысы мен оның когнитивтік табиғатын түсіндіру мәселесі тілтанымдық зерттеулерде кеңінен қарастырылып келеді. Бұл ұғым алғаш рет В. Вайнрейхтің еңбектерінде жүйелі сипат алған. Ол зерттеулерінде тілдер арасындағы өзара әсердің фонетикалық, грамматикалық және семантикалық деңгейлерде байқалатынын атап өтеді. Ғалымның пікірінше, «байланыстағы тілдер арасындағы тіпті болар-болмас айырмашылықтар да тіл жүйесіне ықпал етеді, ал бұл интерференцияның пайда болуының басты алғышарты болып табылады» (Вайнрайх, 1979: 263). Вайнрейхтің тұжырымдары интерференцияны тілдік жүйелердің байланысы нәтижесінде пайда болатын құрылымдық құбылыс ретінде сипаттауға мүмкіндік береді. Алайда бұл бағыт интерференцияның фонетикалық, грамматикалық және семантикалық деңгейлерін анықтауда маңызды болғанымен, тіл үйренушінің ішкі когнитивтік стратегияларын толық ашып бере алмайды.

Когнитивтік интерференция мәселесін зерттеуде А. Павленконың еңбектері маңызды орын алады. Ол қостілді адамның санасы екі бөлек жүйе емес, өзара тығыз байланыста әрекет ететін біртұтас когнитивтік құрылым екенін көрсетеді. А. Павленконың пайымдауынша, екі тілдің ұғымдары мен мәдени үлгілері қостілді адамның санасында қабаттасып, өзара әсер ете отырып, жаңа гибридті когнитивтік сценарийлер қалыптастырады (Pavlenko, 2014: 280). Дж. Кролл мен Т. Дейкстраның психолингвистикалық зерттеулерінде де қостілді санадағы екі тілдің бір мезгілде белсендірілуі, лексикалық қолжетімділік және мағыналық өрістердің қабаттасуы жан-жақты түсіндіріледі (Kroll, 1994: 149-174). Бұл еңбектер интерференцияны кездейсоқ тілдік қате емес, когнитивтік жүйелердің өзара әрекеттесуі ретінде пайымдауға мүмкіндік береді. Дегенмен аталған зерттеулер көбіне жалпы билингвизм теориясына бағытталғандықтан, ана тілін екінші тіл ретінде меңгеру кезіндегі ұлттық-мәдени семантика мен прагматикалық нормалардың ықпалы арнайы талданбайды.

Ассоциативтік тасымал интерференцияның негізгі когнитивтік механизмдерінің бірі ретінде көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған. Дж. Камминс қостілді тұлғаның екі тілдің ортақ іргелі білім қорына сүйенетінін, сондықтан бір тілде меңгерілген ұғымдар мен когнитивтік құрылымдардың екінші тілге тасымалдануы заңды құбылыс екенін атап өтеді (Cummins, 1979: 222-251). Бұл көзқарас ассоциативтік тасымалдың когнитивтік үнемдеу қағидатымен байланысын айқындайды: тіл үйренуші жаңа мағынаны меңгеру кезінде бұрыннан

бар ұғымдар мен байланыстарды қайта пайдаланады. Алайда мұндай жалпы теориялық тұжырымдар нақты тілдік жұптардағы, соның ішінде қазақ және орыс тілдері арасындағы мәдени-ассоциативтік айырмашылықтарды арнайы сипаттауды қажет етеді.

Метафоралық бейнелеудің интерференциядағы рөлі Дж. Лакофф пен М. Джонсонның ғылыми еңбегінде теориялық тұрғыда негізделген. Зерттеушілер метафораны стилистикалық тәсіл емес, адамның әлемді қабылдау және тану тәсілін анықтайтын негізгі ойлау механизмі ретінде қарастырады. Олардың пікірінше, метафора тілде ғана емес, адамның күнделікті тәжірибесінде, іс-әрекетінде және ұғымдық жүйесінде де көрініс табады (Lakoff, 1980: 242). Осыған сәйкес бейнелі мағыналарды тура көшіру екінші тілдегі жаңа ұғымдарды қалыптастыруда табиғи когнитивтік процесс ретінде бағаланады.

Тілдік категориялардың когнитивтік сипаты мен олардың шекаралары туралы мәселе Р. Лангакердің когнитивтік грамматика теориясында жан-жақты ашылған. Ғалым тілдік категорияларды қатаң логикалық жиындар емес, мәндері прототиптік орталықтардың айналасында ұйымдасқан градиенттік құрылымдар ретінде сипаттайды (Langacker, 1987: 540). В. Крофт пен Д. Круз да осы бағытты жалғастырып, концептуалды категориялардың мәдени және қабылдау ерекшеліктеріне тәуелді екенін көрсетеді: әр тіл өз мәдениетіне тән дүниетанымдық үлгілерді қалыптастырады. Сондықтан олардың сәйкессіздігі интерференцияның когнитивтік негізін құрайды (Croft, 2004: 356). Бұл теориялар интерференцияны ұғымдық үстемелену және категориялық шекаралардың ығысуы тұрғысынан түсіндіруге мүмкіндік береді.

Ч. Филлмордың фрейм семантикасы теориясы интерференцияның фреймдік ауысу механизмін түсіндіруге негіз болады. Оның пікірінше, әрбір тіл өзіне тән когнитивтік құрылымдар – фреймдер арқылы сөйлеушінің ойлау кеңістігін ұйымдастырады (Fillmore, 1982: 111-137). Фреймдер адамның тәжірибесіне негізделген білім құрылымдары болып табылады, ал екінші тілде сөйлеу кезінде бұл құрылымдар ана тіліндегі мәдени үлгілермен қабаттасады. Т.А. ван Дейк дискурс пен мәтін түсінуді адамның когнитивтік модельдерімен байланыстыра отырып, тіл мен ойлау арасындағы өзара тәуелділікті көрсетеді (van Dijk, 1998: 302). Бұл теориялар интерференцияның лексикалық немесе грамматикалық деңгеймен шектелмей, дискурстық және прагматикалық деңгейде де көрінетінін негіздеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында орыстілді қазақ студенттерінің ауызша және жазбаша тілдік материалдары талданды. Нәтижесінде аталған топтағы студенттерде интерференцияның тілдің лексика-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлерінде көрінетіні анықталды. Фонетикалық және морфологиялық ауытқулар да кездесті, бірақ олар жүйелі сипат алған жоқ. Бұл студенттердің қазақ тілінің дыбыстық және негізгі грамматикалық жүйесін белгілі бір деңгейде меңгергенімен, күнделікті қарым-қатынас тәжірибесінде орыс тілінің басым қолданылуымен түсіндіріледі.

Талдау барысында студенттердің қазақ тілінде сөйлеу және жазу кезінде орыс тілінде қалыптасқан мағыналық байланыстарға, сөйлем құрау үлгілеріне және коммуникативтік сценарийлерге жиі сүйенетіні байқалды. Сондықтан олардың тіліндегі көптеген интерференциялық қолданыстар қазақ тілінің нормаларын мүлде білмеуінен емес, басым тілдің когнитивтік ықпалынан туындайды.

Зерттеу материалдары интерференцияның бірнеше когнитивтік механизм арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Соның бірі – *ассоциативтік тасымал*. Бұл құбылыс студенттердің қазақ тіліндегі ұғымдарды түсіндіру кезінде орыс тілінде қалыптасқан мағыналық байланыстарға сүйенуінен көрінді. Мысалы, *«көк»* концептісін талдау барысында студенттердің бір бөлігі бұл сөзді негізінен «түс» мағынасында қабылдайтыны байқалды. Олар *«көк»* сөзін көбіне орыс тіліндегі *«зеленый», «синий»* немесе *«голубой»* сөздерінің баламасы ретінде түсіндірді. Алайда қазақ тілінде *«көк»* ұғымының мағыналық өрісі әлдеқайда кең. Ол тек түс атауын ғана емес, *аспан, табиғат, тіршілік, жаңару, рухани биіктік* және *Тәңірлік таным* сияқты мәдени-символдық мәндерді де қамтиды. Мысалы, *«көк шөп»,* «*көк майса»* тіркестері табиғаттың жаңаруын, тіршіліктің жандануын білдірсе, *«көк аспан», «көк жүзі»* тіркестері кеңдік, биіктік

және рухани әлеммен байланысты қабылданады. Ал *«көкке көтерілді»* сияқты қолданыстарда бұл сөз физикалық кеңістікті ғана емес, рухани жоғарылау немесе мәртебенің өсуі тәрізді ауыспалы мағыналарды да білдіреді.

Сонымен қатар қазақ тілінде *«көк»* сөзі адамның мінезін, әлеуметтік жағдайын немесе психологиялық күйін сипаттайтын тұрақты тіркестер құрамында да кездеседі: *«көк жалқау»*, «*көк маңдай*», «*көк ми*», «*көк жұлын болды*» сияқты қолданыстарда бұл сөз «түс» мағынасынан алыстап, бағалауыштық және бейнелі сипат алады. Мұндай тіркестерді түсіндіру кезінде студенттердің бір бөлігі жалпы мағынаны түсінгенімен, олардың ұлттық-мәдени астарын толық аша алмады.

Бұл жағдай студенттердің қазақ тіліндегі концептінің көпқабатты семантикалық құрылымын емес, орыс тіліндегі түс атауына қатысты ассоциацияларды белсендірек қолданатынын көрсетеді. Демек, *«көк»* концептісіне қатысты интерференция жеке сөзді білмеуден емес, оның мәдени-символдық өрісін толық меңгермеуден туындайды. Мұндай нәтиже ассоциативтік тасымалдың қостілді санада қалай іске қосылатынын айқын көрсетеді: басым тілдегі мағыналық байланыстар екінші тілдегі ұғымды қабылдау мен қолдануға әсер етеді.

Осындай ұқсас жағдай *«жол»* концептісін түсіндіруде де байқалды. Студенттер бұл сөзді көбіне қозғалыс бағыты немесе физикалық кеңістік мағынасында қабылдап, *«ақ жол», «ата жолы», «жолы болу», «жол көрсету»* сияқты тіркестердегі рухани-мәдени астарды әрдайым ескере бермеді. Қазақ тілінде *«жол»* ұғымының мағыналық өрісі әлдеқайда кең. Ол сапар немесе бағыт мәнімен ғана шектелмей, *тағдыр, дәстүр, өмірлік бағыт* және *бата-тілек* ұғымдарымен де байланысты. Мысалы, *«жол көрсету»* тіркесі тек бағыт нұсқауды емес, ақыл беру, жөн сілтеу мағынасын да білдіреді. *«Ата жолы»* – ата-баба дәстүрі мен ұлттық этикалық қағиданың көрінісі, ал *«ақ жол»* тіркесі рухани тазалық, адал ниет және сәттілік тілеу мәнінде қолданылады. Сол сияқты *«Жолыңыз болсын»* тіркесі нақты сапарға ғана емес, адамның ісі мен өмірлік бағытының сәтті болуына қатысты айтылады.

Зерттеу барысында студенттердің бір бөлігі бұл тіркестердің жалпы мағынасын түсінгенімен, олардың астарындағы мәдени-рухани мазмұнды толық аша алмады. Мысалы, *«жол көрсету»* тіркесін тек «*бағыт көрсету*», ал *«ақ жол»* тіркесін тек *«сәтті сапар»* мағынасында түсіндіру жағдайлары кездесті. Бұл орыс тіліндегі *«дорога»* және *«путь»* сөздерінің физикалық бағыт пен қозғалыс мағынасының студент санасында белсендірек қызмет атқаратынын көрсетеді.

Демек, *«жол»* концептісіне қатысты ассоциативтік тасымал студент санасында орыс тіліндегі мағыналық байланыстардың басым болуынан туындайды. Мұндай құбылыс қостілді тұлғаның когнитивтік жүйесінде әртүрлі ассоциативтік өрістердің қатар әрекет ететінін және кей жағдайда белсенді тілдің мағыналық үлгілері қазақ тіліндегі мәдени реңктерді ығыстыратынын көрсетеді.

Бұл тұжырым А. Павленконың қостілді санадағы ұғымдық жүйелердің өзара әрекеті туралы пікірлерімен сәйкес келеді. Ғалым қостілді адамның санасында екі тіл бір-бірінен толық оқшауланбай, ортақ концептуалдық кеңістік арқылы әрекет ететінін көрсетеді (Pavlenko, 2009). Олай болса, зерттеу нәтижелері де студенттердің қазақ тіліндегі мәдени-концептуалдық мазмұны терең ұғымдарды қабылдауында орыс тіліндегі ассоциациялардың ықпалы басым екенін дәлелдейді.

Зерттеу барысында *бейнелі мағынаны сөзбе-сөз беру* орыстілді қазақ студенттерінің тілінде жиі кездесетін интерференциялық механизмдердің бірі екені байқалды. Студенттер қазақ тілінде сөйлегенде немесе жазғанда орыс тілінде қалыптасқан бейнелі үлгілер мен метафоралық үлгілерді қазақ тіліне тікелей көшіруге бейім келеді. Мұндай жағдайда орыс тіліндегі образдық мағына қазақ тілінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен қалыптасқан қолданыс нормалары ескерілмей беріледі.

Бұл құбылыс, әсіресе, орыс тіліндегі *«теплый»* сын есімінің эмоциялық мағынасын жеткізуде анық көрінді. Қазақ тіліндегі *«жылы»* және орыс тіліндегі *«теплый»* сөздерінің бастапқы мағынасы ұқсас: екеуі де ыстық пен салқынның арасындағы физикалық күйді білдіреді. Алайда бұл сөздердің эмоциялық және қатынастық қолданысы екі тілде бірдей емес.

Қазақ тілінде *«жылы жүз», «жылы сөз», «жылы қабақ», «жылы қарсы алу»* сияқты тіркестер табиғи қолданылғанымен, орыс тіліндегі *«теплая атмосфера», «теплая дружба», «теплая компания»* тіркестерін сөзбе-*сөз «жылы атмосфера», «жылы достық», «жылы компания»* түрінде бергені байқалды (Sozdik.kz, n.d.). Бұл қолданыстар мағыналық жағынан түсінікті болғанымен, қазақ тілінің табиғи сөйлеу нормасына сәйкес келмейді. Қазақ тілінде мұндай мағыналар контекстке қарай *«жайлы орта», «шын ықылас», «достық көңіл күй», «шынайы достық», «берік достық», «сыйлас адамдар ортасы»* сияқты баламалар арқылы беріледі.

Кейбір студенттер берілген сөз тіркестерінің жасандылығын сезінгенімен, олардың орнына қолданылатын табиғи баламаларды табуда қиналды. Бұл олардың орыс тіліндегі метафоралық үлгілерді түсінетінін, бірақ оларды қазақ тілінің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне сәйкес қайта құру дағдысының толық қалыптаспағанын көрсетеді. Демек, мұнда мәселе бейнелі мағынаны қазақ тілінің мәдени-танымдық кеңістігіне сай жеткізе алмауында болып отыр.

Эмоциялық күйді білдіретін тұрақты тіркестерді қолдануда да осындай интерференциялық құбылыстар кездесті. Мысалы, орыс тіліндегі *«сердце упало»* тіркесін *«жүрегі түсті»* деп қолданып жүр. Алайда қазақ тілінде қорқу, қобалжу немесе кенет алаңдау сияқты эмоциялық күйлер *«жүрегім зу ете түсті», «жүрегім шым ете қалды», «жүрегім селк етті»* тәрізді тұрақтанған бейнелі бірліктер арқылы беріледі. Сондай-ақ орыс тіліндегі *«белая ворона»* фразеологизмін *«ақ қарға»* деп сөзбе-сөз беру жағдайлары да тіркелді. Мұндай қолданыс қазақ тілінің образдық жүйесіне тән емес. Өйткені қазақ мәдениетінде ерекшелену немесе көпшілікке ұқсамауды білдіретін тұрақты бейне ретінде *«қарға»* образы қолданылмайды. Қазақ тілінде мұндай мағына контекске қарай «*көзге шыққан сүйелдей*» сияқты ұлттық танымға негізделген тілдік бірліктер арқылы беріледі. Бұл фразеологизм оғаш көрінетін, ортаға үйлеспейтін немесе орынсыз әрекетімен көзге түсетін адамды не құбылысты сипаттауда қолданылады (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Сондықтан *«ақ қарға»* қолданысы қазақ тілінің төл образдық жүйесіне емес, орыс тіліндегі фразеологиялық үлгінің тікелей көшірілуіне негізделген интерференциялық құбылыс ретінде қарастырылады. Алайда «*белая ворона*» фразеологизмі көбіне көпшілікке ұқсамайтын, ерекшеленетін адамды білдірсе, «*көзге шыққан сүйелдей*» тіркесі жағымсыз реңкке ие болып, оғаш, орынсыз немесе көзге түрткі болатын адамға не құбылысқа қатысты қолданылады. Сондықтан бұл тұрақты тіркестерді толық мағыналық балама ретінде қарастыруға болмайды.

Қазақ тіліндегі *«жеу»* етістігіне қатысты фразеологизмдерді түсіндіруде де қиындықтар байқалды. Бұл етістік физиологиялық әрекетпен қатар, адамның эмоциялық, моральдық және психологиялық күйін бейнелейтін күрделі метафоралық құрылым ретінде қызмет атқарады. Мысалы, *«біреудің ақысын жеу»* тіркесі біреудің еңбегін немесе тиесілі үлесін әділетсіз иемдену мағынасын білдіреді. *«Біреудің еңбегін жеу»* өзгенің еңбегін пайдалану немесе еңбекақысын бермеу мәнінде жұмсалады. *«Жүйкені жеу»* адамның мазасын алу, жүйкесін тоздыру мағынасын берсе, *«қайғы жеу»* ішкі жан күйзелісін білдіреді (Кеңесбаев, 2007).

Зерттеу барысында студенттердің бір бөлігі бұл тіркестердің ауыспалы мағынасын жалпы түсінгенімен, олардың мәдени-танымдық мазмұнын толық аша алмады. Мысалы, *«біреудің ақысын жеу»* тіркесін кейбір студенттер тек «*обмануть человека»* немесе «*взять чужое»* деп түсіндіріп, қазақ дүниетанымындағы *әділетсіздік, адамгершілік, жауапкершілік* және *моральдық қарыз* ұғымдарымен байланысын көрсете алмады. Бұл интерференцияның сөз мағынасы деңгейінде ғана емес, сонымен қатар мәдени-концептуалдық деңгейде де көрінетінін дәлелдейді. Аталған мысалдар студенттердің фразеологизмдердің жалпы мағынасын түсінгенімен, олардың артындағы ұлттық образдық жүйені толық меңгермегенін көрсетті.

Бұл құбылыстар Дж. Лакофф пен М. Джонсон ұсынған концептуалдық метафора теориясымен үйлеседі. Аталған теорияға сәйкес метафора тек тілдік бейнелеу құралы емес, адамның дүниені тану тәсілінің бір бөлігі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, студенттердің орыс тіліндегі метафоралық үлгілерді қазақ тіліне сөзбе-сөз көшіруі олардың қостілді санасында екі түрлі метафоралық жүйенің қатар әрекет етуімен түсіндіріледі.

Ұғымдық үстемелену екі тілдің ұғымдық жүйелері мен категориялары толық сәйкес келмеген жағдайда байқалады. Бұл құбылыста бір тілдегі мағыналық үлгі екінші тілдегі

қолданысқа ықпал етіп, сөз мағынасының шекарасын кеңейтіп немесе тарылтып жібереді. Аталған құбылыс, әсіресе, сын есімдердің мағыналық өрісін қолдануда анық көрінді. Мысалы, студенттер орыс тіліндегі *«сильный»* сөзін әртүрлі контексте әмбебап түрде *«күшті»* деп қолдануға бейім болды. Соның нәтижесінде *«күшті соққы», «күшті құрғақшылық», «күшті тірек»* сияқты қазақ тілінің табиғи нормасына толық сәйкес келмейтін қолданыстар кездесті. Қазақ тілінде мұндай мағыналар контекске қарай *«қатты», «мықты», «күшті»* сөздері арқылы ажыратылады: *«қатты соққы», «қатты құрғақшылық», «мықты тірек», «күшті адам», «күшті мотор».*

Бұл айырмашылық қазақ және орыс тілдеріндегі категориялау тәсілдерінің бірдей еместігін көрсетеді. Орыс тіліндегі *«сильный»* сөзі физикалық күшті әсердің қарқындылығын, табиғи құбылыстың деңгейін және беріктік мағынасын қамтитын кең семантикалық өріске ие. Ал қазақ тілінде бұл мағыналар бір ғана сөзбен емес, контекске қарай бірнеше лексикалық бірлік арқылы беріледі. Сондықтан студенттер орыс тіліндегі жалпылама мағыналық үлгіні қазақ тіліне сол күйінде көшіргенде, семантикалық сәйкессіздік пайда болады.

Берілген нәтиже В. Крофт пен Д. Круздың тілдік категориялардың мәдени және когнитивтік тәжірибеге тәуелділігі туралы тұжырымдарымен сәйкес келеді. Әр тіл қоршаған болмысты өзінше категориялайтындықтан, бір тілдегі кең мағыналы сөздің екінші тілдегі бірнеше дербес мағыналық бірлікті ығыстыруы интерференцияның пайда болуына негіз болады.

Фреймдік ауысу интерференцияның маңызды когнитивтік механизмдерінің бірі ретінде студенттердің сөйлеу тілінде айқын байқалды. Бұл құбылыс сөйлеушінің екінші тілде қарым-қатынас жасаған кезде жағдаятты бұрыннан таныс тілдік-мәдени үлгілер арқылы көрінеді. Сондықтан ол сөз мағынасы деңгейінде емес, дискурс пен прагматикада да көрініс табады.

Зерттеу материалдарында орыс тіліндегі сыпайылық формаларын қазақ тіліне сөзбе-сөз көшіру жағдайлары жиі кездесті. Мысалы, кейбір студенттер *«Будьте добры, закройте дверь»* тіркесін *«Қайырымды болыңыз, есікті жабыңыз»*, ал *«Не могли бы закрыть дверь?»* тіркесін *«Есікті жаба аласыз ба?»* түрінде берген. Мұндай құрылымдар грамматикалық тұрғыдан түсінікті болғанымен, қазақ тіліндегі табиғи сыпайылық стратегиясына толық сәйкес келмейді. Қазақ тілінде бұл жағдаят көбіне *«Есікті жауып жіберіңізші», «Есікті жаба саласыз ба?»* сияқты жұмсартылған әрі қалыпты үлгілер арқылы беріледі.

Осыған ұқсас құбылыс қонақ күту және еркін отыруға шақыру жағдаяттарында да байқалды. Мәселен, «*Будьте как дома»* тіркесін кейбір студенттер *«Үйдегідей болыңыз»* деп қолданған. Мағынасы түсінікті болғанымен, бұл қолданыс қазақ тілінің қалыптасқан коммуникативтік нормасына толық сай емес. Мұндай жағдайда қазақ тілінде *«Өз үйіңіздей сезініңіз», «Жайғасыңыз», «Жайғасып отырыңыз»* сияқты табиғи үлгілер қолданылады.

Құттықтау формулаларын қолдануда да орыс тіліндегі дайын құрылымдарды қазақ тіліне тікелей көшіру байқалды. Кейбір студенттер *«с праздником», «с новосельем», «поздравляю с рождением ребенка»* үлгілерін *«мерекеңізбен», «жаңа үй алуыңызбен», «балалы болуыңызбен құттықтаймын»* түрінде берген. Бұл тіркестер мағынаны жеткізгенімен, қазақ тілінің дәстүрлі құттықтау жүйесіне сәйкес келмейді. Қазақ мәдениетінде мұндай жағдаяттар көбіне *«Мереке құтты болсын!», «Қоныс құтты болсын!», «Бауы берік болсын!»* сияқты тұрақты мәдени-прагматикалық формулалар арқылы беріледі.

Пікір білдіру және бағалау кезінде де орыс тілінің дискурстық ықпалы байқалды. Мысалы, «*мен ойлаймын*», «*мен санаймын*» құрылымдары грамматикалық жағынан дұрыс болғанымен, қазақ тілінің коммуникативтік-прагматикалық нормасында пікір білдірудің негізгі тәсілі ретінде сөйлем басында қолданылмайды. Қазақ тілінде мұндай мағыналар көбіне *«меніңше», «... деп ойлаймын», «... сияқты»* тәрізді тілдік құралдар арқылы беріледі. Аталған үлгілердің студенттердің жұмыстарында жиі кездесуі орыс тіліндегі «*я думаю», «я считаю*» дискурстық маркерлерінің ықпалын көрсетеді.

Бағалау және түзету жағдаяттарында да тіке айту стратегиялары кездесті. Мысалы, кейбір студенттер *«Сен дұрыс айтпадың»* сияқты тура бағалау формаларын қолданған. Қазақ тілінің коммуникативтік мәдениетінде мұндай пікірлер көбіне жұмсартылып, *«Былай айтсаң дұрысырақ болар еді», «Басқаша айтуға болады»* деген үлгілер арқылы жеткізіледі. Бұл қазақ

тіліндегі сыпайылық стратегияларының жанама әрі жұмсартылған сипатымен байланысты.

Прагматикалық интерференцияға қатысты алынған нәтижелер Ч. Филлмордың фрейм теориясы және Т. ван Дейктің дискурстық модельдер туралы тұжырымдарымен үндеседі. Бұл зерттеулерде сөйлеуші қарым-қатынас кезінде жеке сөздерді ғана емес, сол сөздер қолданылатын жағдаяттық үлгілерді де іске қосатыны көрсетіледі.

Кесте 1 – Орыстілді қазақ студенттерінің ауызша және жазбаша сөйлеуіндегі тілдік интерференцияның когнитивтік механизмдері
Таблица 1 – Когнитивные механизмы языковой интерференции в устной и письменной речи казахских студентов, обучающихся на русском языке
Table 1 – Cognitive Mechanisms of Linguistic Interference in the Oral and Written Production of Russian-Speaking Kazakh Students

Когнитивтік механизм	*Мазмұны*	*Мысалы*	*Интерференция нәтижесі*
Ассоциативтік тасымал	Бір тілде қалыптасқан мағыналық байланыстардың екінші тілдегі ұғымды қабылдауға әсер етуі	*Көк* концептісін түс тек ретінде қабылдау; *жол* ұғымын тек физикалық бағыт ретінде түсіндіру	Қазақ тіліндегі мәдени-символдық және рухани мағыналардың толық ашылмауы
Бейнелі мағынаны сөзбе-сөз беру	Бір тілдегі метафоралық үлгілерді екінші тілге тікелей көшіру	«Жылы атмосфера», «жылы достық», «жүрегі түсті», «ақ қарға»	Қазақ тілінің ұлттық-мәдени бейнелеу жүйесіне сәйкес келмейтін қолданыстардың пайда болуы
Ұғымдық үстемелену	Бір тілдегі кең мағыналы категорияның екінші тілдегі бірнеше мағыналық бірлікті алмастыруы	«Күшті құрғақшылық», «күшті соққы», «күшті тірек»	Семантикалық сәйкессіздіктің пайда болуы
Фреймдік ауысу	Коммуникативтік жағдаятты өзге тілдің мәдени-прагматикалық үлгілері арқылы қабылдау	«Қайырымды болыңыз, есікті жабыңыз»; «Үйдегідей болыңыз»; «Мен ойлаймын ...»	Қазақы сөзсаптам нормаларының бұзылуы

Алынған нәтижелер қазақ тілін оқытуда интерференцияны түзету жұмыстарын сөздердің мағыналық өрісін салыстыра меңгерту, тұрақты тіркестерді контексте қолдануға үйрету, қазақ тіліндегі сөйлем құрау логикасын дамыту және сыпайылық стратегияларын жағдаяттық тапсырмалар арқылы қалыптастыру бағытында жүргізудің маңызды екенін көрсетеді. Мұндай жұмыс интерференциялық қолданыстарды азайтып қана қоймай, тілдік аттрицияның алдын алуға және қазақ тіліндегі мәдени-танымдық құзыреттілікті күшейтуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу интерференцияның қостілді тұлғаның тілдік тәжірибесінде кездейсоқ пайда болатын құбылыс емес, екі тілдік жүйенің өзара әрекеттесуінен туындайтын табиғи когнитивтік процесс екенін көрсетті. Орыстілді қазақ студенттерінің ауызша және жазбаша сөйлеу материалдарын талдау барысында олардың қазақ тілінде қарым-қатынас жасау кезінде орыс тілінде қалыптасқан мағыналық байланыстарға, сөйлем құрау үлгілеріне және коммуникативтік сценарийлерге жиі сүйенетіні анықталды. Соның нәтижесінде тілдің лексика-семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлерінде интерференциялық қолданыстар байқалды.

Зерттеу нәтижелері интерференцияның негізгі көріністері ассоциативтік тасымал, бейнелі мағынаны сөзбе-сөз беру, ұғымдық үстемелену және фреймдік ауысу сияқты когнитивтік механизмдер арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Бұл құбылыстар қазақ және орыс тілдерінің мағыналық жүйелері мен мәдени-танымдық ерекшеліктерінің толық сәйкес келмеуінен

туындайды.

Зерттеу барысында анықталған интерференциялық қолданыстар студенттердің қазақ тілін білмеуінен емес, олардың негізгі коммуникативтік тәжірибесінің орыс тілінде қалыптасуымен байланысты екені байқалды. Дегенмен мұндай қолданыстар қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени мазмұнды, тұрақты тіркестерді, прагматикалық нормаларды және табиғи сөйлеу үлгілерін белсенді қолдану деңгейінің төмендей бастағанын аңғартады. Осы тұрғыдан алғанда, интерференция құбылысын тілдік аттрициямен байланыстыра қарастыру маңызды.

Тілдік аттриция белгілі бір тілдің белсенді қолданысының әлсіреуіне байланысты сөздік қордың, мәдени-концептуалдық білімнің және коммуникативтік дағдылардың біртіндеп бәсеңдеуін білдіреді. Егер интерференциялық құбылыстарға дер кезінде назар аударып, оларды азайтуға бағытталған әдістемелік жұмыстар жүргізілмесе, қазақ тіліндегі табиғи қолданыстардың бір бөлігі студенттердің пассив қорына ауысуы мүмкін. Бұл өз кезегінде ұлттық-мәдени кодтарды тану мен қолдану деңгейінің төмендеуіне әсер етеді.

Зерттеу нәтижелері сөздердің мағыналық өрісін салыстыра оқытудың, фразеологиялық және метафоралық бірліктерді контексте меңгертудің, сөйлеу жағдаяттарын модельдеудің және қазақ тілінің прагматикалық нормаларын саналы түрде игертудің тиімді екенін көрсетеді. Әсіресе, «қате – себеп – балама – контекст» қағидатына негізделген жұмыс студенттердің тілдік бірліктерді жаттап қана қоймай, олардың мәдени және мағыналық астарын түсінуіне мүмкіндік береді.

Олай болса, интерференцияның когнитивтік табиғатын ескеретін оқыту тәсілдері студенттердің қазақ тіліндегі белсенді қолданысын сақтауға, мәдени-танымдық құзыреттілігін дамытуға және тілдік аттрицияның алдын алуға ықпал етеді. Сондықтан бұл бағыттағы зерттеулерді жалғастыру және олардың нәтижелерін білім беру тәжірибесіне енгізу – қазіргі қазақ тілін оқыту әдістемесінің маңызды міндеттерінің бірі.

Әдебиеттер

Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх; пер. Ю.А. Жлуктенко. – Киев: Вища школа, 1979. – 263 с.

Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. – Алматы : Арыс, 2007. – 800 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық. – Т. 6 / Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев, Қ. Есенова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

Croft, W. Cognitive Linguistics / W. Croft, D. A. Cruse. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 356 p.

Cummins, J. Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children / J. Cummins // Review of Educational Research. 1979. Vol. 49. № 2. Pp. 222–251.

Dijkstra, T. Bilingual visual word recognition and lexical access / T. Dijkstra // In: Kroll J.F., de Groot A. M.B. (eds.). Handbook of Bilingualism: Psycholinguistic Approaches. Oxford: Oxford University Press, 2005. Pp. 179–201.

Fillmore, C.J. Frame Semantics / C.J. Fillmore // Linguistics in the Morning Calm: Selected Papers from SICOL-1981. Seoul: Hanshin Publishing Co., 1982. Pp. 111–137.

Kroll, J.F. Category Interference in Translation and Picture Naming: Evidence for Asymmetric Connections between Bilingual Memory Representations / J.F. Kroll, E. Stewart // Journal of Memory and Language. 1994. Vol. 33. No.2. Pp. 149–174.

Lakoff, G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. Chicago; London: University of Chicago Press, 1980. 242 p.

Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites / R.W. Langacker. Stanford (CA): Stanford University Press, 1987. 540 p.

Pavlenko, A. The Bilingual Mental Lexicon: Interdisciplinary Approaches / A. Pavlenko. Clevedon (UK) : Multilingual Matters, 2009. 272 p.

Pavlenko, A. The Bilingual Mind: And What It Tells Us about Language and Thought / A. Pavlenko. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 280 p.

Schmid, M.S. Language attrition. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 277 p. DOI: 10.1017/CBO9780511852046.

Sozdik.kz. Қазақ-орыс және орыс-қазақ онлайн сөздігі [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: https://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/ru/kk (дата обращения: 10.11.2025).

Van Dijk, T.A. Ideology: A Multidisciplinary Approach / T.A. van Dijk. London: SAGE Publications, 1998. 302 p.

References

Croft, W. (2004) Cognitive Linguistics. W. Croft, D. A. Cruse. Cambridge: Cambridge University Press, 356 p. (in English)

Cummins, J. (1979) Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children / J. Cummins. Review of Educational Research. Vol. 49. No.2. Pp. 222–251. (in English)

Dijkstra, T. (2005) Bilingual visual word recognition and lexical access / T. Dijkstra. In: Kroll J.F., de Groot A. M.B. (eds.). Handbook of Bilingualism: Psycholinguistic Approaches. Oxford: Oxford University Press. Pp. 179–201. (in English)

Fillmore, C.J. (1982) Frame Semantics / C.J. Fillmore. Linguistics in the Morning Calm: Selected Papers from SICOL-1981. Seoul: Hanshin Publishing Co. Pp. 111–137. (in English)

Kengesbaev, I. Frazeologijalyq sozdik / I. Kengesbaev. Almaty: Arys, 800 b. [Kenesbayev, I. (2007) Phraseological dictionary / Kenesbayev, I. Almaty: Arys, 800 p.] (in Kazakh)

Kroll, J.F. (1994) Category Interference in Translation and Picture Naming: Evidence for Asymmetric Connections between Bilingual Memory Representations / J.F. Kroll, E. Stewart. Journal of Memory and Language. Vol. 33. No.2. Pp. 149–174. (in English)

Lakoff, G. (1980) Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. Chicago; London: University of Chicago Press, 242 p. (in English)

Langacker, R.W. (1987) Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites / R.W. Langacker. Stanford (CA): Stanford University Press, 540 p. (in English)

Pavlenko, A. (2009) The Bilingual Mental Lexicon: Interdisciplinary Approaches / A. Pavlenko. Clevedon (UK) : Multilingual Matters, 272 p. (in English)

Pavlenko, A. (2014) The Bilingual Mind: And What It Tells Us about Language and Thought / A. Pavlenko. Cambridge: Cambridge University Press, 280 p. (in English)

Qazaq adebi tilining sozdigi: on bes tomdyq. T. 6. (2011) / Qurast.: Zh. Kongyratbaeva, G. Qaliev, Q. Esenova zhane t.b. Almaty, 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language: fifteen volumes. Vol. 6. (2011) / Compiled by: Zh. Konyratbaeva, G. Kaliyev, K. Yessenova and others. Almaty, 752 p.] (in Kazakh)

Schmid, M.S. (2011) Language attrition. Cambridge: Cambridge University Press. 277 p. DOI: 10.1017/CBO9780511852046. (in English)

Sozdik.kz. Қазақ-орыс және орыс-қазақ онлайн сөздігі [Электрондық ресурс]. – Режим доступа: https://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/ru/kk (дата обращения: 10.11.2025). (in Kazakh)

Vajnraih, U. (1979) Jazykovye kontakty: sostojanie i problemy issledovanija / U. Vajnraih; per. Yu.A. Zhluktenko. Kiev: Vissha shkols, 263 s. [Weinreich, W. (1979) Language contacts: the state and problems of research / U. Weinreich; translated by Yu.A. Zhluktenko. Kiev: Vishcha shkola Publ., 263 p.] (in Russian)

Van Dijk, T.A. (1998) Ideology: A Multidisciplinary Approach / T.A. van Dijk. London: SAGE Publications, 302 p. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 15.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Өмірзақова А.К., Өскенбаева Р.М., Дәркенбаева Ж.Қ., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-223-237

Jianbo Hou[1], Rishat Saurbayev[2], Fatima Yerekhanova[3*]
[1]Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Xi'an International Studies University, China, Xi'an,
ORCID: 0000-0002-0332-7020 E-mail: houjianbo@xisu.edu.cn
[2] Candidate of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Kazakhstan, Pavlodar,
ORCID: 0000-0003-1419-7361 E-mail: rishat_1062@mail.ru
[3]*Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Central Asian Innovation University, Kazakhstan, Shymkent,
ORCID: 0000-0003-3344-3839 E-mail: siliconoasis702@gmail.com

DISTINCTIVE ONOMASTIC FEATURES IN KAZAKHSTANI AND BRITISH DISCOURSE

Abstract. The current paper analyzes the linguistic features of onomastic units such as homoanthroponyms, toponyms, and homonyms in the news discourse of Kazakhstan and the UK. The source of data used in this analysis includes headlines, news articles, and briefs by reputable mass-media organizations like “Khabar”, “24 Kazakhstan”, “KazTAG”, “The Times”, “The Guardian”, “The Independent”, “The Daily Telegraph”, and “The Observer”. In particular, the paper analyzes the way onomastic units help to fulfill certain pragmatic purposes under socio-cultural and linguistic context conditions. Several findings have been reached during the investigation. First, in news discourses of Kazakhstan and the UK, polysemantic items (onomoanthroponyms, onomotoponyms, and occasionally onomophytonyms) are employed to develop language games in order to enhance the stylistic impact and pragmatic function of the text. These differences demonstrate that name structures differ substantially; where Kazakhstani mass media use formalistic and explicit multicomponent naming systems with the usage of markers of professions and adjectives, British analogues show preferences for concise two-component structures and apply different types of nicknames, metaphors, and symbols, including derogatory political ones and cultural signs. Findings also indicate that in Kazakhstani and the UK news discourses, polysemantic onomastic units – such as proper names, anthroponyms, and occasionally toponyms – are used to create language games that enhance stylistic expression and pragmatic function. Notably, Kazakhstani media tend to favour formalistic, multicomponent naming systems with markers of profession and adjectives, whereas British media prefer concise, two-component structures, employing nicknames, metaphors, and symbols – including derogatory political references and cultural signs. These findings show the significance of the use of toponymic and political names as cultural symbols, carrying with them meanings relating to power, nationalism, ideologies, and politics. The authors conclude that this helps not only in linguistic analysis but also in intercultural communication studies and the development of toponymic dictionaries.

Keywords: Aqorda; media discourse; news headlines; sociocultural modeling; onyms.
For citation: Hou, J., Saurbayev, R., Yerekhanova, F. Distinctive Onomastic Features in Kazakhstani and British Discourse. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 223-237.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-223-237

Jianbo Hou[1], Ришат Журкенович Саурбаев[2], Фатима Турехановна Ереханова[3*]
[1]философия докторы (PhD), профессор, Сиань шетел тілдер университеті, Қытай, Сиань қ.,
ORCID: 0000-0002-0332-7020 E-mail: houjianbo@xisu.edu.cn
[2]филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров Университеті,
Қазақстан, Павлодар қ., ORCID: 0000-0003-1419-7361 E-mail: rishat_1062@mail.ru
[3*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Орталық Азия Инновациялық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0000-0003-3344-3839 E-mail: siliconoasis702@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖӘНЕ БРИТАНДЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан мен Ұлыбританияның жаңалықтар дискурсындағы гомоантропонимдер, топонимдер және омонимдер сияқты ономастикалық бірліктердің тілдік ерекшеліктері талданады. Бұл талдауда пайдаланылған деректер көзі «Хабар», «24 Қазақстан», «ҚазТАГ», «Таймс», «Гардиан», «Индепендент», «Дейли Телеграф» және «Бақылаушы» сияқты беделді бұқаралық ақпарат құралдарының тақырыптары, жаңалықтар мақалалары және қысқаша баяндамалары болып табылады. Атап айтқанда, мақалада ономастикалық бірліктердің әлеуметтік-мәдени және тілдік контекст жағдайында белгілі бір прагматикалық мақсаттарды орындауға қалай

көмектесетіні талданады. Зерттеу барысында бірнеше тұжырымдарға қол жеткізілді. Біріншіден, Қазақстан мен Ұлыбританияның жаңалықтар дискурстарында мәтіннің стилистикалық әсерін және прагматикалық функциясын күшейту мақсатында тілдік ойындарды әзірлеу үшін полисемантикалық элементтер (ономоантропонимдер, ономотопонимдер және кейде ономофитонимдер) қолданылады. Бұл айырмашылықтар атау құрылымдарының айтарлықтай ерекшеленетінін көрсетеді; Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдары мамандық белгілері мен сын есімдерді қолдана отырып, формальды және айқын көп компонентті атау жүйелерін қолданса, британдық аналогтар қысқа екі компонентті құрылымдарға артықшылық береді және әртүрлі лақап аттар, метафоралар мен символдарды, соның ішінде кемсітушілік саяси және мәдени белгілерді қолданады. Зерттеу нәтижелері сонымен қатар Қазақстан мен Ұлыбритания жаңалықтар дискурстарында стилистикалық экспрессияны және прагматикалық функцияны күшейтетін тілдік ойындарды жасау үшін полисемантикалық ономастикалық бірліктер – мысалы, жалқы есімдер, антропонимдер және кейде топонимдер – қолданылатынын көрсетеді. Атап айтқанда, қазақстандық БАҚ мамандық белгілері мен сын есімдері бар формальды, көп компонентті атау жүйелерін артық көреді, ал британдық БАҚ лақап аттар, метафоралар мен символдарды, соның ішінде кемсітушілік саяси сілтемелер мен мәдени белгілерді пайдаланатын қысқа, екі компонентті құрылымдарды артық көреді. Бұл зерттеулер топонимдер мен саяси атаулардың мәдени символ ретінде қолданылуының маңызын көрсетеді, өйткені олар билікке, ұлтшылдыққа, идеология мен саясатқа қатысты мағыналарды қамтиды. Авторлар бұл нәтижелердің лингвистикалық талдауда ғана емес, мәдениетаралық коммуникацияны зерттеуде және топонимикалық сөздіктерді әзірлеуде де қолданбалы маңызы бар деген қорытынды жасайды.

Тірек сөздер: Ақорда; медиа дискурсы; жаңалық тақырыпаттары; әлеуметтік-мәдени модельдеу; онимдер.

Сілтеме жасау үшін: Hou J., Саурбаев Р.Ж., Ереханова Ф.Т. Қазақстандық және британдық дискурстағы ономастикалық ерекшеліктер. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). 223-237-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-223-237

Jianbo Hou[1] , Ришат Журкенович Саурбаев[2], Фатима Турехановна Ереханова[3*]

[1]доктор философии (PhD), профессор, Сианьский университет иностранных языков, Китай, г. Сиань, ORCID: 0000-0002-0332-7020 E-mail: houjianbo@xisu.edu.cn

[2] кандидат филологических наук, профессор, Торайгыров Университет, Казахстан, г. Павлодар, ORCID: 0000-0003-1419-7361 E-mail: rishat_1062@mail.ru

[3*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Центрально-Азиатский Инновационный университет, Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0000-0003-3344-3839 E-mail: siliconoasis702@gmail.com

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В КАЗАХСТАНСКОМ И БРИТАНСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В данной работе анализируются лингвистические особенности ономастических единиц, таких как гомоантропонимы, топонимы и омонимы, в новостном дискурсе Казахстана и Великобритании. Источником данных для анализа послужили заголовки, новостные статьи и краткие обзоры авторитетных средств массовой информации, таких как «Хабар», «24 Казахстан», «КазТАГ», «Таймс», «Гардиан», «Индепендент», «Дейли Телеграф» и «Обозреватель». В частности, в работе анализируется, как ономастические единицы помогают выполнять определенные прагматические функции в социокультурном и языковом контексте. В ходе исследования были получены следующие результаты. Во-первых, в новостных дискурсах Казахстана и Великобритании полисемантические элементы (ономоантропонимы, ономотопонимы и иногда ономофитонимы) используются для развития языковых игр с целью усиления стилистического воздействия и прагматической функции текста. Эти различия демонстрируют, что структуры имен существенно различаются; в то время как казахстанские СМИ используют формалистические и явные многокомпонентные системы именования с использованием маркеров профессий и прилагательных, британские аналоги предпочитают лаконичные двухкомпонентные структуры и применяют различные типы прозвищ, метафор и символов, включая уничижительные политические и культурные знаки. Результаты также показывают, что в казахстанских и британских новостных дискурсах полисемантические ономастические единицы – такие как имена собственные, антропонимы и иногда топонимы – используются для создания языковых игр, которые усиливают стилистическую выразительность и прагматическую функцию. Примечательно, что казахстанские СМИ, как правило, отдают предпочтение формалистическим многокомпонентным системам именования с маркерами профессий и прилагательными, в то время как британские СМИ предпочитают лаконичные двухкомпонентные структуры, используя прозвища, метафоры и символы, включая уничижительные политические отсылки и культурные знаки. Эти результаты показывают значимость использования топонимических и политических названий как культурных символов, несущих в себе значения, связанные с властью, национализмом, идеологиями и политикой. Авторы приходят к выводу, что это помогает не только в лингвистическом анализе, но и в исследованиях межкультурной коммуникации, а также в разработке топонимических словарей.

Ключевые слова: Акорда; медиадискурс; заголовки новостей; социокультурное моделирование; онимы.

Для цитирования: Hou J., Саурбаев Р.Ж., Ереханова Ф.Т. Отличительные ономастические особенности в казахстанском и британском дискурсе. *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 223-237. (на англ. яз.)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-223-237

Introduction

In the modern world, which is known for its abundance of mass media and instant transmission of information, language acquires even greater importance as a means of expressing culture, ideas, and communication. Media texts, in turn, are considered a space for using language intentionally to form reality. One of the important elements of language that plays an important role in forming reality is onomastics, which include proper names, toponyms, homonyms, and other similar units of language that possess special features.

Understanding how these meanings have been constructed and transmitted via media discourse analysis is also very crucial. Two fundamental concepts here are “cumulative function” and “cultural code.” “Cumulative function” suggests a process where a meaning-layer related to proper names and other onomastic elements is created. This process takes place because of repetition and association in a specific context. As for “cultural code,” it stands for a connected set of signs that symbolizes some values, identity, and conventions of a specific culture. Media may employ some cultural codes, such as politics or geography to transmit their messages to a specific culture.

The study of onomastics within media discourse, historically rooted in philology and linguistics, has expanded into interdisciplinary domains encompassing pragmatics, semiotics, cultural linguistics, and discourse analysis. It is evident from this that there is consciousness about the fact that names not only refer but also carry meanings that interact with context and perception of the target audience. Hence, the deployment of onomastic devices in media discourse serves as an ideal platform for studying how language can be used to construct social realities, overcome cultural barriers, and influence public opinion.

For conducting a case study analysis within the context of a cross-cultural study of onomastics, such countries as Kazakhstan and the United Kingdom may serve as an example because they differ in terms of their linguistic background, history and culture. In relation to the media in Kazakhstan, taking into consideration its post-Soviet nature, the use of formal two-part names comprising the profession, ethnicity and title is characteristic of this media. In contrast to this situation, the British media uses the two-part names, too; however, in addition, it includes metaphors and nicknames.

It should also be noted that the recent onomastic paradigm based on cognition highlights the importance of names as discursive elements that reflect the cognitive perception of society.

This study aims to extend existing scholarship by conducting a comparative analysis of onomastic features in media discourses from Kazakhstan and Britain, focusing on their stylistic, pragmatic, and cultural functions. The purpose of the research is to identify, through an analysis of news headlines, news stories, and briefs published by reputable media organizations the patterns of onomastic practice that stem from certain sociocultural values, political ideologies, and intercultural discourse practices. Thus, the study aims to contribute to the comprehension of how names as semiotic devices can be used for the conveyance of information and culture.

This study combines discourse analysis, corpus linguistics, and sociocultural modeling into a multidimensional perspective to study structural, semantic, and pragmatic features of onymic entities. Some issues that will be addressed include: How do the rules of naming vary across different cultures? What ideological and emotional roles may be played by certain onymic techniques? What conclusions could be drawn from these developments regarding intercultural communications and media research? The findings will not only be applicable for language studies but also to media practitioners and policymakers in addition to intercultural relations experts.

In conclusion, the current research seeks to unveil some of the impacts that complex relationships between the processes involved in onomatope can have on media communication in regard to concepts such as identity, power, and culture. This paper attempts to show that names are highly effective devices in making reality. For this reason, the following goals should be reached:

1. Select and compile empirical material in the form of news articles from diverse sources in Kazakhstan and the United Kingdom for subsequent analysis.

2. The objective is to identify and analyse onomastic dominants, as well as to conduct a quantitative analysis of their representation, encompassing anthropomorphic, toponomic, zoonomic, and phytonomic components.

3. The analysis of the key linguistic and cultural features of anthroponyms and toponyms within the news discourse of Kazakhstan and Great Britain is undertaken to discern their salient characteristics.

4. The determination of consistent patterns in the employment of ethnically distinctive onomastic vocabulary within the texts of contemporary news discourses originating from Kazakhstan and Great Britain constitutes another objective.

In addressing these objectives, a series of methods were employed: the continuous sampling of news discourse texts for selection, discourse analysis for examination of textual material, corpus analysis for automated identification of onymic units, analysis of dictionary definitions, and a semantic analysis of onomastic lexemes.

The method of linguistic and cultural analysis of text was employed to delve into the ethnically distinctive parameters of the functioning of anthroponyms and toponyms in Kazakhstani and British media discourse.

These findings can be applied in practice to the development and expansion of dictionaries of toponyms and anthroponyms in Kazakh and English. Additionally, they can contribute to the creation of specialized courses and textbooks in comparative linguistics and discourse analysis.

Materials and methods

Research Design

The analysis demonstrates the use of direct and metaphorical models for naming, with direct nominations being more frequently employed due to the informational nature of the discourse.

The current investigation employs a comparative, qualitative, and quantitative approach to studying the stylistic, pragmatic, and cognitive aspects of onomastic dominance in media discourses in Kazakhstan and Great Britain. The investigation employs research techniques such as corpus analysis, discourse analysis, and sociocultural modeling to analyze proper names and their variants in certain media texts.

Analytical Methods

1. *Corpus Analysis.* Both automated and manual techniques were employed for the purpose of identifying and classifying the four types of onomastics. These included anthroponyms, toponyms, phytonyms, and zoonyms. Identification and classification of the various forms of onomastics involved several different tasks, including frequency counts and pattern recognition.

2. *Discourse Analysis.* Discourse analysis was employed in the analysis of the discursive function of the onomastic units in relation to the contexts in which they occur, including analyzing the process of metaphorical transfer, allusion, and indirect name references made by way of headline and narrative discourse.

3. *Comparative Analysis.* A comparative study among various cultures was undertaken to examine the similarities and differences in the application of onomastics by taking into account some aspects, including emotionality, cultural specificity, creation, and goal. It was accomplished by comparing media texts in Kazakhstan and the United Kingdom.

4. *Sociocultural Modeling.* The use of sociocultural modeling was necessary to understand the connection between the language, culture, and communication. The following areas were examined: semiotics and etymology of onomastic units, as well as their reflection of national identity and culture.

Validation and Reliability

The triangulation method was employed in verifying the findings with the intention of verifying the findings based on a comparison of the findings obtained from the search of the corpus database and those obtained from the qualitative data analysis. Multiple coders were used for the purpose of verifying the codes developed.

Limitations

Constraints in this study involve issues relating to the types of media sources utilized and the period within which the information is collected. In further research, the database could be expanded by considering other media sources, such as social media.

Materials for research

This study draws on a variety of theories and studies related to onomastic dominance, as well as linguistic and cultural research. It includes an analysis of materials from mass media and periodicals, providing an interesting insight into different media communication models. The empirical data is derived from more than 2,000 samples gathered from diverse media channels such as Khabar, 24 Kazakhstan, and KazTAG in Kazakhstan, and The Times, The Guardian, The Independent, The Daily Telegraph, and The Observer in Britain. The analyzed evidence comprises the news headlines, news stories, and news articles published in the last five years.

Literature review

Research in media discourse focusing on onomastic elements has recently received increasing attention by scholars from the crossroads of linguistic, cultural, and discourse analysis. This paper's literature review is an attempt to fill some noticeable gaps identified in the existing literature.

1. *Onomastics and Media Discourse: Theoretical Foundations*

Conventional onomastics was mainly concerned with such aspects as classification, etymological, and structural characteristics of names in a linguistic system by Schaefer (Schaefer, 2010) and Campbell (Campbell, 2013). However, the evolution of onomastics into the sphere of media discourse implies the need to study names as pragmatic and semiotic entities. The research conducted by Karibekova and Turarova reveals the significance of onomastic units as a means of creating and transmitting social identity and ideology through media (Karibekova, Turarova, 2025). Although their functions as referential, expressive, and strategic resources of communication are noted, there is no detailed intercultural analysis of the ways they are employed in various linguocultures.

Martynenko discusses the notion of cognitive onomastics and the relevance of studying names as cultural and discursive phenomena influencing the perception of a community as a whole (Martynenko, 2020). This area of onomastics represents a bridge between linguistic and psychological studies of names and their meaning as mental units in culture. Yet, despite the importance of the discussed problems, these studies remain case-based and do not provide a systematic comparative examination of onomastics in different socio-cultural contexts.

2. *Names as Cultural Symbols and Political Markers*

The use of the symbolic force of names, especially political and geographical, in the media discourse is examined within the semiotics and cultural linguistics frameworks. The first steps to understand signs in terms of cultural code were made by Hall and Saussure. Both theorists showed that names can be used as powerful symbols of authority, nationalism, and identity. For example, Bakhitzhanova et al. study the role played by the symbolic representations such as “Aqorda” and “Buckingham Palace,” which represent the power relations and cultural traditions of Kazakhs and Brits accordingly (Bakhitzhanova et al, 2025) .

Even though many scholars pay attention to symbolic signs, very little research examines the pragmatic functions of such names in the media discourse. What is more, it is important to focus on the possible emotional impact caused by the use of such signs in the media discourse.

3. *Structural Patterns and Naming Conventions in Media*

The investigation of naming convention patterns within media discourse has largely concentrated on structural patterns in media discourse, e.g., the two-component structure of personal names vs. the multi-component structure of personal names. Sunand & Jiang (2023) prove that while Western media use personal names in simple two-element structures, consisting of first name and family name, other societies (Kazakh society included) often use much more complex naming convention patterns, including occupational and patronymic elements of personal names. Yuti Islamiyah (2024) shows that British media often use nicknames, metaphors, and symbols as means of establishing an emotional connection and creating character images.

Nevertheless, these works do not pay attention to pragmatic aspects of naming convention patterns in media discourse and leave the question of their social significance unanswered. Moreover, there are no investigations in media discourse focusing on the comparison of naming convention patterns across cultures from the point of view of socio-political values and communicative objectives.

4. *Methodological Approaches and Research Gaps*

The analysis was conducted using discourse analysis and corpus linguistics approaches (Nurekenova, 2025). Such an approach permits conducting both quantitative frequency analysis and qualitative research. However, most recent investigations lack a representative corpus since they are based on small corpora. One more issue associated with the sphere of onomastics is the scarcity of research exploring onomastic phenomena related to sociocultural modelling in discourse analysis.

5. *Identified Gaps and the Current Study's Contribution*

Despite the substantial research, the following issues remain largely unexplored:

Cross-cultural comparisons: Although the issue is gaining some attention, there are still very few cross-cultural comparative onomastics that involve non-Western cultures, including Kazakhstan.

Pragmatic dimension: In addition to studying structural and symbolic characteristics, more attention should be paid to the functionality of the naming strategies used by journalists and their effect on the perception of a message in different genres of journalism.

Dynamics of onomastic units: How do onomastic units develop in time and in what ways does it correlate with socio-political and cultural changes, as well as media developments?

Multidisciplinary approach: It would be desirable to consider onomastic units in the context of sociocultural and media studies.

This study aims to fill these gaps by providing a comparative analysis of onomastic features in Kazakhstani and British media, employing a multidisciplinary framework that considers structural, symbolic, pragmatic, and intercultural dimensions.

It must be noted that the theoretical basis for this study can be considered to relate to the works of well-known scholars Dossanova et al. (2025), and Shakirova et al. (2026). They made significant contributions to the investigation of tendencies inherent in the fields of discourse analysis and onomastics. Specifically, they provide the definition of the concept of "onomastic periphrasis," referring to one of the most complicated phenomena under discussion. Besides, they examine special characteristics inherent in different languages according to their individual features.

Additionally, research conducted by modern scholars in onomastics and cultural linguistics provides significant insight into how conceptual spheres of the nation influence the creation of specific linguistic traits. In particular, research conducted within the context of linguoculturology may be regarded as an essential viewpoint in the analysis of onomastic naming owing to the fact that this approach considers aesthetic characteristics of names (Suiunbayeva et al., 2025).

Besides academic research carried out by O.V. Dalkılıç (2025), it should be stated that it involves aspects related to semiotics, semantics, etymology, and concepts of naming rooted in different cultures. Thus, the complex nature of the structure of the investigated onomastic units is exposed via semiosis, which represents cultural values in the context of intercultural communication. Such methods are vital for comprehending the importance of names in the semiotic universe of a speech community.

The nature of onomastic dominants consists of being the reflection of the national identity of a particular community and the expression of common values, history, and linguistics of this community. It should be noted that onomastic dominants are sometimes expressed not explicitly but rather implicitly, using language signs and cultural associations. The application of linguocultural analysis allows one to dig deeper into the linguistic outlook by examining important features of the cultural sphere (Onalbayeva, 2024).

Onymics includes such linguistic processes as polysemy and homonymy. It takes place since both of them are the result of a variety of cultures. It is because modern culture enables many meanings to be assigned to the notion of an onym, since there is a possibility of assigning different meanings to it. Moreover, it should be emphasized that the occurrence of multiplicity is due to cultural signs that can be reinterpreted in a particular society and discourses. According to O.E. Voronichev (2016), it takes place due to various aspects of people's lives.

In the context of new media culture and technology, the use of onyms has become more complex and diverse. Some observations have been made by scholars in this respect:

1. Biblical symbolism through anthroponyms, toponyms, and phytonyms works as a symbolic representation of religious and historical importance.

2. Allusions to myths made through animal names, personal names, and place names are

archetypal in nature.

3. Allusions based on historical references through names of people and places related to certain historical events represent cultural memory.

4. Neologisms are widely used in languages through coining and borrowing. Intertextual allusions are frequently used in such cases.

Media language studies conducted in scholarly domains have identified that the most common terms used are those related to people, both actual and imaginary, from historical, literary, and mythical sources. These terms are important cultural markers, which are meaningful to the audience and help in conveying culturally shared information (Abu et al., 2024). Personal names have emerged as important cultural tools in building one's culture, as seen in linguistic work done in the Kazakh language (Yerekhanova et al., 2023) and in a British setting (Mensah, 2024).

Finally, from the review above, it is evident that onomastics is actually a very complex area of study with linguistic, cultural, pragmatic, and semiotic significance. As we continue to analyze onomastics in different cultures, it becomes clear that the significance of names as cultural symbols has meanings and values.

Results and discussions

The study undertaken was intended to perform a comparative analysis of the use of proper nouns, especially anthroponyms and toponyms, in media discourse and emerging media, in Kazakh and English, which represent the Kazakh and British linguistic traditions, respectively. The study was conducted in a number of stages. First, a corpus of empirical data (articles, news, and reviews) was gathered in Kazakh and English. In the context of the current research, leading news sources were identified as the main sources for this research. These sources include Kazakhstani news sources such as Khabar, Kazakhstan 24, and the Newspaper. Kazakhstani news agencies, such as Kazakhstani News, and British sources such as The Times, The Guardian, The Independent, The Daily Telegraph, The Observer, and Daily Mail, are rich sources of information.

Through a corpus analysis, we have found anthroponyms, toponyms, zoonyms, and phytonyms used in media texts. These linguistic units have been analyzed through linguistic, cultural, semantic, and discursive analytical techniques to find their linguistic, pragmatic, and emotional potential.

At the final stage of our research, we carried out a comparative analysis of the selected units with the following parameters taken into account: emotional colouring, linguistic and pragmatic potential, and linguistic and cultural specificity. It is worth noting that a proper name can have several components in different linguistic cultures. The British linguoculture prefers a two-component model, while the Kazakhstani linguoculture prefers a three-component model.

An anthroponym of British origin may be a given name, a surname, an appellative word (such as *Mr., Mrs., Dr*.), or may be composed of a stable epithet, for instance, “little Napoleon”. On the other hand, in Kazakhstani linguistic culture, the anthroponym may be composed of a first name and patronymic, as it sounds in Russian culture, surname, or lexeme of professional character (such as *president, politician, writer, professor, economist*, etc.).

The model discussed here is representative of the formal model of news presentation, which is normally used in conventional media publications. However, while discussing the media publications of the new media, it is apparent that the informal model is more prevalent, which can either be the application of the concise direct naming model or the application of complex metaphoric naming models for the purpose of referring to individuals, as presented in the British and Kazakhstani media narratives.

Table 1 – One-Word Nomination Model in Discourse
Кесте 1 – Дискурстағы бір сөзден тұратын номинация моделі
Таблица 1 – Модель однословного выдвижения в дискурсе

Nomination Type	*Examples*	*Context*
Precedent Surnames	Churchill O’Dwyer Tokayev	One-word references to popular individuals are utilized directly in discourse

	Bektenov	
Metaphorical Transfer	The Iron Maiden BoJo the Clown The Father of Nations The Great Helmsman	Utilizing anthroponyms in the metaphorical or figurative domain, which convey cultural, symbolic, and evaluative meaning

The one-word nomination model, as discussed in the context of discourse, refers to the application of precedent names such as Churchill and O'Dwyer, or surnames such as Tokayev and O. Bektenov, as presented in Kazakh. Another form of the application of anthroponyms is metaphorical transfer, which refers to the application of phrases such as "The Iron Maiden", "BoJo the Clown", or "the Father of Nations", or "the Great Helmsman".

The use of metaphorical expressions helps avoid directly mentioning a person, a characteristic of political puns and allusions, not only about a person but also about associated images or well-known events. The self-styled "Disruptor-in-Chief", who is seeking to become the next Prime Minister of Britain, is again in a contest for that position.

The use of metaphoric transference, in which the absence of directly nominating a word captures the attention of potential viewers, is useful for a practical purpose. This helps us imbue this word with a negative and derisive emotional connotation, as is seen in the self-proclaimed "Disruptor-in-Chief". The stable presence of this word in readers' collective consciousness allows us to appreciate the semantic richness of this anthroponymic concept.

Of great interest is the compound form composed of an anthroponym and phytonym used to refer to the former Prime Minister. Worth mentioning is the fact that the new Prime Minister of the United Kingdom, Liz Truss, assumed the position of the 15th and the last Prime Minister of the United Kingdom under the rule of Elizabeth II on the 6th of September, 2022. This complies with the report published by The Independent in the year 2025. On the 6th of September, Liz Truss assumed the position of the Prime Minister of Great Britain while replacing Boris Johnson, thus becoming the 15th Prime Minister under the rule of Elizabeth II, thereby becoming the last in the line to hold the same position.

In this instance, the authors of the text employ the phytonym *lettuce* in conjunction with the anthroponym "Liz Truss" to dual-nominate a single actor. This approach enables them to execute both informational and emotional functions through the utilization of the phytonym, while also capturing the attention of prospective readers by incorporating a shared nominee into the info sphere.

The combination of these two factors gives a distinctive image of Liz Truss, which is linked to lettuce and light green in modern British media and new media. This link can be found in the choice of costumes made by Liz Truss, which included green. Therefore, the phytonym has become a household name for her image even after her ministerial term ended. In the domestic media, the use of anthroponyms is also primarily linked to the current political context, but there are proper names from other discourses, such as art, film discourse, etc. The Prime Minister of RK, Olzhas Bektenov, described the situation with oil prices as tense in *Khabar*.

It can be noted that in news headlines and news briefings, the anthroponyms of Kazakhstani news discourse are often used within the framework of a one-component model (Tokayev, Bektenov, Prime Minister): The Prime Ministers of Kazakhstan and Germany discussed the combined oil and gas market in *Khabar*. The current trend may be attributed to a reduction in the quantity of news articles, as well as the prevalence of concise news updates on social media platforms and news feeds. The use of a single-part naming convention for proper names allows for the implementation of this approach. Toponyms have become a prominent feature of contemporary news discourse in both Kazakhstan and the United Kingdom.

The topographic lexicon of the modern language encompasses a wide range of smaller units, including potamonyms, dreamonyms, microburonyms, polysonyms, komonyms, catholiconyms, and oikonyms. For this study, we shall employ the term "toponym" to encompass these entities.

Table 2 – Usage of Toponyms in Media Discourse
Кесте 2 – Медиа дискурстағы топонимдердің қолданылуы
Таблица 2 – Использование топонимов в медиадискурсе

Source/Article	*Toponym*	*Function*
People are devastated: anger and anxiety over the closure of the final bank in the Peak District, *Peak District*, The Guardian, 2023	Peak District	Related to a specific location in the UK, provokes feelings of hopelessness and suffering and aids readers in comprehending the problem's background.

In the article "People are devastated: anger and anxiety over the closure of the final bank in the Peak District", published by The Guardian in 2023, the use of the toponym "Peak District" refers to a specific location in the United Kingdom, evoking a sense of despair and anguish among its readers. The employment of a toponym serves to delineate the precise location of an issue, thereby facilitating comprehension of the context by the reader.

Moreover, it is worth pointing out that in the context of the aforementioned example of news reporting, there is no reference to any particular entities, such as banking institutions or dates. Instead, toponyms are used to illustrate particular entities in the context of the text that is imbued with the sense of emotional intensity through the use of emotionally charged words such as "devastated" to convey the feelings of anger and fear. The inclusion of toponyms in British news sources is more likely to be present in the body rather than in the headlines. The reason for this is that the headlines are meant to be to the point and include the essential information without the need to include any particular details.

Media headlines containing words related to political systems, political parties, and political authorities are very common for both Kazakhstani and British media outlets. For instance, "Aqorda" is keeping a very close eye on the alarming situation that is being developed in the global economy due to low oil prices. The Kazakhstani government is working hard to reduce the effects of the economic crisis on the country, as reported by KazTag in 2024. Furthermore, Buckingham Palace has denied rumours of Meghan being removed from Prince Harry's birthday picture shared by Kate and Prince William, as reported by The Independent in 2024.

Table 3 – Usage of Political References in Media Headlines
Кесте 3 – БАҚ тақырыптарында саяси сілтемелерді пайдалану
Таблица 3 – Использование политических отсылок в заголовках СМИ

Media/Year	*Political Reference*	*Function*
KazTag, 2024	Aqorda	Specifies Kazakhstani Government, making it easier to interpret political acts in media headlines, and stays away from directly mentioning certain authorities
The Independent, 2024	Buckingham Palace	Represents The British Royal Family and political dynasties, improves reader understanding, and communicates authority without naming specific people

In the above examples, the usage of the words "Aqorda" and "Buckingham Palace" may be considered very common, as they have been used to represent the government and political dynasties of Kazakhstan and Britain. The usage of these words in the media headlines has been to refrain from using specific words and authorities to make it easy for readers to understand the context of the news without getting involved in complex issues.

Furthermore, the use of generic place names makes it possible to convey the credibility of a source to the potential audience. In the use of place names in both Kazakhstani and British news reports to represent the current government generically, impersonal techniques are used in both the Kazakhstani and British news reports. However, there is a clear difference in the use of the active voice in the British news reports compared to the use of passive voice in the Kazakhstani news reports. A study was done to analyze the use of anthroponyms in the Kazakhstani news reports (Table 4).

The corpus of texts under analysis comprised 5,239 units, while the frequency of occurrence of onyms was 100% or at least 200 units per 1,000 of lexical units. The frequency of occurrence of phonyms and zoonyms combined was less than 5% of the entire population, but this figure is not reflected in the table above.

Table 4 – Anthroponyms as a Means of Representation in Kazakhstani News Discourse
Кесте 4 – Қазақстандық жаңалықтар дискурсындағы антропонимдер бейнелеу құралы ретінде
Таблица 4 – Антропонимы как средство репрезентации в казахстанском новостном дискурсе

onym / frequency	Name +	Last name + label word	Last name + profession /position	Nickname / patronymic /surname	Metaphorization	Toponym	Toponym (impersonation)
News headline	38% (K) 47% (B)	12% (K) 27% (B)	23% (K) 12% (B)	14% (K) 35% (B)	15% (K) 12% (B)	9% (K) 12% (B)	17% (K) 19% (B)
Annotation	32% (K) 32% (B)	9% (K) 19% (B)	25% (K) 22% (B)	15% (K) 36% (B)	14% (K) 16% (B)	24% (K) 18% (B)	9% (K) 10% (B)
News brief	42%(K) 40% (B)	7% (K) 9% (B)	27% (K) 7% (B)	17% (K) 22% (B)	17% (K) 22% (B)	21% (K) 23% (B)	14% (K) 21% (B)
News article	57%(K) 55% (B)	7% (K) 22% (B)	28% (K) 12% (B)	28% (K) 34% (B)	16% (K) 14% (B)	20% (K) 23% (B)	28% (K) 10% (B)

Based on the above research, it may be stated that the patterns of onym usage in headlines are different for Kazakhstani and British news outlets, and the way onomastic dominant's function differs, too. However, the patterns of onym application in news articles and summaries are more standardized.

The usage of anthroponyms in various forms in both Kazakhstani and British media can be attributed to extralinguistic factors such as journalistic conventions and publisher requirements. Unlike the Kazakhstani media, British media frequently employ an anthroponymic construction consisting of a given name and surname, or a given name/surname with an attributive word. The divergence in naming conventions is a result of linguistic and cultural disparities. The common way of referring to people in Kazakhstani culture is through the use of a person's name, surname, and patronymic, along with one's occupation, whereas labeling is rarely done. On the other hand, labeling is common in the British media. What is more, the use of nicknames and one-word surnames in British media is more widespread than in Kazakhstani media since it is perceived as rude behaviour there. When writing news stories about people in Kazakhstani media, people's occupations or names and surnames are used. In addition, toponyms are personalized in Kazakhstani media, whereas in British media, they are common in news stories and annotation texts. It is worth noting that toponyms appear less frequently in the format of news headlines or briefs.

Table 5 – Comparative Analysis of Name Usage in Kazakhstani and British Cultures
Кесте 5 – Қазақстан және Британ мәдениеттеріндегі атаулардың қолданылуын салыстырмалы талдау
Таблица 5 – Сравнительный анализ использования имен в казахстанской и британской культурах

Usage Type	Kazakhstani (%)	British (%)
Name + Last name	47% (B)	38% (K)
Last name + label word	12% (K)	27% (B)
Last name + profession	23% (K)	12% (B)
Nickname/patronymic	14% (K)	35% (B)

Findings Connected with the Usage of Anthroponyms within the Media Language

1. Media Practices in Kazakhstan: Many publications in the media language of Kazakhstan prefer the one-component system of naming. This naming convention includes not only the name and surname but also additional attributes such as people's profession, which makes it easier for the writer to identify the character briefly without providing details about his/her biography.

2. Media Practices in Britain: Conversely, in British media language, writers use the two-component system of naming consisting of the first and last name. Additionally, the language of the media in Britain employs the use of metaphoric transfer of symbolism, enabling writers to write articles easily.

3. Use of Anthroponyms in Dependence on the Situation: The use of anthroponyms will depend significantly on the situation when the anthroponyms will be applicable. When anthroponyms are used in media headlines, they will attract the attention of readers. When the articles become long, writers usually use anthroponyms descriptively, mentioning their titles.

Table 6 – Comparative Analysis of Name Usage in Kazakhstani and British Cultures
Кесте 6 – Топонимдардың тақырыптар мен мақалаларда қолданылуы: бағандық диаграмма
Таблица 6 – Столбчатая диаграмма: использование топонимов в заголовках и статьях

Media Type	Kazakhstani	British
Headlines	25%	20%
Articles	28%	22%
Briefs	17%	15%

Political References and Their Functions

Data Summary:

The two political symbols are “Aqorda” and “Buckingham Palace”. “These symbols have been effectively utilized in their respective nations without any mention; they are effective means of communication. 'Aqorda' is the emblem of the presidential palace in Kazakhstan, which symbolizes the political power of Kazakhstan. Likewise, Buckingham Palace is the emblem of a royal palace in the UK, which is a representation of the rich culture of the UK”.

Distribution of political mentions in headlines

Kazakhstan: There are many instances where 70% of the political symbols have been used using the name “Aqorda”. Also, there are many other political symbols, making up the other 30%.

Britain: Buckingham Palace accounts for 80% of political symbols and is an important political symbol. In addition to this, 20% of political symbols refer to all the other political symbols in Britain.

Such a pattern of the use of political symbols clearly depicts the importance of political symbols and the prevalence of political symbols.

The present research makes it possible to analyze onomastic units used in the discourses of Kazakhstan and Britain's media from linguistic and cultural perspectives. The results indicate that onomastic dominants, especially anthroponyms and toponyms, are utilized by journalists and reporters not merely as referents but also as instruments for achieving certain pragmatic and cognitive goals.

The first noticeable characteristic concerns differences between the naming models used in these two societies. The tendency to use the three-component model of anthroponymic nomenclature typical for the Russian naming tradition is revealed in media discourses of Kazakhstan. At the same time, the two-component model used by the majority of Western societies prevails in British mass media, which involves the use of the first name-surname combination.

In addition, metaphorical and indirect naming methods also set apart the discourses. The British media tend to make use of nicknames, epithets, and metaphors (“BoJo the Clown,” “The Iron Maiden”) to construct a vivid and emotionally appealing image in order to attract attention and achieve a pragmatic effect. The Kazakhstani media, on the contrary, have a predilection for explicit naming practices involving such elements as professional names and descriptive expressions.

As to the usage of toponyms in the discourse, it turns out that both discourse communities use

toponyms in order to elicit an emotional response and provide context. Nevertheless, while British media tend to include toponyms more often in the body of the text, Kazakhstani media pay much attention to including toponyms in headlines.

References to political institutions such as “Aqorda” and “Buckingham Palace” operate successfully as cultural symbols conveying notions of power and political identity. As used in the headline, such terms allow for expressing some intricate political notions in a concise and relatively objective way. Such a strategy is justified by the pragmatics of news discourse that prioritizes the themes of authority and legitimization.

In general, the tendencies demonstrated by onyms usage can be linked to certain socio-cultural values and communication objectives of media discourse. While the British media favor the informal, figurative, and shortened usage of names, the Kazakhstani media prefer a more formal and direct style. This fact speaks of different priorities that underlie the two approaches.

All the above can have certain implications for the processes of intercultural communication in media discourse and for the topic of media literacy in general. It should be noted, however, that further research may benefit greatly from the analysis of other categories of onyms, such as zoonyms and phytonyms.

In the current research, a comparative analysis of the onomastic elements of media discourse in Kazakhstan and Britain has been carried out, which demonstrates considerable differences in the stylistic, pragmatic, and cultural usage of proper names, toponyms, and homonyms. It should be pointed out that this work highlights the role of onomastics in terms of their importance as not only the means of referring to certain people or objects but also of creating social identity and conveying certain ideological information. In its turn, the use of metaphorical names and metaphors in British media discourse differs considerably from the choice of long and complex names with professional characteristics among the Kazakhstani media outlets. For instance, the use of political symbols like “Aqorda” and “Buckingham Palace” demonstrates that the onomastics of both languages can be used as cultural symbols representing concepts such as power, authority, and national consciousness. The metaphorical use of names, nicknames, and allusions by British mass media is an important means of increasing stylistic expressiveness and pragmatic efficiency, while Kazakhstan’s mass media prefers direct nomination because of their formality of communication.

Gaps in the Research

Even with such detailed analysis, some areas need to be explored further. Firstly, the scope of the study is limited to the exploration of anthroponymic and toponymic onomastics, with zoonymic, phytonymic, and other types of onomastics having been understudied. The use of these forms of language would provide even more insight into the culture of the community, particularly concerning the perception of plants, animals, and other natural phenomena that have symbolism attached to them. Secondly, the exploration is mainly done in texts from traditional and electronic media; therefore, audiovisual, social media, and modern means of communication have not been addressed yet.

Limitations

The limitations associated with the research are related to its coverage and methodological issues. Even though the corpus employed appears to be very promising and significant, it encompasses only the big media publications for the last five years; therefore, there could be certain tendencies with regard to onomatopoeia usage that have been overlooked due to the fast development of the media context. What is also worth considering is that although using tools for corpus analysis provides much valuable data, it still fails to capture certain pragmatic issues, which need qualitative analysis rather than quantitative. Lastly, even though comparative analysis reveals the trends clearly, it fails to consider the diversity of both nations and the media context.

Perspectives and Future Directions

Further research can elaborate upon these findings by using various kinds of media, such as social media, television broadcast news, and even user-created media, in an effort to analyze the changes in onomastic practices depending on the situation and the recipient of messages. Comparative studies on other non-Western cultures will also be helpful in terms of analyzing both similarities and differences in global onomastics. Another interesting approach might be a combination of the semiotic and cognitive

perspectives on the topic under discussion because it might allow for deeper analysis of name usage as a symbolic practice, creating perceptions and realities.

One can mention the possibility of examining changes in onomastic practices with the passage of time because of political, socio-cultural, and technological developments in society as a very promising research direction. Changes in new nicknames, memes, and names referring to certain events will surely give scholars a great deal of insight into changes in the attitude and behaviour of people belonging to a particular culture. Last but not least are collaborative efforts in the development of intercultural onomastic and toponymic dictionaries. Conclusively, this research work contributes significantly to the field of onomastics, media discourses, and intercultural communication. By identifying the limitations of this study, future researchers can conduct further studies in order to expand on the discoveries found through conducting the same kind of research in the fields of media studies, linguistics, and intercultural communication.

Conclusion

Considering the results of the research concerning the media resources of Kazakhstan and Britain, it is possible to conclude that onomastic units like anthroponyms and toponyms act as an integral component in developing the specific discourse in both cases. Their abundant employment, accounted for in 98 per cent of the reviewed texts, indicates their vital role in conveying a certain message or ideological value.

It is worth noting that there are distinctions in applying these onomastic units in the given samples. In other words, most of the anthroponyms employed in the Kazakhstani samples are three-part creations as well as addressing names used by the native population, while British samples employ two-part structures, together with official appellations. Additionally, there are impersonal structures and metaphorical structures. The linguistic and cultural background influences the creation of toponyms. In the case of the British media, naming terms and dual structures are used, indicating a penchant for precision and brevity. On the other hand, the Kazakhstani media employ technical vocabulary, with a tendency for the use of formal names and terms that align with the communicative culture. Mono-anthroponyms and nicknames are uncommon in the Kazakhstani media but common in the British media.

In both media systems, onomastic patterns dominate more in articles and comments than in headlines and other short forms of presentation. Therefore, onomastic predominance seems to be characteristic mainly of detailed reports, where exactness and cultural allusion are vital. The prevalence of direct nomination ononmic strategies reflects the dominant aim of the media – informative communication, whereas metaphorical nominations are used for making language sound more picturesque.

Directions for further research might be associated with a detailed study of rarer types of onomastic names, namely zoonyms and phytonyms, whose study can reveal some interesting cultural and linguistic peculiarities. Comparative analysis between international and national media resources can be of interest because it will show how onomastic strategies are used to meet communicative and cultural goals in different contexts.

Summing up the results, we should state that the study provides much information about the importance of choosing one or another type of onomastic names as a reflection of culture, language, and stylistic preferences.

This concluding remark reflects on how the research makes an essential contribution to expanding our knowledge about the reflection of cultural, linguistic, and stylistic identities through the process of making onomastic choices in media communication. Through the recognition of the significant function played by anthroponyms and toponyms in the formulation of the ideology and communication objectives, the study demonstrates how vital onomastic strategies are in achieving culture-related goals and positions in communication. Apart from advancing our knowledge in media linguistics and onomastics, this study also lays a foundation for further comparative studies across cultures.

References

Abu, A., Saurbayev, R., Altynbekova, Pogozheva, Yerekhanova, F., Agalieva, N., Omarov, N. (2024) Role of Code-

Switching and Componential Analysis in Conflictogeme Transfer in English, Russian, and Kazakh Media. Eurasian Journal of Applied Linguistics. 10(3). Pp. 230-244. DOI: http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10321 (in English)

Bakhytzhanova, A., Bekmukhambetova, S.B., Utemissova, E.K., Zhanzhigitov, S. (2025) Linguo-Conceptual and Linguocultural Analysis of the Concept “Memory”: Semantic Typology of Kazakh-Russian-English Phraseology. Theory and Practice in Language Studies. 15(12). Pp. 4162-4171. DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1512.36 (in English)

Campbell, B. (2013) Onomastics: The study of names. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Dalkılıç, O.V. (2025) Derivatives of the Anthroponym Yesenin. Issues of Onomastics. Vol. 22(1). Pp. 298-318.] https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2025.22.1.013 (in English)

Dossanova, A.M., Maral, A.M., Sharshova, R.N. (2025) Linguopragmatic features of the discourse markers. Bulletin of KazUIR and WL named after Abylai Khan. Almaty. No. 3(78). Pp. 186-200. DOI: https://doi%20org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-62-74 (in English)

Karibekova, A., Turarova, A. (2025) Kazakh language and Briticism. Izvestija KazUMOiMja imeni Abylaj hana. No. 3(78). S. 186-200. [Karibekova, A., Turarova, A. (2025) Kazakh language and Briticism. News of KazUIR and WL named after Abylai Khan, Almaty. No. 3(78). Pp. 186-200.] DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS (in English)

Martynenko, I.A. (2020) On the term “cognitive toponymy”. Russian Linguistic Bulletin. 3(23). https://doi.org/10.18454/RULB.2020.23.3.15 (in English)

Mensah, E.O. (2024) Name This Child: Religious Identity and Ideology in Tiv Personal Names. A JOURNAL OF ONOMASTICS. 72(4). Pp. 12-23. DOI: 10.5195/names.2024.2716 (in English)

Nurekenova, A.D., Amirov, A.Zh., Tleulesova, A.Sh. (2025) Issledovanie onomasticheskih nazvanij v period nezavisimogo Kazahstana. Tiltanym. No. 100(4). Almaty. S. 70-80. [Nurekenova, A.D., Amirov, A.Zh., Tleulesova, A.Sh. (2025) A study of onomastic names during the period of independent Kazakhstan. Tiltanym. Almaty. No. 100(4). Pp. 70-80.]. DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80 (in Russian)

Onalbayeva, A., Zhumagulova, B., Toktarova, T., Aliyeva, D., Kadyrov, Z., Yesmatova, M. (2024) Linguocultural Aspects of the Concept of “Qonaqjailylyq” (Hospitality). Forum for Linguistic Studies. 6(6). Pp. 1123–1137. https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7694 (in English)

Schaefer, W. (2010) Onomastics: Classification and Structural Analysis. Oxford: Oxford University Publishing. (in English)

Shakirova, T., Zhumagulova, Zh., Abitiyarova, A., Botabayeva, Zh. (2026) Semantics and Functions of Anthroponyms in the Kazakh Heroic Epic “Koblandy Batyr”. International Journal of Society, Culture, & Language. 14(1). https://doi.org/10.22034/ijscl.2025.2073192.4220 (in English)

Sujunbaeva, A.Zh., Shelestjuk, E.V., Pitina, S.A. (2025) Lingvokul'turologicheskij podhod k analizu obraza grazhdanina. Tiltanym. Almaty. No.100(4). S. 180-195. [Suyunbayeva, A.Zh., Shelestyuk, E.V., Pitina, S.A. (2025) A linguocultural approach to the analysis of the image of a citizen. Tiltanym. Almaty. No. 100(4). Pp. 180-195.] DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195 (in Russian)

Sunand, Y., Jiang, X. (2023) An Exploration of River Names in China. A JOURNAL OF ONOMASTICS. 71(1). DOI 10.5195/names.2023.2410 (in English)

Voronichev, O.E. (2016) O tipah i stilisticheskih kachestvah onomasticheskih dominant kalambura. Ural'skij filologicheskij vestnik. T. 2. S. 74-82. [Voronichev, O.E. (2016) On the types and stylistic qualities of onomastic dominants of puns. Ural Philological Bulletin, Uralsk. Vol. 2. Pp. 74-82.] (in Russian)

Yerekhanova, F.T., Satylkhanova, G.A., Zhorabekova, A.N. (2023) Brief characteristics of proper names. BULLETIN of the Eurasian National University. Philology series, Astana. №145 (4). Pp. 19-34.] DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-19-34 (in English)

Yuti, Islamiyah, H., Hermaliza, H. (2024) Teun A Van Dijk's critical discourse analysis on kompas.com news language literacy. Journal of Linguistics Literature and Language Teaching. 8(1). Pp. 463-476. DOI: https://doi.org/10.30743/ll.v8i1.9280 (in English)

Әдебиеттер

Вороничев, О.Е. О типах и стилистических качествах ономастических доминант каламбура. Уральский филологический вестник. – Т. 2. – Уральск, 2016. – С. 74-82.

Нурекенова А.Д., Амиров А.Ж., Тлеулесова А.Ш. Исследование ономастических названий в период независимого Казахстана. Tiltanym. – №100 (4). – Алматы, 2025. – С. 70-80. DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80

Суюнбаева, А.Ж., Шелестюк, Е.В., Питина, С.А. Лингвокультурологический подход к анализу образа гражданина. Tiltanym. – №100 (4). – Алматы, 2025. – С. 180-195. DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195

Abu, A., Saurbayev, R., Altynbekova, Pogozheva, Yerekhanova, F., Agalieva, N., Omarov, N. (2024) Role of Code-Switching and Componential Analysis in Conflictogeme Transfer in English, Russian, and Kazakh Media. Eurasian Journal of Applied Linguistics. 10(3). Pp. 230-244. DOI: http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10321 (in English)

Bakhytzhanova, A., Bekmukhambetova, S.B., Utemissova, E.K., Zhanzhigitov, S. (2025) Linguo-Conceptual and Linguocultural Analysis of the Concept “Memory”: Semantic Typology of Kazakh-Russian-English Phraseology. Theory and Practice in Language Studies. 15(12). Pp. 4162-4171. DOI: https://doi.org/10.17507/tpls.1512.36 (in English)

Campbell, B. (2013) Onomastics: The study of names. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Dalkılıç, O.V. (2025) Derivatives of the Anthroponym Yesenin. Issues of Onomastics. Vol. 22(1). Pp. 298-318.] https://doi.org/10.15826/vopr_onom.2025.22.1.013 (in English)

Dossanova, A.M., Maral, A.M., Sharshova, R.N. (2025) Linguopragmatic features of the discourse markers. Bulletin of KazUIR and WL named after Abylai Khan. Almaty. No. 3(78). Pp. 186-200. DOI: https://doi%20org/10.32523/2616-678X-2025-153-4-62-74 (in English)

Karibekova, A., Turarova, A. (2025) Kazakh language and Briticism. Izvestija KazUMOiMja imeni Abylaj hana. No. 3(78). S. 186-200. [Karibekova, A., Turarova, A. (2025) Kazakh language and Briticism. News of KazUIR and WL named after Abylai Khan, Almaty. No. 3(78). Pp. 186-200.] DOI: https://doi.org/10.48371/PHILS (in English)

Martynenko, I.A. (2020) On the term “cognitive toponymy”. Russian Linguistic Bulletin. 3(23). https://doi.org/10.18454/RULB.2020.23.3.15 (in English)

Mensah, E.O. (2024) Name This Child: Religious Identity and Ideology in Tiv Personal Names. A JOURNAL OF ONOMASTICS. 72(4). Pp. 12-23. DOI: 10.5195/names.2024.2716 (in English)

Nurekenova, A.D., Amirov, A.Zh., Tleulesova, A.Sh. (2025) Issledovanie onomasticheskih nazvanij v period nezavisimogo Kazahstana. Tiltanym. Almaty. No. 100(4). S. 70-80. [Nurekenova, A.D., Amirov, A.Zh., Tleulesova, A.Sh. (2025) A study of onomastic names during the period of independent Kazakhstan. Tiltanym. Almaty. No. 100(4). Pp. 70-80.]. DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80 (in Russian)

Onalbayeva, A., Zhumagulova, B., Toktarova, T., Aliyeva, D., Kadyrov, Z., Yesmatova, M. (2024) Linguocultural Aspects of the Concept of "Qonaqjailylyq" (Hospitality). Forum for Linguistic Studies. 6(6). Pp. 1123–1137. https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7694 (in English)

Schaefer, W. (2010) Onomastics: Classification and Structural Analysis. Oxford: Oxford University Publishing. (in English)

Shakirova, T., Zhumagulova, Zh., Abitiyarova, A., Botabayeva, Zh. (2026) Semantics and Functions of Anthroponyms in the Kazakh Heroic Epic “Koblandy Batyr”. International Journal of Society, Culture, & Language. 14(1). https://doi.org/10.22034/ijscl.2025.2073192.4220 (in English)

Sujunbaeva, A.Zh., Shelestjuk, E.V., Pitina, S.A. (2025) Lingvokul'turologicheskij podhod k analizu obraza grazhdanina. Tiltanym. Almaty. No.100(4). S. 180-195. [Suyunbayeva, A.Zh., Shelestyuk, E.V., Pitina, S.A. (2025) A linguocultural approach to the analysis of the image of a citizen. Tiltanym. Almaty. No. 100(4). Pp. 180-195.] DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195 (in Russian)

Sunand, Y., Jiang, X. (2023) An Exploration of River Names in China. A JOURNAL OF ONOMASTICS. 71(1). DOI 10.5195/names.2023.2410 (in English)

Voronichev, O.E. (2016) O tipah i stilisticheskih kachestvah onomasticheskih dominant kalambura. Ural'skij filologicheskij vestnik. T. 2. S. 74-82. [Voronichev, O.E. (2016) On the types and stylistic qualities of onomastic dominants of puns. Ural Philological Bulletin, Uralsk. Vol. 2. Pp. 74-82.] (in Russian)

Yerekhanova, F.T., Satylkhanova, G.A., Zhorabekova, A.N. (2023) Brief characteristics of proper names. BULLETIN of the Eurasian National University. Philology series, Astana. №145 (4). Pp. 19-34.] DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-19-34 (in English)

Yuti, Islamiyah, H., Hermaliza, H. (2024) Teun A Van Dijk's critical discourse analysis on kompas.com news language literacy. Journal of Linguistics Literature and Language Teaching. 8(1). Pp. 463-476. DOI: https://doi.org/10.30743/ll.v8i1.9280 (in English)

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 22.04.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 25.06.2026.
Available online / Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн: 30.06.2026.

© Hou, J., Saurbayev, R., Yerekhanova, F., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.31.41 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-238-246

Зауреш Жумабаевна Аухадиева[1*], Жазира Ембергеновна Кекилбаева[2], Жанар Дәрменқызы Асқар[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Алматы технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2453-3753 E-mail: zauresh.59@mail.ru
[2]педагогика ғылымдарының магистрі, Алматы технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2944-2286 E-mail: nurai.79@mail.ru
[3]әлеуметтік ғылымдар магистрі, Алматы технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0006-5151-1611 E-mail: AZhD86@gmail.com

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ӨЛШЕМ БІРЛІКТЕРІНІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Ұсынылған ғылыми жұмыста кеңістік пен уақыт категориясына жататын метрологиялық бірліктерді қазақ тілінен ағылшын тіліне аударуда кездесетін тәсілдер жүйесі қарастырылады. Зерттеу барысында қазақ халқының көшпелі өмірінен хабардар ететін өлшем бірліктерінің ағылшын тіліне тәржімалау барысында пайда болған қиындықтар мен ерекшеліктер талданады. Нәтижесінде кеңістік пен уақыт категорияларының біртұтас екендігі тек қазақ тілінде ғана емес, құрылымы мүлде өзгеше ағылшын тілінде де айқындалды. Қазақ халқының дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, мәдени өмірі мен тарихын ағылшын тілді оқырмандарға түсінікті, қарапайым етіп жеткізудің түрлі жолдарының бар екендігі, аударуда ұлттық колориттің толық сақталмайтыны және мағыналық сәйкессіздікке жол берілгені дәлелденді. Мақалада салғастырмалы (контрастивті), талдау және түсіндіру әдістері қолданылды. Ғылыми зерттеудің мақсаты – көшпелі мәдениет кезеңінен хабар беретін өлшем бірліктерінің басқа тілге аударылу ерекшеліктерін көрсету. Осыған орай, қазақ тіліндегі өлшем атауларын ағылшын тіліне аударудың тиімді жолдарын анықтау, олардың мағыналық және мәдени ерекшеліктерін салыстыра талдай отырып аударма сапасын көтеру – қазіргі аударматану мен әдебиеттану салалары үшін өзекті мәселелердің бірі. Зерттеу нәтижелері аударматану, этнолингвистика, контрастивті және когнитивті лингвистика, лексикология мен әдебиет салаларына ғылыми және практикалық негіз бола алады.

Тірек сөздер: этномәдени; өлшем бірліктері; кеңістік пен уақыт категориясы; аудару тәсілдері; қазақ тілі; ағылшын тілі.

Сілтеме жасау үшін: Аухадиева З.Ж., Кекилбаева Ж.Е., Асқар Ж.Д. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы өлшем бірліктерінің ағылшын тіліне аударылу ерекшеліктері. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 238-246-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-238-246

Зауреш Жумабаевна Аухадиева[1*], Жазира Ембергеновна Кекилбаева[2], Жанар Дарменкызы Аскар[3]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Алматинский технологический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2453-3753 E-mail: zauresh.59@mail.ru
[2]магистр педагогических наук, Алматинский технологический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2944-2286 E-mail: nurai.79@mail.ru
[3]магистр социальных наук, Алматинский технологический университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0006-5151-1611 E-mail: AZhD86@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЕДИНИЦ ИЗМЕРЕНИЯ НА АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ МУХТАРА АУЭЗОВА «ПУТЬ АБАЯ»

Аннотация. В данной научной работе рассматривается система переводческих приёмов, применяемых при передаче с казахского на английский язык метрологических единиц, относящихся к категориям пространства и времени. В ходе исследования проанализированы трудности и особенности перевода единиц измерения, отражающих кочевой образ жизни казахского народа, на английский язык. В результате было установлено, что единство категорий пространства и времени проявляется не только в казахском языке, но и в английском, имеющем совершенно иную структуру. Доказано существование различных способов передачи англоязычному читателю мировоззрения, быта, культурной жизни и истории казахского народа в доступной и понятной форме. Вместе с тем выявлено, что при переводе не всегда удаётся полностью сохранить национальный колорит оригинала, а также

допускаются отдельные смысловые несоответствия. В статье использованы сопоставительный (контрастивный), аналитический и интерпретационный методы исследования. Целью работы является выявление особенностей перевода единиц измерения, отражающих эпоху кочевой культуры, на другой язык. В этой связи определение наиболее эффективных способов перевода казахских наименований единиц измерения на английский язык, а также повышение качества перевода посредством сравнительного анализа их семантических и культурных особенностей представляют собой одну из актуальных задач современного переводоведения и литературоведения. Результаты исследования могут служить научной и практической основой для дальнейших исследований в области переводоведения, этнолингвистики, контрастивной и когнитивной лингвистики, лексикологии и литературоведения.

Ключевые слова: этнокультурный; единицы измерения; категория пространства и времени; способы перевода; казахский язык; английский язык.

Для цитирования: Аухадиева З.Ж., Кекилбаева Ж.Е., Аскар Ж.Д. Особенности перевода единиц измерения на английский язык в романе-эпопее Мухтара Ауэзова «Путь Абая». *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 238-246. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-238-246

Zauresh Aukhadiyeva[1*], Zhazira Kekilbayeva[2], Zhanar Askar[3]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Almaty Technological University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2453-3753 E-mail: zauresh.59@mail.ru

[2]Master of Pedagogical Sciences, Almaty Technological University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2944-2286 E-mail: nurai.79@mail.ru

[3]Master of Social Sciences, Almaty Technological University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0006-5151-1611 E-mail: AZhD86@gmail.com

PECULIARITIES OF TRANSLATING UNITS OF MEASUREMENT INTO ENGLISH IN MUKHTAR AUEZOV'S EPIC NOVEL “THE PATH OF ABAI”

Abstract. This study examines the system of translation techniques used in rendering metrological units related to the categories of space and time from Kazakh into English. The research analyzes the difficulties and specific features encountered in translating units of measurement that reflect the nomadic lifestyle of the Kazakh people. The findings demonstrate that the unity of the categories of space and time is manifested not only in the Kazakh language but also in the English language, despite their significant structural differences. The study identifies various ways of conveying the worldview, everyday life, cultural heritage, and history of the Kazakh people to English-speaking readers in a clear and accessible manner. At the same time, it is shown that the national and cultural specificity of the source text cannot always be fully preserved in translation, which may lead to certain semantic discrepancies. The research employs comparative (contrastive), analytical, and interpretative methods. The purpose of the study is to identify the specific features of translating units of measurement associated with the period of nomadic culture into another language. In this regard, determining effective strategies for translating Kazakh measurement terms into English and improving translation quality through a comparative analysis of their semantic and cultural characteristics constitute one of the pressing issues in contemporary Translation Studies and Literary Studies. The results of the research may serve as a theoretical and practical basis for further studies in Translation Studies, Ethnolinguistic, Contrastive and Cognitive Linguistics, Lexicology and Literary Studies.

Keywords: ethnocultural; units of measurement; the category of space and time; translation techniques; Kazakh language; English language.

For citation: Aukhadiyeva, Z., Kekilbayeva, Zh., Askar, Zh. Peculiarities of Translating Units of Measurement into English in Mukhtar Auezov's Epic Novel “The Path of Abai”. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 238-246. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-238-246

Кіріспе

Адамзат, жан-жануар, күллі дүниедегі заттар материя болмысының объективті өмір сүру формаларының біріне жататын кеңістік категориясында өмір сүреді. Кеңістік пен уақыт философия, лингвистика сияқты салаларда болмыстың әмбебап категориялары ретінде қарастырылады.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы кең және тар, жуан және жіңішке, ұзын және қысқа, алыс және жақын, ұзақ сияқты кеңістік пен уақыттың салыстырмалы түрдегі сипатын көрсететін тарихи ұғымдарға бай туындылардың біріне жатады. Әсіресе халықтың дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігіне негізделген дәстүрлі өлшем бірліктері кеңістік пен уақыт туралы ұлттық танымның маңызды көрсеткіштері саналады. Аталған шығарма – тек әдеби құндылық қана емес, сонымен қатар тіл арқылы ұлттық руханиятты сақтаудың маңызды көзі.

Осы тұрғыдан алғанда, бір тілде жазылған мәтінді екінші тілге аудару – тек лингвистикалық үдеріс емес, басқа мәдениетпен танысудың, мәдениаралық байланыс құрудың маңызды құралы. Аударманың өзі мәдениаралық қарым-қатынастың негізі, өйткені ол тілдік кедергілерді жойып, басқа мәдениетті танып білудің жолын көрсетеді (Келлер, 2010: 110).

Қазіргі аударматану саласында ұлттық бояуға ие тілдік бірліктерді өзге тілге жеткізу мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр, себебі мұндай бірліктер тарихи-мәдени кодты бойына жинақтайды. Қазақ халқының дәстүрлі өлшем бірліктері – тек кеңістік пен уақытты өлшеудің тәсілі ғана емес, сонымен қатар халықтың қоршаған ортаны қабылдау ерекшелігін көрсететін танымдық категория. Дегенмен де халықтық өлшем бірліктерін өзге тілдерге аудару барысында олардың ұлттық-мәдени семантикасын толық сақтау мүмкін бола бермейді. Сондықтан көркем мәтіндегі дәстүрлі өлшем бірліктерінің аударылу ерекшеліктерін зерттеу аударма сапасын бағалауда және мәдени ақпараттың берілу деңгейін анықтауда маңызды ғылыми мәселе болып отыр. Осыған байланысты Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы кеңістік пен уақыт қатынастарын білдіретін дәстүрлі өлшем бірліктерінің ағылшын тіліне аударылу тәсілдерін талдау олардың ұлттық-мәдени мазмұнының қаншалықты сақталғанын айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – шығармадағы кеңістік пен уақыт категориясына жататын өлшем бірліктерінің ағылшын тіліне аударылуы алғаш рет этномәдени және аударматану тұрғысынан кешенді түрде талданып отыр.

Материал және әдістер

Мақаланың зерттеу материалы ретінде М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы өлшем бірлік атаулары және олардың «дәнекер – орыс тілі» арқылы ағылшын тіліне аударылған Л. Наврозов нұсқасы пайдаланылды.

Аталған шығарманың алғашқы кітабы 1942 жылы, екінші кітабы 1947 жылы басылды, екі кітабы 1948-1949 жылдары қазақ, орыс тілдерінде қатар жарияланды, үшінші және төртінші басылымдары 1952-1956 жылдары жарыққа шықты. Кейін шығарма толықтырылып, өңделген нұсқада 1989 жылы екі том болып қайта басылды. Эпопеяның орыс тіліндегі аудармасын Л. Соболев бастаған аудармашылар тобы әзірлеген, ал Л. Наврозов орыс тіліндегі мәтінді ағылшын тіліне аударып, 1975 жылы Мәскеу қаласындағы «Издательство литературы на иностранных языках» және «Радуга» баспаларынан шығарған.

Зерттеу барысында салғастырмалы (контрастивті), талдау және түсіндіру әдістері қолданылды. Салғастырмалы әдіс зерттеудің негізгі өзегін құрайды, себебі ол құрылымы әртүрлі тілдер арасындағы ерекшеліктер мен айырмашылықтарды анықтап, тұжырымды қорытындыға келудің басты құралы. Талдау мен түсіндіру әдістері аударма үдерісінде қатар қолданылды, өйткені түпнұсқа мәтін мен оның аударма тіліндегі баламасы арасындағы сәйкестікті анықтау барысында трансформациялау жолдарын түсіндіруді қажет етеді. Аталған әдістердің үйлесімді қолданылуы кеңістік пен уақыт категориясына жататын метрологиялық бірліктердің мағыналық және мәдени ерекшеліктерін сақтай отырып, қазақ тілінен ағылшын тіліне жеткізу тетіктерін ашуға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Қазақ халқының дәстүрлі өлшем бірліктері – ғасырлар бойы қалыптасқан халықтық тәжірибе мен дүниетанымның нәтижесі. Метрлік жүйе енгізілгенге дейін қашықтық, көлем, салмақ және уақыт мөлшерлері күнделікті қажеттіліктерге сәйкес анықталып отырған. Еңбек құралдарын, қару-жарақтарды жасау, киім тігу, баспана салу барысында оларды дұрыс әрі ыңғайлы ету үшін өлшеу керек еді. Тұрмыстық заттардың салмағын, көлемін, ұзындығын анықтау қажеттігі де алғашқы өлшем бірліктерінің дүниеге келуіне ықпал етті. Ең алғашқы өлшеу құралдары ретінде адамдар өздерінің дене мүшелерін пайдаланған. Мәселен, саусақ, бармақ, шынашақ, буын, алақан, шынтақ, табан, қарын, бас тағы басқалары көшпелі өмір салтында маңызды рөл атқарған.

Этномәдени мазмұнға ие тілдік бірліктерді аудару мәселесі аударматану ғылымындағы өзекті бағыттардың бірі болып саналады. Жалпы аударманың мақсаты – түпнұсқа тілдегі мәтін мен аударылатын тілдің мәтіні арасында эквиваленттік қатынастарды орнату. Британ зерттеушісі

Тео Херманс өз еңбектерінде аударманы әдебиет пен мәдениеттің ажырамас бөлігі деп қарастырса (Hermans, 2003: 382), Лейпциг унивеситетінің профессоры Вольфганг Лёшер аударма үдерісіндегі қателердің табиғаты мен аудармашылық құзіреттілік ерекшеліктеріне назар аударады (Wolfgang, 1991: 136). Ағылшын аударма теориясының бірден-бір негізін қалаушысы Теодор Сэвори «Аударма өнері» атты еңбегінде түпнұсқа мәтіннің мазмұны мен ұлттық ерекшеліктерін сақтаудың негізгі принциптерін талдайды (Savory, 1957: 68). Лю Ян «Translation and English Language Learning» атты мақаласында аудармаға негізделген әдістердің ағылшын тілін үйренуге қалай әсер ететінін, аудармада пайдаланылатын сөздіктің рөлін сипаттаған (Liu Yang, 2025: 18543). Ал Халисе Гүлмүш Сыркынты аударманың жекелеген халықтардың мәдениеті мен тарихында маңызды орын алатыны туралы: «...техникалық салада кездесетін мәтіндерге қарағанда көркем әдебиетті аударудың машақаты көп, себебі әдеби тіл бай әрі күрделі» деп біраз қиындық бар екенін тілге тиек етіп отыр (Gülmüş, 2025: 18). Аударма теориясының қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың қатарында В.Н. Комиссаров пен Я.И. Рецкердің еңбектері зор. С. Влахов пен С. Флорин ұлттық-мәдени ерекшеліктерді білдіретін реалий сөздердің аударылуына ерекше назар аударған, ал С.Г. Тер-Минасова тіл мен мәдениеттің өзара байланысын егжей-тегжейлі қарастырған. Е.В Бреус пен М.П. Алексеев көркем аудармадағы тілдік трансформациялардың ерекшеліктерін талдаған, ал Е.А. Мисуно мен И.В. Шаблыгина аударма үдерісінде қолданылатын әдіс-тәсілдердің тиімділігіне тоқталады. Х. Зейналова өзінің «Translation Challenges of Cultural Realia in English Literary Texts: Semantic and Pragmatic Aspects» атты ғылыми жұмысында реалий сөздерді аударудың ерекшеліктері мен прагматикасы, олардың аударма барысында кездесетін өзекті мәселелері жөнінде тұжырымдар жасаған (Zeynalova, 2025: 74).

Қазақ тіліндегі көркем шығармаларды өзге тілдерге аудару мәселелері отандық ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты қарастырылған. Ж.К. Алшинбаева «Абай жолы» романындағы фразеологизмдердің этномәдени семантикасының орыс және ағылшын тілдеріне аударылу ерекшеліктерін зерттеген (Алшинбаева, 2022: 42). С. Жабаева Абай Құнанбаевтың «Қара сөздерін» ағылшын тіліне тәржімалау барысында реалийлердің семантикасы мен прагматикасы мәдени кодты, ұлттық және көркемдік ерекшеліктерді түсіну үшін өте маңызды екенін атап көрсетеді (Жабаева, 2023: 398). Д.Е. Сибагатова мақаласында М. Әуезовтің «Көксерек» повесіндегі ұлттық колоритті білдіретін реалий сөздердің қазақ тілінен ағылшын тіліне аударылуы туралы ой-пікірімен және тәжірибесімен бөліскен (Сибагатова, 2011: 349). Отандық ғалымдар Ө. Айтбаев, А.Ж. Жақсылықов, А.Қ. Жұмабекова, А. Алдашева көркем шығармаларды аудару мәдениеті мен жалпы аударматану ғылымының басты ұғымдары жайлы құнды пікірлер айтқан. Ә.С. Тарақов, А. Ислам аударманың ең күрделі түрі – ілеспе аударма туралы зерттеу жүргізген және оның қиындық туғызатын психофизиологиялық белгілері мен аударма стратегиясын қарастырған. С. Құлманов аударманы бір тілдегі ауызша немесе жазбаша мәтінді екінші тілге жеткізу үдерісі ретінде сипаттайды (Құлманов, 2015: 6). Автор өз еңбегінде аударматанудың теориялық негіздерін, технологияларын және аудармашының кәсіби құзіретіне қойылатын талаптарды жүйелі талдайды.

Соңғы жылдары қазақ көркем әдебиетін ағылшын тіліне, әсіресе дәнекер тіл арқылы аудару мәселесіне ерекше назар аударылып келеді. Осы бағыттағы маңызды зерттеулердің бірі – Н. Рсалиеваның «Көркем аударманың келелі мәселелері» атты монографиясы. Автор І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын салыстыра отырып, дәнекер тіл арқылы аударудың салдарынан туындаған семантикалық, стилистикалық, грамматикалық, орфографиялық ауытқуларды, сондай-ақ этномәдени ақпараттың толық жеткізілмеуі мен ұлттық колориттің әлсіреуін нақты тілдік деректер арқылы көрсетеді. Автордың ұлттық-мәдени мазмұнды тұжырымдары көркем мәтіндегі ұлттық-мәдени мазмұнды сақтауға және аударма мәселелерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді (Рсалиева, 2024: 256). Аталған еңбек «Абай жолы» эпопеясындағы халықтық өлшем бірліктерінің аударылуын зерттеуде маңызды теориялық-әдіснамалық негіз болып отыр.

Нәтижелер және талқылау

М. Әуезовтің түпнұсқасында кездесетін негізгі өлшем бірліктері – ұзындық пен

қашықтықты білдіретін сөздер немесе тіркестер. Мәселен: «Әжесі әуелде көп-көп ертектер айтқан. Оның әңгімелерін Абай *көш бойы* да айтқыза беретін» (Әуезов, 1989: 41). – “Zereh knew many stories. Abai made her tell them to him even the *during migration journey”* (Auezov, 1975: 80).

Аудармашы Л. Наврозов *көш бойы* тіркесін ағылшын тіліне *during migration journey* деп тәржімалаған, яғни тура баламасы *көші-қон сапары, жол жүру кезінде* деген мағынада қолданылады. *Көш бойы* – бүкіл бір ауыл, бірге қоныстанған бір рулас ағайын жұрттың көшінің көзбен шамалағанда шұбалаңқы, ұзына бойы созылған көш көрінісі арқылы межеленген өлшемі (Өтебаева, Солтанбекова, 2021: 94) дегенді білдіреді екен.

«Ұлжан ауылы мен Абай ауылы осыдан *қозы көш жерде* болатын» (Әуезов, 1989: 513). – “Where *nearby* were located auls of Ulzhan and Abai’s” (Auezov, 1975: 403). Бұл сөйлемде *қозы көш жерде* деген фразеологизм *nearby – жақын жерде* деп тәржімаланған.

Ертеде ата-бабаларымыз мал өрісіне байланыстыра отырып арақашықтықты мөлшерлеп, санап отырған. Мысалы: «Бөжей қыстауы *қозы өрісіндей жерде* тұр» (Әуезов, 1989: 64). – “Bozhei’s winter quarters lay *not far”* (Auezov, 1975: 89). *Қозы өрісіндей жерде – not far* деп беріп отыр, егер аудармашы қазақтың тарихи метрологиясына тереңірек үңілсе, *қозы өрісіндей жер* 5-6 шақырымды, ал *қозы көш жер* 6-7 шақырымды құрайды екен (Тауұлы, 2017: 65-67). Бұл мысал аудармашының ұлттық өлшемнің нақты сандық мазмұнын емес, оның жалпы семантикасын сақтауға ұмтылғанын көрсетеді. Нәтижесінде қашықтық туралы ақпарат сақталғанымен, өлшем бірлігінің этномәдени ерекшелігі бейтараптандырылған.

Мына мысалда: «Қыстауыңның іргесінде, *желі басындай жерде* тұрса да, Бетқұдықта тұрды (Әуезов, 1989: 107). – “How things stood with the Betkudik *fields”* (Auezov, 1975: 126), *fields* сөзінің мағынасы *өріс, дала, егістік жер* деп беріледі. Жалпы *желі басындай жерде* тіркесінің негізгі мәні ірі малдарды: түйе, сиыр, жылқыны сауған кезде төлдерді байлау үшін екі қазыққа кере тартып байлаған кендір арқан, ол шамамен 1-1,5 метр болады.

«Көз ұшына кетіп, ұзап алды» (Әуезов, 1989: 4). – “He dashed *far”* (Auezov, 1975: 22). Аудармашы *көз ұшына* сөз тіркесін *far – алыста* деген сөзбен тұспалдап жеткізіп отыр.

«Табалдырықтан төрге шейін әдемі алаша жайылған» (Әуезов, 1989: 172). – “Rugs covered *all the floor space”* (Auezov, 1975: 189). Сөйлемдегі *табалдырықтан төрге шейін* тіркесі *all the floor space – бүкіл еден бойы* деп аударылған. Айта кететін жайт, көркем шығармаларды тәржімалауда баламасыз лексика жиі кездеседі және оларға сәйкес келетін сөздер мен тіркестерді табу үшін транслитерация, транскрипция, калькалау, суреттеу, мағыналық аудару, сипаттама әдістері қолданылады (Артистов, 1959: 208). “I’d hoped to receive at least *a scarp of the land”* (Auezov, 1975: 128). – «Иен жатқан жерден тым құрыса *бір құдық жер* тиер деп едім» мысалындағы *бір құдық жер* тіркесінің баламасы *a scarp of the land* берілген, аудармасы *алақандай/аядай жер* дегенді білдіреді. Мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақ халқы үшін құдықтың, оның ішіндегі судың алатын орны ерекше болған «...су көзінің жер бетінен қанша тереңдіктен шығатыны, оның ені, су көзі қабатының қоры, су қорының сақталуы, су көзін пайдалану мерзімі, бір күнде қанша бас малды суаруға мүмкіндік бар» (Қартаева, 2019: 212-214) деген сауалдарды қоя отырып, көш бойы құдық қазып отырған және өлшем бірліктерінің бірі ретінде пайдаланылған. Құдықтың ені шамамен 1 м, ал тереңдігі судың қай деңгейде жатқанына байланысты 2 м бастап 10-15 метрге дейін баруы мүмкін. Келтірілген барлық мысалдардың ағылшынша нұсқасында мағыналық аудару тәсілі қарастырылған, себебі тіркестердің этномәдени мағынасын дәл қазақ тіліндегідей жеткізу – өте күрделі мәселе. «...аудармашы көбінесе әртүрлі мәдениеттерді таныстырушы рөлін атқарушы ретінде қарастырылады. Ол бір жағынан, ана тілі мәдениетінің тасымалдаушысы, екінші жағынан, аударма тілі мәдениетін жетік білетін маман болып есептелу керек» (Liu Yang, 2025: 4) деген пікірмен толық келісеміз. Кейбір жағдайларда аудармашы сөйлемдердегі тіркестерді тәржімалау барысында балама тәсілін пайдаланған, мысалы:

«Айналасы *он шақырымдай жерде* қалың ауыл иін тіресе отырған (Әуезов, 1989: 156). – “The auls packed the steppes closely for *ten miles”* (Auezov, 1975: 177).

«Саны елу-алпыс тігілген үйлер *бір шақырымдай жерге* ұзыннан ұзақ екі қатарға тігілген (Әуезов, 1989: 184). – “There were as many as five or six dozen yurtas, extending in a double row for

no less than *a mile*”.

«Осы күндері ауылдардан *он бес шақырымдай жерде* халық әбігерге түсіп жатыр (Әуезов, 1989: 386). – “These days, people are in a state of panic about *fifteen versts from district”* (Auezov, 1975: 315).

Келтірілген мысалдардағы *шақырым* ағылшын тілі оқырмандарына таныс *mile* және *verst* өлшем бірліктері арқылы берілген. Бұл жағдайда аудармашы дәл сандық сәйкестікті емес, қашықтық туралы жалпы түсінікті сақтауды көздеген.

М. Әуезовтің «Абай жолы» романында *тай шаптырым жер, құнан шаптырым жер, ат шаптырым жер* тәрізді дәстүрлі қашықтық өлшемдері жиі кездеседі. Аталған өлшем бірліктері қазақ халқының көшпелі өмір салтымен және жылқыны негізгі көлік құралы ретінде пайдалануымен байланысты қалыптасқан. Қазақ халқы қашықтықты көбінесе жылқының шабыс мүмкіндігімен өлшеп, оны күнделікті тұрмысында кеңінен қолданған. Мысалы: «Ұзындығы *тай шаптырымдай өлке* бойына кем қойса он бестей ауыл қоныпты (Әуезов, 1989: 371). – *“At a distance of two year old’s run*, he could count at least 15 auls huddled together” (Auezov, 1975: 304). Аудармашы осы тұста сипаттама тәсілін ұсынып ағылшын тілді оқырманға түсінікті болу үшін ескертпе сілтемеде: *Distances in the steppes were sometimes measured by the lengths covered by the horses in the baiga (races): Run of a foal – 5 kms, Run of two year old – 8 to 10 kms, of a horse – 20-35 kms* – аудармасы: *даладағы қашықтықты кейде бәйгедегі жылқылардың жүріп өткен жолымен өлшейтін: құлынның шабысы 5 км, құнан шабысы 8-ден 10 км-ге дейін, ал ат шабысы 20-35 километрге дейін жетеді* деген анықтама берген. Аудармашы осы тәсіл арқылы қазақтың дәстүрлі қашықтық өлшемдерінің шамамен қанша километрге сәйкес келетінін анықтап, ақпараттың сақталғанын көрсеткен.

«Бұдан бұрынғы *екі күндік жерде* үлкендер жылдам жүрмеді (Әуезов, 1989: 5). – “During the *two days of the journey* the elders had exasperated him with their dawdling” (Auezov, 1975: 22). Берілген сөйлемдегі тіркестің аудармасы түпнұсқа мазмұнына балама бола алады және тиімді әдістің бірі ретінде қабылдаған орынды деген пікірді қолдауға болады.

Оқиғаның бәрі әйтеуір бір жерде және бір мезгілде, басқаша айтқанда, кеңістік пен уақыт ішінде өтеді. Физикалық дененің кеңістіктегі орны уақыт өтуіне байланысты өзгеріп отырады және де айтылған ойдың дәлелі ретінде келесі мысалды қарастырайық: «*Күнұзын* аттан түспей, *оқ бойы алда* отырған» (Әуезов, 1989: 4). – “The boy *continually* spurred his horse on, in order to keep *an arrow's flight* ahead of companions” (Auezov, 1975: 21). *Күнұзын – continually,* яғни *үздіксіз, барлық уақытта,* ал *оқ бойы (*1,0-1,5 м жебе ұзындығы бойымен) – *тым таяу,* оқ *жетер мөлшеріндегі қашықтық* мағынасын береді, ал ағылшын тіліндегі баламасы *an arrow's flight – жебенің ұшу қашықтығы* деп тәржімаланған. «*...қиыр жайлаудан, ит арқасы қияннан, күн-түн* қатып бар деп кәрі шешесі мені жұмсады» (Әуезов, 1989: 429). – “His old mother sent me *all that way***,** with orders to keep galloping *day and night”* (Auezov, 1975: 362). Осы мысалдағы *қиыр жайлаудан, ит арқасы қияннан* тіркесі *all that way***,** яғни *жол бойы* деп аударылған, ал *күн-түн* тіркесін *day and night* тура мағынасында берген. «Ұлжан *жолдың ұзақ* болатанын білді (Әуезов, 1989: 287). – “Ulzhan knew *the journey* would be long” (Auezov, 1975: 267). Берілген мысалдардағы *күнұзын, күн-түн, ұзақ, қиыр жайлаудан, ит арқасы қияннан all that way, day and night***,** *the journey long* сияқты лексемалар мен тіркестердің мағынасында ұзындықты білдіретін өлшем имплицитті берілген, демек, уақыт пен кеңістік төрт өлшемді жүйе екендігін осы мысалдардан байқауға болады. А. Сейдімбек көшпелі қазақ уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, тұтастықпен танып түсінуді дәстүр еткенін жазды. Қазақ тіліндегі «ұзақ» деген сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты. Бұған «ұзақ жол», «күн ұзақ», «жол ұзарту», «уақытты ұзарту» т.б. тіркестер дәлел бола алады (Сейдімбек, 1997: 54).

Жинақталған тілдік деректер қазақ халқының дәстүрлі танымында уақыт пен кеңістіктің өзара сабақтас категориялар ретінде қабылданғанын көрсетеді. Сондықтан көптеген өлшем бірліктері белгілі бір қашықтықты ғана емес, сол қашықтықты еңсеруге кететін уақыт мөлшерін де қатар білдіреді.

Кейбір лингвист ғалымдар аудармада баламалыққа қол жеткізудің негізгі тәсілдері ретінде транспозиция, қосу, түсіру және ауыстыруды ұсынады (Алексеева, 2004: 128). Автордың

тұжырымы бойынша мұндай тәсілдер түпнұсқа мәтінін стильдік тұрғыдан түрлендіруге, этномәдени сөздер мен сөз тіркестерін тәржімалауда кездесетін қиындықтарды жеңілдетуге септігін тигізеді. Мәселен, «Семізін елден алғызуға *жер мойны қашық* (жетуі өте алыс жер мағынасында)» (Әуезов, 1989: 165). «*Алты айлық құла түз* (атпен жүргенде алты ай шамасында жетуге болатын қашықтық), *құм сахарада (үлкен шөл дала)* шашылған, панасыз ел» (Әуезов, 1989: 432). «*Жол бойы* бәйбішесіне айтқан жалғыз сөзі» (Әуезов, 1989: 152). «Құнанбай ауылы анау көрініп, *жер шегіне* іргесін қалап отыр» (Әуезов, 1989: 191). «Абай *түстік жерге* (түске дейін жүріп өтетін арақашықтық) барғанша жыр шертті» (Әуезов, 1989: 313). «Жаясының майы *бір елі (сұқ саусақтың еніне тән өлшем бірлігі, шамамен 2 см)* шықпаса мұрнымды кесіп берейін» (Әуезов, 1989: 455) сөйлемдері мүлдем аударылмай қалған. Аталған түсіру әдісінің үміті ақталмады деп пайымдауға болады, себебі мысалдардағы өлшем бірліктері тарихымыз бен мәдениетімізді еске салып отыратын ұлттық-мәдени бояуы бар тілдік бірліктер ретінде қабылданады.

Кеңістік пен уақыт категорияларының төрт өлшемділігін (биіктігін, ұзындығын, енін және мерзімін) ескере отырып, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында объективті дүниедегі физикалық денелердің қалыпты/статикалық, қозғалыс күйіндегі/динамикалық, тік/көлденең жазықтықтағы және көлемдік қисындағы түрлері мен қозғалыс уақытын әртүлі этномәдени лексика, фразеологиялық тіркестер арқылы суреттегені мысалдармен дәлелденді.

Зерттеу барысында өлшем категориясы бірліктерінің қазақ тілінен ағылшын тіліне тәржімасын салғастырмалы әдіс арқылы талдай отырып сипаттама, балама, мағыналық аудару, түсіру, сөзбе-сөз сияқты тәсілдердің пайдаланылғаны анықталды.

Көркем шығармадағы ұлттық дүниетанымды көрсететін кейбір дәстүрлі өлшем бірліктері бар мәтіндердің түсіп қалуы мен тәржімаланбауы халықтың мәдени-тарихи аспектілерімен толық танысуға кедергі келтіретінін айта кеткенді жөн санадық. Кейбір өлшем бірліктерін ағылшын тіліне аудару барысында кездескен негізгі қиындық – олардың ұлттық-мәдени мазмұны мен тура баламасының болмауында. Дегенмен Мұхтар Әуезовті XX ғасырдың ұлы жазушысы ретінде әлемге танытқан «Абай жолы» романы дүние жүзіндегі көптеген халықтардың тіліне, соның ішінде ағылшын тіліне де тәржімаланғандықтан, оны ағылшын тіліне аударған аудармашының еңбегін атап өткен жөн. Шығармасы өз тілінен басқа тілдерге аударылмаған ел «мен мәдениетті елмін» деп айта алмайды деген С. Мұқановтың пікірін қолдаймыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, «Абай жолы» эпопеясындағы этномәдени лексика мен сөз тіркестерін ағылшын тіліне тәржімалау – тек тілдік құбылыс қана емес, сонымен қатар мәдениаралық коммуникацияның маңызды аспектісі. Аударма барысында халықтық өлшем бірліктерінің ағылшын тіліндегі баламасын таңдауда кездесетін қиындықтар түпнұсқа мен мақсатты тіл арасындағы мәдени және танымдық алшақтықтан туындайды.

Зерттеу барысында эпопеядан кеңістік пен уақыт категориясына жататын 200-ге жуық өлшем бірліктері таңдалып, олардың ағылшын тілінде берілу ерекшеліктері салғастырмалы тәсіл арқылы талданды.

Қазақтың дәстүрлі өлшем бірліктері әртүрлі аударма стратегиялары арқылы берілген. Олардың бір бөлігі сипаттамалы, баламалы, мағыналық және сөзбе-сөз аудару тәсілдері арқылы сәтті жеткізілсе, кейбірі еркін аудару мен түсіру тәсілінің қолданылуы нәтижесінде ұлттық-мәдени реңкін жоғалтқан.

Зерттеу нәтижелері дәнекер тіл арқылы аудару барысында ұлттық-мәдени ақпараттың жиі көмескіленуі мүмкін екенін көрсетті. Осындай олқылықтарға қарамастан, аударылған шығарма қазақ халқының дүниетанымын халықаралық аудиторияға таныстыруда маңызды мәдени көпір қызметін атқарады. Мұндай сәйкессіздіктерді болдырмаудың жолы – шығарманы тікелей қазақ тілінен шет тілдеріне аудару тәжірибесін кеңейту.

Әдебиеттер

Алексеева И.С. Введение в переводоведение (общие и лексические проблемы). – СПб.: Филологический

факультет СПбГУ, 2004. – 352 с.

Алшинбаева Ж.К. Көркем мәтіндегі фразеологизмдердің этномәдени семантикасы және оның тіларалық берілуі (қазақ және ағылшын тілдері материалдары негізінде): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 124 б.

Артистов Н.Б. Основы перевода. – Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – С. 64-67.

Әуезов, М. Абай. – Мәскеу: Прогресс, 1975. – 459 б.

Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Кн. 1. – 608 б.

Кашкин И.А. Для читателя-современника: статьи и исследования. – Москва: Советский писатель, 1977. – С. 558-560.

Қартаева Т. Маңғыстау, Үстірт қазақтарының дәстүрлі гидротехникалық білімі // Отан тарихы. – 2019. – № 3(87). – 205-223-бб.

Құлманов С. Аударманың өзекті мәселелері. – Алматы: Palitra-Press, 2015. – 206 б.

Өтебаева Э.Ә., Солтанбекова А.Ә. Халықтық өлшем бірліктерінің этномәдени семантикалық көрінісі // Тілтаным. – 2021. – № 3(83). – 89-102-бб.

Рсалиева Н. Көркем аударманың келелі мәселелері (І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары негізінде). – Алматы: «Sardar G», 2024. – 256 б.

Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.

Сибагатова Д.Е. О точности воспроизведения национального колорита реалий в переводах повести М. Ауэзова «Коксерек» на русский и английский языки // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2011. – Т. 132. – № 2. – 349-351-бб.

Тауұлы Ә. Қазақ салт-дәстүрлері. – Алматы: Балауса, 2017. – 384 б.

Auezov M. Abai (Abridged). – Moscow: Progress Publishers, 1975. – 459 p.

Hermans, T. Cross-cultural Translation Studies as Thick Translation // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 2003. Vol. 66. No. 3. Pp. 380-389.

Keller, T. Kulturtransferforschung: Grenzgänge zwischen den Kulturen // Kultur. Theorien der Gegenwart. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010. Pp. 101-114.

Liu, Yang. Translation and English Language Learning: A Study on Its Effectiveness Across Different Levels of Proficiency. 2025. Vol. 30. Pp. 18539-18577.

Lörscher, W. Translation Performance, Translation Process and Translation Strategies. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 1991. 136 p.

Savory, T. The Art of Translation. London: Jonathan Cape, 1957. 68 p.

Sırkıntı, H.G. Turkish-to-English Short Story Translation by DeepL: Human Evaluation by Trainees and Translation Professionals vs. Automatic Evaluation // Marmara University Journal. 2025. Vol. 11. Issue 1. Pp. 17-42.

Zeynalova, H. Translation Challenges of Cultural Realia in English Literary Texts: Semantic and Pragmatic Aspects // EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education. 2025. Vol. 2. No. 1. Pp. 70-78.

Zhabayeva, S. The Pragmatics of Translating Proverbs and Sayings from Kazakh into English (on the Material of Book of Words by Abai Kunanbaev) // Ablai Khan KazUIR&WL Bulletin. Philological Sciences Series. 2023. No. 3(70). Pp. 395-406.

References

Alekseeva, I.S. (2004) Vvedenie v perevodovedenie (obshhie i leksicheskie problemy). SPb.: Filologicheskij fakultet SPbGU, 352 s. [Alekseyeva, I.S. (2004) Introduction to Translation Studies (General and Lexical Problems). Saint Petersburg: Faculty of Philology, Saint Petersburg State University, 352 p.] (in Russian)

Alshinbaeva, Zh.K. (2022) Korkem matindegi frazeologizmderding jetnomadeni semantikasy zhane onyng tilaralyq berilui (qazaq zhane agylshyn tilderi materialdary negizinde): filosofija doktory (PhD) darezhesin alu ushin dajyndalgan dissertacija. Nur-Sultan, 124 b. [Alshinbayeva, Zh.K. (2022) Ethnocultural Semantics of Phraseological Units in Literary Text and Its Interlingual Transfer (Based on Kazakh and English Languages: Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Nur-Sultan, 124 p.] (in Kazakh)

Artistov, N.B. (1959) Osnovy perevoda. Moskva: Izdatel`stvo literatury na inostrannyh jazykah, S. 64-67. [Artistov, N.B. (1959) Fundamentals of Translation. Moscow: Foreign Languages Publishing House. Pp.64-67.] (in Russian)

Auezov, M. (1975) Abai (Abridged). Moscow: Progress Publishers, 459 p. (in English)

Auezov, M. (1989) Abaj zholy. Almaty: Zhazushy. Kn. 1. 608 b. [Auezov, M. (1989) The Path of Abai. Almaty: Zhazushy. Book 1. 608 p.] (in Kazakh)

Hermans, T. (2003) Cross-cultural Translation Studies as Thick Translation. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 66. No. 3. Pp.380-389. (in English)

Kashkin, I.A. (1977) Dlja chitatelja-sovremennika: stat`i i issledovanija. Moskva: Sovetskij pisatel`, S. 558-560. [Kashkin I.A. (1977) For the Contemporary Reader: Articles and Studies. Moscow: Soviet Writer. Pp. 558-560.] (in Russian)

Keller, T. (2010) Kulturtransferforschung: Grenzgänge zwischen den Kulturen. In: Kultur. Theorien der Gegenwart. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. S.101-114. (in German)

Liu, Yang (2025) Translation and English Language Learning: A Study on Its Effectiveness Across Different Levels of Proficiency. Vol. 30. Pp. 18539-18577. (in English)

Lörscher, W. (1991) Translation Performance, Translation Process and Translation Strategies. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 136 p. (in English)

Otebaeva, E.A., Soltanbekova A.A. (2021) Halyqtyq olshem birlikterining jetnomadeni semantikalyq korinisi. Tiltanym, No. 3(83). 89-102-bb. [Otebayeva, E.A., Soltanbekova A.A. (2021) Ethnocultural Semantic Representation of Folk Measurement Units. Tiltanym, No. 3(83). Pp. 89-102.] (in Kazakh)

Qartaeva, T. (2019) Manggystau, Ustirt qazaqtarynyng dasturli gidrotehnikalyq bilimi. Otan tarihy, No. 3(87), 205-223-bb. [Kartayeva, T. (2019) Traditional Hydrotechnical Knowledge of the Kazakhs of Mangystau and Ustirt. Otan tarikhy. No. 3(87). Pp. 205-223.] (in Kazakh)

Qulmanov, S. (2015) Audarmanyng ozekti maseleleri. Almaty: Palitra-Press, 296 b. [Kulmanov, S. (2015) Current Issues of Translation. Almaty: Palitra-Press, 206 p.] (in Kazakh)

Rsalieva, N. (2024) Korkem audarmanyng keleli maseleleri. (I. Esenberlinning «Koshpendiler» trilogijasynyng orys zhane agylshyn tilderindegi audarmalary negizinde). Almaty: «Sardar G», 256 b. [Rsaliyeva, N. (2024) Problems of literary translation (based on translations of I. Yessenberlin's trilogy “Nomads” in Russian and English). Almaty: “Sardar G”, 256 p.] (in Kazakh)

Savory, T. (1957) The Art of Translation. London: Jonathan Cape, 68 p. (in English)

Seidimbek, A. (1997) Qazaq alemi: jetnomadeni pajymdau. Almaty: Sanat, 464 b. [Seidimbek, A. (1997) The Kazakh World: Ethnocultural Interpretation. Almaty: Sanat, 464 p.] (in Kazakh)

Sırkıntı, H.G. (2025) Turkish-to-English Short Story Translation by DeepL: Human Evaluation by Trainees and Translation Professionals vs. Automatic Evaluation. Marmara University Journal. Vol. 11. Issue 1. Pp.17-42. (in English)

Sibagatova, D.E. (2011) O tochnosti vosproizvedenija nacional`nogo kolorita realij v perevodah povesti M. Auezova «Kokserek» na russkij i angliiskij jazyki. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. Vol. 132. No. 2, 349-351-bb. [Sibagatova, D.E. (2011) On the Accuracy of Reproducing the National Colouring of Realia in the Russian and English Translations of M. Auezov’s Story “Kokserek”. Eurasian Journal of Philology: Science and Education. Vol. 132. No. 2. Pp. 349-351.] (in Russian)

Tauuly, A. (2017) Qazaq salt-dasturleri. Almaty: Balausa, 384 b. [Tauuly, A. (2017) Kazakh Customs and Traditions. Almaty: Balausa, 384 p.] (in Kazakh)

Zeynalova, H. (2025) Translation Challenges of Cultural Realia in English Literary Texts: Semantic and Pragmatic Aspects. EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education. Vol. 2. No. 1. Pp. 70-78. (in English)

Zhabayeva, S. (2023) The Pragmatics of Translating Proverbs and Sayings from Kazakh into English (on the Material of Book of Words by Abai Kunanbaev). Ablai Khan KazUIR&WL Bulletin. Philological Sciences Series. No. 3(70). Pp. 395-406. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.11.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Аухадиева З.Ж., Кекилбаева Ж.Е., Асқар Ж.Д., 2026

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-247-264

Карина Манасқызы Курмантай[1*], Бағдан Қатайқызы Момынова[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0008-8881-2543 E-mail: kurmantaykarina@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-9354-233X E-mail: momynova_b@mail.ru

ҚАЗІРГІ МЕДИАМӘТІННІҢ МУЛЬТИМОДАЛЬДЫ ТАБИҒАТЫ (ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТЕР НЕГІЗІНДЕ КОНТЕНТ-ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі медиамәтін теориясындағы мультимодальдылық мәселесі медиалингвистика, семиотика және дискурс теориясы тоғысындағы өзекті ғылыми бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – ғылыми әдебиеттер негізінде қазіргі медиамәтіннің мультимодальды табиғаты туралы қалыптасқан теориялық тұжырымдарды жүйелеу, мультимодальдылық ұғымының мазмұнын айқындау және оның медиакоммуникацияны түсіндірудегі ғылыми-әдіснамалық маңызын анықтау. Зерттеу барысында 2011-2025 жылдар аралығында жарияланған отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге контент-талдау жүргізіліп, мультимодальдылықтың медиамәтіннің поликодты, көпарналы және интегративті сипатын түсіндірудегі орны сараланды. Нәтижесінде қазіргі медиамәтін теориясында мультимодальдылықтың вербалды, визуалды, аудиалды және технологиялық компоненттердің өзара әрекеттесуіне негізделген күрделі семиотикалық жүйе ретінде қарастырылатыны анықталды. Сонымен қатар мультимодальдылық ұғымының медиамәтіннің құрылымдық ұйымдасуын, мағына тудыруын және ақпаратты қабылдау ерекшеліктерін түсіндіретін маңызды теориялық категориялардың бірі екендігі айқындалды. Зерттеу нәтижелері медиамәтіннің мультимодальды табиғатын ғылыми тұрғыдан пайымдауға және осы бағыттағы теориялық ізденістерді жүйелеуге мүмкіндік береді. Мақаланың практикалық маңызы оның теориялық қорытындыларын жоғары оқу орындарында «Медиалингвистика», «Медиамәтін теориясы», «Мультимодальды коммуникация», «Цифрлық журналистика» пәндерін оқыту барысында оқу-әдістемелік материал ретінде қолдану мүмкіндігімен өзектеледі.

Тірек сөздер: медиамәтін; мультимодальдылық; мультимедиа; семиотика; медиакоммуникация.
Сілтеме жасау үшін: Құрмантай К.М., Момынова Б.Қ. Қазіргі медиамәтіннің мультимодальды табиғаты (ғылыми әдебиеттер негізінде контент-талдау). *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 247-264-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-247-264

Карина Манасовна Курмантай[1*], Багдан Катаевна Момынова[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0008-8881-2543 E-mail: kurmantaykarina@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-9354-233X E-mail: momynova_b@mail.ru

МУЛЬТИМОДАЛЬНАЯ ПРИРОДА СОВРЕМЕННОГО МЕДИАТЕКСТА (КОНТЕНТ-АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Аннотация. В статье проблема мультимодальности в современной теории медиатекста рассматривается как одно из актуальных научных направлений на пересечении медиалингвистики, семиотики и теории дискурса. Цель исследования заключается в систематизации сложившихся в научной литературе теоретических представлений о мультимодальной природе современного медиатекста, определении содержания понятия мультимодальности и выявлении его научно-методологического значения для понимания медиакоммуникации. В ходе исследования был проведён контент-анализ отечественных и зарубежных научных работ, опубликованных в период с 2011 по 2025 годы, что позволило определить место мультимодальности в объяснении поликодового, многоканального и интегративного характера медиатекста. В результате установлено, что в современной теории медиатекста мультимодальность рассматривается как сложная семиотическая система, основанная на взаимодействии вербальных, визуальных, аудиальных и технологических компонентов. Кроме того, выявлено, что понятие мультимодальности является одной из важнейших теоретических категорий, объясняющих структурную организацию медиатекста, механизмы смыслообразования и особенности восприятия информации. Полученные результаты способствуют научному осмыслению мультимодальной природы медиатекста и систематизации теоретических исследований в данном направлении. Практическая значимость статьи заключается в возможности

использования ее теоретических выводов в качестве учебно-методического материала при преподавании в высших учебных заведениях дисциплин «Медиалингвистика», «Теория медиатекста», «Мультимодальная коммуникация» и «Цифровая журналистика».

Ключевые слова: медиатекст; мультимодальность; мультимедиа; семиотика; медиакоммуникация.

Для цитирования: Курмантай К.М., Момынова Б.К. Мультимодальная природа современного медиатекста (контент-анализ на основе научной литературы). *Tiltanym*, 2026. №2 (102). С. 247-264. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-247-264

Karina Kurmantay[1*], Bagdan Momynova[2]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-8881-2543 E-mail: kurmantaykarina@mail.ru

[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9354-233X E-mail: momynova_b@mail.ru

MULTIMODAL NATURE OF CONTEMPORARY MEDIA TEXTS (A CONTENT ANALYSIS OF SCHOLARLY LITERATURE)

Abstract. The article examines multimodality in contemporary media text theory as one of the relevant research directions at the intersection of media linguistics, semiotics, and discourse theory. The aim of the study is to systematize theoretical approaches to the multimodal nature of contemporary media texts presented in scientific literature, to clarify the content of the concept of multimodality, and to determine its methodological significance for understanding media communication. The study employs content analysis of domestic and international scholarly publications published between 2011 and 2025, enabling an examination of the role of multimodality in explaining the polycode, multichannel, and integrative nature of media texts. The findings demonstrate that contemporary media text theory conceptualizes multimodality as a complex semiotic system based on the interaction of verbal, visual, auditory, and technological components. Furthermore, multimodality is identified as one of the key theoretical categories for explaining the structural organization of media texts, mechanisms of meaning-making, and the specific features of information perception. The results contribute to a deeper scientific understanding of the multimodal nature of media texts and facilitate the systematization of theoretical research in this field. The practical significance of the article lies in the possibility of using its theoretical findings as teaching and methodological material in higher education institutions for courses such as Media Linguistics, Media Text Theory, Multimodal Communication, and Digital Journalism.

Keywords: media text; multimodality; multimedia; semiotics; media communication.

For citation: Kurmantay, K., Momynova, B. Multimodal Nature of Contemporary Media Texts (a Content Analysis of Scholarly Literature). *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 247-264. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-247-264

Кіріспе

Медиамәтін − ақпаратпен қамти отырып қоғамдық сананы қалыптастыратын, құндылықтарды дәріптеп, пікір қалыптастыруға негіз болатын жетекші коммуникативтік тетіктердің бірі ретінде қашанда маңызды зерттеу алаңы және осы мақсатта әртүрлі қырынан зерттеліп келеді. Бүгінгі медиа ортада мәтін ұғымы сөзден, бейнеден, дыбыстаудан, графикалық рәсімдерден, интерфейстен, гиперсілтемелерден т.б. құралған күрделі құрылым ретінде танылады. Ендігі ретте медиамәтінді тек вербалды компонент ретінде қарастыру жеткіліксіз. Оның нені жеткізетіндігі ғана емес, жеткізілу ерекшеліктері мен жеткізу құралдарының өзара үндесім-үйлесімі де маңызды фактор ретінде таныла бастады. Мәтіннің қандай арнада берілгені, модусы (modus – медиамәтінде мағына жасауға қатысатын ұсыну арнасы, форма немесе семиотикалық тәсіл) және реципиентке (recipient – медиамәтін контекстінде тұтынушы адресат, яғни оқырман, көрермен, тыңдарман) қалай ықпал ететіндігі өз алдына бөлек тақырып ретінде зерттеу нысанына айналып отыр. Мұндай бетбұрыстар медиалингвистика, дискурс, семиотика, прагматика, мультимодальды зерттеулерді тоғыстыратын жаңа теориялық көзқарастарға жол ашты (Grynyuk, 2023; Елубаева және т.б., 2025).

Медиамәтін вербалды және бейвербалды бірліктерді тұтас қамтиды. Зерттеудің өзектілігі – осы кодтардың үндесім табиғатын тану. Бұл ретте медиа код ұғымы маңызды. Медиа код − медиамәтіндегі таңбалар, белгілер, бейнелер, дыбыстар, тілдік формалар, техникалық тәсілдер жүйесі, яғни, медиа бірліктер. Медиамәтін әртекті компоненттерден құралатындықтан, оны құрайтын медиа кодтар бірнеше семиотикалық қабаттарға ажыратылады: вербалды код (тақырып, сөз, лексика) және бейвербалды кодтар (визуалды кодтар: түс, кадр, композиция,

символ, фото; аудиалды кодтар: музыка, дауыс ырғағы, дыбыс әсері), бұдан бөлек техникалық код (монтаж, камера бұрышы, жарық, графика).

Бейвервалды бірліктер − қарым-қатынас пен мағына жасау жүйесіндегі тілдік емес (сөзсіз, вербалды емес) коммуникациялық амалдық компоненттер. Ол жеке дара коммуникациялық категория ретінде танылғанымен, медиамәтін ішінде автоматты түрде медиа кодқа айналады.

Ал *медиа код* дейтін жеке дара категория жоқ. Медиа код − медиамәтін ішіндегі жекелеген вербалды, бейвербалды немесе техникалық компоненттерге немесе осылардың жиынтығына берілген жалпылама атау. Ол жеке дара табиғи негізі бар бірлік болып табылмайды. Яғни, медиа код дербес табиғи белгі не бірлік емес, медиамәтіндегі әртүрлі таңбалық жүйелердің ұйымдасу принципін білдіретін аналитикалық ұғым. Бұл тұрғыдан алғанда, *медиа кодты* жеке дара табиғи негізі бар дербес бірлік ретінде емес, медиамәтін ішіндегі вербалды, бейвербалды, техникалық және платформалық компоненттердің мағына жасауға қатысуын сипаттайтын жинақтаушы аналитикалық ұғым ретінде түсіну қажет (Ильичева, Карпиевич, 2019; Лущинская, 2019; Рацибурская, Бусарева, 2021).

Қысқаша айтқанда, бейвербалды бірлік медиа кодпен толық теңестірілмейді, ол медиамәтіннің кодтық құрылымын құрайтын семиотикалық компоненттердің бірі ретінде қызмет етеді. Ал жеке дара алып қарағанда, вербалды немесе бейвербалды бірліктердің табиғи негізі мен қолданылу аясы медиамәтін ішінде «медиа код» ретінде қызмет етуден әлдеқайда ауқымды (Harrison, 1989).

Жалпы медиамәтін мен медиа код түсіндірмесіне, теориясына қатысты зерттеулер осындай тұжырым аясында тоғысады. Медиа бірлік дейтін дербес бір компонент жоқ, ол жинақтаушы аналитикалық ұғым, атау. Осыған байланысты медиамәтінді құрау үшін, мағына жасауға қатысатын бірліктердің кез келген үлгісі «медиа код» ретінде танылады. Ал медиамәтін жасауға қатысқан және осылайша медиа код ретінде танылған вербалды, бейвербалды, технологиялық компоненттер, шындығында, жалғыз медиа ортаға тәуелді емес, жеке бір дәрбес категориялар.

Медиамәтін ұғымын ашу ең әуелі оның интегративті табиғатын түсінуден басталса керек. Автор Рябуха, медиамәтінді медиа әлемнің дискретті құрамдас бөлшегі ретінде қарастыра отырып, әртүрлі семиотикалық кодтардың бір коммуникативтік тұтастыққа жұмыс істеуін атайды (Рябуха, 2020: 72). Осыған бір табан жақын анықтаманы Лущинская да жазады. Автордың пікірінше, медиамәтін − вербалды компонентпен қатар визуалды және өзге де бейвербалды құрамдастарды қамтитын, ақпаратты әртүрлі арнамен жеткізетін коммуникациялық өнім (Лущинская, 2019: 32).

Медиамәтін ұғымы көпқабатты, кең мағыналы біртұтас жүйе ретінде танылады. Авторлар Ақабаева мен Абикенова (2022) қазіргі заманауи медиадағы медиамәтіннің интеграцияланған жаңа сипаттарын қарастыра келе, оның әсер ету тетігі ақпаратты ұсыну тәсіліне де тәуелді екенін жазады. Осындай пікірлерге сүйене отырып, аталмыш «ұсыну тәсілі» контекстінің дәл осы медиа бірліктердің үйлесу механизмін тіке меңзейді деп айту орынды. Яғни, медиамәтін дәстүрлі ақпарат жеткізу мәнерін толықтыра түсті. Сөзді кадрмен, дыбыспен, монтажбен, графикамен үйлестіре білетін қуатты құралға айналды десек болады.

Медиамәтіннің қазіргі таңдағы күрделене түскен, интеграцияланған табиғатын түсіну үшін *поликод, мультимодальдылық* ұғымдарын түсіну шешуші мәнге ие. Зерттеушілер Рацибурская мен Бусарева, поликодтылықты заманауи медиамәтіннің негізгі сипаттарының бірі ретінде көрсетеді (Рацибурская, Бусарева, 2021). Олар мәтіндегі әртекті кодтардың жай кездейсоқ негізде қатар ұшыраспайтындығын, ол жаңа экспрессивті әсер тудыратын, қабылдауды жылдамдатып, назарды басқаруға ықпал ететін тұтастық екенін жазады. Яғни, поликодтылық тек мәтінге сурет, графика секілді көрнекіліктер енгізу емес, коммуникация құрылымын өзгерту, ақпаратты толыққанды сипаттау құралы ретінде қарастырылады.

Зерттеуші Бральнин, *креолды мәтін* (сөзді және визуалды компоненттердің үйлесімі негізінде ұсынылатын поликодты мәтін түрі) және *мультимодальды мәтін* (сөзді, бейнелі, акустикалық және медиа техникалық компоненттердің біртұтас семиотикалық жүйе ішінде ұйымдаса келе қалыптастыратын мәтін түрі) секілді мәтіндердің құрылымдық компоненттерін саралай отырып, медиамәтіннің ішкі бірліктерінің өзара әрекеттесуінің, үндесім ішінде қызмет

атқаруының бірнеше типтерін анықтайды. Бұлар: *комплементарлы, редупликациялық, айырмалаушы, транспозициялық, кеңістіктік, темпоралды, регулятивті, антагонистік* және *резонанстық қатынастар* (түпнұсқада: «комплементарное, редупликационное, различительное, транспозиционное, пространственное, темпоральное, регулятивное, антагонистическое и резонансное взаимодействия») (Бральнин, 2024: 4-6).

Автор жіктеп отырған медиамәтіндегі бірліктердің өзара қатынасуы бір ғана үлгімен шектелмейтінін көрсетеді. Кей жағдайда бейне сөз мағынасын нақтылайды, кей тұста сөз бен визуалды бірлік бір-бірін қуаттаушы, енді бірде бұлардың арасында контраст-қайшылық туындап, жаңаша бір мән мен мағынаға нұсқау жасап жатады. Сондықтан медиамәтінді түсіну оның құрамын қалыптастыратын ішкі бірліктері мен құралдарын бөлек-бөлек сипаттаумен емес, осы ішкі компоненттердің өзара қатынас логикасын, үндесу нүктелерін ашумен тіке байланысты.

Ильичева мен Карпиевич, медиамәтін әртүрлі семиотикалық кодтарды коммуникативтік мақсат аясында біріктіруді көздейтінін жазады және қазіргі медиа ұсынатын мәтіндерде вербалды, визуалды, аудиовизуалды компоненттер бір ортақ мағыналық кеңістікте модельденетінін жазады (Ильичева, Карпиевич, 2019). Бұл пікір медиамәтін құрылымын әрекет үстіндегі модель ретінде танытса керек. Яғни, мәтін компоненттері бір-бірінің орнын баспайды, не бір-біріне кедергі тудырып кереғар жүрмейді, керісінше мәтін арқалаған семантикалық жүктемелерді өзара бөлісіп отырады. Вербалды компонент фактуалды мазмұнды, аргументативті логикалық желіні және дискурстық фокусты қамтамасыз етеді дейтін болсақ, визуалды және дыбыстық қабаттар эмоционалды фонды, эстетикалық-көрнекі әсерді, кеңістік пен уақыт қатынасын реттеп отырады.

Maximenko және әріптес соавторларының пайымдауынша гетерогенді (әртүрлі компонетті) экрандық мәтіндер қазіргі цифрлық дәуірдегі тұтынушы ерекшеліктерін ескеру мен осы цифрлық дәуір ұсынатын мүмкіндіктерге иек артудың заңды үдерісі екенін жазады. Зерттеушілер веб-парақтың бүгінгі таңда поликодты, полимодальды мәтін мен гипермәтіннің араласқан гибридіне айналғанын, мұндай медиамәтіндік құрылымның реципиентке (тұтынушыға) бір мезетте бірнеше сезім арнасы арқылы ықпал ететінін және ақпаратты цифрлық дәуір тұтынушыларының толыққанды қабылдауына лайық деңгейде беретінін атап өтеді (Maximenko және т.б., 2020). Авторлардың пайымдауынша, сол бұрынғы мәтін бүгінгі цифрлық ортада аудио-визуалды поликодты құрылымдарды бір ортаға біріктіретін толыққанды гетерогенді бірлікке айналған. Бейвербалды бірліктер вербалды бірліктің жай бір қосымшасы емес, оның семантикасын кеңейтетін, қабылдауды жеңілдететін және ақпараттың көп өлшемді бейнесін жасайтын байланыстырушы материал ретінде түсіндіріледі. Сондықтан медиа ортадағы вербалды және бейвербалды бірліктердің өзара үндесімін зерттеу табиғи коммуникацияны, қазіргі адам және қоғам психологиясы мен олардың коммуникациялық мүмкіндіктерін зерттеу секілді қосалқы тақырыптық қабаттарға да жол ашады. Жекелеген медиа формалардың бір ортада тоғысуы, мәтіннің құрылымын да, қабылдану әсерін де түбегейлі өзгертеді. Сондықтан медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды, медиа бірліктердің үйлесім механизмдерін зерттеу тек семиотикалық мәселе емес, технологиялық және институционалдық мәселелер ретінде де ортаға шығады. Яғни, қысқаша айтқанда, медиамәтін контекстінде поликодтылық, мультимодальдылық және конвергенция бір-бірімен байланысты, бірақ бірдей ұғымдар емес. Поликодтылық − мәтіннің ішкі таңбалық құрылымы. Мәтінді құрайтын әртүрлі (вербалды және бейвербалды) медиа бірліктер (кодтар). Осы кодтардың аралас қолданылып, «поликодты» мәтін құрауы. Мультимодальдылық − осы поликодты мағынаның әртүрлі модусқа (арна) бағыттала жасалуы. Конвергенция − осы әртүрлі тарату, жеткізу, әсер ету арналарының, платформалардың бірігу үдерісі.

Қорыта келгенде, «медиамәтін» дегеніміз − жалпы бұқаралық коммуникация кеңістігінде жасалатын және теледидар, газет, журнал, радио, интернет, әлеуметтік желі секілді көптеген медиа арналар арқылы таралатын ақпараттық-коммуникативтік біртұтас мәтін. Ол (медиамәтін) ескірген түсініктегі тек жазбаша не ауызша сөзден тұрмайды. Бүгінгі медиамәтін сөз, сурет, дыбыс, видео, графика, монтаж, дауыс ырғағы сияқты вербалды және бейвербалды элементтердің бірлігінен құралады. Осы себепті жаңалық, сұхбат, репортаж, жарнама,

телебағдарлама, подкаст, пост, сторис, видео, бәрі заманауи медиамәтінге жатқызылады. Қысқаша айтқанда, медиамәтін − бұқаралық ақпарат құралдары мен цифрлық медиа арналар арқылы көпшілік аудиторияға таралатын вербалды және бейвербалды, яғни визуалды, аудиалды және техникалық элементтер арқылы мағына жеткізетін мәтін түрі.

Медиадискурс қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларын қамтитын динамикалық, коммуникациялық өріс болса, медиамәтін сол өрістің нақты материалды-физикалық түрде жүзеге асуын көрсетеді. Осы себепті медиамәтіндегі әрбір бірліктің қызметі айқын. Бұл бірліктер белгілі бір дискурстық мақсаттарға иек артады. Тақырыптан бастап, желілік интерфейске дейінгі элементтердің бірлесе жұмыс істеуі, олардың бірі артық, бірі кем болмайтындай теңестірілген арақатынасы, үйлесімді ұйымдастырылуы медиамәтіннің мазмұндық айқындығын ашуға қызмет атқарады.

Тақырыбымыздың негізгі лейтмотиві медиа бірліктердің қызметтік әрі мағыналық мәнін, өзара әрекеттесуін және бірлесе ұсынатын прагматикалық нәтижелерін анықтау.

Зерттеудің өзектілігі медиамәтінді лингвистикалық тұрғыдан ғана емес, кешенді полимодальды құбылыс ретінде зерттеу қажеттігін алға тартады және тақырыптың проблемалық ішкі түйіндерін қарастыруға күш салады.

Біз зерттеу барысында «Медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды және медиа бірліктер қандай қатынастар арқылы біртұтас мағына тудырады? Олардың тұтастық принципіне негізделген үйлесім механизмі қандай теориялық ұғымдармен түсіндіріледі?» деген сұрақтар аясында ғылыми жауап іздеуге тырыстық.

Зерттеудің мақсаты − медиамәтіндегі ішкі бірліктердің өзара үндесуін теориялық тұрғыдан жан-жақты талдау. Бұл мақсаттар аясында бірқатар міндеттер көзделеді: а) медиамәтін ұғымының ғылыми интерпретацияларын жүйелеу; ә) поликодтылық, мультимодальдылық және конвергенция секілді ұғымдардың өзара байланысы мен айырмашылықтарын нақтылау және салыстыра талдау; б) вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің функциялық айырмашылығы мен түйісу нүктелерін белгілеу; в) тақырып аясында бұдан кейінгі эмпирикалық зерттеулерге негіз боларлық әдіснамалық мәселелерді айқындау.

Материал және әдістер

Зерттеу сапалық сипаты басым теориялық-эмпирикалық дизайнға негізделді. Материалдар ретінде 2011-2025 жылдар аралығында жарияланған 15 ғылыми дереккөз корпусы мақсатты түрде іріктеп алынып, аталмыш еңбектерге салыстырмалы контент талдау жасалды. Дереккөздер *журнал мақалалары, жүйелі шолу, конференциялық жарияланым, монографиялық тарау* және *диссертациялық зерттеу* секілді әртүрлі ғылыми жұмыстарды қамтиды. Дереккөздер тілдік тұрғыдан *қазақ, орыс, ағылшын* тілдерінде жария көрген және басым көпшілігі әлемдік ауқымды деректер базасында индекстелетін (мәселен *Scopus, WoS* т.б.) ғылыми мәтіндер болып табылады.

Дереккөздерді іріктеу үш өлшем негізінде атқарылды: а) медиамәтін, медиадискурс, мультимодальдылық, поликод, гетерогенді мәтін секілді ұғымдар талданған жұмыстар; ә) вербалды, бейвербалды және тағы да басқа медиа бірліктерге тікелей қатысты зерттеулер; б) медиамәтіндегі семиотикалық қабаттардың өзара байланысы, ықпалдасуы мен үйлесімін қарастыратын еңбектер. Аталған өлшемдер дереккөздерді іріктеудің негізгі критерийлері ретінде белгіленді.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеуіміз бірнеше өзара сабақтас әдістерге сүйене отырып атқарылды. Алдымен корпустық базаға сүйенген теориялық талдау жасалды. Бұл кезеңде әр дереккөздегі тақырыбымызға қатысты негізгі дефинициялар, терминологиялық айырмашылықтар, медиамәтін төңірегіндегі анықтамалар мен жіктемелер сараланды. Бұдан кейін салыстырмалы талдау жасалды. Бұл ретте қазақ, орыс, ағылшын тілді ғылыми ортадағы ұқсас және ерекшеленетін тұстар анықталды. Әсіресе, тақырыбымыздың лейтмотиві болып табылатын «медиамәтін», «медиадискурс», «мультимодальдылық», «поликодтылық», «креолизация», «комплементарлық» секілді ұғымдардың қолданылуы салыстырылады.

Терең салыстырулардан кейін зерттеуіміз *сапалық контент-талдау* әдісіне жүгінеді. Бұл әдіс корпустық база ретінде алынып отырған ғылыми мәтіндерде қайталанып отыратын мазмұндық бірліктер мен негізгі ұғым-атауларды кодтау арқылы тақырыптық кластерлер

астында біріктіруге мүмкіндік берді. Сапалық контент-талдау логикасы MAXQDA 26 (Software for qualitative data analysis) сапалық деректерді талдау бағдарламаларындағы ашық кодтау мен тақырыптық кластерлеу логикасын басшылыққа ала отырып, қолмен атқарылды.

Бұдан кейін алынған нәтижелер негізінде концептуалды модельдеу әдісі пайдаланылды. Ол жекелеген тұжырымдарды бір жүйеге түсіре отырып, интегративті үлгі жасау үшін тиімді әдіс ретінде таңдалды.

Талдауға алынатын бірлік ретінде тұтастай мақалалар немесе дереккөздер емес, сол мақала ішіндегі тақырыбымызға ең жақын келетін мағыналық бөлшектер, түйінді үзінділер алынды. Оларды терминологиялық анықтамалар, жіктеме, авторлық түйінді тұжырымдар, мысалдар, семиотикалық компоненттерді талдайтын абзацтар т.б. ретінде сипаттасақ болады. Бұл деректер уақытылы Google Sheets кестелік бағдарламасына жинақталып отырды.

Кодтау екі ретпен атқарылды. Бірінші айналымда ашық кодтау жасалып, дереккөздерде ұшырасатын зерттеу тақырыбына тікелей қатысты негізгі ұғымдар мен қатынас түрлері белгіленді. Бұдан кейін мағыналық тұрғыдан жақын кодтар ірі тақырыптар аясында біріктірілді. Мұндай екі сатылы кодтау терминдер мен ұғымдардың сыртқы формалды ерекшеліктерінен гөрі, бұлардың атқаратын функционалдық жақындығы мен контексттік мағынасын түсінуге мүмкіндік береді деп есептейміз. Нәтижесінде, зерттеу соңындағы қорытындылар дереккөздердегі негізгі тұжырымдарға сүйене отырылып жасалады.

Зерттеу нысаны болып табылатын медиамәтін табиғатындағы ішкі үндесім механизмін ашу ондағы бірліктерді жеке-жеке қарастыруды да талап етеді. Осы логика жетегінде типтер мен түрлер жіктеле отырып қарастырылады. Мәселен, вербалды бірліктер, яғни сөз, сөз тіркесі, синтаксистік құрылым, атау, нарративтік жүйе т.б. Екінші түр − бейвербалды бірліктер, яғни, визуалды бейне, жест, мимика, ым-ишара, көзқарас, түс, композиция, дыбыстық реңк, интонациялық не паравербалды белгі т.б. Үшінші түр ретінде медиа бірліктер бөлек алынды, яғни, гиперсілтеме, интерфейс, монтаж, кадр ауысымы, экрандағы орналастыру ерекшеліктері, шрифттік акцент, платформа мүмкіндіктері, мультимедиа және кроссмедиялық байланыс т.б.

Зерттеу медиа өнімдердің нақты мысалдарын үлгіге алып, талдау жүргізбейді. Нақты бір жаңалық сюжеті, бейне-ролик, пост немесе мультимедиялық жоба материалын талдаудан гөрі, осы аталған дайын медиа өнімдерді құрайтын ішкі медиа бірліктердің үндесім механизмдерін, оның теориялық-концептуалды мәселелерін ғылыми еңбектер негізінде қарастыруды мақсат етеді. Себебі дайын медиа өнім жүздеген ішкі медиа кодтардан жасақталады. Дайын медиа өнімнің табиғатын тану, ондағы жекелеген медиа бірліктерді, олардың қатар келуі мен үндесім үдерісін тануға жетелейді. Ал бұл практикалық талдау ең алдымен соған сәйкес теориялық негізге сүйенуді талап етеді. Медиа бірліктердің үндесу механизмдері теориялық тұрғыдан толық сипатталмаған құбылыс. Оны тікелей нақты бір практикалық үдеріс ішінде танудың мүмкіндігі шектеулі болмақ. Осы себепті соңғы теориялық-ғылыми еңбектер негізінде аталмыш проблема төңірегіндегі тұжырымдар мен теориялық көзқарастардың басын біріктіру аса маңызды. Ғылыми-теориялық негізі түсінілмей, бірден практикалық талдауға көшу, нақты бір дайын материалмен жұмыс істеу оң нәтиже бермеуі мүмкін. Сондықтан зерттеу медиамәтіннің теориялық репрезентациясын ашуда және медиа бірліктердің үндесім механизмдерін түсіну үшін алдымен отандық және халықаралық еңбектердің басын біріктіре отырып талдауға тырысады. Қазақтілді академиялық алаңда аталмыш тақырыптағы зерттеулер, әсіресе ғылыми еңбектерді талдайтын теориялық-концептуалды зерттеулер жоқ дей аламыз.

Корпустық көлем мақсатты түрде таңдалған, бірнеше тілдерде жарық көрген тақырыбымызға өте жақын келетін жұмыстар болғандықтан, бұл корпус тақырыбымызға қатысты негізгі теориялық желілерді, медиамәтін теориясын, поликод пен мультимодальдылық сипатын, конвергенция мен кроссмедиялық ұйымдасуды, гетерогенді цифрлық мәтінді қамтуға жеткілікті. Бұл көлем (N = 15) теориялық синтез үшін жеткілікті есептелгенімен де, медиамәтін турасындағы бүкіл халықаралық зерттеу алаңын қамтымайтыны түсінікті. Бір жағынан, ғылыми мақаланың көлемі бұл мәселені толық қамтуға мүмкіндік бермейтінін ескерген жөн. Сондықтан әдіснама кең мағынадағы статистикалық жалпыламалықтан гөрі, ұғымдық тұрғыдан дәлдікке және аналитикалық жүйелілікке бағдарланған десек орынды. Сәйкесінше, нәтижелер бөлімінде

дәл осы корпустық база негізінде анықталған, тақырып аясындағы басым үрдістер, өзара ықпалдасу типтері мен үндесім механизмдері және интегративті модель жүйелі түрде ұсынылды.

Әдебиетке шолу

Соңғы жылдардағы медиамәтінге арналған зерттеулер тек журналистік мәтінді талдау өрісінен шығып, тіл, семиотика, дискурс теориясы, медиалингвистика, цифрлық коммуникация секілді ауқымды ғылыми тақырыптарды тоғыстыратын күрделі ғылыми алаңға айналды. Осы өрісті бағыттағы өзекті мәселелердің бірі де медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің қандай құрылымдық тұтастықта, үндесім ішінде әрекет ететіні, оның функционалды ерекшеліктері қандай дейтін сұрақтар аясында топтасуда десек болады. Яғни, медиамәтін аталған бірліктерді толықтай қамти отырып, оларды үндесім ішінде қолдана отырып, толық мағыналы, заманауи мәтін жасайды.

Тақырып аясындағы ғылыми еңбектерді салыстыра келгенде, қазіргі зерттеулердің бір бөлігі медиамәтіннің ұғымдық негізгі сипатын анықтауға, келесі бір бөлігі оның поликодты немесе мультимодальды құрылымын талдауға, ендігі бір бөлігі осы құрылымдардың прагматикалық ықпал ету әлеуеті мен міндеттерін ашуға бағытталатынын байқаймыз.

Алдымен медиамәтінге қатысты теориялық ұстанымдарды түсіну қажеттігі туады. Автор Grynyuk, медиадискурс пен медиамәтін ұғымдарын медиалингвистиканың екі негізгі категориясы ретінде қарастыра отырып, медиамәтінді бұқаралық коммуникация кеңістігінде әлеуметтік маңызы бар және әртүрлі арнада жүзеге асырылатын коммуникативтік біртұтас құрылым ретінде сипаттайды (Grynyuk, 2023). Ал, автор Рябуха болса, медиамәтіннің типологиялық аясын кеңейте түсіп, оған мерзімді басылымдардың (газет-журнал) материалдарынан бастап телехабар, радио бағдарлама, жарнама, әлеуметтік желілердегі пост, пікір, блог секілді түрлерді де енгізеді және медиамәтінді түсіндіруде осы сан алуан жанр, канал, аудитория мен интерпретацияны есепке алу керектігін жазады (Рябуха, 2020). Бұл аталған еңбектер медиамәтінді тек бір тілдік құрылым дейтін ескірген тарлау ұстанымнан шығарып, оны әлеуметтік-коммуникативтік алаң ретінде тануға шақырады.

Ал тақырып төңірегіндегі қазақтілді зерттеулер бұл бағыттағы төл ғылыми дискурстың қалыптасу үдерісін көрсетеді десек болады. Осы бағыттағы зерттеулердің бірі – М. Ақабаева мен Г. Абикенованың (2022) мақалалары. Олар медиакоммуникацияны әртүрлі өлшемдер негізінде қарастыруға тырысады. Авторлар, медиамәтіннің ықпал ету тетіктері ақпарат мазмұнымен ғана емес, осы ақпаратты ұйымдастыру, дәлелдеу және ұсыну тәсілімен де анықталып отыратынын көрсетеді (Ақабаева, Абикенова, 2022). Медиамәтіннің вербалды қабаты шешуші рөл атқарғанымен, аудиториямен қарым-қатынасқа тікелей қатысатын вербалды емес реңктер, медиаформат пен риторикалық құрылым бір-бірінен бөлек жүре алмайтынын түсінеміз.

Рацибурская мен Бусарева секілді авторлар, әртүрлі коммуникативтік арналар турасындағы ғылыми риторикаларда «мультимодальдылық», «мультимедиа», «полимедиа», «поликодтылық» тәрізді ұғымдардың қатар қолданылатынын, алайда бұлардың барлығы бірдей ұғымдар емес екенін жазады (Рацибурская, Бусарева, 2021). Авторлар, поликодтылықты әртүрлі медиа кодтардың бір мәтін аясында тоғысуы ретінде түсіндірсе, мультимедианы соның техникалық жүзеге асуымен байланыстырады.

Автор Бральниннің зерттеуі осы терминологиялық кеңістікті құрылымдық жағынан толықтыра түседі. Ол мультимодальды мәтіндерде вербалды, просодиялық, визуалды модустардың, ал креолды мәтіндерде вербалды және иконикалық құрамның (гр. *eikon* – бейне, яғни суреттер, карталар, фотосуреттер т.б.) ерекше үйлесім құрайтынын жазады және олардың арасындағы өзара ықпалдасудың бірқатар түрлерін жіктейді (Бральнин, 2024). Бұл пікір медиа бірліктердің үндесім табиғатына қатысты жаңа бір пікір емес екені түсінікті. Заманауи медиамәтін әртүрлі медиа кодтардың (вербалды, бейвербалды) үндесімі ішінде ғана жасалады. Ал олардың үйлесім құрау мүмкіндіктері әртүрлі интерпретация тұрғысынан түсіндірілуі мүмкін.

Келесі авторлар медиамәтіндегі «модус» ұғымын мағына жасаудың арнасы ретінде қарастырады және интернет секілді алаңдардың ақпаратты жеткізуді көпқабатты құбылысқа айналдырғанын жазады (Ильичева, Карпиевич, 2019). Бұл пікір медиамәтіннің таралуында

интернеттің конвергенциялық жаңа алаң екенін танытады.

Ал зерттеуші Воробьева жариялаған жүйелі шолу жұмысы вербалды, паравербалды, бейвербалды элементтердің әртүрлі дискурстарда қалай көрінетінін түсінуге мүмкіндік береді. Автор паравербалды құралдар ретінде дауыс ырғағын, пауза, екпін, эмоциялық реңктерді, бейвербалды компоненттер ретінде қимыл, мимика, көзқарас, дене қозғалысын атайды (Воробьева, 2025). Зерттеуші Соарес, вербалды және бейвербалды элементтердің мағына қалыптастырудағы үндесімі мәселесін арнайы тақырып ретінде бөліп қарастырады. Оның медиа образдарды функционалдық тұрғыда талдауы сөз бен визуалды элементтердің өзара бір-бірін толықтырушы қатынаста әрекет ететінін көрсетеді. Мәтіннің әсер ету күші осы интерсемиотикалық комплементарлық қатынас негізінде жүзеге асатынын жазады (Soares, 2022). Яғни, медиамәтіндегі вербалды бірліктер мағынаны толықтай жеткізбейді, ол бейвербалды және визуалды элементтермен бірлесе келе толық прагматикалық қуатқа ие болады деп қорыта аламыз.

Ахренова мен Зарипов секілді авторлар медиамәтіннің лингвопрагматикалық сипаттарын ақпараттық-психологиялық ықпал ету контекстінде талдайды. Қазіргі медиамәтін вербалды және вербалды емес элементтердің симбиозы арқылы адресатқа әсер ету күшін еселей түседі (Ахренова, Зарипов, 2023). Яғни, авторлардың пайымдауынша медиамәтіннің ықпал ету күші жеке бір элементтен емес (мысалы тек вербалды), әртүрлі құралдар мен элементтердің үйлестірілген, біріктірілген қызметінен туындайды. Осы мәндес ойды автор Рябуха тереңдете талқылайды. Ол авторлық ұстаным мен интерпретация және аудитория қабылдауы арасындағы арақатынастың нәзік тұстарына назар аударады. Автордың пайымдауынша, медиамәтін шындықты, ақпаратты бейтарап позицияда жеткізетін арна ғана емес, оны белгілі бір қырынан құрастыратын, кей жағдайда қайта модельдейтін құрал болуы да мүмкін (Рябуха, 2020). Бұл вербалды және бейвербалды элементтердің әркез идеологиялық бейтарап ұстанымда ғана қызмет ете бермейтінін аңғартса керек. Сөз бен лексика, сол лексика орнықтыратын аргументация белгілі бір көзқарасты жеткізетін болса, визуалды элементтер, кадр, дыбыстық фон, таңдалған түстер (цвет), графика сол көзқарасты табиғи, нанымды, кейде еш күмән туғызбайтын шындық секілді де көрсете алады. Демек, медиа бірліктер арасындағы үндесім бір-бірін толықтыру деңгейінде ғана әрекетке түсе бермейді, ол белгілі бір мақсаттағы құрал ретінде де қолданылады, модельдеу тетігіне де айнала алады.

Осы мәндес тұжырымдар М. Ақабаева мен Г. Абикенова бірлесе жазған жұмыста да айтылады. Авторлар медиадискурс риторикасындағы сөз билігі, уәжді сөйлеу, адресатты белгілі бір шешім мен тұжырымдарға иландыру секілді мақсатты идеологиялық стратегияларды сөз ете келе, медиамәтін мазмұнын ғана емес, оның ұсынылу формасын, астарлы мән арқалау қабілетін және форматын да тілге тиек етеді (Ақабаева, Абикенова, 2022).

Лущинскаяның бұқаралық коммуникация туралы зерттеуі де осы ой желісін растай түседі. Ол әлеуметтік желілердегі, жаңалық сайттары мен интернет порталдардағы, жалпы электрондық медиадағы мәтіннің функционалдық параметрлері қалыптасқан классикалық публицистикалық стиль шеңберіне сыймайтындай деңгейде ілгерілегенін жазады. Қазіргі гипермәтіндік тармақталу, мультимедиалық толықтырулар және кері байланыс мүмкіндігі медиамәтін табиғатын күрделендіргенін көрсетеді (Лущинская, 2019). Вербалды және бейвербалды бірліктерге қоса, платформалық және техникалық сүйемелдеулер де шешуші рөл атқарады. Басқаша айтқанда, бір мазмұн әртүрлі медиа ортада әртүрлі мағына эффектісін тудыруы мүмкін. Сондықтан әртүрлі ауқымды медиа бірліктердің тығыз үйлесім ортасын «эстетикалық безендіру» деп емес, мағына мен қабылдау арақатынасын реттеп отыратын құрамдас бірлік, жүйе ретінде қарастыру маңызды.

Еңбектерді салыстыра келе, медиамәтіннің ішкі бірліктерінің өзара үндесім сипатын көрсететін теориялардың түпкілікті өзегі біріге келе «мағына тудыру» қағидасына сүйенетіні аңғарылады. Екінші бір ортақ категория ретінде «қабылдауды басқару, ақпараттың өтімділігін игеру» мақсатын атасақ болады. Топтастыра қарағанда қазіргі зерттеулердің барлығы дерлік медиамәтін құрылымының кеңейгенін, дамығанын бірауыздан қолдайтынын көреміз. Ол сөзден суретке, суреттен дыбысқа, дыбыстан интерфейске дейін ұлғайған.

Жоғарыда қарастырылған зерттеулер бірнеше қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

Біріншіден, бүгінгі ғылыми тұғырдан қарағанда медиамәтін тек вербалды құрылым емес, әртүрлі модус пен арна аясында біріккен семиотикалық тұтастық ретінде мойындалған.

Екіншіден, вербалды және бейвербалды элементтер арасындағы үндесім дегеніміз көп деңгейлі, әр тарапты сипатта түсіндіріледі. Әдебиеттердің тағы бір маңызды зерттеу нысаны − медиамәтіннің әсер ету тетіктерін риторикалық және лингвопрагматикалық аспектіде түсіндіруге тырысуы.

Үшіншіден, қолжетімді зерттеулерде вербалды, бейвербалды және өзге де медиа бірліктерді тұтас қамтитын медиамәтін моделін жобалау, зерттеу әлі толық қалыптаспаған. Мұны зерттеу тақырыбы аясындағы негізгі ғылыми олқылықтардың бірі ретінде белгілеуге болады.

Еңбектердің басым бөлігі не медиамәтіннің жалпы теориясын жүйелейді, не поликодты, мультимодальды құрылымды сипаттайды, не жекелеген прагматикалық эффектілерді талдайды. Дегенмен, вербалды бірліктер мен бейвербалды бірліктердің және медиа ортаның технологиялық-форматтық элемент-бірліктерінің өзара қалай ықпалдасып, қалай ортақ мағына, үндескен жүйе құрайтынын, қабылдау траекториясын қалай орнататынын арнайы мақсатты түрде қарастыратын еңбектер аз дей аламыз. Әсіресе, қазақтілді ғылыми кеңістікте тақырыптың өзектілігі анық байқалады. Зерттеуіміз соңғы он жылдық кезеңдегі жарық көріп келе жатқан шашыраңқы тұжырымдарды жинақтай келе медиа бірліктердің үндесім тетіктерін түсіндіруге ұмтылады.

Нәтижелер және талқылау

Дереккөздер корпусының сипаттамасы

Зерттеуге барлық саны 15 толық мәтінді дереккөз алынды (N = 15). Төменде аталмыш еңбектердің жалпы сипаттамасы жүйеленіп берілді (Кесте 1). Жариялану мерзімдері бойынша: 1 еңбек (2011 ж.), 2 еңбек (2019 ж.), 2 еңбек (2020 ж.), 2 еңбек (2021 ж.), 2 еңбек (2022 ж.), 2 еңбек (2023 ж.), 2 еңбек (2024 ж.) және 2 еңбек (2025 ж.) түрінде көрініс алды. Бұл статистикалар медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды және медиа бірліктер арақатынасы ұзақ уақыт бойы әртүрлі ғылыми орталарда қарастырылып келе жатқанын көрсетсе керек. Жарық көрген тіліне қарай орыс тіліндегі зерттеулер басым 9 дереккөз (60,0%), ағылшын тіліндегі еңбектер 4 (26,7%), қазақ тіліндегі зерттеулер саны болса 2 (13,3%).

Корпустың мазмұндық құрылымы да әркелкі екенін байқаймыз. Бір бөлігі медиамәтіннің теориялық негіздерін, поликодтылық пен мультимодальдылық мәселелерін қарастырса, тағы бір бөлігі лингвопрагматикалық ықпал, конвергенция, кроссмедиа, интерпретация мен жалпы дискурс мәселелеріне назар салады. Корпустың қамту аясын жалпылама алып қарағанда, тақырып үшін маңызды негізгі түсініктер мен терминдер, ұғымдар толық қамтылып тұр. Тек вербалды бірліктер ғана емес визуалды, бейвербалды, просодикалық, аудиалды, экрандық және платформалық медиа бірліктер туралы ғылыми тұжырымдар да молынан кездеседі. Бұл зерттеу жұмысымыздың дәлдігі мен ұсынылатын тұжырымдардың салмағын айқындайды.

Корпустың тілдік құрамы да маңызды рөл ойнайды. Тақырып аясындағы зерттеулер бойынша посткеңестік кеңістікте орыстілді теориялық жұмыстардың көш бастап келе жатқанын байқаймыз. Ағылшынтілді еңбектердің функционалдық модельдер мен анализге, ал қазақ тіліндегі еңбектердің тақырыпты ұлттық ғылыми айналымға бейімдеуге көбірек күш салатынын көрсетеді. Орыстілді еңбектерде поликод, креолдылық, мультимодальдылық ұғымдары өзара бәсекелес немесе қабаттас ұғымдар ретінде талқыланып, терминологиялық нақтылыққа ерекше назар аударылады. Ағылшынтілді зерттеулерде, керісінше, «complementarity, sequential organization, media image, heterogeneous screen text» секілді модельдеуші категориялар жиі талқыланады, яғни талдау құрылымдық-функционалдық сипатқа көбірек ие (Abuczki, 2011; Soares, 2022; Grynyuk, 2023). Қазақтілді еңбектерде медиамәтін ұғымын ұлттық ғылыми дискурс алаңында орнықтыру, оның білім беру, риторика және әлеуметтік байланысын анықтау басым көрінеді (Ақабаева, Абикенова, 2022; Елубаева және т.б., 2025). Бұл нәтиже көптілді теориялық негіздерді шолудың жан-жақтылық тұрғысынан тиімді қырларын аша түседі.

Уақыт шеңберінде қарастырғанда жарияланымдардың 2019 жылдан кейін күрт өсуі зерттеу

тақырыбының соңғы жылдары басым бағытқа айналғанын көрсетсе керек. Демек, медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің өзара ықпалдасуы әлі де тұрақтанған классикалық тақырыпқа айналып үлгермеген, біржағынан цифрлық орта кеңейген сайын жаңа қырлары ашылып отыратын динамикалық ғылыми өріс екенін байқаймыз.

Кесте 1 − Талдауға алынған ғылыми дереккөздердің сипаттамасы (N = 15)
Таблица 1 − Характеристика научных источников, включенных в анализ (N = 15)
Table 1 − Characteristics of the Scientific Sources Included in the Analysis (N = 15)

№	*Дереккөз авторы*	*Тілі*	*Зерттеу аясы мен тақырыбының қысқаша сипаттамасы*	*Басым қабаттар мен медиа бірліктер*
1	Abuczki (2011)	ағылшын	Вербалды және бейвербалды қатынастардың мультимодальды анализі	Вербалды – бейвербалды
2	Maximenko және б. (2020)	ағылшын	Гетерогенді экрандық мәтіннің лингвосемиотикасы	Поликод – полимодальдылық – экрандық құрылым
3	Soares (2022)	ағылшын	Медиаобраздардағы вербалды және визуалды тілдердің бір-бірін толықтыруы	Вербалды – визуалды
4	Grynyuk (2023)	ағылшын	Медиадискурс пен медиамәтіннің өзара тәуелділігі	Дискурс – медиа орта
5	Ақабаева, Абикенова (2022)	қазақ	Медиадискурс риторикасы және әлеуметтік стилистика	Вербалды – медиа риторика
6	Елубаева және т.б. (2025)	қазақ	Медиамәтіннің теориялық негіздері мен құрылымы	Вербалды – құрылымдық-коммуникативтік
7	Лущинская (2019)	орыс	Конвергентті медиатекст және дискурстық орта	Вербалды – бейвербалды – конвергенция
8	Ильичева, Карпиевич (2019)	орыс	Медиамәтіннің модустық мультимодальды сипаты	Вербалды – медиа – модус
9	Рябуха (2020)	орыс	Типология, интерпретация және ықпал ету	Вербалды – бейвербалды
10	Рацибурская, Бусарева (2021)	орыс	Поликод және ықпал ету	Вербалды – бейвербалды
11	Марченко (2021)	орыс	Прецеденттілік және полимодальды медиафеномен	Вербалды – визуалды – аудиалды
12	Ахренова, Зарипов (2023)	орыс	Лингвопрагматика және ақпараттық-психологиялық ықпал	Вербалды – бейвербалды
13	Бральнин (2024)	орыс	Құрылымдық компоненттер және өзара әрекет / үндестік типтері	Вербалды – просодикалық – визуалды
14	Шабалин (2024)	орыс	Кроссмедия және конвергенция сценарийлері	Медиа-платформа – кроссмедиа
15	Воробьева (2025)	орыс	Полимодальды зерттеулердің жүйелі әдеби шолуы	Медиа бірліктер

Сапалық контент анализ нәтижелері

Нәтижелер, дереккөздердегі жекелеген ұғым-атаулардың кездесу жиілігіне емес, әр дереккөзде белгілі бір семиотикалық қабаттың, үндесу типінің немесе функциясының айқын көрінуіне немесе көрінбеуіне негізделген авторлық аналитикалық матрицаға сүйенеді. Сондықтан төмендегі пайыздық көрсеткіштер нақты тілдік бірліктердің статистикалық жиілігін емес, зерттеу корпусындағы ғылыми бағдарлардың көріну үлесін көрсетеді десек болады. Мұндай тәсіл медиамәтін туралы қазіргі зерттеулер қандай қабаттарға басымдық беретінін

көруге мүмкіндік ашады. Дереккөздер аналитикалық фокусына, тілдік ортасына, семиотикалық бірліктерді қамтуына, бірліктердің өзара үндесім құруына қатысты тұжырымына және медиамәтінге жүктейтін функциясына қарай кодталды.

Кодтау нәтижесі зерттеу алаңында тұрақталған бірізділіктің жоқтығын көрсетті. Ең ірі кластерді прагматикалық ықпалға бағдарланған еңбектер құрады. Бұл жұмыстарда медиамәтін адресатқа әсер ету, иландыру, пікір қалыптастыру немесе әлеуметтік бағдар беру құралы ретінде танылады.

Екінші ірі топ теориялық-дефинициялық еңбектерден тұрады. Бұл мәндегі зерттеулер зерттеу өрісінде ұғымдық аппаратты нақтылау әлі де болса орныға қоймағанын байқатады десек қателеспейміз. Керісінше, жаңа медиа түрлері көбейген сайын соған сай теориялық шекараларды айқындау міндеті де соғұрлым күшейіп отыруы заңды ғылыми құбылыс. Осылайша, прагматикалық және теориялық бағыттардың жиі көрінетіндігін былай қойғанда, зерттеу тақырыбы аясында бір ғана немесе әсіре басым бір орталық теория жоқ екенін көреміз.

Журнал мақалаларының басым бөлігі медиамәтінді не жекелеген функция тұрғысынан, не ұғымдық деңгейде талдайды, ал көлемді зерттеулер мен шолулар көпқабатты үлгілерді жүйелеуге ұмтылады. Мысалы, Шабалиннің диссертациялық еңбегі немесе Воробьеваның тақырып аясындағы әдеби шолуы тақырыптың ішкі түйіндерін талдаудан гөрі бүкіл бағыттың методологиялық картасын ұсынуға күш салады (Шабалин, 2024; Воробьева, 2025).

Кесте 2 − Дереккөздік корпуста байқалған семиотикалық қабаттар (N = %)
Таблица 2 − Семиотические слои выявленные в корпусе источников (N = %)
Table 2 − Semiotic Layers Identified in the Source Corpus (N = %)

Семиотикалық қабат түрі	*Кездесетін дереккөздер саны (N)*	*Жалпы дереккөздер санына шаққандағы үлесі (%)*	*Түсіндірме*
Вербалды	15	100.0	Барлық дереккөздерде бірдей медиамәтіндегі *вербалды бірліктер*, яғни тілдік құрам негізгі мағына өзегін құрайтыны аталады.
Визуалды, иконикалық	12	80.0	Басым дереккөздерде медиамәтін контекстінде *кескін, иллюстрация, иконикалық код* (гр. *eikon* – бейне, яғни сурет, карта, фотосуреттер) және *кадрлау* кең қолданылатыны жазылады.
Медиа-платформалық	9	60.0	*Гиперсілтеме, интерфейс, монтаж, экрандық орналасу* сияқты элементтер дербес бір қабат ретінде 9 еңбекте кездеседі.
Аудиалды, просодикалық	8	53.3	*Дыбыс, интонация, просодия* (гр. *prosodia* – екпін. Қазіргі ғылымда сөйлеудің мәнерін, эмоциясы мен мағыналық реңкін анықтайтын фонетикалық құралдар жүйесі) дереккөздердің басым бөлігінде талданады.
Кинесикалық, жесттік	3	20.0	Медиамәтін құрамындағы қосалқы бірліктер ретінде *жест, мимика, көзқарас* секілді денелік белгілер де талданады, кездесетін дереккөздер саны аз болғанымен, маңызды кластерде көрінеді.

Семиотика – ақпаратты сақтап жеткізіп отыратын символдар мен белгі, бірлік, код жүйелерін зерттейтін пәнаралық ғылым. Ақпаратты жеткізетін медиа бірліктер шығу тегіне не қызметіне қарай топтаса келе, бөлек бір «семиотикалық топ (қабат)» құрайды. Мысалы визуалды медиа бірліктер: сурет, кескін, иллюстрациялар бөлек бір семиотикалық қабат. Ол аудиалды бірліктер құрайтын семиотикалық қабаттан ерекшеленеді. Осы секілді кинестетикалық қабат

бөлек.

Барлық дереккөзде (Кесте 2) вербалды бірліктер немесе вербалды қабат, негізгі мағына құраушы элемент ретінде алғы орынға шығады. Бұл күтілетін нәтиже дегенімізбен, ешбір дереккөзде вербалды бірлік жалғыз жүйе ретінде қарастырылмайды. 12 еңбекте визуалды, не иконикалық бірліктерге ерекше мән беріліп, мәтіннің толық мағынасын жасауда сурет, кадр, композиция, түс, графика рөлі тең міндеттемелермен сипатталады.

Тоғыз еңбекте медиа-платформалық бірліктер, яғни гиперсілтеме, интерфейс, экрандық орналастыру, монтаж, таратылым, мультимедиалық демеу дербес аналитикалық мәртебеге ие түрде көрінеді.

Кестелер көрсеткендей, аудиалды немесе просодикалық бірліктер (сөйлеу мәнерін, эмоциясы мен мағыналық реңкін анықтайтын фонетикалық құралдар жүйесі) 8 дереккөзде, ал кинесикалық (гр. *кинесика* – ым-ишара, мимика), жесттік бірліктер тек үш дереккөзде толық мәнде көрінеді. Бір жағынан бұл көрсеткіштер бейвербалды бірліктердің әлі де толық қарастырылмағанынан хабар беруі мүмкін.

Егер медиамәтін тек сөз бен суреттен тұрса, келесі медиа бірлік топтамалары 60% дереккөзде тұрақты түрде аталмас еді. Талдап отырған дереккөздерде экрандық форма, интерфейс, гипермәтіндік тармақталу, дыбыс пен кадр монтажы секілді көрсеткіштер мағына берудің өз алдына дербес бір ресурсы ретінде аталады.

Медиа бірліктердің үндесу типтері

Медиа бірліктердің үндесу типтерін анықтау мақсатында кодтау қорытындысы маңызды нәтижелер көрсетті (Кесте 3). Деректік корпусты талдағанда ең жиі тіркелген үндесу түрі *комплементарлық* байланыс 8 дереккөзде (53,3 %) негізгі үндесу типі ретінде байқалады. Бұл үлгіде бір санаттағы медиа бірліктер екінші бір санаттағы медиа бірліктерді қайталамайды, қайта оның мағынасын толықтырады, байыта түседі немесе нақтылайды. Осылайша талданып отырған дереккөздердегі ең жиі аталатын үндесу түрі *комплементарлық* байланыс түрі басым көріне отырып, түрлі санаттағы медиа бірліктер арасында бірлескен мағына өндіру қатынасы (үндесім формасы) ретінде алдыңғы қатарға шығады.

Екінші орында конвергенциялық байланыс тұр (лат. convergo − жақындаймын, сәйкес келемін. Әртүрлі жүйелердің, үдерістердің немесе бірліктердің бір-біріне жақындасуы, ұқсауы немесе бірігу үдерісі). Аталмыш ықпалдасу, үйлесім түрі 6 дереккөзде ұшырасады. Бұл санатта жеке бірліктердің байланысынан гөрі арна, платформа және медиа форматтардың үндесімі негізгі назарға алынады.

Бұдан басқа аз кезігетін байланысу, үндесім типтері (мысалы редупликация, контраст) анағұрлым сирек көрінгенімен, бұлар өз кезегінде біз талдап отырған медиамәтіндегі үндесім мәселесін тек өзара үйлесім принципіне сүйенбейтіндігін көрсетеді. Бұл нәтиже жалпы медиа бірліктердің медиамәтіндегі өзара ықпалдасуы кейде келісімді, кейде қарсы мәнді, кейде ұйымдастырушы, кейде идеологиялық міндеттерді орындаушы қатынаста болуы мүмкін екенін байқатады.

Дереккөздерге жүргізілген контенттік талдау барысында тағы бір тұрақты үрдісті байқадық. Яғни, медиамәтінге қатысты зерттеулердің барлығында бейвербалды элементтер медиамәтіннің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырылғанымен, «бейвербалды» ұғымын бірдей түсіндіре бермейді. Бір топ еңбекте «бейвербалды» дегенде ең алдымен визуалды иконика, иллюстрация, кадр және графикалық дизайн секілді бірліктер аталады. Екінші топ зерттеулерде оған дауыс, интонация, просодия және дыбыстық фон жатқызылады. Келесі бір еңбектерде бейвербалды элементтер ретінде жест, мимика, көзқарас секілді денелік әрекеттер осы санат ішінде аталады. Мұндай аз-кем дефинициялық шашыраңқылықты Воробьева, Бральнин, Abuczki зерттеулерінен көреміз (Воробьева, 2025; Бральнин, 2024; Abuczki, 2011).

Кесте 3 − Вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің өзара ықпалдасу түрлері (N = %)
Таблица 3 − Виды взаимодействия вербальных, невербальных и медийных единиц (N = %)
Table 3 − Types of Interaction among Verbal, Nonverbal, and Media Units (N = %)

Үндесу, ықпалдасу түрі	*Кездесетін дереккөздер саны (N)*	*Жалпы дереккөздер санына шаққандағы үлесі (%)*	*Түсіндірме*
Комплементарлық үндесім	8	53.3	Әртүрлі типтегі медиа бірліктер мен семиотикалық қабаттар бір-бірін толықтырып, тұтас мағына құрайды.
Конвергенциялық бірігу	6	40.0	Әртүрлі арна мен платформа бір медиа өнім аясында біріктіріледі.
Реттеушілік үйлесім	4	26.7	Уақыт, музыка, назар мен оқу траекториясын үйлесім ішінде басқару, кезектестіру, реттеу логикасы. Солай негізгі мағынаға акцент түсіру, күшейту.
Қайталау, редупликация	3	20.0	Бір типтегі медиа бірлік басқа бір медиа бірлік арқалаған мазмұнды күшейту мақсатында қайталайды.
Контраст, қайшылық	2	13.3	Вербальды және бейвербалды бірліктердің біріге келе мағыналық контраст тудыруы.

Медиа бірліктер атқаратын функциялық қызметтер

Медиа бірліктер атқаратын қызметтерді анықтау мақсатында жүргізілген функционалдық талдау да белгілі бір нәтижелерді көрсетті (Кесте 4). Барлық 15 дереккөз де жалпы медиа бірліктер ең алдымен *ақпараттандыру* мен *мағынаны жеткізу* секілді базалық қызмет атқаруға жұмылдырылатынын дәлелдейді.

Сонымен қатар медиамәтіндегі семиотикалық қабаттар осы мазмұнды жеткізумен бірге, эмоцияны бағдарлайтынын, мәдени жадты іске қосатынын және коммуникациялық байланысты үйлестіретінін көрсетеді. Ақабаева және Абикенова, медиадискурс риторикасын *этос*, *логос* және *пафос* үйлесімі арқылы түсіндірсе, Ахренова мен Зарипов медиамәтіннің ақпараттық-психологиялық ықпалын дәл осы көпқабатты ұйымдасумен байланыстырады (Ақабаева, Абикенова, 2022; Ахренова, Зарипов, 2023).

Алынған нәтижелер негізінде деректік корпуста кездесетін медиа бірліктердің басым функционалдық формуласын былай түсіндірсек болады. Вербалды қатар ақпараттың негізгі тақырыптық қаңқасын құрайды, бейвербалды қатар болса эмоциялық реңкті күшейтуге жұмылады, ал медиа бірліктер сол ықпалдың берілу траекториясын ұйымдастыруды көздейді.

Кесте 4 − Медиа бірліктер атқаратын функциялық қызметтер
Таблица 4 − Функциональные роли медийных единиц
Table 4 − Functional Roles Performed by Media Units

Функция түрі	*Кездесетін дереккөздер саны (N)*	*Жалпы дереккөздер санына шаққандағы үлесі (%)*	*Түсіндірме*
Ақпарат жеткізу, мағына тудыру қызметі	15	100.0	Медиамәтін әрқашан ең алдымен ақпаратты жеткізу, мағына тудыру және мазмұнды құрылымдауға қызмет етеді.
Эмотивтік-экспрессивтік қызмет	6	40.0	Медиамәтін эмоция мен көңіл-күйді басқаруды да ұмыт қалдырмайды және мәтінге деген

			адресат реакциясын бағыттап отырады.
Ықпал ету функциясы	5	33.3	Аудиторияны иландыру, сендіру және позиция қалыптастыру мәдиамәтін табиғатына тән айқын прагматикалық мақсат ретінде көрінеді.
Навигациялық-платформалық функция	4	26.7	Вербалды бірліктер арқалайтын негізгі мағыналық мәтінді өзге медиа бірліктер жұмыла келе сүйемелдеу, акцент түсіру, күшейту қызметін атқарады.
Мәдени кодтық функция	3	20.0	Медиамәтін мәдени жадты қалыптастыру және құндылық кодтарын жеткізу қызметтерін атқарады.
Интеракциялық функция	2	13.3	Медиамәтін бірліктері коммуникацияны ұйымдастыру, үйлестіру жұмыстарын атқарады.

Вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің үндесім механизімін сипаттайтын интегративті модель

Төменде берілген диаграммада (1-диаграмма) деректік корпустық базадан синтезделген нәтижелердің жүйелі үлгіде жинақталған үш деңгейлі интегративті моделі ұсынылды.

Бірінші ретте тұратын вербалды бірліктер тақырыптық атау, баяндау, ақпаратты жеткізу және мағына құрау, аргумент, бағалау және интерпретациялық қаңқаны құрастырады.

Екінші реттегі бейвербалды бірліктер визуалды бейне, түс, кадр, дыбыстық реңк, интонация, жест, мимика, сол қаңқаның модальдық және эмоциялық бағдарын нақтылайды.

Үшінші ретте медиа бірліктер аталатын келесі бір топ элементтер интерфейс, гиперсілтеме, монтаж, экрандық орналасу, платформа, мультимедиа т.б. алғашқы екі қабаттың қай реттілікпен, қандай қарқынмен және қандай арна арқылы берілетінін және қабылдануы мен өтімділігін анықтайды.

Нәтижеде медиамәтіннің формасы мен мазмұны ұйымдастырылған, көпқабатты, әсерлі біртұтас мағына ретінде қалыптасады. Зерттеу келтірген нәтижелер тек жекелеген кодтар тізбесін ұсынбайтынын ескеруіміз керек. Бұл нәтижелер мен көрсеткіштер медиамәтіннің тұтастығы, үндесімі мен өзара әрекеттесу үдерісі қандай қабаттардан, қандай функциялардан және қандай байланыс механизмдерінен құралатынын айқындауға мүмкіндік береді.

Ұсынылып отырған интегративті үндесу моделі (Диаграмма 1) мультимодальдылық, поликодтылық және креолды мәтін теорияларына сүйенеді, бірақ оларды толық қайталамайтынын ескеруіміз керек.

Аталған теориялар медиамәтіндегі әртүрлі таңбалық жүйелердің, модустардың және кодтардың бір мәтін кеңістігінде қатар қолданылуын түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен қолға алған зерттеуіміз заманауи медиамәтінді тек көпмодусты немесе көпкодты құрылым ретінде ғана емес, компоненттердің функционалды-мақсаттық үндесуі арқылы қалыптасатын күрделі коммуникативтік жүйе ретінде қарастырады.

Мультимодальдылық теориясы медиамәтіндегі әртүрлі қабылдау арналарының рөлін түсіндіруде маңызды. Дегенмен мультимодальдылық көбіне модус түрлерін және олардың мәтіндегі көрінісін айқындауға бағытталады. Ал ұсынылып отырған модель модустардың санын немесе түрін емес, олардың белгілі бір коммуникативтік мақсатқа бағындырылып, интегративті үндесу аймағында қалай әрекеттесетінін қарастырады. Яғни, модель «қандай модус бар?» дейтін сұрақтан гөрі, «олар қандай қызмет аясында біріге отырып, әсер тудырады?» деген сұраққа жауап береді.

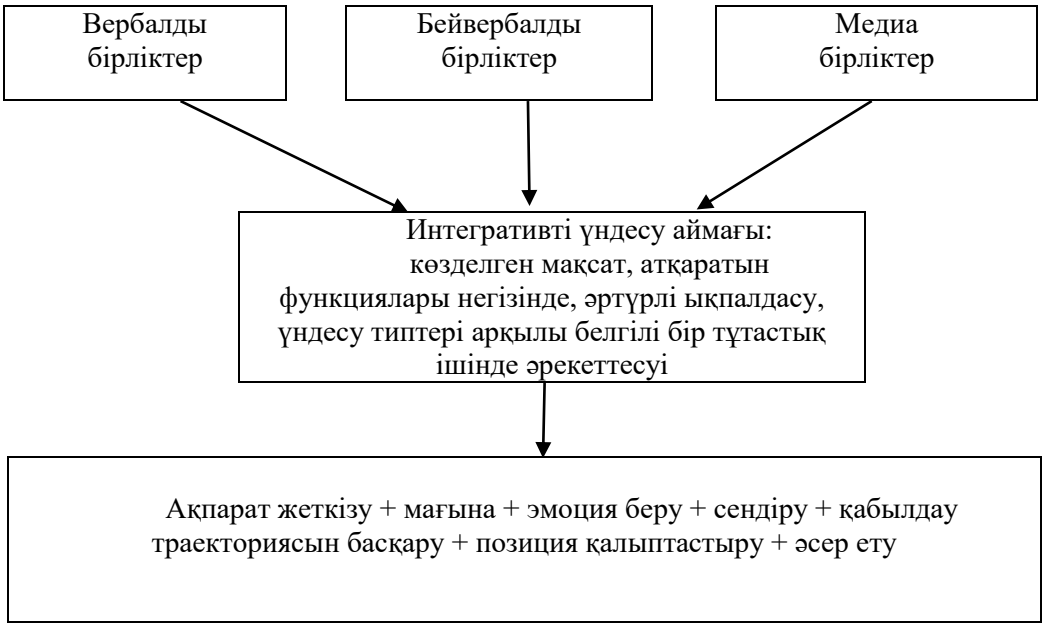

Диаграмма 1 − Медиамәтіндегі ішкі бірліктердің үш деңгейлі үндесім моделі
Диаграмма 1 − Трехуровневая модель согласованности внутренних единиц в медиатексте
Figure 1 − A Three-Level Coherence Model of Internal Units in Media Text

Поликодтылық теориясы медиамәтінді әртүрлі таңбалық кодтардың қосындысы ретінде сипаттайды. Бұл теория медиамәтіннің семиотикалық күрделілігін түсіндіру үшін маңызды. Алайда поликодтылық көбіне кодтардың қатар қолданылуын және олардың семиотикалық байланысын көрсетуге бағытталады. Ұсынылған интегративті модельде кодтардың қатар келуі жеткіліксіз шарт ретінде қарастырылады. Негізгі назар сол кодтардың ақпарат жеткізу, мағына қалыптастыру, эмоция беру, сендіру, қабылдау траекториясын басқару, адресат позициясын қалыптастыру және ықпал ету қызметтеріне жұмылдырылуын, осы мақсатта бірлесе жұмыс істеу принципін ашады. Яғни, медиамәтіндегі идеологиялық мақсат-міндеттер эффектісін назарға алуымен ерекшеленеді. Бұл тұрғыдан ұсынылып отырған модель поликодтылықты функционалды-прагматикалық деңгейде нақтылай түседі, толықтырды.

Креолды мәтін теориясы, әдетте, вербалды мәтін мен визуалды немесе иконикалық компоненттің тұтастығын түсіндіруге бағытталады. Ол көбіне баспасөз, жарнама секілді иллюстрацияланған мәтіндерді талдауда тиімді. Ал қазіргі медиамәтін цифрлық ортаға бағытталған медиамәтін және тек вербалды және визуалды компоненттердің бірігуінен тұрмайды. Онда платформа, интерфейс, гипермәтін, монтаж бен кадрлық ұйымдасу, реакция батырмалары, пікір қалдыру мүмкіндігі, алгоритмдік таралу секілді элементтер бар және мәтіннің қабылдануына тікелей әсер етуші фактор тудырады. Сондықтан ұсынылған модель креолды мәтін теориясының вербалды-визуалды тұтастық идеясын кеңейте келе, оған медиа бірліктердің технологиялық түрлерін қосады және жаңаша мақсаттағы прагматикалық қызметтермен толықтырады.

Ұсынылған модельдің жаңалығы медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды және медиа бірліктерді жеке-жеке сипаттау емес, олардың интегративті үндесу аймағында бірлесіп әрекет ету механизмін көрсету. Интегративті үндесу аймағы ретінде медиамәтіндегі әртүрлі бірліктердің көзделген мақсат, атқаратын функционалдық қызмет, өзара ықпалдасу деңгейі және үндесу типтері арқылы ортақ коммуникативтік нәтижеге бағытталатын құрылымдық-прагматикалық кеңістігі түсінілуі керек. Бұл аймақта вербалды бірлік ақпаратты нақтылайды, бейвербалды бірлік эмоциялық-образдық әсерді күшейтеді, ал өзге медиатехнологиялық бірліктер мәтіннің қабылдануын, интерактивті сипатын ұйымдастырады.

Ұсынылған модельдің аталған бұрынғы теориялардан негізгі айырмашылығы үш аспектімен айқындалады: біріншіден, модель медиамәтінді тек вербалды және бейвербалды компоненттердің қосындысы ретінде емес, вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің

үшқабатты жүйесі ретінде сипаттайды. Екіншіден, модель семиотикалық қабаттардың қатар қолданылуын ғана емес, олардың функционалды, мақсаттық, идеологиялық түпкі нәтижесін де талдауға алады. Үшіншіден, модель медиамәтіннің цифрлық ортадағы платформалық, интерфейстік және интерактивтік табиғатын ескереді. Осындай ерекшеліктер ұсынылған модельді медиамәтін теорияларын толықтыра түсетін функционалды-интегративті талдау құралы ретінде сипаттауға негіз береді.

Қорыта келе нәтижелер және талқылау бөлімі, әдебиеттерді жинақтау, шолу мен талдау ғана емес, медиамәтінді зерттеудің мета-аналитикалық тілін құруға ұмтылатын қадам ретінде қабылдануы керек.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу жұмысы медиамәтіндегі вербалды, бейвербалды және медиа бірліктердің өзара үндесімін соңғы ғылыми әдебиеттер негізінде жүйелеп, бұл құбылыстың күрделі әрі көпқабатты табиғатын айқындауға ұмтылыс жасайды.

Біріншіден, медиамәтіннің әмбебап табиғатына қарамастан вербалды тілдік бірліктердің орны өзгермейді. Тақырып, баяндау, аргумент, интерпретация тілдік бірліктер арқылы беріледі. Бұл медиамәтіндегі вербалды бірліктердің басты өзек, берік қаңқасы ретіндегі негізін нақтылай түседі.

Екіншіден, бейвербалды бірліктер санатына жатқызылатын бейне, фото, сурет, түс, қаріп, кадр, жест, мимика, ым-ишара, музыка, дыбыс пен акустика секілді басқа да визуалды-аудиалды элементтер, вербалды-тілдік бірліктердің эмоциялық, модальдық және перцептивті әлеуетін күшейту мақсаты мен функциясы негізінде үндестік табады.

Үшіншіден, медиа бірліктер санатындағы гиперсілтеме, интерфейс, экрандық орналастыру, монтаж, мультимедиа, платформа т.б. қосалқы элементтер алғашқы екі қабаттың қабылдану ретін, көрінуі мен динамикасын, әсер ету қуаты мен ықпал ету траекториясын реттеп отырады.

Зерттеу бұған дейінгі ғылыми-теориялық жұмыстарға үлес қоса отырып, осы тақырып аясында қарастырылмаған проблематиканы талдайды және кейінгі эмпирикалық жұмыстарға бағыт-бағдар боларлық өлшемдер жүйесін ұсынады.

Нәтижелер және талқылау бөліміндегі талдаулар медиамәтін тақырыбы аясындағы зерттеулерде төрт ірі тенденциялық тұжырымдар бар екенін айқындады. Бірінші тенденция − прагматикалық, ықпалдық бағыттың (тенденцияға айналған тұжырымның) басымдығы. Бірқатар еңбектер медиамәтіннің адресатты сендіру, оның позициясын қалыптастырудың, қоғамдық пікірге әсер етудің күшті құралы екенін жазады. Екінші тенденция теориялық-дефинициялық ізденістердің өзектілігі. Бұл бағыттағы еңбектер «медиамәтін, медиадискурс, мультимодальдылық, поликодтылық, конвергенция» секілді ұғымдардың мәнін ашып, шекарасын белгілеуге ұмтылыс жасайды. Үшінші бір тенденциялық бағыт құрылымдық-семиотикалық талдаулар. Мұнда медиамәтін ішіндегі бейвербалды, вербалды немесе медиа бірліктер санатындағы компоненттердің өзара байланысы мен үйлесу типтерін сипаттау, түсіндіру көзделеді. Төртінші тенденция кроссмедиалық немесе платформалық ұйымдастыруға назар аудару, яғни медиамәтіннің белгілі бір медиалық ортада, экран, интерфейс немесе арна (модус) ішінде қалай жұмыс істейтінін бақылау, зерттеу.

Осы төрт үрдіс біріге келе, медиамәтіннің қазіргі ғылыми болмыс-бейнесін түсіндіреді десек болады. Зерттеудің ең маңызды теориялық жаңалығы − медиамәтін ішіндегі медиа бірліктердің өзара үндесу механизімін үш деңгейлі интегративті модель аясында түсіну, жүйелі форма ішінде ұсыну.

Медиамәтіндегі ішкі медиа бірліктердің өзара ықпалдасуы жүйесіз қабаттасу немесе қарапайым көрнекілік құралдары емес, нақты функциялары, үндесу жолдары, тығыз байланысу логикасы және платформалық шарттары бар күрделі құрылым екені дәлелденді. Сондықтан медиамәтінді зерттеуде тілдік мазмұнмен қатар визуалды, дыбыстық және платформалық деңгейлерді байланыста қарастыру қазіргі қазақ ғылымының, жекелей алғанда филология мен медиалингвистика салаларының негізгі әдіснамалық талабы ретінде қарастырылуы керек.

Зерттеудің практикалық әлеуеті және болашаққа бағытталған перспективалы бағыттары да жоғары. Ұсынылған үш қабатты модель медиа сауаттылық курстарында, журналистика мен

филология дәрістерінде, цифрлық риториканы оқытуда, жарнамалық және желілік контентті талдауда, сондай-ақ қазақ тіліндегі мультимодальды материалдарды оқыту бағытында оқу-әдістемелік құралдар жасауда теориялық дереккөз ретінде практикалық қызмет атқара алады деп есептейміз. Бұдан бөлек ол қазақтілді ғылыми кеңістікте, медиамәтінге қатысты болашақ зерттеулерге, кейінгі эмпирикалық талдауларға негіз бола алады. Әсіресе, қазақ медиакеңістігін зерттеуде мақала маңызы жоғары, өйткені қазақ тіліндегі ғылыми еңбектерде медиамәтіннің ұғымдық аппараты әлі де қалыптасу үстінде және қазақтілді ғылыми айналымда жүйелі талдаулар әлі де шектеулі. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеу қазақ медиалингвистикасына, цифрлық риторика және медиамәтінді мультимодальды талдау әдістемелеріне белгілі бір деңгейде үлес қосады. Сонымен қатар филология, журналистика, медиа зерттеулерінде және тілдік-лингвистикалық білім беруде пәнаралық негіз ұсынады.

Әдебиеттер

Ақабаева М.О., Абикенова Г.Т. Медиакоммуникацияның лингвистикалық мәселелері // Вестник Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана. Серия: Филологические науки. – 2022. – №1 (64). – С. 21-34. DOI: 10.48371/PHILS.2022.64.1.002.

Ахренова Н.А., Зарипов Р.И. Лингвопрагматические характеристики современного поликодового мультимодального медиатекста в контексте информационно-психологического воздействия // Медиалингвистика. – 2023. – Т. 10. – №4. – С. 428–449. DOI: 10.21638/spbu22.2023.401.

Бральнин Д.О. Структурные компоненты в креолизованных и мультимодальных текстах и типы их взаимодействия // Вестник Сыктывкарского университета. Серия гуманитарных наук. – 2024. – №1(29). – С. 4-13.

Воробьева Е.Н. Актуальные вопросы полимодальных исследований: систематический обзор // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2025. – Т. 18. – №8. – С. 3312-3323.

Елубаева П.К., Кудьярова Ш.Т., Хамидова А.Х. Медиамәтіннің теориялық негіздері мен коммуникативтік құрылымы // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. Серия: Филология. – 2025. – №3 (199). DOI: 10.26577/EJPh202519935.

Ильичева И.Л., Карпиевич М.Н. Модусная мультимодальность медиатекста // Вестник Полесского государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2019. – №1. – С. 19-27.

Лущинская О.В. Медиатекст конвергентных средств массовой коммуникации в контексте дискурса // Журнал Белорусского государственного университета. Журналистика. Педагогика. – 2019. – №2. – С. 32-39.

Марченко Т.В. Прецедентность в дискурсах медиапространства: к проблеме исследования вербальных и невербальных феноменов // Гуманитарные и юридические исследования. – 2021. – №2. – С. 143-150.

Рацибурская Л.В., Бусарева С.Г. Проблема поликодовости как синтеза вербальных и невербальных средств воздействия (на материале медийных новообразований) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. – 2021. – Т. 18. – №4. – С. 831-846.

Рябуха О.В. К вопросу типологии и интерпретации медиатекстов // Исследования языка и современное гуманитарное знание. – 2020. – Т. 2. – №2. – С. 72-80. DOI: 10.33910/2686-830X-2020-2-2-72-80

Шабалин А.Д. Средства кроссмедийной выразительности в мультимедийных проектах: экология языка современных СМИ: дис. канд. филол. наук. – Барнаул, 2024.

Abuczki, A.A. Multimodal analysis of the sequential organization of verbal and nonverbal interaction // Argumentum. 2011. No. 7. Pp. 261–279.

Grynyuk, S.P. The concepts of media discourse and media text as major categories of media linguistics: towards an understanding of their interdependence // Publishing House “Baltija Publishing”. 2023.

Harrison, R.P. Nonverbal communication // Human Communication As a Field of Study: Selected Contemporary Views. 1989. Vol. 113. Pp. 16.

Maximenko, O.I. et al. Linguosemiotic Organization of Heterogeneous Texts (Case Study of Media and Internet Texts) // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 2020. DOI: 10.15405/epsbs.2020.10.05.279

Soares, L.A. The principle of complementarity between verbal and visual languages in media images: a systemic-functional approach // Cadernos de Estudos Linguísticos. 2022. Vol. 64. e022002. DOI: 10.20396/cel.v64i00.8663896.

References

Abuczki, A. (2011) A multimodal analysis of the sequential organization of verbal and nonverbal interaction. Argumentum, No.7. Pp. 261-279. (in English)

Ahrenova, N.A., Zaripov, R.I. (2023) Lingvopragmaticheskie harakteristiki sovremennogo polikodovogo multimodalnogo mediateksta v kontekste informacionno-psihologicheskogo vozdejstvija. Medialingvistika. T. 10. No.4. S. 428-449. DOI: 10.21638/spbu22.2023.401. [Akhrenova, N.A., Zaripov, R.I. (2023) Linguopragmatic characteristics of the modern polycode multimodal media text in the context of information and psychological influence. Media Linguistics. Vol. 10. No. 4. Pp. 428-449.] DOI: 10.21638/spbu22.2023.401 (in Russian)

Aqabaeva, M.O., Abikenova, G.T. (2022) Mediakommunikacijanyng lingvistikalyq maseleleri. Vestnik Kazahskogo

universiteta mezhdunarodnyh otnoshenij i mirovyh jazykov imeni Abylaj hana. Serija: Filologicheskie nauki. No.1(64). S. 21-34. DOI: 10.48371/PHILS.2022.64.1.002. [Akabayeva, M.O., Abikenova, G.T. (2022) Linguistic issues of media communication. Bulletin of the Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Series: Philological Sciences. No.1(64). Pp. 21-34.] DOI: 10.48371/PHILS.2022.64.1.002 (in Kazakh)

Bral`nin, D.O. (2024) Strukturnye komponenty v kreolizovannyh i multimodalnyh tekstah i tipy ih vzaimodejstvija. Vestnik Syktyvkarskogo universiteta. Serija gumanitarnyh nauk. №1(29). S. 4-13. [Bralnin, D.O. (2024) Structural components in creolized and multimodal texts and types of their interaction. Bulletin of Syktyvkar University. Series of Humanities. No.1(29). Pp. 4-13.] (in Russian)

Elubaeva, P.K., Kud`jarova, Sh.T., Hamidova, A.H. (2025) Mediamatinning teorijalyq negizderi men kommunikativtik qurylymy. Vestnik Kazahskogo nacionalnogo universiteta imeni al-Farabi. Serija: Filologija. No.3 (199). DOI: 10.26577/EJPh202519935. [Yelubayeva, P.K., Kudyarova, Sh. T., Khamidova, A.H. (2025) Theoretical foundations and communicative structure of media text. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Series: Philology. No.3(199).] DOI: 10.26577/EJPh202519935 (in Kazakh)

Grynyuk, S.P. (2023) The concepts of media discourse and media text as major categories of media linguistics: towards an understanding of their interdependence. Publishing House “Baltija Publishing”. DOI: 10.30525/978-9934-26-283-8-4 (in English)

Harrison, R.P. (1989) Nonverbal communication. Human Communication As a Field of Study: Selected Contemporary Views. Vol. 113. Pp. 16. (in English)

Il`icheva, I.L., Karpievich, M.N. (2019) Modusnaja multimodalnost` mediateksta. Vestnik Polesskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk. No.1. S. 19-27. [Ilyicheva, I.L., Karpievich, M.N. (2019) Modus multimodality of media text. Bulletin of Polessky State University. Series of Social Sciences and Humanities. No.1. Pp. 19-27.] (in Russian)

Lushhinskaja, O.V. (2019) Mediatekst konvergentnyh sredstv massovoj kommunikacii v kontekste diskursa. Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Zhurnalistika. Pedagogika. No.2. S. 32-39. [Lushinskaya, O.V. (2019) Media text of convergent mass communication means in the context of discourse. Journal of Belarusian State University. Journalism. Pedagogy. No.2. Pp. 32-39.] (in Russian)

Marchenko, T.V. (2021) Precedentnost` v diskursah mediaprostranstva: k probleme issledovanija verbalnyh i neverbalnyh fenomenov. Gumanitarnye i juridicheskie issledovanija. No.2. S. 143-150. [Marchenko, T.V. (2021) Precedent phenomena in media space discourses: on the problem of studying verbal and nonverbal phenomena. Humanitarian and Legal Studies. No.2. Pp. 143-150.] (in Russian)

Maximenko, O.I. et al. (2020) Linguosemiotic Organization of Heterogeneous Texts (Case Study of Media and Internet Texts). European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (in English)

Raciburskaja, L.V., Busareva, S.G. (2021) Problema polikodovosti kak sinteza verbalnyh i neverbalnyh sredstv vozdejstvija (na materiale medijnyh novoobrazovanij). Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jazyk i literatura. T. 18. No.4. S. 831-846. [Ratsiburskaya, L.V., Busareva, S.G. (2021) The problem of polycodedness as a synthesis of verbal and nonverbal means of influence (based on media neologisms). Bulletin of Saint Petersburg University. Language and Literature. Vol. 18. No.4. Pp. 831-846.] (in Russian)

Rjabuha, O.V. (2020) K voprosu tipologii i interpretacii mediatekstov. Issledovanija jazyka i sovremennoe gumanitarnoe znanie. Vol. 2. No.2. S. 72-80. [Ryabukha, O.V. (2020) On the issue of typology and interpretation of media texts. Language Studies and Modern Humanities. Vol. 2. No.2. Pp. 72-80.] (in Russian)

Shabalin, A.D. (2024) Sredstva krossmedijnoj vyrazitel`nosti v multimedijnyh projektah: jekologija jazyka sovremennyh SMI: dis. kand. filol. nauk. Barnaul. [Shabalin, A.D. (2024) Means of cross-media expressiveness in multimedia projects: ecology of the language of modern mass media: Cand. Philol. Sci. dissertation. Barnaul.] (in Russian)

Soares, L.A. (2022) The principle of complementarity between verbal and visual languages in media images: a systemic-functional approach. Cadernos de Estudos Linguísticos. T. 64. DOI: 10.20396/cel.v64i00.8663896. (in English)

Vorob`jova, E.N. (2025) Aktual`nye voprosy polimodal`nyh issledovanij: sistematicheskij obzor. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. T. 18. No.8. S. 3312-3323. [Vorobyeva, E.N. (2025) Current issues of polymodal research: a systematic review. Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. Vol. 18. No.8. Pp. 3312-3323.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.04.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.06.2026.
Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.06.2026.

© Курмантай К.М., Момынова Б.Қ., 2026

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-265-278

Nurkhanym Bauyrzhan[1*], Elmira Burankulova[2]
[1*]Corresponding Author, Doctoral Student,
Kudaibergen Zhubanov Aktobe regional university, Kazakhstan, Aktobe,
ORCID: 0009-0008-4196-3707 E-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz
[2]Doctor of Philosophy (PhD), Kudaibergen Zhubanov Aktobe regional university, Kazakhstan, Aktobe,
ORCID: 0000-0002-1218-0411 E-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

SENSITIVE AREAS OF LANGUAGE: TABOOS AND EUPHEMIZATION OF THE CONCEPT OF "WOMAN" IN ENGLISH, RUSSIAN AND KAZAKH LINGUISTIC CULTURES

Abstract. The article explores the linguistic mechanisms of tabooing and euphemization associated with the concept of "woman" in Kazakh, Russian, and English. The relevance of this topic lies in the fact that gender-marked vocabulary intersects with cultural prohibitions, etiquette norms, and cognitive schemas that influence the choice of speech strategies. Thus, studying the ways in which women's physiological, age-related, and social realities are named and replaced, allows us to clarify the interaction between language, culture and thought. The purpose of the study is to identify the semantic, cognitive and pragmatic parameters of euphemistic and tabooed units in a comparative aspect. The work includes the following areas: analysis of lexico-semantic models of euphemization, reconstruction of frames and cultural scenarios, comparison of literary and corpus material, identification of universal and specific strategies in three linguistic cultures. The novelty of the research is determined by the combination of cognitive-framework analysis with corpus and discourse methodologies, as well as a focus on women's issues as a sensitive linguistic and cultural area. The material includes literary texts J. Steinbeck's "Of Mice and Men", M. Bulgakov's "The Master and Margarita" ("Мастер и Маргарита"), and A. Nurpeissov's "Blood and Sweat" ("Қан мен тер"), corpus resources (BNC, COCA, NCRL, National Corpus of the Kazakh language). It has been established that English predominantly uses metaphorization and periphrases (for example, *expecting, those days*), while Kazakh demonstrates socio-role and etiquette strategies (e.g. *аяғы ауыр, ұятты сөз*). In both languages, euphemization is particularly active in the domains of physiology, age, and social roles. The results obtained confirm both the universality of the physiological content delineation and the cultural specificity of the methods of speech euphemization. The practical significance is related to the possibility of using data in intercultural communication, teaching foreign languages, lexicography, translation studies, and NLP tasks for processing sensitive vocabulary.

Keywords: taboo; euphemization; semantic domains; literary discourse; euphemistic strategies.
For citation: Bauyrzhan, N., Burankulova, E. A Sensitive Areas of Language: Taboos and Euphemization of the Concept of "Woman" in English, Russian and Kazakh Linguistic Cultures. *Tiltanym*, 2026. No.2 (102). Pp. 265-278.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-265-278

Нұрханым Бауыржанқызы Бауыржан[1*], Элмира Темирбаевна Буранкулова[2]
[1*]автор-корреспондент, докторант,
Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.,
ORCID: 0009-0008-4196-3707 E-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz
[2]философия докторы (PhD), Құдайберген Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан, Ақтөбе қ., ORCID: 0000-0002-1218-0411 E-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

ТІЛДІҢ СЕЗІМТАЛ ТҰСТАРЫ: АҒЫЛШЫН, ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІНЕ ҚАТЫСТЫ ТЫЙЫМДАР МЕН ЭВФЕМИЗМДЕР

Аңдатпа. Мақала қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі «әйел» концептісімен байланысты тыйым сөздер мен эвфемиздердің лингвистикалық тетіктерін зерттеуге арналған. Тақырыптың өзектілігі гендерлік таңбаланған лексиканың сөйлеу стратегияларын таңдауға әсер ететін мәдени тыйымдардың, этикет нормаларының және когнитивтік схемалардың бір-бірімен байланыстылығында. Осылайша, әйелдердің физиологиялық, жас және әлеуметтік реалийлерін атау және ауыстыру әдістерін зерттеу тілдің, мәдениеттің және ойлаудың өзара әрекеттесуін нақтылауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – салыстырмалы аспектіде эвфемистік және тыйым салынған бірліктердің семантикалық, когнитивтік және прагматикалық параметрлерін анықтау. Жұмыс келесі бағыттарды қамтиды: эвфемизацияның лексика-семантикалық модельдерін талдау, фреймдер мен мәдени сценарийлерді қайта құру, көркем әдебиет пен корпустық материалдарды салыстыру, үш лингвомәдениетте әмбебап және нақты стратегияларды бөліп көрсету. Ғылыми жаңалық когнитивтік-фреймдік талдаудың корпустық және дискурсивті

әдіснамаға негізделіп, әйелдер тақырыбын сезімтал лингвомәдени аймақ ретінде тануынан көрінеді. Материалға көркем мәтіндер (Дж. Стейнбек «Of Mice and Men», М. Булгаков «Мастер и Маргарита», Ә. Нүрпейісов «Қан мен тер» шығармалары), корпустық ресурстар (BNC, COCA, НКРЯ, Қазақ тілінің ұлттық корпусы) және сөздіктер кіреді. Ағылшын тілі негізінен метафоризация мен перифразаларды (мысалы, *expecting, those days*) пайдаланады, ал қазақ тілі әлеуметтік-рөлдік және этикеттік стратегияларды (мысалы, *аяғы ауыр, ұятты сөз*) көрсетеді. Екі тілде де эвфемизация, әсіресе физиология, жас және әлеуметтік рөл домендерінде белсенді. Алынған нәтижелер физиологиялық мазмұнды жұмсартудың әмбебаптығын да, сөйлеуді бүркемелеу әдістерінің мәдени ерекшелігін де растайды. Зерттеудің практикалық маңызы деректерді мәдениетаралық коммуникацияда, шет тілдерді оқытуда, лексикографияда, аудармада және сезімтал лексиканы өңдеу бойынша NLP тапсырмаларында қолдану мүмкіндігімен байланысты.

Тірек сөздер: тыйым салу; эвфемизация; семантикалық домендер; әдеби дискурс; эвфемистік стратегиялар.

Сілтеме жасау үшін: Бауыржан Н.Б., Буранкулова Э.Т. Тілдің сезімтал тұстары: ағылшын, орыс және қазақ тіл мәдениетіндегі «әйел» концептісіне қатысты тыйымдар мен эвфемизмдер. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). 265-278-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-265-278

Нурханым Бауыржанкызы Бауыржан[1*], Элмира Темирбаевна Буранкулова[2]

[1*]автор-корреспондент, докторант, Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0009-0008-4196-3707 e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

[2]доктор философии (PhD), Актюбинский региональный университет имени Кудайбергена Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0000-0002-1218-0411 e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

ДЕЛИКАТНЫЕ ОТТЕНКИ ЯЗЫКА: ТАБУИРОВАНИЕ И ЭВФЕМИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В АНГЛИЙСКОЙ, РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Аннотация. Статья посвящена изучению лингвистических механизмов табуированных слов и эвфемизации, связанных с понятием «женщина», в казахском, русском и английском языках. Актуальность темы заключается во взаимосвязи культурных табу, норм этикета и когнитивных схем, влияющих на выбор речевых стратегий гендерно-маркированной лексики. Таким образом, изучение методов наименования и замены физиологических, возрастных и социальных реалий женщин позволяет прояснить взаимодействие языка, культуры и мышления. Цель исследования – определение семантических, когнитивных и прагматических параметров эвфемистических и табуированных единиц в сравнительном аспекте. Работа включает следующие направления: анализ лексико-семантических моделей эвфемизации, реконструкция фреймов и культурных сценариев, сравнение художественных и корпусных материалов, выделение универсальных и специфических стратегий в трех лингвокультурах. Научная новизна определяется сочетанием когнитивно-фреймового анализа с корпусной и дискурсивной методологией, а также акцентом на теме женщин как чувствительной лингвокультурной области. Материал включает литературные тексты (Д. Стейнбек «Of Mice and Men», М. Булгаков «Мастер и Маргарита», А. Нурпеисов «Кровь и пот»), корпусные ресурсы (BNC, COCA, НКРЯ, НККЯ) и лексические источники. В английском языке преимущественно используются метафоры и перефразирования (например, *expecting, those days*), в то время как в казахском языке проявляются социально-ролевые и этикетные стратегии (например, *аяғы ауыр, ұятты сөз*). В обоих языках эвфемизация особенно активна в областях физиологии, возраста и социальной роли. Полученные результаты подтверждают как универсальность смягчения физиологического содержания, так и культурную специфику методов обхода речи. Практическое значение связано с возможностью использования данных в межкультурной коммуникации, преподавании иностранных языков, лексикографии, переводе и задачах NLP для обработки деликатной лексики.

Ключевые слова: табу; эвфемизация; семантические домены; литературный дискурс; эвфемистические стратегии.

Для цитирования: Бауыржан Н.Б., Буранкулова Э.Т. Деликатные оттенки языка: табуирование и эвфемизация концепта «женщина» в английской, русской и казахской лингвокультурах. *Tiltanym,* 2026. №2 (102). С. 265-278. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2026-2-265-278

Introduction

Linguistic taboos and euphemisms are not only lexical phenomena, but also socio-cultural mechanisms through which linguistic communities manage sensitive topics in speech. In this context, language acts as a tool not only for transmitting information, but also for reflecting norms, values and

prohibitions specific to a particular culture. We can see it in the gender-labeled vocabulary. The term "woman" and related phenomena to it (body, role identity, social functions) is traditionally full of taboo forms and euphemistic substitutions, which shows a deep connection between linguistic strategies and cultural patterns of behavior (Ismailova, 2023).

Existing English literature reveals the semantic changes of euphemisms and their pragmatic functions are studied within the dynamics of social norms and communicative practices. Thus, an analysis of the semantic changes of English euphemisms demonstrates that they are used not only to soften strong expressions but also to reflect changing social expectations in public speech. Taboo vocabulary, particularly in the area of female anatomy, reflects cultural filters and represents the ways in which a language community avoids directly naming sensitive objects (Guzzetti, 2023). Moreover, euphemisms emerge as a response to the desire to avoid insults, maintain social propriety or conform to normative expectations, which is evident in both media texts and advertising communications (Monakhova et al., 2023).

In studies focused on Slavic and Turkic languages, there is an interest in the cultural and semantic description of women's images through stable phraseological, paremiological and metaphorical structures. Comparative works on Russian-English and Karakalpak-English materials record differences in the ways of conceptualization and evaluative semantics of nominations related to culturally conditioned ideas about the role and behavior of women. These studies confirm that language mitigation strategies are closely linked to cultural codes, regional attitudes, and historical patterns of social interaction.

Nevertheless, an analysis of current research indicates several significant limitations. Most of the works focus on a particular linguistic culture without deep cross-cultural comparison. Next is descriptive and lexicographic approaches prevail over methods that could combine corpus analysis, cultural semantic interpretation, and pragmatic description. At last, conclusions about the gender aspects of euphemisms remain contradictory, which highlights the need for a more structured and comparative approach. Despite extensive research the scientific gap remains in the lack of a comprehensive linguistic-cultural model of tabooing and euphemism in relation to women, one that takes into account both structural and cultural-social factors. Existing research rarely identifies the specific mechanisms underlying the choice of a particular euphemistic strategy and how these mechanisms relate across different linguistic communities.

The research objectives and questions guiding this study are: 1. What semantic and pragmatic categories characterize taboo and euphemistic expressions referring to women in English, Russian and Kazakh linguistic cultures? 2. What cultural and social factors determine the choice of certain euphemistic strategies in the compared languages? 3. How universal are the mechanisms of euphemisms and taboo in different linguistic cultures, and what differences are revealed at the level of semantics and pragmatics?

The hypothesis of the study is that despite the existence of common principles of taboo, cultural codes and ideological contexts significantly influence the specificity of euphemistic strategies, which is manifested in the differences between English, Russian and Kazakh linguistic cultures.

Materials and methods

This study examines how taboo and euphemistic expressions related to the concept of "woman" are represented in English, Russian, and Kazakh linguistic cultures. The analysis combines corpus-based observation with discourse and linguo-cultural interpretation, which makes it possible to trace both recurrent lexical patterns and their cultural motivations.

The research is based on data from four corpora: the British National Corpus (BNC), the Corpus of Contemporary American English (COCA), the National Corpus of the Russian Language (NCRL), and the National Corpus of the Kazakh Language. These selected resources include a variety of genres such as fiction, journalism, spoken discourse, and media communication, allowing to compare euphemistic usage across different communicative settings. The BNC includes nearly 100 million words of written and spoken British English (late twentieth century), the COCA contains over one billion words from American English from 1990 to the present, the NCRL involves roughly 600 million token of Russian words across several centuries. The National Corpus of the Kazakh Language currently

contains 150 million indications of written Kazakh. All inquiries were performed through each corpus's online interface (corpus.byu.edu for BNC and COCA, ruscorpora.ru for NCRL, qazcorpus.kz for the National Corpus of the Kazakh Language) using the native correspondence search functions. In Russian and Kazakh, where morphology is relevant, analysis using lemmatized searches were run.

The selection of material focused on lexical units connected with four semantic domains: *anatomy, reproductive processes, age* and *appearance*, and *social* or *family roles*. Search queries included both direct nominations and indirect euphemistic forms. The analysis in the English was limited to *women, ladies, in the family way,* expecting, those days, private parts, *time of the month,* lady parts, backside, derrière. Russian corpus material included constructions like *женщина, дама,* в положении, беременная, эти дни*, критические дни,* интимные места, эти места, почтенный возраст, в хорошей форме. In the National Corpus of the Kazakh Language, special attention was paid to forms such as *әйел, қыз, ана, келін, апай,* аяғы ауыр, ұятты жерлер, ұятты сөз.

Only contexts containing gender-related euphemistic or taboo functions were included in the final sample. Purely medical uses without pragmatic mitigation were excluded, as were irrelevant homonymous examples. Since the corpora differ substantially in size and genre composition, the study does not attempt direct quantitative comparison of raw frequencies. Instead, the analysis focuses on recurrent semantic tendencies, collocational behavior, and culturally preferred strategies of indirect nomination.

The initial extraction generated nearly 1200 concordance lines from the BNC and COCA combined, approximately 900 from the NCRL, roughly 650 from the NCKL. Manual screening was carried out on all lines. A given context satisfies two criteria: 1. The target unit must perform a euphemistic or taboo-avoidance function, i.e. it substitutes or mitigates a direct sensitive reference. 2. The referent must be clearly gendered, relating to female physiology, age, social role or appearance.

Contexts were eliminated on the following:

- Purely clinical or medical usage in which no pragmatic reduction was noticeable, e.g.: anatomical terms in medical case reports without euphemistic framing.

- Homonymous or polysemous cases where the target string is not related to the appropriate semantic field, for instance: "those days" when denoting an era but not the menstrual cycle.

- Contexts in which the gender reference was ambiguous or absent.

The final analytical sample included nearly 320 units from the English corpora, 270 from Russian and 210 from Kazakh. Three corporas differ substantially in size, genre balance and historical period; raw frequency counts are not directly comparable across languages. The frequency indicators reported in Table 1 reflect the proportional distribution of euphemisms across the four semantic domains within each corpus separately. They were calculated as the percentage share of domain-specific units. This proportional measure enables meaningful structural comparison of domain silence across linguistic cultures.

The study distinguishes several related concepts as taboo, euphemism, periphrasis, metaphorization, desemantization, and social-role nomination. They are often treated interchangeably in euphemism research, but it is important to provide clear definitions of each term in addition to delineating their logical connections and distinguishing one from another. In this paper, taboo is understood as a culturally motivated restriction on direct verbalization. Euphemism refers to a mitigating substitute used to avoid explicit naming. Paraphrasing is defined as descriptive reformulation. Metaphorization involves figurative semantic transfer. Desemantization refers to the gradual weakening of literal meaning in frequently repeated euphemistic expressions. Social-role nomination denotes the replacement of physiological reference by socially meaningful relational categories.

In this paper a taboo is understood as a socio-cognitive prohibition against speaking directly about a referent deemed sensitive, polluted, or offensive to the norms of the speech community in question. It is a restriction that exists at the level of culture, not at the level of language structure. The distinction is important because it highlights why taboo and euphemism cannot be regarded as interchangeable terms. Taboo refers to the prohibited domain, while euphemism refers to the linguistic strategy used to avoid naming it.

Euphemism refers to either a word or a phrase that replaces a taboo or dispreferred expression to lessen the impact of what is being said to save face, uphold register, or follow etiquette conventions. Euphemism represents the superordinate concept, covering any utterance whose main aim is to avoid referring to something while referring to it at the same time. Periphrasis, metaphorical expression, and social role designation are all subordinate to euphemism. They represent the three major ways of realizing euphemism within the corpora analyzed here. They are not synonymous with euphemisms. Euphemisms are realized using one of these forms (or sometimes combinations), but not the other way around.

Periphrasis, which may also be called descriptive reformulation, is a strategy of replacing an offending lexeme with a more elaborate description, using multiple words and referring to the identical semantic entity. The process takes place at the level of sense extension. It means that the periphrastic phrase expresses typical properties, conditions, and roles of the referent rather than simply naming it. Periphrastic constructions examples in English are “in the family way” as a substitute for “pregnant” and “time of the month” instead of “menstruation”. Russian examples include “в положении” and “интимные места”. A periphrasis must be clearly differentiated from a metaphor on the basis of its literality.

Metaphorization is defined as euphemization achieved through a transfer of the word from the non-salient source domain to the taboo target domain based on some analogy between these two domains. The resulting expression is semantically double: while retaining its meaning as denoting an item of the source domain, the lexical unit obtains a new taboo meaning. In the investigated corpora, metaphorization occurs most frequently in English. For instance, “expecting” (source domain is anticipation) is transferred to pregnancy. “Those days" (source domain is temporal deixis) is transferred to menstruation. Unlike periphrasis, which involves the use of a descriptive structure within the domain of the referent, metaphorization involves semantic displacement across conceptual fields. Metaphorization is different from metonymy because both processes involve euphemization and semantic substitution within the conceptual field of the referent. While metaphorization uses a lexical item of a different conceptual domain to denote a referent, metonymy substitutes for the referent a contiguous or related item (e.g., “the cradle” for childbirth).

A third strategy is *social-role nomination*, especially common in the corpora of Kazakh language and, to some extent, the Russian one. This technique implies the use of another lexical item for naming a physiological or anatomical reference by a term of an expression that conveys the social role of a referent person, rather than his/her physiology. In contrast to euphemism and periphrasis, there is no shift between domains. The referent loses its physiological properties and gains the characteristics of a social being. Such lexemes as ана (“mother”), келін (“daughter-in-law”), and апай (“aunt, old woman”) serve as substitutes for physiological terms denoting female reproductive organs. The referent is not described or associated with something else. Its social identity is highlighted because it is considered socially acceptable to name a person in relation to his/her social role rather than physiology. Therefore, the analysis of terminology shows that social-role nomination implies a culturally defined hierarchy of identity prominence in which relational status is more important than biological one.

Finally, *desemantization* is not a synchronic strategy but rather a process occurring diachronically on established euphemisms. The term denotes the gradual erosion of the primary literal or figurative meaning of a euphemism as it continues to serve as an avoidance term. In the course of time, acquires the status of a quasi-direct name through semantic bleaching (loss of any meaning association). An example of desemantization can be found in the Russian corpus material. “Эти дни” (these days/those days) has become so firmly entrenched as a euphemism for the word “menstruation” that its deictic-temporal source meaning ceases to have pragmatic value in most cases. Therefore, desemantization is not a euphemistic strategy. It creates no new avoidance terms but euphemistic doom because it explains the development of euphemisms. As a euphemism becomes totally meaningless and fails to fulfill its euphemizing purpose, it is replaced by another euphemism created by the community. It is called the *euphemism treadmill*. Metaphorization and periphrasis should not be confused with desemantization because they are euphemistic formation strategies rather than fates.

In addition to corpus material, the study analyzes literary discourse represented by John

Steinbeck's *Of Mice and Men*, Mikhail Bulgakov's *The Master and Margarita*, and Abdijamil Nurpeissov's *Blood and Sweat*. These texts were selected because they illustrate different cultural models of representing women through indirect naming, evaluative characterization, and social-role framing.

The combination of corpus and literary analysis makes it possible to examine euphemization not only as a lexical phenomenon but also as a broader cultural mechanism shaping representations of gender, bodily experience, and social identity.

Literature review

In the modern scientific paradigm, taboo and euphemism are recognized as analytically distinct but functionally interrelated phenomena. Taboo is defined as the socio-cognitive prohibition which regulates what can be expressed by means of naming directly in a particular socio-cultural framework. Euphemization is a linguistic reaction to that prohibition. The mechanism which compensates for such tabooed expression by creating appropriate substitutes. The interrelationship between the two notions is asymmetrical. Euphemization cannot be a homogeneous phenomenon because different kinds of taboo are reflected in various linguistic procedures and strategies. There exist three principal euphemizing mechanisms: periphrasis, metaphorization, and social role nomination. Each of them have a different relationship with its referent and resulting in different collocations and stylistic distribution. The literature review is based on the differentiation between the English-speaking, Slavic, and Turkic-Kazakh research traditions respectively.

In the English-speaking tradition, the dynamics of euphemistic transformations is caused by the transformation of social norms of correctness. A study of Guzzetti's English-language lexicography confirms the systematic avoidance of nouns denoting female anatomy in dictionary representations. In advertising communications, euphemisms are used strategically to adapt texts to the gender expectations of the audience.

The methodological transition to statistically reliable generalizations in the study of euphemisms was provided by the principles of Biber's representativeness and the analysis of Sinclair's collocation models (Biber, 1993; Sinclair, 1991).

The Slavic tradition is characterized by the predominance of descriptive mechanisms of euphemization. Salata establishes the priority of descriptive periphrasis over metaphorical reinterpretation in the nomination of gender-labeled units in the Russian language. Ong'arbaeva fixes stable evaluative stereotypes in the phraseological representation of the concept of "woman" in Russian and English (Ongarbayeva, 2024).

The Turkic and Kazakh linguistic material is dominated by ethnocultural determination and the priority of social roles. Ramanova et al. prove the cognitive rootedness of gender meanings in Kazakh paremias, where the opposition of the sexes is rigidly mediated by social semantics (Ramanova et al., 2024). Abdimaulen et al. confirm the predominance of socio-relational characteristics over biological parameters in Kazakh proverbial discourse (Abdimaulen, 2022). The concept of "әйел" in Kazakh and Turkish paremiology is structured through culturally relevant social functions. Vakhitova et al. identify linguistic and cultural gaps in the system of kinship terms of the Kazakh and Russian languages.

The existing research gap is characterized by the absence of a comprehensive model describing the semantic, cognitive and pragmatic functioning of the euphemisms of the concept of "woman" simultaneously in English, Russian and Kazakh cultures. Most of the work is limited to binary comparisons and descriptive methods without a systematic corpus verification of the distribution of euphemisms in real discourse.

First of all, most of the works are focused on a single linguistic culture or on binary comparisons, while comprehensive studies covering English, Russian and Kazakh languages simultaneously remain isolated.

Furthermore, a significant portion of publications rely primarily on descriptive, phraseological, or lexicographic methods without systematic corpus verification, resulting in an insufficiently comprehensive modeling of the distributional behavior of euphemisms in real discourse.

A separate problem is that gender-focused studies more often document evaluative images of women but do not provide a comprehensive explanation of the semantic-pragmatic mechanisms

underlying the selection of specific euphemistic strategies.

Finally, the integration of cognitive frame analysis with large-scale corpus data and literary discourse remains methodologically underdeveloped, despite the clear demand in modern linguistics for multi-level models of interpretation.

Thus, we can state the existence of a clearly defined scientific gap: in modern science there is no comprehensive linguistic and cultural model that would simultaneously explain the semantic, cognitive and pragmatic functioning of taboos and euphemizations of the concept of "woman" in English, Russian and Kazakh language cultures.

This study aims to fill this gap by integrating corpus-based analysis, cognitive frame modeling, and a discourse approach. This methodological synthesis allows us to identify both universal mechanisms of euphemization and culturally specific strategies for their implementation, expanding the theoretical foundations for the cross-cultural study of gender-sensitive vocabulary.

Results and discussions

This section presents the results of an analysis of euphemistic and taboo forms associated with the concept of "woman" in comparative corpus data and literary texts of English, Russian and Kazakh languages. The analysis focuses on identifying lexico-semantic, pragmatic, and discursive patterns, which makes it possible to integrate descriptive findings into a broad linguistic model of euphemization as a linguistic mechanism.

The analysis demonstrates that euphemization associated with the concept of "woman" is present in all three linguistic cultures, although the preferred linguistic mechanisms differ considerably. Across the examined corpora, euphemistic usage is concentrated mainly in four semantic areas: anatomy, reproduction, age-related characteristics, and social roles. At the same time, the ways these themes are verbalized reflect different cultural attitudes toward gender, propriety, and public communication.

Table 1 illustrates proportional distribution of euphemistic units across four semantic domains. They were calculated separately for each language on the basis of analytical samples described above. Each figure shows the percentage share of domain-specific units within the total euphemistic sample for that language. Values provide a measure of the importance of the specific semantic field in relation to a particular linguistic culture rather than the frequency of any euphemism in general within the corpus.

Table 1 – Proportional Distribution of Euphemistic Units Across Semantic Domains
Кесте 1 – Эвфемистік бірліктердің семантикалық топтар бойынша пропорционал бөлінісі
Таблица 1 – Пропорциональное распределение эвфемистических единиц по семантическим областям

Domains	*English (COCA/BNC, % of all euphemisms)*	*Russian (NCRL, %)*	*Kazakh (Kazakh National Corps, %)*
Anatomical	29	34	31
Reproductive-physiological	35	30	28
Aesthetic-age	18	20	21
Family-role	18	16	20

The data show that in English corpora, the euphemization of reproductive themes is somewhat more common than in Russian and Kazakh materials, which is consistent with international observations on the widespread linguistic fixation of reproductive euphemisms in English-language media and journalism (Ismailova, 2023). The proportion of anatomical euphemisms in the Russian corpus is slightly higher, which may reflect a tendency to a descriptive avoidance strategy, especially in everyday and artistic discourses (queries such as these places, intimate areas). In the Kazakh data, the family-role domain is more pronounced, which is consistent with the pragmatic parameters of the nomination of family roles through euphemisms (*келін, апай*, etc.) (Abdimaulen et al., 2022).

The analysis of COCA and BNC shows stable patterns of substitution of taboo anatomical lexemes for peripheral and metaphorical forms. Typical contexts:

vagina → "private parts", "lady parts" (COCA News, spoken).

buttocks → "backside", "derrière" (BNC Fiction, magazine).

These constructions are found in stable collocations: "talk about private parts", "feel uncomfortable mentioning lady parts" which confirms their high frequency of use in situations where direct reference may be perceived as undesirable (Ostrosko, 2016).

Direct medical terms such as *vagina* retain high frequency in scientific/media registers, but peripheral equivalents are becoming widespread in colloquial speech.

For reproductive processes, euphemization is manifested through metaphorization and periphrasis:

pregnancy → "expecting", "in the family way" (COCA, BNC).

menstruation → "time of the month", "those days" (BNC, COCA Spoken).

These forms are recorded mainly in informal registers, confirming that it is in everyday and semi-official contexts that languages seek ways to avoid direct physiological vocabulary (Salata, 2020).

There is a wide variability of euphemisms in the NCRL, especially in literary and journalistic texts. *Интимные места* (often in journalism and everyday storytelling), *эти места* (an expression with point desemanization).

The contexts of use of models of the type *intimate places* or *these places* demonstrate the descriptive nature of euphemization, which is consistent with cultural-semantic models of softening direct physiological nominations.

The NCRL data reveals the two genre-stratified patterns that can be shaped by two different historical factors affecting Russian verbal culture. First, the periphrastic expression "интимные места" occurs almost exclusively in journalistic and autobiographical prose texts, while the semantically bleached version "эти места" has gained prominence in spoken language and online writing. Here, the original semantic content of the expression was completely lost. The separation between genres is associated with the interaction of two historical factors: The Orthodox Christian notion of the body modesty (целомудрие) which established periphrasis avoidance as the rule of the formalized and literary style, and the Soviet era of physiological language taboo that promoted further desemantization process in colloquial style. The NCRL corpus shows a strong preference for evaluative periphrasis "женщина в возрасте" and "дама в летах" in journalistic and literary writing to lexemes such as *старая* (old). The preference can be explained by the norm of courteous address (вежливость), favoring esthetic evaluation over clinical description, reinforced by nineteenth-century literary tradition and Soviet ideology of the respectable woman's image.

In Russian, the euphemism "*в положении*" is widely used in journalistic and literary speech as a substitute for the direct expression "pregnant". Corpus examples:

- After the long-awaited news, she was pregnant (NCRL, in prose).
- It is not customary to talk about unpleasant sensations on such days (NCRL, in a digital forum).

The data confirm that direct terms dominate in specialized discourses, while euphemistic forms are more common in heterogeneous registers, where direct naming is perceived as overly intimate.

The euphemisms of NCKL demonstrate an entirely new euphemistic system, which is based on two historically developed trends converging together, Islam modesty norms of shame or modesty (ұят) and the pre-Islamic practice of Turkic nomads of avoiding names of one's relatives (қайын жұрт), a daughter-in-law was culturally required to avoid naming the in-laws directly and developed substitutive kindship vocabulary as a social obligation. As a result, this double historical substrate explains why Kazakh national corpus data give preference to social roles naming as opposed to periphrases or metaphors. As for the euphemistic language of reproduction, the phrase "аяғы ауыр" (literally "a heavy-footed person" or "someone whose feet are heavy") can be found in the subcorpus of spoken language as well as in the subcorpus of informal texts. For example, "Апайдың аяғы ауыр екен, қуанышты хабар" (NCKL, spoken subcorpus). However, the phrase cannot be found in medicine or any other type of specialized text. The metonymic construction of the term directly incorporates the principle of "ұят" in its form instead of hiding the principle behind a metaphor. The metonymic nature of the term incorporates "ұят" (shame) directly into its lexical form instead of obfuscating the meaning using cross-domain metaphor, as in English. Within the anatomical field, "ұятты жерлер" (literally "places of shame") embeds the Islamic concept of bodily modesty directly in its morphology. It possesses consistent collocates within the corpus that indicate a restriction on its use, "айтуға

болмайды" (one must not say) and "қолданба" (do not use), manifesting the taboo in the speech acts themselves, a property absents from English and Russian counterparts. Within the social role field, family relationship terms as *келін* (daughter-in-law) and *апай* (address for an elderly woman) function as the dominant referential category in mixed-registers of speech, serving as euphemisms for any direct addressing of women based on their own names. This substitution is not simply a polite strategy. It stems from the historical structure of the Kazakh patrilineal household, wherein women were identified by their relational social roles in the family and community rather than individual identity. A practice which was codified linguistically by "қайын жұрт" tradition as obligatory verbal practice. Euphemism in Kazakh is not a face-saving act (as in English) nor regulated descriptive property (as in Russian), but a structurally encoded expression of communal religious and social identity.

Table 2 – Relative Frequency of Individual Forms in the National Corpus of the Kazakh Language
Кесте 2 – Қазақ тілінің Ұлттық Корпусындағы таңдалған формалардың салыстырмалы жиілілігі
Таблица 2 – Относительная частота отдельных форм в Национальном Корпусе казахского языка

Words	*Relative frequency (% of sample)*	*Comments*
әйел	38.7	neutral
ана	22.4	family role
аяғы ауыр	6.1	euphemistic
ұятты жерлер	3.5	euphemistic

According to Table 2, the relative frequency of each form shows a percentage share of Kazakh samples (n≈210 units). The neutral form "әйел" reports the largest share and is market as the basic nomination. "Ана" as the socially evaluative form shows family-role nomination. As for the rest, they show pragmatically marked distribution. Corpus materials reflect that euphemistic forms functionally equivalent to English and Russian structurally different in Kazakh. The Kazakh language is full of descriptive euphemization through metonymy and functional social role descriptions. In English periphrastic or metaphorical strategies are dominant.

10 main euphemisms were chosen for a collocation analysis for each corpus:

1. English language (COCA): For "Those days" collocations are *talk, mention, avoid, discuss. For* "expecting" collocations are: *baby, family, due, excited.*

2. Russian language (NCRL): the collocations for "В положении": *официально, радостно, объявил.* "Эти дни" collocations: *избегают, не обсуждают.*

3. Kazakh language (KazNC): collocations of "Аяғы ауыр": *қуанышты, маңызды.* Collocations of "ұятты жерлер": *қолданба, айтуға болмайды.*

Such stable collocation chains act as indicators of the functional stability of euphemisms in the corresponding registers.

The comparison showed that in English, euphemization is constructed through metaphor and periphrasing, especially in the colloquial register. In Russian, descriptive euphemization is combined with the phenomenon of partial desemantization ("these days"). In the Kazakh language, euphemistic forms are often based on descriptive metonymy and functional descriptions (ана, келін).

Table 3 summarizes the distribution of strategies across the four semantic domains and three languages.

Table 3 – Comparison of Euphemization Strategies
Кесте 3 – Эвфемизация стратегияларын салыстыру
Таблица 3 – Сравнение стратегий эвфемизации

Domains	*English*	*Russian*	*Kazakh*
Anatomy	Paraphrasing-metaphorization	descriptive	descriptive/ role-playing
Reproduction	Paraphrasing	paraphrasing	metonymy
Age	Positivization	descriptive	role positioning
Roles	Historical euphemisms	descriptive	functional description

Returning to the terminology presented in the methodology section above, it is possible to describe the cross-linguistic situation observed in our corpus in terms of these three euphemistic strategies and their corresponding diachronic processes. First, English relies mostly on metaphorical construction (“expecting”, “those days”) and periphrasis (“in the family way”, “private parts”). Russian, by contrast, tends strongly towards descriptive periphrasis (“в положении”, “интимные места”) and shows a pronounced tendency towards desemantization (“эти дни”). Lastly, Kazakh relies on social-role nomination as its main euphemistic strategy. This strategy is formally different from metaphorization and periphrasis, since it avoids figurative mapping and literal description in favor of replacing biological reference altogether with an identity-related term (ана, келін).

English corpus data indicates a significant prevalence of euphemistic modifications driven by changing standards of communicative propriety. Systematic avoidance strategies characterize the representation of female anatomy in English lexicography. Strategic euphemistic devices in advertising registers further align texts with contemporary gender attitudes.

The Russian linguistic tradition prioritizes descriptive paraphrasing over metaphorical reinterpretation that softens gender-marked nominations. These descriptive mechanisms frequently generate functional and translational difficulties when processing gender-sensitive vocabulary.

The Kazakh linguistic system prioritizes social-role nomination over biological parameters. Within the paremiological foundation, gender opposition is metaphorically encoded but strictly mediated by social roles. The concept “әйел” (woman) is structured specifically through culturally relevant social functions rather than physiological characteristics.

1. Euphemization functions as a universal linguistic mechanism for mitigating and circumventing direct names in taboo areas.

2. All three languages have stable domains of euphemization, but each linguistic culture implements them through different semantic and morphological strategies.

3. Corpus data confirm frequency contrasts, collocation networks, and structural models consistent with the hypothesis of culturally determined differences.

Within the framework of artistic discourse, euphemization and taboo associated with the concept of “woman” manifest themselves not only as communicative strategies of politeness, but also as cognitive and semantic mechanisms for structuring meaning. Analysis of three works as “Of Mice and Men” (J. Steinbeck), “Мастер и Маргарита” (M. Bulgakov) and “Қан мен тер” (A. Nurpeissov) allows us to identify differences and similarities in the linguistic representation of taboo realities related to physicality, reproduction, age and social roles.

1. *English literary discourse based on J. Steinbeck’s literary work* (Of Mice and Men)

In English-language prose, the tabooing of physiological and sexually charged meanings is traditionally realized through periphrases and metaphor, rather than direct designations of objects or states. In “Of Mice and Men”, female characters are described not through physiological characteristics, but through socially evaluative formulas, which correlates with observations about how euphemisms in English-language literature function as a social filter for taboo realism.

For example, the character “Curley’s wife” is not present in the text as an independent name. She is referred to through a possessive phrase, which already contains a euphemistic strategy. The individual is reduced to a social role (a possessive construction), thereby bypassing direct anthroponomical naming. Moreover, the description of her behavior and appearance focuses not on physiology but on social characteristics (e.g., “she’s got the eye”). It is consistent with findings that euphemization in English fiction often shifts the subject from the biological to the socially evaluative.

In Steinbeck’s prose, euphemism operates not as a straightforward substitution of taboo lexemes but as a process of semantic re-filtering. Physiological content is conveyed indirectly through socio-evaluative framing.

2. *“The Master and Margarita” by M. Bulgakov for Russian literary discourse*

In the Russian literature, evaluative and descriptive aspects are used rather than explicit physiological euphemisms. In “*The Master and Margarita*”, character description relies on qualifiers like “sweet”, “beautiful” and “middle-aged woman” which recast physical reference into broad qualitative traits. This pattern corresponds to the Russian linguistic tendency to mitigate gender-marked

nominations via descriptive paraphrase instead of metaphorical recoding. Expressions like “at an elegant age” (в почтенном возрасте) or “in excellent condition” (в хорошей форме) function as preferred substitutes for direct age-related terminology. Through repeated use, these descriptive devices reduce semantic sharpness and facilitate the gradual neutralization of euphemistic forms.

In Russian literary tradition, the euphemization of the female body takes place through the evaluative and aesthetic description, not through substituting an anatomy with euphemism. It is determined by the intersection of two factors from Russian history: Orthodox Christian modesty regarding the body and the suppression of physiological descriptions in the literary tradition of the Soviet period in preference to social depiction. In his novel “The Master and Margarita” Bulgakov systematically channels characterization through the lens of aesthetic language. Margarita is depicted as “красивая женщина” (a beautiful woman) with her body being portrayed through the emotional and social frames, without resorting to any physiological description of the character. Female secondary characters in the text are introduced through evaluative nominations as “милая девушка” (a sweet girl) and older women, in terms of their age, using periphrastic nomination of “в почтенном возрасте” and в “хорошей форме”.

Such periphrasis is not descriptive but semantic and evaluative. It does not define physiological traits but reframe them within a scale of societal merit. The cultural background is the aesthetic idealization of gender in Russian literature, influenced by the Soviet literary censorship culture, which privileged social representation over physiological substance. It shapes a unique euphemizing style known as euphemization through elevation. Through repeated use in the prose literature during the Soviet period, this stylistic device became desemanticized, as in the case of the contemporary Russian periphrasis “в хорошей форме” as “not visibly old”.

3. *Kazakh literary discourse was based on “Blood and Sweat” by A. Nurpeissov*

Kazakh literary practice prioritizes social-role designations like *әйел* (woman), *қыз* (girl), *келін* (daughter-in-law), *ана* (mother) as the primary nominative framework. These labels encode functional and relational status rather than physiological traits. The predominance of socio-relational semantics over biological description supports the broader Turkic tendency toward social-role nomination. The concept *әйел (woman)* is structured through culturally salient functions. Gender contrast is metaphorically present but tightly regulated by role hierarchy.

The social-role language for the female characters in “Blood and Sweat” by A. Nurpeissov is established exclusively within the context of the male-dominated family structure in Kazakhstan. The protagonist’s wife, in particular, appears under the designation “келін” from the first chapter to the last, with her name suppressed and her social identity emphasized. Older female characters are designated either as “ана” (mother) or “апай” (auntie). Even a reproductive status of a woman is hinted at obliquely when a woman “for whom a cradle will be needed” (бесік керек үй) is mentioned. There are three possible reasons why this language prevails among the Kazakhs. First, the Turkic household of the nomadic house determined women’s roles through their relations to other family members. Second, the Islamic term “ұят” precluded the use of direct physical terms, especially in relation to elderly women. Third, there is a Kazakh oral epic tradition (жырау) that has formed an image of women as socially heroic individuals. This leads to the conclusion that the euphemism process in Kazakh literature does not involve replacement of one tabooed word with another word, softer in its connotation. The meaning of the word “әйел” emerges in the context of the cultural function of the word. Gender contrast exists in terms of the established system of roles. No terminology related to reproductive or anatomical functions can be found there.

The comparison with the literary practices of the English and Russians further highlights this analytical framework. In Steinbeck’s euphemism, the social-evaluation shift occurs at an individual, subjective level (evaluation rather than naming of the person takes place). In Bulgakov’s case, it occurs at the aesthetic level (beautification rather than specification of the person takes place). In Nurpeisov’s case, the process involves categorical social incorporation. The person stops existing biologically and becomes incorporated in the network of relations in which he/she exists socially. This is not only a stylistic choice. It is rather the cognitive-cultural aspect of the phenomenon – within Kazakh literature, the category of personhood refers to social roles, rather than biological traits. Lexical fields of the

Kazakh language related to the concepts of marriage and kinship function as both primary nominative system and primary euphemistic system. They simultaneously name and protect the subject by placing biological identity inside the protective frame of social role. This observation agrees with the results regarding the prioritization of socio-relational characteristics over biological parameters in Kazakh gender cognition (Abdimaulen et al., 2022; Yelubai et al., 2023) and proves that the literary traditions under discussion offer different structural solutions to the common task of referring to physically sensitive female referents.

A cross-cultural comparison of the literary representation of the concept “woman” reveals both shared mechanisms and culture-specific strategies:

1. In the English pattern, preference for periphrastic and socio-evaluative constructions that minimize direct physiological reference, consistent with documented dynamics of English euphemism.
2. In the Russian pattern, a descriptive euphemism emphasizes aesthetic and behavioral traits over bodily reference, aligning with observations on the functional profile of Russian euphemistic usage.
3. In the Kazakh pattern, extensive reliance on social-role nominations and metonymic encoding, reflecting culturally grounded models identified in studies of Kazakh linguoculture (Karabekova et al, 2024).

These differences suggest that euphemization and tabooing are not simply lexical substitutions, but rather cognitive and cultural mechanisms. They activate specific mental models. In the English context, this mechanism shifts physiological content to social content. In Russian, it shifts to descriptive evaluation. In Kazakh, it integrates social roles as ways to circumvent physiological taboos.

Conclusion

A combined analysis of corpus data and literary texts demonstrates that euphemistic and taboo units associated with the concept of “woman” form a systemic, multilayered structure that integrates lexical – semantic, pragmatic, and cultural – cognitive parameters. A comparison of English, Russian, and Kazakh reveals both universal patterns and culture-specific patterns of euphemization.

First of all, the corpus data confirms the existence of stable domains in which euphemistic and taboo strategies unfold as anatomical, reproductive-physiological, aesthetic-age and social roles. Their repetition in three linguistic cultures suggests a high degree of universality of cognitive triggers that cause taboo and the need to mitigate direct nominations. It is consistent with common observations in modern linguistics. At the same time, the quantitative and structural characteristics of the domains differ. English material demonstrates an increased frequency of reproductive euphemism, Russian – a more pronounced descriptive substitution of physiological realities, Kazakh – a tendency to metonymic and role translation of meaning.

Following from that, the collocation networks identified in the corpora show that euphemisms do not function as autonomous units, but are embedded in stable contexts through which their pragmatic properties are consolidated. English constructions like “expecting” or “those days” form emotionally softened contexts. Russian structures like “в положении” and “эти дни” serve a zone of socially sensitive communication. As for Kazakh forms “аяғы ауыр” and “ұятты жерлер”, they are fixed in discourses where the value and ethical aspect is important. These models confirm that the mechanism of euphemization is not related to the abstract avoidance of taboos, but to the redistribution of meanings within certain genre and register domains.

Next, literary texts demonstrate a different discursive level of euphemization, where cultural filters are embedded in the representation of female characters. Steinbeck exhibits a social shift in meaning as physiological characteristics disappear, and the emphasis shifts to role, status and perception, illustrating the model of social screening of taboo meanings described in the English language material. Bulgakov shapes the image through evaluative and aesthetic markers, bypassing physiological detail, thereby implementing the Russian strategy of descriptive euphemism. Nurpeisov uses role categories (әйел, ана, келін, қыз), confirming a culturally ingrained metonymy as female physiology is secondary to social purpose. Thus, literary discourse captures not direct euphemisms, but the cognitive consequences of tabooing.

Moreover, comparative data indicate that the structural mechanism of euphemization in relation to the concept of “woman” is not reduced to a simple substitution of a direct lexeme with a softened

equivalent. English is dominated by periphrasis and metaphorization, Russian by descriptive desemantization and evaluative, Kazakh by functional role reconfiguration of meaning. This typological divergence is compatible with research on the culturally distinctive dynamics of euphemisms and demonstrates that euphemization is a cognitive-linguistic mechanism entrenched in a system of collective representation (Vakhitova et al., 2024).

Ultimately, the findings validate that taboos and euphemisms concerning female corporeality, fertility, and aging serve a coherent pragmatic function. They serve to reduce the explicitness of physiological content, uphold norms of social propriety and modulate perceptions of sensitive topics. The Kazakh material further strengthens this process through an ethical-role component, which reflects the uniqueness of national discourse and aligns with studies on gender conceptualization within the Turkic tradition.

In general, obtained results allow us to formulate three general propositions:

1. Euphemization associated with the concept of “woman” is a universal tool for discursive control over physiologically and socially sensitive meanings, but its methods of implementation vary typologically.

2. Corpus and literary data consistently demonstrate that, in the area of female taboo realia, meaning-shifting strategies predominate. In English it focuses on the social, in Russian on evaluative qualities, and in Kazakh on role functions.

3. The observed patterns substantiate the theory of the cognitive-cultural determinism of euphemization and its systemic characteristics, rendering this domain pertinent to descriptive lexicology, cognitive linguistics, gender semiotics, and intercultural studies.

References

Abdimaulen, G., Sagidolda, G., Zhylkybay, G., Adilova, G., Serikbayeva, A. (2022) Representation of the Concepts "Man/Woman" in the Kazakh and English Proverbs. International Journal of Social Science and Human Research. Vol. 5. No.5. Pp. 1553-1561. DOI: 10.47191/ijsshr/v5-i5-02. (in English)

Biber, D. (1993) Representativeness in corpus design. Literary and Linguistic Computing. Vol. 8. No.4. Pp. 243-257.

Elubaj, A., Sarseke, G. (2023) Qazaq zhane turik maqal-matelderindegi “ajel” konceptisin lingvomadeni zertteu aspektileri. Shoqan Ualihanov atyndagy Kokshetau universitetining habarshysy. Filologija serijasy. No.4. 5-17-bb. [Yelubai, A., Sarseke, G.(2023) Aspects of linguocultural research of the concept of "woman" in Kazakh and Turkish Proverbs. Bulletin of Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov. Philology series. No.4. Pp. 5-17. DOI: 10.59102/kufil/2023/iss4pp5-17. (in Kazakh)

Guzzetti, M. (2023) Forbidden Words and Female Anatomy: Gender and Language Taboos in the Oxford English Dictionary. LEA – Lingue e Letterature d'Oriente e d'Occidente. Vol. 12. Pp. 137-156. DOI: 10.13128/LEA-1824-484x-14254. (in English)

Ismailova, H. (2023) Semantic Changes of English Euphemisms. Journal of Advanced Zoology. Vol. 44. Iss. S-6. 2023. Pp. 1794-1800. (in English)

Karabekova, E.A., Nurkaziyeva, A.R. (2024) Gender-Specific Symbolism in Proverbs: A Comparative Study of English, Russian, and Kyrgyz Cultural Perspectives. American Journal of Education and Learning. 2024. Vol. 2. No.5. (in English)

Monakhova, E., Yuriyeva, E., Amanzholova, J. (2023) Linguistic Means of Reflecting Gender-Related Changes in Modern Society (Exemplified by English-Language Newspaper Advertisements). E3S Web of Conferences. 2023. Vol. 389. Art. 08004. DOI: 10.1051/e3sconf/202338908004. (in English)

Ongarbayeva, G. (2024) Phraseological and Conceptual Representations of “Woman” in Russian, English, and Karakalpak: A Comparative Approach. Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences. International Scientific Online Conference. 2024. No.3(17). Pp. 17-22. (in English)

Ostrosko, D. (2016) Euphemisms and Other Expressions Referring to Tabooed Parts of the Body: Master’s Thesis. Maribor, 375 p. (in English)

Ramanova, A.A., Umatova, Zh.M., Abdulmanov, A.A., Uabiyeva, A.A., Kurmanova, Zh.B., Zhumasheva, K.B., Kussainova, D.Zh. (2024) Expressing Gender Opposition in Kazakh Proverbs Through Metaphor. Theory and Practice in Language Studies. 2024. Vol. 14. No.5. Pp. 1308-1317. DOI: 10.17507/tpls.1405.03. (in English)

Salata, I. (2020) Tendencies in Using Feminitives in Modern English, Ukrainian, and Russian: Difficulties in Translation. Molodoj Uchenyj. 2020. No.2.1(78.1). DOI: 10.32839/2304-5809/2020-78.1-24. (in English)

Sinclair, J. (1991) Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press, 179 p. (in English)

Vakhitova, T., Kuzembayeva, G., Yergazina, A., Zhumakhanova, A., Khairullina, R. (2024) Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae. Eurasian Journal of Applied Linguistics. Vol. 8. No.1. Pp. 28-43. DOI: 10.32601/ejal.911517. (in English)

Әдебиеттер

Елубай А., Сәрсеке Г. Қазақ және түрік мақал-мәтелдеріндегі «әйел» концептісін лингвомәдени зерттеу аспектілері // Шоқан Уалиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – №4, 2023. – 5-17-бб. DOI: 10.59102/kufil/2023/iss4pp5-17.

Abdimaulen, G., Sagidolda, G., Zhylkybay, G., Adilova, G., Serikbayeva, A. Representation of the Concepts "Man/Woman" in the Kazakh and English Proverbs // International Journal of Social Science and Human Research. 2022. Vol. 5. No.5. Pp. 1553-1561. DOI: 10.47191/ijsshr/v5-i5-02.

Biber, D. Representativeness in corpus design // Literary and Linguistic Computing. Vol. 8. No.4. 1993. Pp. 243-257.

Guzzetti, M. Forbidden Words and Female Anatomy: Gender and Language Taboos in the Oxford English Dictionary // LEA – Lingue e Letterature d'Oriente e d'Occidente. Vol. 12. 2023. Pp. 137-156. DOI: 10.13128/LEA-1824-484x-14254.

Ismailova, H. Semantic Changes of English Euphemisms // Journal of Advanced Zoology. Vol. 44. Iss. S-6. 2023. Pp. 1794-1800.

Karabekova, E.A., Nurkaziyeva, A.R. Gender-Specific Symbolism in Proverbs: A Comparative Study of English, Russian, and Kyrgyz Cultural Perspectives // American Journal of Education and Learning. 2024. Vol. 2. No.5.

Monakhova, E., Yuriyeva, E., Amanzholova, J. Linguistic Means of Reflecting Gender-Related Changes in Modern Society (Exemplified by English-Language Newspaper Advertisements) // E3S Web of Conferences. 2023. Vol. 389. Art. 08004. DOI: 10.1051/e3sconf/202338908004.

Ongarbayeva, G. Phraseological and Conceptual Representations of “Woman” in Russian, English, and Karakalpak: A Comparative Approach // Theoretical Aspects in the Formation of Pedagogical Sciences. International Scientific Online Conference. 2024. No.3(17). Pp. 17-22.

Ostrosko, D. Euphemisms and Other Expressions Referring to Tabooed Parts of the Body: Master’s Thesis. Maribor, 2016. 375 p.

Ramanova, A.A., Umatova, Zh.M., Abdulmanov, A.A., Uabiyeva, A.A., Kurmanova, Zh.B., Zhumasheva, K.B., Kussainova, D.Zh. Expressing Gender Opposition in Kazakh Proverbs Through Metaphor // Theory and Practice in Language Studies. 2024. Vol. 14. No.5. Pp. 1308-1317. DOI: 10.17507/tpls.1405.03.

Salata, I. Tendencies in Using Feminitives in Modern English, Ukrainian, and Russian: Difficulties in Translation // Molodoj Uchenyj. 2020. No.2.1(78.1). DOI: 10.32839/2304-5809/2020-78.1-24.

Sinclair, J. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991. 179 p.

Vakhitova, T., Kuzembayeva, G., Yergazina, A., Zhumakhanova, A., Khairullina, R. Kazakh and Russian Kinship Terminology: A Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Lacunae // Eurasian Journal of Applied Linguistics. 2024. Vol. 8. No.1. Pp. 28-43. DOI: 10.32601/ejal.911517.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 21.02.2026.
Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 19.06.2026.
Available online / Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн: 30.06.2026.

© Bauyrzhan, N., Burankulova, E., 2026

CC BY 4.0

TILTANYM
№2 (102), 2026
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Иманғазина М.А.
25.06.2026 басуға қол қойылды.
Пішімі 70х100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 17,4.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№2 (102), 2026
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Бисенгали А.З.
Технический редактор: Иманғазина М.А.
Подписано в печать 25.06.2026.
Формат 70х100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 17,4.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтурсынулы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№2 (102), 2026
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Bissengali A.Z.
Technical editor: Imangazina, M.
Signed to the press on 25.06.2026.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 17,4.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

16+